

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZKETTEDIK KÖTET.

(70. 71. 72. SZÁM.)

Lelesári u. 6/b

2331/1947

NAGY-KÁNIZSÁN
TÁRSAS KÖP.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

Orsz. Levéltár Könyvtára
21297/19 60. sz.

TARTALOM.

LXX. SZÁM.

DEÁK FERENCZ NEMZETGAZDASÁGI NÉZETEI. — Fenyvessy Adolftól	1
ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA. (IV.) — Pór Antaltól	27
A KÉT KAMARAI RENDSZER — Mailáth Józseftől	60
KATONA JÓZSEF IFJUKORI DRÁMÁI. — Gyulai Páltól	82
A KIGYÓ. Elbeszélés. (I.) — Góbi Imrétől	109
STATISZTIKAI SZEMLE. — F. B.	126
MUSSET ÉJTSZAKÁIRÓL. — Bánfi Zsigmondtól	133
ÉRTESITŐ: Zelizy Dániel: <i>Debreczen leírása.</i> — Varga Géza: <i>Hajdu- megye leírása.</i> — s. Gregorovius: <i>Athenais.</i> Heinrich Gusztávtól	159

LXXI. SZÁM.

A DON JUAN-MONDA. — Heinrich Gusztávtól.	161
ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA (V.) Pór Antaltól.	198
AZ 1839—40-DIKI ORSZÁGGYÜLÉSRŐL. — Gróf Szécsen Antaltól.	241
A PÉNZFORGALOM ÉS AZ ÁRAK ALAKULÁSA. — Földes Bélától	260
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ne hidd, ne hidd...</i> Szász Károlytól. — <i>Dal Mazend- ránról.</i> — Firdúsi után eredetiből. — Fiók Károlytól.	280
A KIGYÓ. Elbeszélés. (II.) — Góbi Imrétől.	284
ÉRTESITŐ: Gyertyánffy István: <i>A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanárképezde multja és jelene.</i> K. P. — Névy László: <i>Olvas- mányok a poetikához.</i> —j. — Leroy-Beaulieu: <i>De la colonisation chez les peuples modernes.</i> F. B. — Rudnyánszky Gyula költeményei. — d.	308

I.LXXII. SZÁM.

A LÁNCZHÍD TÖRTÉNETE. — Majláth Bélától	32
KANT FŐMŰVÉNEK TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE ÉS HATÁSA. — Medveczky Frigyesztől	34
MAGYARORSZÁG MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTAI AZ 1880-IKI NÉP- SZÁMLÁLÁS SZERINT. — Jekelfalusy Józseftől	36
AZ ISKOLÁK ANGOLORSZÁGBAN. — Imre Sándortól	37
A KIGYÓ. Elbeszélés. (III) — Góbi Imrétől	39
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kertben.</i> — Greguss Ágosttól. — <i>A kivándorlókhoz.</i> — Szász Bélától	45
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — Földes Bélától	47
EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL. — Szontagh Páltól	40
ÉRTESÍTŐ: Laveleye E.: <i>Kormányformák az újkori társadalomban.</i> —g. — Rákosi Jenő: <i>A legnagyobb bolond.</i> —k.	4

NAGY-KANIZSAI TÁRSAS KÖR

DEÁK FERENCZ NEMZETGAZDASÁGI NÉZETEI.

Mikor Deák Ferencznek Kónyi Manó által nagy szorgalommal és gonddal összegyűjtött beszédeit *) először végig lapoztam, meglepett hosszú sora azon nyilatkozatoknak, a melyek közgazdasági kérdésekről szólnak. A mostani nemzetdek Deák Ferenczben a politikai s közjogi nagy tekintélyt ismeri s úgy tudja, hogy a kiegyezés alatt a számos közgazdasági föladatok tisztázását leginkább Lónyay Menyhértre és Csengery Antalra bízta. Kerülte e kérdésekné szakszerű részleteket és inkább a jogi s politikai követelményeket tartotta szem előtt. Annnyival inkább meglepett látni azt, hogy Deák Ferencz a 48 előtti időkben mennyit foglalkozott, beszédei s követjelentései után ítélve, a földbirtok viszonyain kívül a hitel, kereskedés, közlekedés és a vámpolitika kérdéseivel. Érdekesnek véltem tehát Deák Ferencz szellemi munkásságát ez alig méltatott, de az ő bölcsességét és nagy jellemét nem kevésbé feltűnő oldalról ismertetni. Ismertetésre fogok leginkább szoritkozni, előadva azt, hogy a különböző alkalmakkal ugyanegy kérdéstről Deák mikép nyilatkozott, és csak itt-ott fogok néhány vonással rámutatni, hogy annak idejében, vagy ma mikép áll a kérdés a tudomány vagy gyakorlat terén.

Országgyűlési működésének kezdetén a nemzetgazdasági föladatok közt első helyen állott a földbirtoki viszonyok javítása. Mindjárt a K. K. és R. R. tábláján tartott legelsőbb be-

*) *Deák Ferencz beszédei.* 1829—1847. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1882.

szédeinek egyikében tudniillik az úrbéri telkek maximumáról 1833 július 23-kán tett nyilatkozatában jelét adta Deák Ferencz egészséges közigazdasági fölfogásának. A míg ő ugyanis különben szabad birtok mellett harcolt, határozottan ellezte s pedig túlnyomólag gazdasági meg részben nemzetiségi tekinteteből a jobbágytelkek határtalan összevásárlását. Fölhozza, hogy a földesúrnak is érdekében fekszik, hogy sürgős mezei munka idején egyszerre minél több munkás kéz állhasson elő; pedig tagadhatatlan, hogy húsz féltelekből több munkás állhat ki egyszerre, mint azon egy gazdától, ki a húsz egész telket maga bírta. Ennél is fontosabb tekintet azonban előtte «a szegény jobbágnak boldogsága s a statusnak közjava, mert nem az a boldog ország, hol legtöbb gazdag ember, hanem az, hol legkevesebb szegény ember vagyon». A földbirtok 70,000 nemes tulajdona, míg hét milliónak nincs fekvő tulajdona. Ez igazságtalan rendelkezést enyhíti némileg az, hogy 200,000 jobbágytelek 400,000 háznépnek lakást és élelmet biztosít; de ha a korlátlan összevásárlás megengedettik, akkor sok háznép kiszoríttatik a jobbágytelkek birtokából. Nem nyugtathatja meg őt az a biztatás, hogy a mely munkás kéz a jobbágytelkek összevásárlása következtében a földművelésnél keresetet nem talál, a mesterségeknél és gyárakban fogna kenyeret kereshetni. A földművelő áttérése kézműves vagy gyári foglalkozásra nem könnyű dolog. Angliában 1790 óta több mint 200,000-rel kevesbedett a földbirtokosok száma s bár az ipar és kereskedés ott nagy lendületet nyert, a szegényadó azóta hetvenhét millió ezüst forintra szaporodott. Mennyivel inkább szaporodnék nálunk a szegénység, a hol a kézművek és gyárak sínlődnek. Egyéb, helyes közigazdasági tekintetek felsorolása után kijelenti, hogy szeretné a törzsökös népet hazánkban föntartani; szeretné a magyart terjesztetni inkább, mint megszorítani; tart pedig attól, hogy határtalan vásárlás által az alföldön a legboldogabb vidékeken sok jobbágytelek egy néhány gazdag rácznak vagy czinczárnak kerül kezeire.

Az előbb említett közigazdasági tekintetekhez hasonlókkal indokolja Deák a hitbizományok eltörlésére 1834 július 12-dikén adott szavazatát. Azon érv ellenében, hogy a hitbizomány intézménye a nemzetségek föntartása s az ország védelme végett is szükséges, fölhozza azt, hogy a nemzet

kincse nem a nemzetségek régi nevének megtartásából, nem az értéknek egy néhány kezekre halmozásából áll, és hogy a védelem ereje nem egyesek fölötté nagy gazdagságán, hanem inkább azon alapszik, hogy a hazának minél több polgára legyen önérdelkei által is a hon közügyeihez csatolva. A tulajdonnak előbb említett megszorításán kívül, mely a fölhozott igen fontos közgazdasági s nemzeti okokból igazolva van s törvény erejére is emelkedett, nem találunk a beszédgyűjteményben egy eszmét sem, mely a tulajdon fölötti szabad rendelkezés vagy a szabad kereskedés és forgalom ellen irányulna. Széchenyi 1839-ben nagy hévvel képviselte a minimum javaslatát, melynél fogva a nemesi birtok ötven holdon alul föl ne daraboltassék. E javaslatról nem ismerjük Deák Ferencz nézetét; de a hitbizományok kérdésével szemben elfoglalt álláspontjánál fogva bizonyosnak vehető, hogy a birtokminimumot nem pártolta.

Hogy pedig közgazdasági szempontból mennyire hasznosnak tartja, hogy a nagytömegű birtok minél több önálló gazda kezelése alá juthasson, kiviláglik azon nyilatkozatából, melyet a végrendeletileg osztatlannak határozott birtok föl-
osztthatásáról ejtett. Szó volt ugyanis arról, hogy, kimondatván a majoratusok eltörlése, az Árva megye legnagyobb részét tevő és Thurzó végrendelete következtében leányági tömérdek örökösök által osztatlanul bírt urodalom most már föl-
osztható legyen. A jogi kérdésen kívül a gazdasági czélszerűség is szóba jött és volt, a ki azt vitatta, hogy tisztán a körülményektől függ, vajon a birtokok külön vagy közös igazgatása czélszerűbb-e? Deák Ferencz ekkor egész föltétlenül azt a nézetét mondta ki, hogy igenis jobb az egyes tulajdonosok által külön vitt, mint a közös kezelés. Ennyire absolute nem lehet ugyan ezt a tételt odaállítani, de a főnforgott esetben, tekintettel a rendkívüli nagy birtoktömegre, Deák véleménye igazolt volt. És ő e nézetének szokatlanul éles kifejezést is adott. «A közös administráció hasznos voltát — úgymond — az embereknek csak két neme védelmezheti; az egyik, mely a közösből más kárával igazságtalan hasznot húz; a másik, kinek személyes iparkodása kisebb, mint a közös administrációé. De más kárával boldogulni nem akaró, s az igazság mezején önérdelkéből előrehaladni szerető emberek a közös administrációt nem védelmezhetik.»

A jobbágyok birtokképeségéről az 1833 szeptember 4-iki országos ülésben tartott beszéde a jog és emberiség tekintetén kívül szép közgazdasági reflexiókat tartalmaz. «Az ország virágzó nagysága — úgymond — el nem érkezhetik, a míg gondoskodva nem lesz a hazában lakó nyolcz millió nemtelenek illendő s mérsékletes szabadságáról. Nincs a nemzeti művelődés lehető virágzásának emésztőbb férgé, mint belső elrendelkezésünknek azon része, mely szerint nálunk nemtelen ember semmi fekvő birtokot, mint valóságos állandó s bizonyos tulajdont nem bírhat.» A nemeseknek saját gazdasági érdekében levőnek mondja, ha a vevők száma nem lesz többé csak a privilegiált statusra szorítva s az ország lakóinak igen nagy része nem lesz többé a vevők sorából kizárva. Az eddigi korlátolás megszűntével a nemesi fekvő javak értéke és ára is fölötte növekedik, mert nevezetesen szaporodik azoknak száma, kiknek venni szabad lesz és venni akarnak.

Ugyanezen tárgyban 1834 június 4-ken szólván, a közgazdasági tekintetek közül ismételte a múlt evi beszédéből most idézett érvelést. De tett Deák még egy másik érdekes közgazdasági reflexiót. Őt megelőzőleg ugyanis Andrassy József, Esztergommege követe — mint Kónyinak e beszédre vonatkozó bevezető soraiból megértjük — következőleg érvelt. A jószág árának növekedését, mely az incapacitas eltörlésével járna, nem tartja ő oly biztosnak, mint sokan állítják. Látjuk, hogy alig hoznak be a fekvő jószágok mostani árúk mellett is, három egész négy százalékot, és így ily jövedelmű jószág birhatását megengedni a nemtelenek nem oly különös jótétemény, mert jelenlegi állásában száztól hattal kamatozó tőkéjét nem igen örömet fogná hármat, négyet adó jószágba temetni. Erre Deák azt viszonzá, «hogy a birtoklási jus megadása birtokvásárlásra senkit sem kényszerít. És noha a mezei gazdaságnak időviszontagságaitól függő jövedelmei nagyon változók, hazánkban mindazonáltal a tőkepénznek kamatai is gyakran csak papíroson vannak meg, mert bizodalmban csalatkozott, sok jó lelkű hitelezőnek gyakran egy véletlen sequestrum, gyakran a fidei commissumok szövevényei kamatját, sőt talán tőkéjét is semmivé teszik. Ellenben a fekvő birtok több biztosságban a szorgalmat és iparkodást inkább jutalmazza, s a fekvő birtok az, melyben a mezei élethez szo-

kott tulajdonos leginkább függetlennek, leginkább szabadnak érzi magát.»

A birtokviszonyok rendezési kérdésein kívül a közigazdasági tekintetek sorában a hitel lehető javítására nagy súlyt helyezett Deák. A királyi fiscus örökösödéséről folyt tanácskozásban, midőn annak eltörlését ajánlja, a fölállított három szempont közül első helyre emeli a közgazdasági czélszerűség tekintetét és első sorban kérdi: vajon a hozandó törvény hasznos-e a hazának? és második, harmadik helyen: vajon igazságos, vajon alkotmányunkkal megegyezik-e? Az e kérdésekre adott válaszában szintén a gazdasági érdekeknek ad elsőséget. A fiscus örökösödése következtében — úgymond — alig van valaki, a ki minden aggodás nélkül biztos sajátjának merné mondani birtokát. «Nem is lehet tehát kételkedni, hogy emez ipart, szorgalmat, közhitelt rongáló bizonytalanság megszüntetése a statusra csak jót és hasznot áraszthatna». A hitel nagy érdekét állította szintén előtérbe, midőn a majoratusok és senioratusok eltörlése kimondatván, szóba jött, vajon az akkori majorescok és minorescok életében a hitre bízott javak adósságokért foglalás alá vehetők-e? Deák Ferencz úgy vélekedett, hogy a törvény közhírré tetele után elvész a kiváltságos állapot és az azon túl csinálendő adósságokért a hitbizományi javak foglalás alá vehetők. «Ez senki nek jussát — úgymond — el nem veszi, ha csak jusnak nem akarná valaki nevezni, hogy ezentúl is szabad legyen esalni, azaz adósságot tenni s nem fizetni. Emlékezzünk, hogy az volt egyik főoka a majoratusok eltörlésének, hogy teszem, ha száz-milliót érnek a magyarországi majoratusok, e száz millió érték ki van véve a nemzeti hitel hypothekájának massájából.» Ugyancsak a hitel jogos igényeit helyezte előtérbe 1839-ben, midőn szó volt a pénzbeli elmarasztalásokat magokban foglaló ítéletek végrehajtásáról 1832—36-ban alkotott törvény módosításáról. Nem helyeselheti azt a módot, mely szerint az árverés útján eladott jószág a vevő kezén csak mint birói zálog hagyatott, mint a mi sem a hitelezőre, sem az adósra nézve nem lehetett jótékony; még pedig azért nem, mert ha a hitelező vagy az, a ki az ily árverés útján eladandó jószágot megveszi, nem tudja, mely órában fizettetik neki vissza a jószágért adott pénz, ő a jószágban javításokat nem tehet és így nem biztos pénzének gyümölcsöztetéséről. Egy

másik alkalommal ugyanezen tárgyról szólva, az ösiséget mondá legfőbb oknak, a miért a hitel nálunk ki nem fejlődhetik. «Különös — úgymond — hogy midőn az angol arisztokrátiát kivéve, jószágra nézve nincs gazdagabb arisztokratia a mienknél, mégis pénz szűkében van. Ennek oka az, hogy nincs hitel, mert a magyar az adósságba vett jószágot mindenkor kiválthatá s visszaveheté, azt ex neglecta præmonitione, præjudicio s több esetben, hogy az ösiség ne csorbuljon . . . Az indítványozott örök eladás azon jó következzéssel lenne, hogy drágábban lehetne a jószágot eladni, s legalább reménysege volna a későbbi hitelezőnek is valamit kaphatni . . . Nem egészen a vámok hibás rendszere, nem is egyedül a kormányoknak gyakori kihágásai, hanem az aviticitásnak fönmaradása gátolja nagy részben nemzeti előhaladásunkat.»

A birtokviszonyokról mondott beszédei közt közigazdasági tekintetben is a legbecsesebbek közé tartoznak az örök váltáságról szólók. Kónyi gyűjteményében e tárgyról számosabb beszéd foglaltatik és azon kívül a követjelentések is kiterjeszkednek reá. Legtöbb fölszólalásában azt igyekezett bebizonyítani, hogy a földesuraknak lesz a legnagyobb hasznuk abból, ha a jobbágyok örökre megváltják terheiket és a föld tulajdonába jutnak, és hogy egyúttal a nemzeti gazdaság is egészben nagy hasznát veszi. Az 1839 szeptember 7-iki kerületi ülésben fejti ki ezt az érvet a legprægnansabb módon. «Zalamegyében — úgymond — a muraközi járás némely helységei közel negyven évek óta oly állapotban vannak az örökös megváltás által, hogy azokban a népesedés, szorgalom és ezekkel egyetemben a vagyonosság is leginkább előrehaladt, sőt merem állítani, hogy úrbéri s közadó alatti fundus sehol sincs az országban, melynek oly nagy ára volna, mint e helységeken, hol egy 1600 □ ölből álló hold 8—9 száz, sőt ezer forinton is eladatik; holott közel ezekhez a nemesi birtokon 80, 90, 100 forinton szoktak eladatni. Nem kell tehát hosszas számolás és megmutatás, hogy ez mily hasznos a status œconomiájához. De továbbá, tekintsünk vissza azon megváltásokra, melyek újabb időben történtek. A tapasztalás mutatja, hogy a megváltási summa meghaladja a megváltott adózások tőkáját. Ki veszít tehát? Sem a jobbágy, sem a földesúr. Vagy talán azt hiszi valaki, hogy utóbb az adózások ára nevedetni fog? Én az ellenkezőt hiszem, sőt azt mon-

dom, hogy a statusnak legnagyobb kárára van a roboterőnek elpazarlása, ez idő- s erő-vesztés; a status oeconomicájának pedig egyik főelve a kettőnek jó és czélirányos használása.»

A földesúr és a jobbágy közti viszonyról még számos nyilatkozat foglaltatik Deák Ferencznek úgy beszédeiben, mint követjelentéseiben, a melyekben a közgazdasági tekintetekre szintén súlyt fektet, de a melyekben túlnyomók a jogi s emberiségi motívumok. Ilyenek a Kónyi gyűjteményében a következő czímek alatt foglalt beszédek: a jobbágyok birtokképességéről, végrendelkező jogáról, személy- és vagyonbeli bátorságáról, az úrbér tárgyában, az irtványok visszaváltásáról, a legelők tárgyában, a gabonapálinka főzheteséről (arról lévén szó, hogy a jobbágyoknak általában megengedtessek és pedig nemcsak a felföldön burgonyából, hanem mindenütt gabonából is a pálinkafőzés), a jobbágyok téglaegető jogáról stb.

E közgazdasági térről mintegy hídon átvezet a kereskedés és a hitel mezejére Deák Ferencznek beszéde a boltnyitásról. Első sorban azt vitatja, hogy a boltnyitás nincs a földesúri jognak alávetve, másod vonalban pedig azt bizonyítja, hogy a közérdek nem követeli a kereskedés megkezdésének qualificatióhoz való kötését. Ez utóbbi tételnek indokolásánál Deák Ferencz a harminczas években uralomra törekvő szabad kereskedelmi tanokat követte; ellenezte az állami avatkozást az üzleti életbe, s a Smithianismus elvei szerint az egészséges önérdeket tekinti a gazdasági élet legjobb szabályozójának. «A mely törvényhozás a kereskedés virágoztatásáról akarván gondoskodni, a polgárok értékét fillérekre számítgatja — így szólott a K. K. és R. R. 1835 június 5-iki ülésén — és a tudományt bizonyos értelemmérő fokai szerint méregeti, szóval a kereskedésbe igen sok törvényzikkal beavatkozik: az ily törvényhozás épen azt dönti meg, a mit építeni akar, tudniillik a kereskedést. A gyakorlati életnek tetteleg tapasztalása bizonyítja, hogy nem annyira materialis érték, mint hitel a kereskedés élénk folyamának legerősebb rugója; de hitelt, magános hitelt, törvény által parancsolni nem lehet, mert az személyhez kötve, leginkább személyesen alapul és a föl vállalt kötelezések teljesítésében bizonyított szilárd pontosság tapasztalásán erősödik . . . A mi pedig a tudományt illeti, az ügyetlenség sehol sem bünteti meg önön magát annyira, mint ép a kereskedésben; az ügyetlen

tisztviselő a közönségnek, az ügyetlen bíró az igazságnak ostroma, de az ügyetlen kereskedő csak saját magának . . . Hagyjunk föl az egyoldalúság anomaliájával, s higyük el, nem szükség törvénnyel tilalmazni, hogy a kinek se pénze, se ügyessége, az ne kereskedjek.» Hasonló szellemben nyilatkozott Deák Ferencz az 1840 april 3-án tartott országos ülésben, midőn a kereskedés kezdésének föltételeiről volt szó, s Pest meg Sopron városának követei az incolatus jogának, a moralitásnak bizonyítását, kalmárlegénységet es bizonyos tőkének kimutatását kívánták a kereskedőtől, mielőtt üzletet kezdhet. Deák sorra vette mindezeket a kikötéseket és az üzleti életből vett gyakorlati ellenvetésekkel részint fölöslegeseknek, részint könnyen kijátszhatóknak bizonyította, s az ipar, a kereskedés, a közvagyonosodás érdekeivel ellenkezőknek mutatta ki. Igen jellemző Deák fölfogására a szabad kereskedést és a hitel-üzletek fölszabadítását illetőleg az a nyilatkozat, melyet ugyancsak az april 3-iki ülésben a kereskedők és mesteremberek által szedhető kamatokról kimondott. Az elnök ugyanis azt ajánlotta volt, hogy azon rendelkezés, mely szerint bármilyen magasán kötött kamat és díj uzsorának nem tekinthető, vagy csupán azokra szoríttassék, kiknek a kereskedés és mesterségek fő életmódjuk, vagy pedig csupán az mondassék, hogy a kereskedés, gyártás, vagy mesterségekből eredett adás-vevés tekintetéből lehet magasabb kamatot kötni. Ez indítványt Deák helyeselte s azon rövid fölszólalás, melylyel e nézetet támogatta, több tekintetben ma is igen érdekes. «A pesti kereskedők azt mondják — így szól Deák — hogy e §. nélkül földön fekszik a kereskedés, mert a törvényes procentum mellett a kereskedés meg nem állhat, mert ezáltal monopolium hozatnék be ; már pedig a külső példák azt bizonyítják, hogy mindaddig, míg a kereskedés monopolium volt, csak az egyesek gazdagodtak, az egész pedig nem, és a közvagyonosság akkor kezdődött, mikor a kereskedés fölszabadított. Angliában is akkor gazdagodott a nemzet Cromwell idejében, mikor a kereskedés fölszabadított. Az előző által javalt első korlátolást nem tartja ugyan in principio helytelennek, de a kivittelé lesz baj ; mert meglehet, hogy olyan is lesz kereskedő, kinek birodalmai vannak, a mint kívánná, hogy a magyar aristokratia más európai aristokratiák példájára kereskedjék ; az ilyennek nem a kereskedés lesz fő élet-

módja, mégis kereskedő lesz. De a másik módot, hogy tudniillik csak a mesterségekből és kereskedésből eredett adás-vevés következtetésében lehessen magasabb kamatokat kötni, a czélra megfelelőnek látja s azt elfogadja.»

A pesti kereskedőknek abban igazuk volt, hogy a kereskedésnek nagy akadályára van, ha az valamely alacsony törvényes kamatra szoríttatik föltétlenül; föl is mentette őt a múltban és fölmenti a jelenben is a legtöbb kereskedelmi vagy uzsoratorvénye e korláttól. De kevésbbé érthető az, hogy mennyiben vezet ez a kamatmegszorítás épen monopoliumra, s hogy Deák ezt azt állítást helyben hagyta. A kereskedés különben sohasem volt, egyes nagy privilegiált vállalatok kivételével, a monopoliumoknak annyira tárgya, mint a keresetnek más ágai. És Cromwell protectoratusa alatt a közállapotok általános javulása különben nem egyedül, nem is főkép a kereskedés fölszabadításának köszönhető, hanem inkább a hosszas belzavarok megszűnésének, a közbiztonság helyreálltának és a termékek akkori kedvező voltának. Egyébként Deák Ferencz helyesen distinguált, midőn abban foglalta össze nézetét, hogy ne a kereskedő által a kereskedői üzleten kívül nyújtott hitelezés, hanem csakis a mesterségekből és kereskedésből eredt követelések után számított kamat legyen a törvényes maximumon alúl kivéve.

Szabatos álláspontot foglalt el a kamatok kamatjáról fölvetett kérdésben is. Tolna megye követe, Bezerédj István ugyanis az 1839 november 25-kén tartott kerületi ülésen a hitel tárgyában folyt tanácskozások alkalmával azt indítványozta, hogy az adósnak szabad legyen magát a kamatok kamatának fizetésére kötelezni, s hogy ha az adós bírói megintés után sem fizetné tartozását, ennek kamataitól is kamatot tartozik fizetni. Deák Ferencz ki nem elégitőnek mondja uzsoratorvényeinket, midőn az anatocismust (kamatok kamatját) uzsoraként tekintik. Hogy miért helytelen ez a rendszabály, annak egészen más okát adja követjelentésében, mint az említett kerületi ülésen tartott beszéleiben. A jelentésben igen helyesen azt mondja: «A kamatok rendes fizetését gyakran hosszú évek során elmulasztván az adósok, ez által nemcsak jó lelkű egyes hitelezők károsodnak, hanem számos alapítványok is tetemes csorbulást szenvednek, mert a kamatoknak évenkénti hasznát elvesztik; sőt épen e miatt sem

állhatnak fönn biztosan hazánkban olyan közhasznú intézetek, melyeknek gyarapodása az évenként pontosan fizetendő kamatok hasznaira vagyon számolva. Különösen érezhető volt e hiány nálunk azért, mert törvénykezésünk hibás rendszerénél fogva több évek kellettek a világos adósságoknak törvényes útoni behajtására; s ha valamely pontosan nem fizető adósnak fölmondattott is a tőke, a hitelező mégis elvesztette kamatjának kamatját.» E világos és helyes indokolástól eltérőleg azt és csak is azt hozza föl említett kerületi beszédében az anaticismus védelmére, hogy «a kereskedő világban, ha egy ember vásárlást tesz a másiknak meghagyásából, föl szokta számítani a megvett portékának árába a kamatot és fáradsága jutalmául a provisiót is. Már ha az ily kereskedőt mint uzsorást a fiscus megbüntetheti, így soha egyik a másiknak váltólevelét nem fogja érdemesíteni (honorálni) és nem lesz előhaladás kereskedelmünkben.» Már e két tételben is egészen másról szól Deák, mint kamatok kamatjáról. Ha egy kereskedő egyszerűen a vásárlásért megbizójának nemesak provisiót, a mi természetes, hanem a rövid időért, mely a vétel és átszolgáltatás között eltelik, kamatot is számít: azért a provisiót soha sem tekinthette a bíró kamatok kamatjának, minthogy az nem is azon kamat után, hanem vagy a vételár után százalékban vagy pedig valamely költség-átalányúl számíttatik föl. De a váltó honorálása, vagy akár leszámítolása szintén nem képezheti anaticismus esetét; mert ha a tiszta escompte-tételen kívül még provisio is számíttatik, akkor ez a kamatlábnak egyszerűen nagyobbítását invoálja. E beszédének további folyamában azt mondja Deák: «Most e provisióknak gyakorlatában vannak kereskedőink s ha ez meg nem engedtetik, akkor egy a tönkrejutáshoz közelítő kereskedő fölszólítja a másikat, kivel ily viszonyokban állott: hallod-e, te nekem négy ezer forintot adál, de provisiódat is bele számolád; ha meg nem elégszel három ezerrel, föladlak a fiscusnak és elveszted minden pénzedet. Erre ama jólelkű kereskedő örömeztobb reá áll, mint egész tőkénének és talán hitelének elvesztésébe s így károsodása bizonyos.» Világos, hogy ez az okoskodás a kellőnél többet igyekszik bizonyítani, és nincsen semmi különös kapcsolatban a provisióval, még kevésbé a kamatok kamatjával. De kétkedünk is abban, hogy Deák érveit e kapcsolatban fejtette volna ki. A kerületi ülések-

ből megjelent rövid kivonatok, melyeket a szónokok ritkán láttak a szétküldés előtt, távolról sem oly megbízhatók, mint az országos ülések naplóiban megjelent beszédek. Lesz még egy eset, a melyben azt közelebb kimutatom. Ilyenkor a követjelentésben kell, ha azzal a tárggyal foglalkozik, a korrekturát keresni.

A szarvasmarhákra nézve föllábitandó vesztegintézetekről is nyilatkozott egy alkalommal Deák. Az 1840 april 28-iki kerületi ülésben Biró Imre, Csanád megye követe a külföldről behajtandó szarvasmarhákra nézve vesztegintézetek föllábitását ajánlotta. Deák ezt nem látja czélszerűnek, mert ha kivált nagyobb számú marha hajtatik egyszerre, hosszabb ideig való tartásukról igen bajos gondoskodni. E helyett jobbnak látja, hogy a gyanús marha megbecsültetvén, tüstént levágassék és az ára a tulajdonosnak akár a közpénztárból, akár a helységbeliek által kifizetessék. Ez — úgymond — több megyében a legsikeresebb módnak tapasztaltatott a marhadög további terjesztésének megakadályoztatására.» Deák Ferencz e kérdésnél nem különbözteti meg a vesztegintézetek rendeltetését a lebunkózás czéljától. A vesztegintézetek arra valók, hogy megelőzzék a marhavész behurczolását a külföldről, a lebunkózás pedig akkor van helyén, ha becsempészett, vagy hiányos vizsgálat mellett bebocsátott marhán az ország belsejében kitört a vész, illetőleg ha másokat is ragályozott. Mivel azonban benn az országban kitört marhavész eseten a beteg vagy gyanús állat levágása által akarják a terjedést megakadályozni, nem következik, hogy a külföldről való behurczolás már a határon való veszteglés által meg ne előztessék. A két intézkedés nem zárja ki, hanem kiegészíti egymást. Ha nagyobb marhahajtás eltartása néha nehézséggel jár is a vesztegintézetekben, azért ezeket mai napig sem tartotta az ország egészen mellőzhetőknek. Némely állammal szemben, a melyek az e részben nemzetközeli megállapított szabványokat szigorúan követik, a vesztegzár helyét egyéb óvó intézkedések pótolják; Oroszország és Románia ellen teljes határzár van elrendelve; de azért Románia ellen, — a más kerdőző állatokra stb. való tekintetből — és Bosznia ellen ma is fön-tartatnak a vesztegintézetek.

Érdekes Deák Ferencz fölfogása a gabona kivitelnek tilalmáról. A K. K. és R. R. 1839 november 29-ken tartott

kerületi ülésökben foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A királyi leírat ugyanis azt tudatta, hogy a kormány oly esetben is, midőn az 1807: VI. törvényczikk alapján inség tekintetéből a gabona kivitelét a külföldre általánosságban eltiltja, meg fogja mégis engedni, hogy a honi tengeri kikötőkben vagy Károlyvártt eleve összehordott gabona kiszállíthatassék a külföldre. Csongrád megye fölterjesztése azt kívánta, hogy törvényben határozottassanak meg azon esetek, melyekben a helytartótanács a gabonának külföldre vitelét eltilthatja. Az említett 1807-iki törvény, melylyel az ország korlátot akart szabni azon veszélyes önkénynek, hogy Bécsből eltiltották a magyar gabonakivitelét a külföldre, valahányszor Ausztria olcsó ellátásának érdeke úgy kívánta, — biztosította először is elvileg a magyar gabona szabad kivitelét; kimondotta továbbá, hogy a gabona kivitel Magyarországon mindig úgy szabályoztassék, mint az örökös tartományokban, és hogy ha inség esetében szükségesnek mutatkoznék a kivitel eltiltása, ezt mindig csak a helytartótanács meghallgatásával lehessen elrendelni. Deák Ferencz helyeselte a csongrádi indítványt, mely tovább megy az 1807-dik évi VI. törvényczikknel és maga is azt kívánta, hogy «mivel csakugyan lehetnek, a mint voltak is már az országban oly szükség esetei, mikor a gabona kivitele káros lehet, az ily esetek törvény által határozottassanak meg.» Ez esetekről eltértek a nézetek. Somssich Miklós például nem helyeselte egy maximalis árnak megszabását, a melynek beálltával a gabonakivitel el kellene tiltani, mert — úgymond — megtörtént, hogy Árva- és Trencsénmegyében kukoriczacsutkából ettek az emberek kenyeret, oly drága volt nálunk a gabona, midőn ellenben az alföldön sertésekkel etették azt.

Deák Ferencz sem tartotta lehetőnek meghatározni a gabona árának azon maximumát, a melyen túl a kivitel megtiltandó. Indokolja pedig azzal, hogy «az ár a pénz forgásától is függ és mert meglehet, hogy a mi most nagy árnak tetszik, ha jobban kiterjed a kereskedésünk, majd nem fog nagynak tetszeni.» Somssich Miklós továbbá circulus vitiosust lát az 1807-ki törvény azon rendelkezésében, hogy az ország belső szükségére való tekintetből lehessen eltiltani a kivitel, mert ha jobbak lesznek útaink, ha jobban műveljük földeinket, akkor nem állhat be olyan belső szükség. Deák fölfogása helyesebb és az akkori tényleges viszonyoknak megfelelő. A circulus

vitiosust nem látja, mert a legjobb földön — úgymond — a legmagasabb fokra hágott ipar mellett is lehet oly termékenen esztendő, mely szükségét idéz elő. A gazdasági ipar nem eredményezheti azt, hogy a föld annyit teremjen, a mennyire a statusnak szüksége van, hanem azt, hogy jobban és több terem a művelt földön, mint a műveletlen. A végconclusió azonban nem illik Deák érveléséhez: «Az eldöntendő kérdés tehát az lehet — így szól a Kónyi gyűjteményében közölt beszéd vége — hogy vagy egészen meg kell szüntetni a gabona kivitelét tiltó törvényt, vagy azt a törvényhozás útján módosítani.» Első fölszólalása alkalmával ugyanis pártolta a csongrádi indítványt «mert ez nem azt teszi, hogy a gabona kivitele általánosan tiltassék el», hanem «hogy az ily esetek — mikor tudniillik a kivitel káros lehet — törvény által határozottassanak meg». De ez a formulázás: «nem azt teszi, hogy a gabona kivitele általánosan tiltassék el» szintén hibás. Ezt Deák nem mondhatta, mert erről sohasem volt szó. Az 1807: VI. törvény a gabona szabad kivitelét szabályul állítja föl és a helytartótanács belátására bízza, hogy szükség esetén eltiltsa a kivitel. A csongrádi indítvány, mely elismeréssel fogadja a királyi leiratot, minthogy a kiviteli szabadságot tágitja, tovább megy és a helytartótanács discretionarius jogát a tilalomban bizonyos esetekre akarja szorítani. Ennélfogva Deák Ferencznek szavait, ha a kerületi ülés tudósítója helyesen fogta volna föl, úgy kellett volna előadni: «Pártolja a csongrádi indítványt, mert ez nem azt teszi, hogy a gabona kivitelének tilalma általában töröltessék el, hanem mivel csakugyan lehetnek, a mint voltak is már az országban oly szükség esetei, mikor a gabona kivitele káros lehet, azt kívánja, hogy az ily esetek törvény által határozottassanak meg». Ha pedig így áll Deák Ferencz előtt a kérdés, akkor második fölszólalásának végén nem állíthatta föl az alternativa egyik részéül azt a tételt, hogy «vagy egészen meg kell szüntetni a gabonakivitel tiltó törvényt», annyival kevesebbe, mert a törvény egészében a kivitel szabadságát biztosítja, s ő bizonyos esetekben akarja is a kivitel megtiltatni; tehát Deák Ferencz előtt csakis az 1807: VI. törvényezikk tiltó rendeletének módosítása lehetett a kérdés, a minthogy Somssich Miklós indítványára, mely semmi tilalmat sem akar elismerni s ezt törvénnyel akarja kimondatni, azt

jegyzé meg Deák, hogy a somogyi indítvány annyiban egyezik a csongrádival, hogy törvényt akar alkotatni a helytartótanács tilalmi jogának eltörlésére. Mindezeket azért fejtettem ki bővebben, hogy tisztázzam Deák Ferencznek ez érdekes közgazdasági kérdésben elfoglalt állását, mely különben törvényhozási elintézését nem nyert; másfelől meg azért is, hogy e példával közelebb kimutassam, mit már előbb érintettem, hogy a kerületi és a megyei gyűlésekből közölt némely beszéde nem mindenképen megbízható. Említi ezt a munka előszavában Kónyi maga, részletesen elmondva, hogy mennyi nehézsége volt különösen a kerületi beszédekkel.

Meglehetősen nagy szerepe van a közmunka-politikának Deák beszédeiben. Sorrend és jelentőség tekintetében első helyen áll a kisajátítás jogáról 1836 február 3-kán a kerületi ülésben tett két fölszólalása, a követjelentésnek ide vonatkozó részével együtt. Messze vezetne, ha a kisajátítás, a tervezett vasúthálózat, a Dunaszabályozás, a szóban forgott csatornák kérdéseit, a melyekről Deák Ferencz nyilatkozott, úgy akar-nám fejtegetni, hogy teljesen fölismerhető legyen a háttér, melyről az ő beszédjeinek nevezetesebb tételei világosan kiemelkedjenek. Nagyban ismeretesnek föltételezván az akkori viszonyokat, Deák nyilatkozataiból csak a különösen jellemzőket fogom följegyezni.

A hír, hogy Lembergől Bécsbe vasutat készülnek építeni, megdöböntöleg hatott Deákra; annál veszélyesebbnek tekintette a helyzetet, mert úgy vette, hogy ez «a vasút rövid időn végre lesz hajtva». Tudjuk most, hogy az események nem fejlődtek oly rohamosan; mert legalább Lembergig a vasút csak 1861-ben készült el. Lengyelországot félelmes versenyzőnek tartotta, «Galicziában a gabona ára most is felényivel olcsóbb, mint magyar hazánknak legtermékenyebb vidékén. Itt tehát a kereskedési mérleg már úgy is ellenünk áll . . . a galicziai gabona, a fölláttatni czélzott vasút segéd-mével annyira olcsó áron fog Bécsbe szállíttatni, hogy egy mázsányi teher egész Bécsig csak hat pengő krajczárba kerül. (Még most is 10—15-ször többé kerül.) Más oldalról tekinték — úgymond — mennyibe kerül a bácsi búzának Gönyőig víz elleni fölvontatása, onnan pedig Bécsig tengelyen szállítása. Lehetetlen, hogy mindenki meg ne győződjek, hogy a bécsi piac és vele egész Ausztria hazánkra nézve teljesen elvesz,

hazánk legtermékenyebb része, a gazdag Tisza-melléke, a Bánát és Bács-vármegye egészen tönkre van téve, mi saját földünk követségében megfúlunk.» Fölveti azután, hogy ki építse a vasutat? «Mennyire tanácsos, sőt mennyire lehetséges e részben az ország közerejéhez folyamodni s a szükséges vasútakat, canalisokat országos erővel létesíteni? arról ezúttal szólni csak azért is fölösleges, mert publicus fundusunk nincs... De egyebiránt is a statustudomány adataira s az egész világ gyakorlati példájára támaszkodva, alkalmasint minden hosszabb mutogatás nélkül axiomaként föllálíthatjuk, hogyha arra várakozunk, míg például az ország épített vasutat, a hajózható Dunától, (itt Gönyöt értheti) a szomszéd Ausztria fővárosáig, erre a mai viszonyunk között alkalmasint hiában várakozunk. Ilyes vállalatok minden valószínűség szerint, csak magányos egyesületek útján létesülhetnek: ezeket kell tehát lehetőkké tenni, ha a közjót akarjuk.»

Áttérve magára a kisajátítás kérdésére, elvül kimondja, hogy a kisajátítás «a statusnak tagadhatatlan jussa». Az alkalmazást illetőleg Anglia példáját, mely szerint minden egyes vállalatnak külön megszavazandó a kisajátítás engedélye, nem találja nálunk követhetőnek, minthogy nincs minden esztendőben együtt az országgyűlés. Egy későbbi alkalommal — 1839 december 6-kán — mikor arról volt szó, hogy a vasút a Duna jobb vagy bal oldalán építtessék-e, s a mindenféle gyanúsítgatások közül Szluha Imre azon nyilatkozatát, hogy «szeretné, ha a Duna jobb partján is lenne vasút, de mikor a haza közérdekéről van szó, azt tartja, hogy a törvényhozónak nem kell zsebe körül forgolódni kezével» magára vette, a gyanúsítás visszautasítása után ezeket mondá: «A mi magát a tárgyat illeti, gondolkozni kezdtem, nem volna-e jobb az angol rendszert követve, minden vállalatra specialis törvényt hozni; de a mai tanácskozás arról győzött meg, hogy az Isten ettől őrizze hazánkat.» Minthogy tehát Deák már kezdetől fogva a kisajátítási jog megadását nem minden egyes vállalat engedélyezésére külön akarta föntartani, szerinte csak az az alternativa állott fönn: vajon jelöltessenek-e meg a törvényben előre azon vasutak és csatornák, a melyekre nézve a törvény kimondja, hogy a vállalkozóknak azon esetre, ha a vonalba eső föld megváltása iránt a birtokosokkal megegyezni nem tudnának, kárpótlás mellett a kisajátítás elrendeltessék?

vagy pedig mondassék-e ki általában, — de az országos küldöttség javaslatától annyiban eltérőleg, hogy az engedelem-adás ne a kormánytól függjön — az a szabály, hogy ha közhasznú vasutat, hidat vagy csatornát akar valaki építeni, egyezség hiányában, kisajátításnak lehet helye? A fölállított két tétel közül Deák ez alkalommal nem választott, valamint hogy a közlekedési kérdéseknél többször azt látjuk, hogy haboz, ingadoz és nem mer határozott nézetet kockáztatni. «Melyiket fogadják el a R. R., az a többségnek böles ítéletétől függ»; ezzel zárja be ez alkalommal első nyilatkozatát és csak azt sürgeti, hogy ne halasszák az ügyet. Mikor azonban a törvény (1836. XXV.) meg volt alkotva, a mely megnevezi egyenként a kisajátítás jogával előre fölruházott vasúti vállalatokat: Deák az ő követjelentésében határozottan helyeselté az előbb említett alternativa első ágazatát. «Kijelöltük ugyanazon törvényben — úgymond — mindazon vonalakat, melyeken e kisajátítás törvénye gyakorlatba vétethetik és elhatározzánk, hogy annak kényszerítő rendelete a meghatározott vonalakon kívül más vonalakra nem terjed. Ezt pedig azért véltük szükségesnek, mert feltünk, hogy általános és mindenben határozatlan törvény mellett oly vasutak is készülhének hazánkon keresztül, melyek nemzeti kereskedésünknek, különösen a magyar révpartoknak, inkább kárára lennének.»

Ugyanez ülésben az engedélyezési föltételeknek két lényeges pontja került tárgyalás alá, a melyeknek egyikére nézve Deák ismét határozatlan állást foglalt el. Az egyik az, hogy bizonyos évek múltával a vasút az államra szálljon-e? A megalkotott törvény csak azt rendeli, hogy azt, «a bérszedés mikor kezdődjék és hány esztendőig tartson, a főkormányshoz a vállalkozókkal kötendő alku által fogja meghatározni s határozatában a kijelölendő esztendők lefolyásáig legkisebb változtatás sem történhetik». Arról, hogy mi történjék a bérszedésre nézve kötött szerződés idejének leteltével: megújítható-e a szerződés, átszáll-e a vasút az államra s mily föltételek alatt? ezekről hallgat a törvény. Deák Ferencz az említett vita alkalmával úgy magyarázta a kérdést, hogy tudomása szerint «másutt nem azért adatnak ilyenmü vállalatoknak a társaságnak bizonyos esztendők, hogy azok lefolytával a vasút az országé legyen, hanem hogy bizonyos évekig azon a vonalon más társaság ne építhessen, azontúl megszün-

vén a kirekesztő privilegium. Ez azonban — úgymond — illusió s korántsem lehet gondolni, hogy oly társasággal, mely például ötven évig monopoliumot gyakorol, és ez alatt a vasútba fektetett pénzt kamatostúl együtt visszakapja s ennél fogva most már a bért igen sokkal lejjebb szállíthatja, egy más társaság, melynek még egész tőkáját vissza kellene nyernie s annál fogva a bért magas fokon tartania, a concurrentiát kiállhassa. Ez mathematice igaz; következőleg, ha az építendő vasút örökre a társaság szabad rendelkezése alatt marad, bárha csak ötven évre kapott légyen is kirekesztő privilegiumot, gyakorlatilag véve örökös monopoliuma van; mert azon a vonalon vele más társaság nem vetélkedhetik.» Deák itt bizonyosan azon engedélyre gondolt, melyet Rothschild S. M. a Bécs és Bochnia közt több rendbeli mellékvonallal építendő vasútra nézve okmányilag ugyancsak 1836 márczius 4-kén nyert el, a melynek föltételei azonban korábban ismeretesek voltak, és a mint láttuk, már hónapokkal az előtt nyugtalanította a magyar közvéleményt. Ez engedélyokirat szerint a vállalat ötven évi privilegiumot nyer, elhet a kisajátítás jogával, maga határozhatja meg a szállítási díjakat (ép úgy a mint a magyar törvény rendeli) örökös tulajdonosa a pályának és a kiváltságos ötven év elteltével szabadon rendelkezik ingatlan s ingó vagyonával.

Mindezek ellenére megengedi azonban Deák, hogy jó volna, a külföldi példáktól eltérve, a vállalkozókkal az alkut úgy megpróbálni, hogy a vasút bizonyos évek múlva az ország rendelkezésére szálljon. «Hogy ez kívánatos volna, és az újításoktól vissza borzadó keblek előtt is a dolgot kedvező színbe öltöztetné, azt tagadni nem lehet; mert a kereskedes annál élénkebb és virágzóbb, mentül olesőbb a közlekedés és szállítás, annál fogva legjobb volna, ha minden úti bért el lehetne törölni, de ha ezt a tatarozásnak, kivált a vasútnakl igen tetemes költségei miatt elérni nem lehet, kívánatos legálább, hogy a lehetőségig leszállíttassék, a mit csak úgy remélhetünk, ha az ilyen communicationalis eszközök valaha az ország kezére jutnak s így privát nyereséges jövedelem kútforrásai lenni megszűnnek.» Deák Ferencz tehát a társulati vasútakat csak a főnforgott kényszerítő körülmények közt fogadta el, de a jövő fejlődés czéljául a vasútnak állami kézre jutását tekintette. Az ország birtokába jutott vasútnak

administrálását illetőleg azonban főtartja azt a választást, hogy ne maga az állam vigye a kezelést, mert «ez különböző úton s bizonyos föltételek mellett magános társaságnak átadásával is eszközölhető». Tehát állami vasútak esetleg magán társaság üzemében, minek példáját Hollandia s Olaszország nyújtja, és így ellenkezője a társasági vasútak állami kezelésének, a mi egyebek közt Poroszországban soká fönállott és a mi Ausztriában meg nálunk már megindult és most nagyra fejlődni készül.

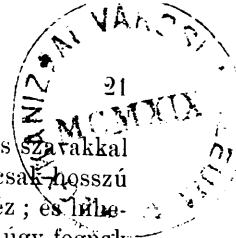
Mindezen nézeteket azonban az említett kerületi ülésben csak úgy eszmeesere végett hozta föl, a melyekhez «má gát épen nem köti».

Két héttel reá, mikor a kérdés az országos ülésben tárgyalatott, Deák már nagy súlyt fektetett arra, hogy a vasút a privilegialis évek elmúltával az államra szálljon; de ekkor meg a föltételek iránt nem bírt határozott nézetre jutni. «Ott, hol a vasútak a publicumnak különös pártfogása alatt nincsenek; hol az intézet föllállítására megkívántató tért nem a publicum sajátítja ki, hanem a privatus tulajdonosokkal a társaság egyez; a hol a társaság semmi kiváltságos kedvezésekkel nem bír, hanem ugyanazon vonalon hasonló intézetet más társaság is állíthat: igen természetes, hogy a társaság föllállított intézetét világ végeig megtartja, mert úgy tekintetik az egész tractus, mint alku által megvett tulajdona. Ott ellenben — úgymond — hol a kisajátítás systemája divatoz, privilegialis esztendőket kötnek hozzá, és lehetetlen, hogy a vasút örökre a társaság tulajdona legyen a nélkül, hogy a törvényhozás hozzá ne szóljon. Magyarországnak alkalmasint soha el nem fogadják, hogy tulajdona maradjon a társaságnak, minthogy privilegiumon épült.» Hogy Deák e fölfogása nem volt 1836-ban az uralkodó nézet, azt mutatja a hozzánk legközelebb eső példa, tudniillik a Rothschildnak adott előbb említett privilegium, mely az ötven év letelte után is a vasutat meghagyja a társaság birtokában; pedig a kisajátítási s egyéb jog az engedélyesnek szintén meg volt adva. De Anglia példája, melyre vasút dolgában is szerettek nálunk utalni, s maga Deák is, mint láttuk, hivatkozott rá, szintén ellenkezőt bizonyít. Hajózási csatornákra már a múlt században megadatott a kisajátítási jog, és a csatornák örök tulajdonát képezik a vállalkozóknak. Vasútak engedélyezésénél mind-

annyiszor megadatott a kisajátítási jog és egyéb kiváltság, úgy a múlt századtól fogva épített lóvonatú vaspályákra, mint a liverpool-manchesteri gőzmozdonyú vasút részére 1826-ban megszavazott actában; az államra leendő visszaszállítás azonban sehol sem köttetett ki. Még Franciaországban is az 1823 és 1833 közt engedélyezett kisebb vasútnál ugyancsak örök tulajdonjog adatott a vállalkozóknak.

«Nem szeretné azonban (Deák) annak kimondását, hogy a vasút teljes kiterjedésében a nemzet tulajdona legyen, mert akkor nehéz lesz társaságot találni, mely fölvállalja a fölépítést, mi sok költségbe kerül. Lehetne talán több esztendőket adni s így átaladná a társaság a materialekat is. De itt ismét azon fontos kérdés fordul elő, hogy mikor veszt az ország többet, akkor-e, ha több esztendőre engedi át a privatus társaságnak az intézetet, vagy kevesebb esztendőket engedvén, bizonyos summa megfizetése mellett, az ország magának megváltja? Azt hiszi, hogy az országra nézve terhesebb, ha több esztendőket köttetnek le, mintha kevés esztendőket múlva a status veszi meg. E kifejezés alatt tehát, hogy a status rendelkezése alá esik, azt érti, hogy a privilegialis esztendők eltölte után a társaság birtokának saját tulajdona a formára nézve megszűnik, hanem a statussal megalkudhatik a materiale iránt, vagy ha nem alkuszik meg, azokkal maga rendelkezik; és ez semmi nehézséget nem szenved, mert — úgymond — alkudjék meg a társaság.» Ezek szerint úgy látszik, hogy Deák Ferencz a vasút ingatlanjait a privilegialis évek elmúltával az országra szállóknak tekinti, a minthogy az ez ülésben tett második felszólalásában csakis a materiale megváltásának módjairól értekezik és előbb is azt mondá, hogy a társaság csak a vasút céljaira sajátítván ki a tért, ezt tulajdonául nem tekintheti. Ki is mondja azon véleményét, hogy a pályát az állam új expropriatio nélkül igénybe veheti, de a mit a társaság belé épített, azt tartozék az ország visszafizetni; és mégis mindjárt nyomban utána arra is kész, hogy «a fundus árát is a status fizesse ki». A követek közül többen helyeselték Deák nézetét annyiban, hogy a materiale a társaság tulajdona legyen a kiváltságos évek elmúltával, és ekkor fölmerült a kérdés, mi alapon válthassa magához az ország úgy a beépített, mint a forgalmi materialet? Erre nézve azt tartá Deák, hogy ki lehetne előre kötni a tár-

saságtól, hogy az anyag az államra ingyen szálljon, de akkor az más számítást fog tenni és hosszabb privilegiumot kérni. Minthogy pedig annál hosszabb időre lekötjük a kereskedést, minél további időre gyakorolja a társaság kiváltságát: jobb, ha rövidebb időre engedtetik a privilegium és ha ennek lejártával az ország nem lesz képes pénzzel megváltani a materiálet, kipótolhatja ezt szükség esetén a privilegiumnak néhány évre leendő meghosszabbítása által. Deák tehát mindennemű megoldásra reátért, csak létesüljön a vasút és a legfőbb súlyt arra fektette, hogy a pálya minél előbb az állam birtokába szálljon. És e tekintetben odáig ment, hogy a privilegiumot, melynek forgalmi hátrányaitól annyira félt, nem volt hajlandó a szállítási díjak megszállásával korlátozni. A február 3-diki kerületi ülésen tartott második beszédét azzal végezte, hogy a «tarifának akár országgyűlés akár országos bizottság által való megállapításában soha meg nem egyezik». Erre a fölfogásra találhatott ugyan analogiát a bécs-bochniai vasútra nézve Rothschildnak adott engedélyben, de Angliában és Franciaországban a hajózható csatornákon és a vasúton a szállítási díjakat már kezdettől fogva az állam szabta meg igen részletesen, sőt Angliában föntartatott a kormánynak, hogy azon esetre, ha a vállalat tíz százaléknál többet hoz, leszállíthatja az engedélyezet díjtételeket. A törvény is úgy oldotta meg a tarifakérdést, a mint Deák óhajtott, mert azt mondja (1836: 25. törvényczikk 3. §.) «E vállalati munkák használatától az utasok és szállítók által minden különbség nélkül fizetendő bérnek mennyisége a vállalkozóktól függvén». A többiben pedig, hogy mi történjek a privilegialis évek leteltével: az állam kezére száll-e, s minő föltételek mellett, nem hagyta helyben a törvény Deák fölfogását, mert e kérdések egész sorát nyitva hagyta, mondván az előbb idézett szavak folytatásául: «azt, hogy a berszedés mikor kezdődjek és hány esztendőig tartson? a főkormány-
szék a vállalkozókkal kötendő alku által fogja meghatározni, s határozatában a kijelölendő esztendők lefolyásáig legkisebb változtatás sem történhetik». Az alku tehát csak a privilegialis évek számára szorítkozik. Azt igen természetesen találjuk, hogy a törvény Deák és mások nézetének ellenére, kik ez alkuba az országra való visszaszállás föltételeit is befoglaltatni akarták, ettől eltekintett. E részben valószínűleg az

a tekintet győzött, melyet Nagy Pál a következő jószárral tolmácsolt: «oly tárgyról eleve rendelkezni, mely csak hosszú idő leforgása alatt történend, általában igen nehéz; esélytelenül 40—50 esztendő múlva a vasútakra nézve is úgy fogának változni a körülmények, hogy akár micsoda rendelést tennénk most, talán egy sem lenne egészen alkalmas». Hanem kevésbé érthető az, hogy már a jelent és a közelebbi éveket azonnal nagyon érdeklő tarifaügy az alkuba egyáltalán nem volt befoglalandó, és hogy egyedül a vállalkozó önkényére hagyott. Igaz, hogy még így sem akadt a törvényben, úgy szólva, kínált tizenhárom vasútvonal egyikére sem vállalkozó; s abban van épen gyökeres különbség a mi 1836-iki vasút-engedélyezési politikánk és az angol meg a francia eljárás közt, hogy ez országokban versengve ostromolták a kormányt, illetőleg a parlamentet engedélyekért, míg nálunk soká tárt kapunál sem jelentkeztek vállalkozók.

Még egy kényes vasúti kérdésben nyilatkozott 1839 év végén Deák Ferencz és ebben is kételkedő magatartást követett. Szó volt arról, hogy a Duna jobb vagy bal partján építtessék-e vasút? Erős érdekharcz fejlődött ki úgy az illető vidékek, mint az egyfelől báró Sina György, másfelől az Ullmann Móricz társasága közt. «Oly ingerültségig fejlődtek ki a szenvedelmek — úgymond Széchenyi 1840 márczius 21-kén a főrendek tábláján — hogy, legyen négy szem közti, legyen nagyobb számú e tárgy fölötti tanácskozásokban, valóban sokszor előlegesen szinte pisztolyokat jó lett volna önvédelem végett a zsebekbe tenni». A Duna balpartján Ullmann által tervezett vasút Pozsonynál csatlakoznék a Ferdinánd éjszakai pályához és Pesten át Debreczenig volt vezetendő; a jobb parton tervezett vasút, melyet báró Sina fölkarolt, különös tekintettel a budapesti álló híd jövedelmezésére is, legfőlebb Budáig vezetettetett volna. Ezt pártolta egyebek közt nagy hévvel Széchenyi is. Deák Ferencz Zala megye szempontjából, ugyancsak a jobb oldali vasútnak adott volna elsőbbséget, de a december 6-iki kerületi ülésben tartott hosszabb fölszólalásából kivehető, hogy az esetre, ha a föltételek és biztosítékok a két pályára nézve csak egyenlők volnának is, a balpartit lenne hajlandó megszavazni. E beszéde sok tekintetben igen jellemző Deáknak a vasúti kérdésekről táplált nézeteire nézve. «Hasonló körülmények közt — úgymond — azt pár-

tolom, a melyik hosszabb, jobb és biztosabb, és azért ily fokozatot állítok föl: a vállalkozók egyike Debreczentől Bécsig, másika Pesttől Bécsig ígéri vonalát vezetni. Ha már most mind a kettőnek létesülését hinném, bizonyosan a hosszabbikat pártolnám, valamint kisebb szakaszokban is inkább azt pártolnám, mely Gönyőtől Bécsig, mint a mely csak Pozsonytól Bécsig visz; inkább pártolnám azt, mely Pesttől Bécsig, mint a mely csak Gönyőtől Bécsig megy.» Azután elmondja, hogy inkább pártolna rövidebb vonalat, ha ennek vállalkozója, több garantiát nyújt, mint hosszabb vonalat, ha kevésbé megbízható a vállalkozója. Fölhossa továbbá, hogy kevés a kilátás a hosszú vonalak kiépítésére. «Én azt hiszem — úgymond — hogy a Debreczen és Pest közti vonalra nézve alig van valaki a R. R. között, ki velem együtt — tekintve a vasútnak más országokbeli történetét, s hazánk ez alsó részének statisztikai s geographiai helyzetét, a fuvarnak e vidéken olcsóságát — álomnak ne tartaná azt, hogy itt valaha vasút létezhessen; ha pedig mégis találkoznék olyan, a ki ezt hiszi, nem bánom, aludja tovább édes álmát, sőt adja Isten, hogy az én éberségem legyen álom, a ki ezt nem hiszem, az ő álma pedig valósuljon.» Deák Ferencznek e jövendölése a pest-debreczeni vasút meg nem élhetéséről senkit sem lephet meg, a ki tudja, hogy a vasútak keletkezésének első korszakában hány nagy nevű francia, angol és német államférfiú vélekedett hasonló értelemben ez új közlekedési eszköz jövedelmezéséről. És, hogy Pest és Debreczen közt a közönséges fuvar, legalább egyideig, versenyezessen a vasúttal, az nem látszhatott akkor tájban épen lehetetlennek, ha meggondoljuk, hogy napjainkban a Bródtól Zeniczáig épült Boszna-völgyi vasúttal a közönséges fuvarosok soká versenyeztek és talán még ma is elvonják e vasút természetes forgalmának egy részét. Hanem a más országok 1840 előtti tapasztalatai nem jogosíthatták föl Deákot azon hitre, hogy a pest-debreczeni, sőt, mint mindjárt utána veti, a Pest és Bécs közti vasút egy része nem fog prosperálhatni. Mert, ha a belga államvasúttakat nem tekintjük, a német vasútak kielégítő, az angol és francia vonalak meg épen fényes üzletet eredményeztek és ez a siker idézte elő az utóbbi két országban a harminczas évek vége felé a vasúti engedélyek iránti versengést.

De Deák azt sem hitte, hogy Sina a vasúttat Bécstől

egész Budáig ki fogja építeni. «A dolog tehát úgy áll, hogy a vasút inkább létesülhet Bécestől Pozsonyig, vagyis a másik parton Gönyőig, mint ugyanonnan Pestig, de odáig mégis inkább mint Debreczenig. Ily helyzetben — kérdi ő — mire alapítsam elhatározásomat, midőn sem egyik, sem másik részről biztosító adatot nem látok? Meglehet, hogy mind a kettő létesül, — de mint törvényhozó a nemzetre nézve ily érdekes tárgyban bizonytalan lépést tenni nem merek, és valamint egyrésztől Sina kezébe monopóliumot adni nem akarok, úgy másrésztől félek, nehogy a kérdésben forgó kis vonallal (tudniillik a günserdorf-pozsonyi) egy sokkal nagyobbat öljek el. Még a parallel vasútak megállhatóságára sem tudtam magamat elhatározni. Néhol a tapasztalás azt mutatja, hogy ez föl nem állhat, más esetben pedig monopóliumot szül.» A parallelismust sokat vitatták e két vasútra nézve, de gyakorlati jelentőséggel nem bírhatott a kérdés; mert csakugyan Deáknak azon hite volt alapos, hogyha egyszer csak az a kis szakasz Pozsonyig megépül, akkor el van ejtve a jobb parti vasút. Hisz mai napig sincs Buda Béccsel közvetlen vasút által összekötve! Azonban a párhuzamos vasútakról nem lehetett még 1839-ben «tapasztalat» sehol, legfőlebb a vasút és csatorna közti versenyről; de monopóliumra párhuzamos, illetőleg egymással versenyző vasútak ma sem vezettek, legfőlebb cartellekre, s ez is bajos oly pályák közt, a hol közben a Dunán való szállítás megnehezíti a két vasút közti megegyezést.

A fölhozott aggodalmak arra vezették Deákot, hogy sem az egyik, sem a másik irány mellett nem nyilatkozott. «Miután itt a positiv lépés nem kötelesség, én mint óvakodó ember következetes csak akkor leszek, ha sem egyikbe, sem a másikba nem avatkozom, hanem bízom mindegyiket a történetre. Most ugyan Pozsonymegye csak azt kívánja, hogy a magyar törvényhozás vesse magát közbe ő felsége előtt az éjszaki vasút-társaság mellett azon kis részért, mely az ausztriai határra esik. Én ugyan arra is ráállok, hogy Angliánál vetné magát közbe ő felsége hasonló esetben; de mind addig, míg egyik vagy másik vagy mindkettőre nézve biztosító adatok által megnyugtatta nem vagyok, egyikét sem pártolhatom.» A jobboldali vasút elejtetett egészen, a balparti pedig, bár az 1836 : 25. törvényczikkben ki volt jelölve, a sok surlódás

miatt csak 1844-ben engedélyeztetett, tehát csak nyolcz évvel annak utána, hogy a bécs-bochniai vasút engedélyezésének hírére oly rémület fogta el a rendeket és a Bécsbe vezető magyar vasutat a legsürgösb életkérdésnek hirdették vala.

Nyilatkozott még Deák Ferencz kisebb fölszólalásokban és követjelentéseiben vízszabályozási, adóügyi, valuta-, vám-, kereskedelmi s váltóügyi kérdésekről; mindezek a szabadelvűek akkori általános fölfogásával egyeznek, és egyéni specialis jelleget nem tüntetnek föl. Csak egy nyilatkozatát idézzük itt a Kónyi gyűjteményében foglalt utolsó beszédből, melyet Deák Zalamegye 1847 november 17-ikén tartott közgyűlésében a megye követeinek az országgyűlés első üléseiről küldött tudósításaira vonatkozólag elmondott. Feltűnő tudniillik az, a mit a király jogáról a főnnálló vámok eltörlésére nézve mond. A védegyleti mozgalom fölülkerekedése óta ugyanis általánossá lön a meggyőződés a szabadelvű pártban, hogy a közbenső vámoknak azelőtt sürgetett leszállítása vagy éppen eltörlése Magyarország ipari fejlődésének már most csak kárára lehet, az osztrák kormány ellenben hajlandóságot mutatott a vámok eltörlésére. Erre vonatkoznak Deák szavai, midőn azt mondja: «A kereskedés előmozdítása s a vámok megszüntetése tekintetében meglátjuk, mit fognak az ország rendei javasolni. E dologban nem oly könnyű valamit határozni, mert igen figyelembe kell venni mindent. Figyelembe veendő még azon különbség, hogy minden vámoknak egyszerre leendő eltörlése mennyire hasznos vagy káros az országnak? A természetök érdeke miatt nem fog-e szenvedni az ipar? Általában megjegyzi, hogy az Ausztria s Magyarország közt főnnálló vámokat ő fölsége eltörlheti a magyar országgyűlés nélkül is, mert ahhoz semmi közünk». Itt tévedésnek kell lenni, ezt Deák Ferencz így nem mondhatta. Az országgyűlés jogát a vámok megállapításához vagy eltörléséhez, senki sem vonta Magyarországon kétségbe, és senki sem bizonyította fényesebben, mint később maga Deák Ferencz a Lustkandel ellen írt értekezés lapjain.

Nagyon érdekes végre Deák magatartása a védegylet körül. Ismeretes az ő szentgróthi híres beszéde az ottani fiókegylet megalakulása alkalmával; ismeretes az a heves támadás, melylyel Széchenyi Deákot a szentgróthi beszéd miatt ostromolta. A történetírás Deákot a védegylet egyik

legmelegebb pártolójaként tünteti föl; Csengery, a ki Deák politikai élményeit bárkinél közelebb ismerte, a magyar tudományos akadémiában tartott emlékbeszédben az okot, a miért Deák Széchenyinek nem felelt és a mit ez utóbbi zokon vett, abban találja, hogy Deák nem szerette a hírlapi polémiát. Kónyi könyvéből most megtudjuk, hogy ennek mélyebb oka volt. A szentgróthi beszédet Deák 1845 február 9-kén tartotta. Kónyi gyűjteményében most kerül először nyilvánosságra egy levél, melyet Deák ama beszédet megelőzőleg, még 1844 november 2-kán intézett Kehidáról Kossuthhoz, a melyben aggodalmát fejezi ki a védegyleti törekvések helyességéről. «Amerika egykori védegylete — így ír egyebek közt — győz meg engem leginkább, hogy ily terjedelemben a védegyletet a magyar aligha elbírja. Ott a védegylet nem annyira a gyáripar emelésére, mint inkább más politikai okokból Anglia daczára alkottatott; ott csak Anglia gyárművei voltak kizárva egyéb külföldiek nem, és mégis a kitűrni tudó, szilárd jellemű amerikai népnek nagyobb része keresett alkalmat, hogy lekötött szavának terhe alól kibújhasson . . . Remélhetünk-e mi magyarok a magyar jellemtől több vagy csak annyi szilárdságot egy sokkal több tárgyakra terjeszkedő védegylet mellett, midőn a sajtó nem áll szolgálatunkra, polgáraink jogegyenlősége még csak remény, de nem valóság, enthusiasmus pedig és kitűrni tudás csak alig van bennünk? Azonban Ti barátim a magyar körülményeket jobban ismeritek, mint én, ki már egy év óta nem láttam Pestet naponkint növekedő anyagi s szellemi erejében, nem láttam az országgyűlését, mely annyi jót és jelest meleg lelkesedéssel fölfogott. Ti, kik ott laktok és ott fordultok meg naponkint, hol a nemzet szíve ver: Ti, kik bizonyosan megfontoltatok minden legkisebb körülményt meleg érzéssel, de hideg számolással: Ti jónak láttátok a dolgot most és ily terjedelemben megindítani, s én el nem szakadok tőletek. Volnának bár még fontosabb kétségeim, mint a melyeket megemlítek, volnék bár arról meggyőződve, hogy a dolgot más úton jobban, czélszerűbben lehetett volna megindítani, most, midőn már az első lépés megtörtént, azt hanyagság, hidegség vagy különködés által elejteni vagy csökkenteni, bűnnek tartanám a haza ellen . . . Én tehát félreteszem, elaltatom minden kétségeimet, s az ügyet pártolom, úgy a mint azt megindítottátok . . . Most csak egy lehet

veszélyes, az, ha a dolog, miután megindított, részvétlenség miatt elesik . . . Azért tehát mindazoknak, kik a nemzet gyalázatát és sülyedését gátolni s elkerülni óhajtják, kötelességük a már megindított védegyeletet megmenteni attól, hogy részvétlenség miatt nyom nélkül el ne enyészszék.»

E meggyőződéstől vezéreltetve válaszolt Deák Batthyány Kázmér grófnak november 20-kán, midőn az országos védegyelet igazgatóságába történt megválasztatását megköszönte. «Csapásnak tartanám a honra nézve — így ír — ha ezen már megindított eszme a nemzet részvétlensége miatt hatástalan maradna, s véteknek tartanám, mindent, mit törvény és becsület megenged, csüggedetlen szorgalommal el nem követni, hogy az egyelet erejében s jótékony hatásában terjedjen és szilárduljon.» E kötelességtől áthatva, tartotta meg Deák néhány héttel később Szent-Gróthon emlékezetes beszédét, a melyért könnyű szívvel tűrhette a támadásokat. Hogy pedig Deák Ferencz a védegyelet kérdésében is ily nemes és hű világitásban jelen meg, azt mindenek fölött Kónyi fáradhatatlan és kegyeletlőtől vezérelt kutatásának köszönhetjük.

FENYVESSY ADOLF.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA.

Negyedik közlemény. *)

V.

A római Curiába a nagy egyházszakadás nyitott ajtót a humanistáknak. A pápáknak, hogy hasonló fegyverekkel küzdhessenek, szükségök volt viadarokra, kik az ellenfél által megindított tollharczban helyt álljanak. Erre a humanisták, az írás mesterei, egyébkint többnyire kereset nélküli egyének, mutatkoztak leginkább alkalmasoknak. Alkalmaztatások egyszerű volt: kinevezték őket titkároknak a pápai irodába. Jó hivatal volt a titkárság, mely néha 700 forinton kelt, eltartá viselőjét családostul, sőt a szorgalmasnak és ügyesnek tekintélyes mellékjövedelmet szerzett; haki pedig a papi pályára szánta magát, annak kilátást nyitott magasb egyházi méltóságokra is.

Már Petrarcanak ajánlott több pápa titkári hivatalt, hanem ő nem akarta szabadságának szárnyát szegni, és csak félvállról tekintett az íródeákokra, kik inkább az anyag mint a szellem szolgálatában álltak. — Zamboni da Strada, a koszorús költő és Petrarca barátja volt az első a humanisták közül, ki VI. Incze pápát mint apostoli főjegyző szolgálta; ő cserébe az elhagyott költészetért gazdag emberre lett. — Coluccio Salutato szintén szolgált a pápai irodában. — Pog-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 67., 68. és 69. számaiban.

gio pedig, midőn 1452-ben Florenzbe visszavonult, azzal dicsekedett, hogy csaknem ötven évig volt a pápai udvarban. Titkárrá mint fiatal ember IX. Bonifác alatt lett, s ennek hét utódját szolgálta aztán még. Gyors és ügyes tollát, élénk és beható irányát, vitázó tehetségét jól használhatták. Egyébkint nem igen kötötte magát hivatalához; elhagyta azt tetszése szerint, s ismét visszatért hozzá. XIII. János pápától is, mihelyt Constanzban ügye rosszra fordula, elrándult a szomszédos klastromokba régi codexeket kutatni, aztán hosszabb időre Angliába távozott. Visszajöven Angliából, V. Márton ismét szolgálatába fogadta, de a titkárság nem igen izlett neki; szívesen elment volna tanárnak Flórenczbe 600 forint évi díjért, mert inkább akart szabad ember lenni, mint «állami rabszolgá». Tele volt panaszszal, hogy nem jutalmazák ügyességéhez s érdemeihez aránylag. — Mi Poggiot mint irodalmi viadort, ünnepi és gyász-szónokot, mint könyv- és régiség-kutatót ismerjük eddig; most van alkalmunk e sokoldalú embernek egyéb tulajdonságaival is megismerkednünk.

Poggio Rómában az ókori építészeti emlékekről saját kutatásai alapján jegyzeteket készített; ő volt az első, ki élénk érdeklődéssel s egyúttal szakértelemmel vizsgálta e régiségeket; ép úgy értett a romba dőlt templomok, esarnokok, színházak, fürdők, vízvezetékek, kapuk, paloták és diadalívek, mint a classicus szerzők nyelvén. Buzgó szorgalommal gyűjté a fölíratokat, melyeket Rómában és vidékén, fölkutatva bokrot és törmeleket, talált. Jegyzetei többet értek, mint az anconai Ciriaco gyűjteménye. Ha idegen jött Rómába, ő mutogatott neki mindent; az általános érdeklődést fölkeltette, míg végre a kegyelet a régiségek iránt határt szabott a további rombolásnak, a pápák pedig gondozásuk alá vették az emlékek föntartását.

Ugyanezen Poggio lelke volt a társaságnak, hol baráti bizalmas körben a kíméletlen élez és frivolitás járta. A Laterán valamely félreeső zugában, ha a napi munka végét érte, gyűltek össze az ifjú óriások, hogy irodai sivár munkájok után vidáman töltsék együtt az estét. Ekkor aztán tereferéltek és hahotáztak (valószínűen nem száraz torokkal) s adták egymásra karczos adomáikat. Itt találkoznak: Antonio Loschi, ki feledé a nyelvtant és Cicerót, hogy zavartalanul játszhassek elméje; a költő Agapito Cenzi de' Rustici, trefával és vi-

dorsággal telített ifju, később püspök, s ha pártfogója, II. Pius pápa, idő előtt meg nem hal, talán bíbornok; bizonyos bolognai Razello, kiről egyebet sem tudunk, mint hogy a mókás történetkéek legjobb ízű előadója Poggio után ő volt; és mások. Hogy mi körül forgott a társalgás, megértjük Poggionak *Facetiae* című művéből, ki ez adomákat összegyűjteni és csinos latinságban megörökíteni nem röstellé. Foglaltatnak e gyűjteményben elmés mondások és ártatlan tréfák is, de a tartalom zöme nem e fajtól való, hanem olyasmi, miket könnyelmű emberek, egymásnak adva a szót, elbeszelnek, kitálalnak. «Bugiale», füllentésgyárnak nevezte el magát e pajkos társaság, mely nem talált semmi megbotránkoztatót működésében, hisz különben a nyilvánosságra nem hozta volna azt; nem törődött a vallással és erkölcsiséggel, nem az egyházzal, melynek kenyerét ette, és melylyel ily ellentétes érdekeket vallott.

A humanisták közt, kik Rómában találkoznak, megemlítendő Lionardo Bruni, kit VII. Incze pápa 1405-ben Salutato és Poggio ajánlatára vett szolgálatába, de ő a zavaros időkben, a constanzi zsinat alatt, megunta hivatalát és elköltözött Florenzbe. — Maradóbb jelentőséggel bírt Antonio Loschi belépte XII. Gergely pápa kancelláriájába, hol a XV. század közepén történt haláláig működött. Hősi versnemben írt levelei és epigrammái öt kötetre szaporodtak; ismeretben azonban Cicero tizenegy beszédjéhez írt commentárja; új mintakönyvet is szerkesztett, mely által a curialis irályt — ép úgy, mint Salutato a florenzi diplomatiáét — classisussá alakítani törekedett.

V. Mártonnal, a Constanzban pápának választott Colonnával az egyház egysége s a béke helyreállván, visszatért a kancellaria jövedelmes arany kora is. A tudományt és művészetet e pápa ugyan nem látszott kiválóan pártolni, hanem a bíbornokok közt Branda és Cesarini a humanisták barátai valának, csakhogy amaz folytonosan követségeken működött, ez pedig szegénysége miatt nem sokat lendíthetett. Mégis úgy látjuk, hogy a kancellaria szerény hivatalnokai, a titkárok és jegyzők, mióta Bruni és Poggio közéjük tartozának, ép e pápa alatt előtérbe tolakodnak. Még Constanzban rangot követeltek a consistorium ügyvédei előtt, kik, mint Poggio írja, csak a haszon végett ugató béresek. Poggio fölhívására Bruni is, noha már nem volt tagja a Curianak, fölemelte szavát ez ér-

dekben, példáját Loschi, Biondo és Aurispa követék — úgy látszik — sikerrel. A baseli zsinaton pedig a pápai főjegyzők a püspököket is meg akarták előzni. Igényök visszaszorított, de a mantuai congressuson újra érvényesíték azt. Ekkor II. Pius pápa úgy döntötte el az ügyet, hogy a consistoriumok alkalmával ugyan a pápa közelében ülhessenek, de a templomban és körmeneteken a püspöki kar mögött legyenek helyök. Nem lehet a humanisták e küzdelmét a kánoni jogtudorokkal és egyházi méltóságokkal szemben kicsinylenünk.

V. Márton pápa utódja, IV. Jenő zárdából jutott a pápai trónra, hol a szerzetes erények gyakorlatát, a szeplőtlen, mérsékletes életet folytatá. Noha a humanismus lehe nem hatott czellájáig, sőt mely annyi szívet hozott bullámzásba, a hírszomj sem gyötörte őt, még sem vonhatta el magát a humanisticus áradat hatása elől; diplomaticus, valamint egyházi küzdelmei kényszeríték őt, hogy ügyes tollú egyéneket fogadjon szolgálatába, mert ellenei ugyane fegyverrel támadtak. Azonfölül nem egy humanista bejutott a pápai udvarba befolyásos bibornokok ajánlata következtében, mert a szent collegiumban megnőtt azok száma, kik a humanismus felé hajlának, vagy legalább az irodalom pártolói divatos szerepre vállalkozának. Barbo Péter bíbornok, a pápa unokaöcse, annyiban volt a régiség kedvelője, hogy régi pénzeket és gemmákat nagy buzgalommal gyűjtött; Colonna Prosper bíbornok a történelem és archæologia lelkes barátja és könyvtár-tulajdonos volt; Cesarini Julián nem volt ugyan hívatásszerű író, de beszédjei és levelei után méltán a humanistákhoz számíthatjuk őt; maga a hit- és jogtudós Capranica Domokos szintén jóindulattal viselteték a literatorok iránt; még nagyobb mértékben tette ezt Albergati Miklós, a szent életű bíbornok s a pápa föltétlen híve, ki nemesak a későbbi V. Miklós és II. Pius pápákat, hanem Poggiót, Filelfót és Manettit is elárasztá kegyeivel; Landriani Gellért bíbornok levelezett Bruni-, Filelfó- és Vallával; Bessarion, a görög bíbornok, ekkor még nem nyitotta meg ugyan irodalmi udvarát, hanem azért védnöke volt mindazon görög tudósoknak, kik a pápai udvarhoz fordultak: szóval a pápa hozzájárulta nélkül is tért nyert a humanisticus kedvtelés a felsőbb egyházi körökben.

Nem keveset lendített ez ügyön a Curia tartózkodása Florenzben és az unio-zsinaton. A florenzei tudósokkal való

érintkezés alatt behatott ezek szelleme a curiai körökbe, míg a görögökkel való értekezletek alkalmával nem nélkülözhettek azokat, kik görögül értettek és beszéltek; így lett Aurispa is, mert tolmács kellett, apostoli titkár, sőt Marsuppini is viselte e címet. — A közvetítő a florenczi tudós körök és a pápai udvar közt Taversari volt, kit mint szigorú szerzetest a pápa kedvelt. Ambrus atya segílyt eszközölt a hontalanul lézengő görögök számára, a fiatal irodalmárokat is, mint Leonardo Datit, segítette.

A baseli zsinat alatt, midőn nehézkes ügyiratok mellett könnyed röpívek keltek szárnyra, szükségesnek találta Jenő pápa, hittudorokon és jogászokon kívül, más tudós férfiakat is körébe hívni. Így iparkodott megnyerni Ermelao Barbarot, unokáját a már említett velencei főnemes — Barbaro Ferencznek. Ermelao Guarinonak volt tanítványa és már tizenkét éves korában fordított néhány æsopusi mesét latinra; később a jogtudori babért is megszerezte magának Paduában. Jenő pápa főjegyzőnek nevezte ki, aztán trevisoi, utóbb veronai püspök lett, és fényes nevet vívott ki magának az irodalomban. — Azonképen meghívta a pápa az arezzoi Giovanni Tortellot udvarába, megtette pápai subdiaconusnak és kamarásnak. Mint használta föl e jeles latin és görög nyelvészt V. Miklós pápa, alább látni fogjuk.

Még két férfiúról kell megemlékeznünk, kik Jenő pápához igen közel állottak: Flavio Biondo- és Maffeo Vegioról.

Biondo, korának legalaposabb és leglelkiismeretesebb tudósa, V. Márton uralkodása alatt lett pápai titkár, de mint komoly és őszinte ember nem volt tagja az egymást magasztaló írói coteriának, nem is tanult meg hízelgő udvari hangon írni. A pápáknak mindenkor híve maradt, még akkor is, mikor IV. Jenő Rómából elűzetvén, szükségét szenvedett s mások seregestül elhagyák. Neki ajánlotta *Roma instaurata* című művét, melyben párhuzamot von a régi és új Róma közt, akkor, midőn a béke helyreálltával a Rómába visszatert szent atya a forradalom alatt megrongált templomok és zárdák kijavításához készülte. Megmaradt ugyan mindvégig a pápai irodában, mert családos ember lévén, magasabb rangra nem vihette, azonban így is egyik legtekintélyesebb tagja volt a pápai Curiának.

Maffeo Vegio szépírályú, művelt férfiú, nagy könnyü-

séggel készítvén verseket, oly jeles költőnek tartotta magát, ki alkalmas arra, hogy Virgilius *Aeneis*-ét folytassa. IV. Jenő pápa által abbreviatorrá neveztetvén ki, abba hagyta a versírást és szabad idejében néhány szentnek életét írta meg: szent Ágostonét, kinek confessioi könnyekre indíták; ennek édes anyját, szent Monicáét, tolonai szent Miklós- és sienai szent Bernátét. A hajdani költő egészen az egyháznak szentelé magát. Mint a szent Péter egyházi káptalan kanonokja megírta e templom régiségeit, írt továbbá asketicus és erkölcsi műveket. Utóbb egészen búcsút mondván a világnak, ágostonrendi szigorú szerzetes lett és felügyelője a szent Monica kápolnájának, hova Ostiából ő hozatta a szent ereklyéit, és 1458-ban maga is eltemettetett.

Ugyancsak IV. Jenő pápa a kretai származású Georgios Trapezuntioszt, ki a katolikus egyház kebelébe visszatérvén, az unio-zsinat alatt szent Vazul művét a *Fiu istenségéről* és a *Szentlélek származásáról* lefordítá, s honfiai számára egy értekezést írt a görögök vallási tévedéséről — meghitta Rómába. Georgios volt az első, ki Rómában a modern rhetorikát, vagyis ékesszólást tanította, s philosophiai fölolvasásaiban a Platon ellen irányzott epés kifakadásai által tett hirre szert. Előkelő férfiak, francziák, spanyolok, németek látogatták gymnasiumát, melynek megnyíltá korszakot alkotott a római tudományos egyetem történetében.

Egészben véve IV. Jenő pápa még sem mondható a humanismus pártolójának; annál nagyobb öröm fogta el tehát a tudós köröket, midőn 1447 márczius 6-dikán hirt terjedt, hogy a bolognai bíbornok választatott meg pápának. A legtöbben ismerték őt, sokaknak barátja volt még szegény magister korában, és mindnyájan oly uralkodóul üdvözölték, ki alatt az irodalom aranykorát éri meg.

Az ifjú Tommaso Parentucelliről, ki most mint V. Miklós a pápai trónba ült, már a florenczi könyvedvelők közt emlékezünk meg, elő kell azonban adnunk élete és művelődése eddigi folyását. Szülei szegények valának. Pisában született, de minthogy családja hosszan tartózkodott a liguri Sarsanában, anyja születése helyén, rendesen Sarsanai Tamásnak nevezék. A bolognai főiskolán, hol kora ifjuságában már a theologiát tanulta, költséghiány miatt nem maradhatott. Hogy a kívánt költséget megszerezze, Florenczbe ment és két

évig tanítással foglalkozék, egyig Abbizzi, másig a Strozzi gyermekeit oktatóván. Tartózkodása e nemesi házakban egész életére és gondolkozására kiszámíthatatlan befolyással volt. Visszatért Bolognába; a theologiai mesterfokot elnyerte, mire e város püspökének, Niccolo d'Albergatinak, a nem sokára V. Márton pápa által a szent keresztről címzett bíbornokká nevezettnek, szolgálatába állott. Ez életének második nagy jelentőségű lépése. Húsz éven át, a főpap haláláig volt folytonos kísérője, bizalmas embere, a bíbornok házában és papi családjának kormányzója. Albergati, kit az egyház a boldogok közé avatott, a papi és szerzetesi erények példánya volt, kire testvérei, a karthausiak, büszkék lehettek. E férfiú azonban, noha daróc-zinget viselt, rözse almon feküdt, egyúttal pártfogója volt a humanistáknak, és többekkel e divatos pogányok közül, magával Poggioival és Filelfoval, folytonos összeköttetésben állott. Parentucelli e szélsőségek közt mintegy a középben maradt állva; ő volt a kapu, melyen át Albergati kegyébe leheté jutni; ő volt a kéz, mely által a bíbornok jótékonyosságát gyakorlá, s e miatt tisztelték őt annyira az irodalmárok. Filelfo, kinek hasonlóban bámulatosan finom érzéke volt, már 1427-ben kedves barátjának czímezi.

Albergati családjával együtt szintén Florenczben lakott, midőn Jenő pápa a forradalmi Rómából ide meneküle (1434). Ekkor találkozék Parentucelli ismét a florenczi tudósokkal és irodalompartolókkal, mert gazdjája nagy tekintélye ajtót tárt neki minden társaságba. Kilencz évig (a bolognai és ferrarai rövidebb mulatásokat beértve) tartózkodott a Curia Florenczben, s hivatalnokai egészen otthonosan érezték ott magokat. Ez időben kötött Tommaso is bizalmas viszonyt az ismert tudósokkal, Medicivel és Niccolival; ekkor szitta magába mindazon eszméket, melyek a florenczi csoportot lelkesíték; a Curia figyelmét is magára vonta vitái által az unio-zsinaton. Mindeddig nem volt javadalma, most kinevezte őt Jenő pápa apostoli subdiaconusnak 300 arany évi jövedelemmel, ezenkívül egy főesperességet adott neki, mely lelkeszkedéssel nem járt; miután pedig gazdjája fájdalmas betegség következtében meghalt (1443 május 9-dikén), és Parentucelli nem akart többé más szolgálatába lépni, Jenő pápa megtette bolognai püspöknek s nem sokára bíbornoknak. Még mindig a szegények közé tartozott, mert az engedelmisséget megtagadott

Bolognából egy batka jövedelmet sem húzott; hogy e bajon segítsen, kinevezte őt a pápa alkamarásának. De épen e szegénység, mely őt a pápai trónig kíséré, volt szülő anyja annak, hogy kiválóan szives és bőkezű mæcenássá lett. Florenzben semmi sem tűnt előtte magasztosabbnak, mint a fény, mely itt a tudományt és művészetet környékezé, és nem látott méltatlanabb dolgot, mint ha írók és művészek szűkölködtek. Építésre és könyvekre — szokta volt mondani — elköltené minden pénzét. Eszménye Cosimo de Medici volt, ki barátságosan és tisztelettel pártfogolta az irodalmat; őt utánozni volt minden vágya.

V. Miklós oly időben lépett a pápai trónra, melynél — hajlamait és terveit tekintve — kedvezőbb nem is képzelhető. A baseli viharok kitombolták magokat, a római szent szék ismét szilárdan állott; a savoyai ellenpápa, megunva a gondot és küzdelmet, csalódva, elhagyatva a világi hatalmak által, letette a római pápa lábailhoz tiaráját; az úgynevezett zsinat önmagát oszlatta föl; a szájas reformatorok elfáradtak a sok kiabálásban. A félszázadig tartott küzdelem ellenhatást szült, mely a pápát is, noha jól fölfogott újítási eszméssel vette kezébe a kormányt, magával ragadta. — Az 1450-ik évi jubileum, melyett Miklós nagy készüléttel üllött meg, a pápaságnak volt diadala; sok ezer hívő jött az apostolok küszöbéhez, kik Rómát és a szent széket a világ feje gyanánt tisztelték; az önkénytes adományok bőven folytak minden országból s az apostoli pénztár soha sem volt teltebb állapotban. — Ez kellett Miklósnak, ki lelkében Medici előképével, most, midőn oly gazdagnak tudta magát, mint Medici, Róma Medicije akart lenni, és Rómát egy második, de fényesebb Florenzczé varázsolni.

Alig terjedt el megválasztatásának híre Olaszországban, mindenünnen seregesen tódultak írók és tudósok Rómába, szolgálatukat följajnlók. Egy sem maradt el, ki legalább üdvkívánatát ne küldötte volna, magát mély alázattal a pápa kegyeibe ajánlván. Hasonló esetekben a túlesigázott várakozóás rendszeren keserűen csalódik.

Tudósok, ha befolyáshoz és hatalomra jutnak, koránt sem lesznek egyúttal mæcenások. Hanem Miklós pápa nem volt szaktudós, neki nem volt kedvencz szakmája, ő sokat tudó dilettans maradt, ki inkább a könyveket, mint a tudo-

mányt szerette. A verseket, beszédeket, erkölcsphilosophiai és archæologiai értekezéseket, melyekben a humanisták leginkább vágytak tündökölni, e sovány füzeteket Miklós pápa nem épen becsülte: vaskos kötetekkel, egyházi írók műveivel, a régieknek kritikailag tisztított codexeivel, commentárokkal, görög fordításokkal óhajta könyvtára polczait betölteni.

Ehhez képest szívesen látott mindenkit, haki görögül tudott, s kedve szerinti könyveket volt hajlandó írni. Ilyen pártfogóhoz, ki mindig kezében tartott néhány száz arannyal töltött erszényt, közvetlenül jutalmazott, tódultak is a szorgalmas munkások. Főleg a másodrendű írók jöttek nagy számmal, s némelyek közülök, kiknek az írói körökben alig volt nevök, nagy tekintélyre vergődtek. A curiai hivatalok és javadalmak nagy részét velök töltötte be a pápa. Kedvence azonban csak egy volt: Piero da Noceto, a titkár. A bíbornokok egyikével sem tartott bizalmasb viszonyt, nem engedte magát vezetetni vagy korlátoztatni, még a látszatot, mintha valamely mindenható miniszter kormányozna, sem tűrhette. Ama Noceto vele öregedett meg Albercati házában; szerény ember volt, ki előtt — férj és atya lévén — a nagyobb méltóságok amúgy is el voltak zárva, s most előbbi házfőnökénél mintegy ugyanazon állást foglalta el, melyet ez hajdan Albercatinál. Ő volt a pápa jobb keze, leghívebb, alázatos szolgálja, sem tudós, sem szépelme, hanem a ki mint régi curialista efféle emberekkel jól elbánni meg volt szokva. De Noceto azért nem játszta azt a szerepet, melyet Niccoli Medicinél, Simonetta Sforzánál vagy Casella Esténél: Miklós pápa közvetlenül érintkezett az írókkal, kik szívesen ápolták ez összeköttetést, mely közé nem könnyen furakodhatott valaki. Hogy milyen volt e viszony a pápa és udvari tudósai közt, úgy ismerjük meg legkönnyebben, ha ezek jelesbjeit egymás után bemutatjuk. Találkozunk olyanokkal is, kiket már másunnan ismerünk, de ez állomásaikat föladván, az apostoli szek biztosb szárnyai alatt kerestek jobb jövőt.

Régi feje a humanistáknak a Curiában, Poggio, egyúttal legrégebbsz írodalmi barátja a pápának, s azelőtt kegyeltje Albercati bíbornoknak. A pápával Florenczben ismerkedett meg, hova mindkettőjüket szívök vonzá, és még szegény püspök korában tüntette ki őt az által, hogy párbeszédét a fejedelmek boldogtalan életéről neki ajánlá; valószínűleg ez volt

az első irodalmi hódolat, melyben Parentucelli részesült. Mihelyt tehát a régi jó barát a pápai trónra emeltetik, Poggio jogot formált magának, őt az összes tudósok köztársasága nevében felköszönteni és inteni, hogy egyéb gondjai közt ne feledje régi barátjait, hanem segítségükre legyen, szükölködni őket ne engedje, kegyelmességgel viseltessék irántok, mert tőle várják annak pótlását, a mit annyian elmulasztának; s e tételt aztán különböző változatokban ismételteté, magáról különösen meg nem feledkezvén. «Emlékezzél a te Poggiódra, így rimáncodik, «ki erényed iránt évek hosszú során át őszinte hódolattal viseltetik, a ki téged mindig jobban tisztelt és szeretett másoknál! Immár veterán vagyok a Curiában, negyven évig szolgálván és bizony kevesebb haszonnal, mint a mennyi megilleti azt, ki az erénytől és humaniorákhoz nem egészen távol állott. Mint kiszolgált katonát a régiek szokása szerint megilletne már a mezei birtok, hol testemet nyugalommal ápolhatnám. Ha azt el nem érem a te jóvoltodból, nem tudom, kinek jóakaratahoz forduljak akkor.»

Hanem az óhajtott nyugalmat nem szavazta meg neki a pápa; Poggiótól is követelt fordításokat, noha ez hiányos görög nyelvi ismereteinél fogva csak úgy segíthet magán, hogy vagy egyik-másik görögnek segélyét, többnyire a Trapezuntiosét vette igénybe, vagy szabadon, geniális körülírással élt. A többiben panaszolt szükségét — úgy látszik — kelően enyhítette a pápa nagylelkűsége; mert az agg curialista megismeri, hogy a szentatya bőkezűsége oly állapotba helyezte, melyben az idők sanyarúságait feledheti és sorsával kiengesztelődhetik. Hogy legújabb művét senki másnak, hanem a pápának ajánlá, az természetes. — Meg kell e helyt emlekeznünk azon vitairatról, melyet nyilván felsőbb megbizásból írt, a Bódog antipápa ellen intézett invectiváról. Megírta pedig ezt azon időben, midőn V. Miklós a baseli mozgalom utolsó maradványait elenyésztetni törekedett, talán épen akkor, hogy a lausannei úr vakmerősködött ítélőszéke elé idézni «egy bizonyos sarsanai Calandrini Tamást, a ki merészkedett az apostoli trónra ülni és magát V. Miklósnak nevezni». Ama zsinat és pápája ellen intézett hittani és kánonjogi vitairatoknak az időben bővében valának, számokat Poggio szaporítani nem akarta. Az ő műve merőben gyalázó gúnyirat. A nélkül, hogy a dolog mibenlétéről magát tájékozná, beéri rutalmazó

deklamatiókkal, s e nemben mindent felülmúl, a mi e zsinat mellett vagy ellen valaha íratott. Bódogot bárányszőrbe bujtattott verszomjas farkasnak nevezi, meg aranyborjúnak, kit a hit gyalázatára hozzá hasonló, veszett emberek zsinagógájára állított fel; második Mahometnek, ki hallatlan ocsmány ereetnekséget kovácsol; utálatos szörnynek, a sátán fiának, falánk sárkánynak stb. A zsinati atyák szerinte hittagadók, kurafiak, vérfertőztetők, rablók, szökevények, hitkáromlók, Isten és föllebbvalóik ellen lázadók, bűnös, elveszett képmutatók; decretumaikat részegek végzése és álmodók álmai czimén illeti. Megjegyzendő, hogy e czímek Poggio aggályteljes vallásos érzületéhez képest, mint önmaga állítja, már enyhített szerkezetűek. Hogy milyek lehettek eredeti szerkezetükben, az a mi fogalmainkat meghaladja. — Igen tévednénk, ha ezek után Poggiót vallásos fanatikusnak képzelnők; ő a szentszéket csak mint kenyeres gazdát szolgálta, gazdaggá lett mellette, s ezért ügyét bizonyos dühvel védelmezte. Ha már szolgálnia kellett, inkább kedve szerint volt az afféle munka, mint az egyöntetű bullák és brevék szerkesztése.

Poggio, mint érintök, megszedte magát a Curián, és visszavonult Florencz mellé, hol kényelmesen kedvtelésének élt. Miklós pápa nem szívesen bocsájtá el magától, s reá hagyta, hogy visszatérhessen, ha Florenczben megelégené az ottani torzsalkodást, sőt hitte is, hogy visszatér. Poggio értett a mesterséghez magát mindig alázatosnak mutatni, keresetté tenni; jó barátságot tartott a távolban is a pápával, hogy közönkint szükségről panaszkodván, koldulva nyujthassa ki feléje kezét.

Teljesen ellentétes jelleme és sorsa volt Flavio Biondónak, miután a háromfokú korona IV. Jenőről V. Miklósrá szálla. — Biondo tekintélyes állást vívott ki magának Jenő pápánál hűsége által; tekintélye volt a humanisták előtt is tartalmas tudományosságáért, jóllehet ezek coteriáihoz nem szegődött. Miért nem kegyelte, de sőt mellőzte Miklós pápa Biondót elannyira, hogy ez Rómából távozni kényszerült? azt maga Enea Silvio de' Piccolomini, ki pedig igen otthonos volt a római udvari életben, sem tudta elégségesen megmagyarázni. Némelyek Biondo tudományos irányában keresik ennek okát. — Biondo szoros értemenyben vett igen szorgalmas és lelkiismeretes történetíró volt. Bámulatos, mint tudja

a legjobb kútföket föl kutatni, az egykorúakat a késeiektől elkülönözni, kritikai értelemmel egybevetni és mérlegelni, csekely adatokat figyelemre méltatni és mégis csak a fő momentumokat emelni ki; bámulatos, mint rendezi el anyagát és szerkeszt. Helyrajzi és úgynevezett archæologiai szempontból a római történetet ő világítja meg legelőbb. Nem éri be, mint Poggio és Bruni, mindennek a mi classicus, és csakis ennek méltatásával, mintha ezenkívül a többi idők egy hajtó fát nem érnének, és merő elfajulás volnának: a keresztyén Róma is méltó tárgya kutatásának; a legiókkal és consulokkal, senatussal és Capitoliummal nem enyészik el nála Róma dicsősége; nyílt szemmel észleli a jelent és fürkészi létokát. Ő írta továbbá a középkornak első általános történetét; korát tekintve jeles művet, melyet a kortársak és utódok, maga Macchiavelli szorgalmasan kiírtak és fölhasználtak, és mégis sem a vele élő, sem az utána következő irodalomtörténet-írók nem méltattak érdeme szerint és csak felületes elismerésben részesítettek. — Igaz; Biondo maga beismeri, hogy a görög nyelv megtanulásában nem volt szerencséje: az ő fiatalságában Florenczen és talán Velenczén kívül nem találkozott görög nyelvtanár. Hol mint történetíró a későbbi császárok korát görög szerzőkből kellett volna merítenie, rossz fordításokkal segített úgy a hogy, magán. Talán ez okon becsülte őt Miklós pápa kevesbre, mint azon nyugatiakat, kik valamit görögül — s azon keletieket, kik valamit latinul tudtak. Szóval; nem tudott fordításokat készíteni, milyenek a pápának kellettek. Cicero ékes irályát sem sajátította volt el, talán mert ellenkezett egyszerű természetével fényes mez után kapkodni, talán hivatala és a targonzás munka, melyet a történeti kutatás megkövetel, gátlák a finom latinság elsajátításában, mely — hiába! — századának büszkesége volt. Mily könnyű szerrel fűztek Poggio és Filelfó koszorúkat honlokaik köré, és mily keservesen tett ő szert arra, hogy maga magának némi elismerést szavazzon meg. Dicsőségere válik minden esetre, hogy egy pápa, elismert írói tekintely, II. Pius kivonatott készített művéből s azt élvezhetőbb alakba öntötte. — Meg egyszer ki kell emelnünk: Biondo nem értett a hizelgéshez. Ő IV. Jenő pápának sem hizelgett, hanem ügyet védte melegen es buzgón. *Italia illustratáját* a jubileumos évben, mintegy V. Miklós pápa szemei előtt írta, de

egy szóval sem említi meg benne Miklóst; azonban e művet is a pápának mély tisztelettel fölterjeszté, minek következtében ugyancsak Miklós uralkodásának vége felé visszatérhetett Rómába és kegyelembe fogadtatott. Hanem e kegyelem szegényen hagyta, mint volt előbb, és «szegényen mint bölcshez illik», halt meg 1463 június 4-kén. II. Pius pápa szép emléket szentelt e derek tudósnek és műveinek *Commentariusaiban*.

Miklós pápa szerette volna florenzi barátai egész körét magához édesgetni Rómába; ámde Niccoli, Traversari, Bruni már nem valának az élők közt, Marsuppini az államtitkár pedig inkább megtartá tisztos állását, mintsem szerencséjét a pápa halandó életéhez kösse. Az egy Gianozzo Manetti maradt hátra, kiben a pápa a tudományosság és tehetség összességét vélte föllelhetni. Manetti értett görögül és héberül, értett a philosophiához és theológiához és a pápa ítélete szerint kitünő író és szónok volt. A florenzi köztársaság tehát senkit mást nem küldhetett a pápa üdvözlétére követül, kit ez szívesebben látott volna. Manetti a nyilvános consistoriumban megszámlálhatatlan hallgatóság előtt mondott beszédet, mely egy teljes órán felül még egy negyedig tartott. «Új stílusban beszélt», azaz nem mértéktartó adagokban nyújtotta a dicséretet, hanem magasan szárnyaló latinsággal kantából öntötte a dicsőítést az ünnepeltre, ki még soha sem volt tárgya az effele műtétnek, és most oly tudós végezte azt rajta, kit e nemben az első művésznek ismert az élők közt. Miklós pápa csukott szemekkel és oly áhitattal hallgatta a szónokot, hogy a közelében álló kamrás jónak látta karját néha-heha megérinteni, mert azt hívé, ő szentsége elszunnyadt. Azonban ez aggodalmat bámulat váltá föl, midőn a pápa Manetti beszédje mind a három részére éles elmével megfelelt. A florenzi e beszéde, vagyis a díszbeszédnek a Curián még soha sem hallott e neme sokáig volt a napi beszéd tárgya. A jelenlevő florencziek siettek hálásan kezét szorítani az ünnepelt szónokkal a becsületért, melyet szülőföldjöknek szerzett; a veneczei bibornokok pedig feltekenységökben megírták az eseményt a dogenak, és kertes, hogy ő is ily szónokot küldjön követei élen.

A pápa csodálatának daczára Manetti nem akart Rómába átköltözni, hanem csak miután Florenczből — nem tudni mi okon — száműzetek. Ekkor aztán böven volt része

barátja kegyeiben. A pápa tisztességgel meghívá őt, hogy udvarába jöjön tanulmányai folytatása végett; itt apostoli titkári hívatalt, s évdíjúl 600 scudit kapott, melyekért sem mire sem köteleztették. Ily fényes állása talán egyedül Filelfónak volt Milanóban. De ő nem akarta e nagy zsoldot hiába húzni; két nagy munkára határozta el magát. Az egyik hitvédő mű, apologia leendett a zsidók és pogányok ellen, a másik a Szentírás új fordítása az eredeti szövegből. Leendett, mert a pápa egy év múlva meghalván, elenyészett a kilátás bő jutalomra, mire a szerző is fölhagyott szándékával. Mégis leróttá halálját az által, hogy a bőkezű pápa életrajzát, fejedelmeknek követendő például, megírta.

Az első Miklós pápa udvarához meghívott külföldi tudós Valla volt, ugyanaz, ki a Constantinus adománya ellen síkra szállott, a kolduló szerzeteseket kigúnyolta, az inquisitiónak fittyet hányt, s a vallástalanság gyanújában állott. Hogy őt meghíttá, azt a pápának sokan rossz néven vették. De kimentí a pápát, hogy Valla, ki az általa védett ügyekben nem tüntetett ki fanatismust, megbánta tettét. Talán némi önmegtagadásába került a mélyen sértett Jenő pápától bocsánatot esdenie, de megtette, s mentségeül azt hozta föl, hogy mások bujtása következtében vétkezett, hanem majd meglássa a pápa, hogy ő az egyháznak ép úgy tud használni, mint a mily mértékben megsértette azt. Ha szavainak visszavonása volna szükséges, azon reményben, hogy ő szentsége nagylelkű lesz iránta, mezíten nyakkal jö hozzá. — Menvédet kapott, melynek ótalma alatt Rómába mert jöni. De régi ellensegei, a kolduló szerzetesek nem nyugodtak; eretnekségről vádolák, és követelék, hogy az inquisitio elé állitassék. Valla szökéssel menekült a vihar elől, és Nápolyból védíratot intézett Jenő pápához, melyben éles észszel védelmezte magát; ellenfeleit nem kímélte, de a szentszék tekintélyének magát hódolattal alávetette. «Szentséged, — így végzi védelmét, — ha nem is hasznot, mert ez erőmet meghaladja; ha nem is dicsőséget, mert a te dicsőségedet dicséret nem szaporíthatja, gáncs nem csorbíthatja, de bizonyára kedvtelést fog találni tanulmányaimban.» Jenő pápa azonban meg nem indult; míg ő élt, Valla nem jutott kegyelembe, s nem merészelte magát Rómában mutatni. Azonban mihelyt Miklós lépett a pápai trónra, azonnal meghívás ment hozzá előnyös föltételekkel, hogy

Rómába induljon. A pápa tudniillik Thukydidés fordítását, e nehéz föladatot bízta reá, a kora első nyelvészére és latinistájára. A munka lassan haladt, mert Valla nem töltötte mellette minden idejét, mint a pápa óhajtja vala; hanem irigységből Georgios Trapezuntios iránt az ékesszólásból is adott leczkéket. Midőn végre a latin Thukydidés készen lett, s Valla azt V. Miklósnak átnyújtá, ez sajátkezűleg 500 scudival ajándékozta őt meg. Egyébkint is, hogy Valla állása fényes volt, kitűnik azon magasztalásokból, melyekkel a pápát *Elegantíái* második átdolgozásában elhalmozza. E második kiadás az arezzói.

Giovanni Tortellonak, a pápa meghitt emberének, a könyvészeti szakban jobb kezének volt ajánlva. Már mint apostoli cubicularius, melylyé e férfiút IV. Jenő nevezte ki, közvetlen közeleiben vala a pápának, még közelebb jutott annak szívéhez is, mióta V. Miklós egyúttal pápai könyvtárnak, e legfeltettebb kincsének, őrévé tette. Egyébiránt Tortello tudós ember is volt; műve a helyesírásról kitünő segédkönyv a másolók és szövegjavítók számára. A görög eredetű szavak zilált helyesírása igényelt ily útmutatást. Tortello könyvében ez iránt betürendi utasítást talált a ki görögül nem tudott, ezen fölül némi történeti, hitregetani és földíratl encyclopædiát is. E könyvet egyenesen a pápa meghagyásából írta a különben csöndes és igénytelen ember.

Tagja volt a római Curiának még Pier-Candido Decembrio, kit már Milanóból ismerünk, hol az utolsó Visconti uralkodása alatt meglehetős állást nyert, noha ezt Filelfo ellenségeskedése megkeseríté neki. Visconti halála után mint tüzes köztársasági előterbe nyomult, s ennek következtében kényszerülve volt a Sforzák udvarát kerülni. Miklós pápa kegyesen fogadá, titkárságot adott neki, később az abbreviatorok főnökevé nevezte ki és fordításokkal foglalkoztatta e semmi tekintetben sem előkelő tehetséget. De Rómában sem kerülhetle el sorsát, mely őt a gyűlölt Filelfoval ismét összehozta.

Filelfo a pápát szintén már Albergati házában ismerte és neki, mivel netán követve vagy a jövőben hasznára lehetne, néhány udvariasságot mondott. Midőn Parentucellit azon szerény szerencse érte, hogy 300 arany évi díjjal pápai subdiacónusnak kinevezteték, Filelfo már a pápa kegyeltjét sejdíté

benne, ki csakhamar magas méltóságokba juthat, s ez esetre kérte, el ne feledkezzék régi barátságokról. Hogy érsekké és bíbornokká történt kineveztetéséhez nem gratulált, ennek okát a közte és Florencz közt fönnálló feszült viszonyban keressük. A pápai udvar, mint tudjuk, akkor Florenczben tartózkodék, és a Niccoli valamint a Traversari barátja — Parentucelli nem lehetett érzéketlen Filelfo megújuló gyalázkodásai iránt. Hanem mihelyt szent Péter székét elfoglalá, Filelfo azonnal bátorkodott üdvözlő iratával V. Miklóshoz közeledni. Meg Albergatiról is megemlékezett benne, «ki az új pápát gyermeke gyanánt szerette, Filelfót pedig kedvesei közé számítá». E levélre azonnal következett a pápa meghívása: jöjön Filelfo Rómába, holott jövedelmes állásra és minden kegyre számíthat. — A titkárságot azonban szerfölött kicsinylé vala Filelfo magasan szárnyaló elméje; ő egybekről álmodozott.

Már miután első neje Theodora, a byzanti Joannes Chrysoloras leánya meghalálozék, vette fejébe, hogy a világ bajait és hiúságát elvetve magától, az egyházi rendbe veteti föl magát. Szándékát előterjeszté IV. Jenő pápának azon kéressel, ne zárja ki őt nyájából. Ekkor ugyan a pápa nélkül is teljesíthette volna szándékát, ha nem az lett volna tulajdonképeni czelja, hogy fényes világi állását nem kevésbé előnyös papival cserélje föl. Jenő pápa nem válaszolt; a költő terve, úgy látszik, hiúnak tűnt föl előtte. Filelfo is fölhagyott vele, és nőül vette a milanói nemes Orsina Osnagat, ki neki eddigi törvényes és törvénytelen gyermekei tekintélyes csapatjához három fiút és egy leányt ajándékozott. — Nos úgy akarta a szerencsetlenség, hogy ép azon időben, midőn Milanóban a köztársasági pártok vadúl dühöngének minden állami rendet halomra döntve, amaz Orsinának is meg kellett hálnia. A megözvegyült költőt ismét ájtatos gondolatok szállották meg; de ügye vesztett egyszerűségéből, mert a második házasság a kanoni szabványok értelmében akadály, mely az egyházi rend fölvételeét gátolja, s mely alól csak a szentsek menthet. Ezért folyamodott most Filelfo V. Miklós pápához, kiről legelőbb teheté föl, hogy az egyházi méltóságok sorompóit megnyitja előtte. A rendkívüli e dologban az, hogy supplicatióját hexameterekben nyujtá be a költő. Föltalálható e költemény, melyekben az irregularitas alóli fölmentesert esedezik, satirái közt ugyanazon gyűjteményben, hol a Medici,

Niccoli, Poggio és mások ellen intézett gyalázó támadásai foglaltatnak. Biztosítani kívánja e verses kérvényében a pápát, hogy őt gyermekségétől kezdve folyton sarkallja a belső hév, mondjon le a világról és szentelje magát Krisztusnak (kit amúgy mellesleg az Olympus kormányzójának nevez). Múzsája, mely eddig homályos völgyekben játszadozott, akkor majd a legmagasb régiókból fogja lehangoztatni szavát, V. Miklóst és az apostoli trónt magasztalandó. A test vágyait, melyeket böjt által gondosan zabolázott, a kor most már teljesen előlte benne. Ő híve akar lenni az apostoli szentszéknek s érte a tűzbe, a halálba menni. — Ismerjük Filelfónak nem egy merész nyilatkozatát, mely büszke öntudatáról tanúskodik, de legmerészebb gondolatait e satiráiban jelzi. Tiszta dolog volt előtte, hogy a pápa őt bibornoknál kevesebbnek ugyan nem teheti, s akkor tárva áll számára az út az apostoli trónhoz és bőven lesz gondoskodva nemcsak magáról, hanem gyermekeiről is. — Miklós pápa pedig mosolyoghat ott a gyermekrajjal körülvelt humanista bibornok s pápa fölött és feleletre sem méltatá ekes kérő levelét. Filelfó várt, türelmetlenkedék és — megnősült harmadszor.

1453-ban sikerült, nem könnyen, urától, a milanói hercegtől szabadságidőt kieszközölnie a végre, hogy összes satiráit, melyek egy kötetben 10,000 verset tettek ki, Alfonsó királynak Nápolyban átnyujtsa. Elútazta előtt fölvevé milanói barátjaitól a hallhatatlanság adóját úti költségül, beszedte azt a fejedelmektől, kiknek tartományain átnyargalt és kiknek szekhelyeit látogatásával megtisztelte, július 18-kán delután pedig fáradtan megerkezett Rómába. Először látta életében a világvárost, és mégis már másnap reggel tovább akart utazni Nápoly felé. Valószínűleg nem sokat várt a pápától. De megerkeztenek már hire terjedt, s reggel, épen midőn lóra ülni készül, jött üdvözlétére Flavio Biondo, és nem győzött bámulni azon, hogy Filelfo a pápát csak visszatérével kívánja meglátogatni, holott ő szentsége a múlt este sokat és kegyelmesen beszélt felőle s régi barátjának nevezte. Filelfo habozott. Csak miután Noceto is megerkezék, s őt tréfálkozva karon ragadá, engedte magát Miklós pápához vezetetni. — A pápa derült jó kedvében volt. «Ej Messer Francesco», szólítá meg őt, «itt vagy Rómában, s nem látogatsz meg engem». Filelfo mentegetődzék, hogy visszatertében volt ez szándéka.

Azután azonnal elkérte tőle satirái vastag kötetét és kilencz napig kedvteléssel forgatta. Visszaadván a könyvet, eltételezte szerzőjét dícsérettel és sokáig beszélgetett vele azon időről, mikor megismerkedének, s életök viszontagságairól, szemére hányva, hogy nem akarta az állást, melyet neki trónraléptekor azonnal följánlott, elfogadni. Minthogy Filelfo a nagy hálával, melylyel a milanói herczegnek tartozik, fődözködék, a pápa új ajánlatot tön neki; reméli, úgymond, hogy a barátjától a fejedelemtől ajándékkép megkapja őt; ekkor apostoli titkárra teszi s évi 600 aranyat utalványoz számára azon egyetlen kötelezettséggel, hogy szabad óráiban valamely görög művet fordítson latinra. A bibornoki kalapról természetesen említés sem esett. Távoztakor 500 arannyal telt erszényt nyomott a meglepett költő kezébe a pápa e szavakkal: «Nesse, Messer Francesco, útravalóul;» s a köszönetet rebegőnek azt a biztosítást adá, hogy három év alatt akképen szándékozik felöle gondoskodni, miszerint se ő, se maradékai soha szükségét ne lássanak. — Apostoli titkárrá már 1453 szeptember 1-én nevezte ki. A terv pedig, melyet ő szentsége in petto magával vitt a sirba, nem volt egyéb, hanem Filelfo fényes szerződtese a homerosi énekek lefordítására.

Mekkora föltűnést okozott, hogy a pápa a gyűlölt Filelfót annyi kegyességgel fogadta! Az ötszáz arany hire szájról szájra járt s hozzá a titkárság adományozása! Decembrio irigységtől, Poggio boszúságtól majd megpukkadt. A szerencsés költő viszont, ki a legbökezübb mæcenás kegyét oly könnyű szerrel, futtában nyerte meg, igyekezett azt meg is tartani. Milanóba visszaérkezvén Plutarch *Lakon Apophthegmáinak* fordítását küldé meg neki, jól kiszámított hízeltételek kíséretében. Aztán hozzá látott V. Miklós életének megírásához, s annak első könyvét meg is küldé Rómába. Ellenségei azt állíták, hogy a pápa e művet botornak találván, a szerző szemé láttára a tűzbe dobta, neki a jutalmat megvetően odavetette, és megtiltotta, hogy azt tovább folytassa. Ez azonban kézzel fogható koholmány, minthogy Filelfo művét, Milanóba visszatérvén, kezdé vala írni, s a pápát azóta nem látta. Hihető azonban, hogy a pápa nem lelte örömét a filelfoi túlzott hízeltételeken, s inkább valamely fordítást kívánt tőle. Ha Filelfo amaz első kötethez a másodikat meg nem írta, ennek oka nyilván a pápa bekövetkezett halálában rejlik,

mely körülmény Filelfó keblében a hála viharos érzelmeit lelohasztotta. V. Miklós mégis mindvégig eszménye maradt, melyet követésül négy apostoli utódja elé tartott.

Bemutattuk a nevesebb olasz tudósokat, kiket V. Miklós pápa maga köré gyűjte; most a görögökön, kik udvarában menedéket találának, tartsunk szemlét. Előbb azonban a hellen irodalomról kell megemlékeznünk, a mint az szunnyadásából föleszmelt, hogy új hatást gyakoroljon a szellemekre.

Az újonnan fölfedezett görög világ befolyása a nyugatra a Rinascimento első századában, Petrarcától mintegy V. Miklós pápáig, igen parányi. A görög nyelv tudása Italiában teljesen soha ki nem halt ugyan, valamint minden időben találkoznak, kik Cicerót és Liviust olvasák, heberül értének. De a mi érdekünk nem itt kezdődik, hanem ott, hol a lelkesültség a hellen irodalom művei iránt újra föllángolt, s Itália új hazája lesz a hellenismusnak.

Barlaam és Leontius Pilatus, így van megírva egy régi könyvben, voltak az első görögök, kik századok mulva ismét tanítani kezdék a görög nyelvet; Petrarca és Boccaccio tanítványaik valának. E férfiak viszonya egymáshoz typicus a jövőre nézve, s ki fog derülni, hogy az újonnan föltámadt hellenismus a görög népfajnak csak annyival tartozik, mint az ifjú, erőteljes fa a rothadó törzsnek, melyből kisarjadzott s mely táplálásához hozzájárult.

Elterjedt, de téves nézet az is, mintha Calabriában, a hajdani Nagy-Görögországban a görög nyelv ismeretéből fönmaradt volna annyi, hogy innét indult ki a hellen irodalom újjászületése. Barlaamo és Pilato tudományokat — nincs kétség e felől — Görögországban szereztek, noha ők születésökre nézve nem valának görögök, hanem igenis szédelgök, kik görögökül viselkedének. — Barlaamo Seminarából Calabriából származék. Mint ifju korántsem azon egyenes czelből, hogy görögül megtanuljon, a szent Vazul szerzetébe lépett, Konstantinápolyba ment, hol valamely theologiai tanszéken fitogtatta magát. Az alkudozásokhoz, melyeket 1339-ben Andronikos császár, hogy a török ellen segílyt nyerjen, XXII. János pápával a keleti és nyugati egyház egyesülése iránt folytatott, ő is meghívatván, a görög hitelveket a latin küldöttek ellenében védelmezte. Később az athosi szerzetesekkel vitázott emez, a byzanti hittudósok előtt nagyfontosságú kérdés fölött:

ha vajon a táborhegyi fény isteni vagy Istentől teremtett volt-e? és az e kérdésben fogott pártállása miatt nem volt többé maradása Konstantinápolyban. Itáliába jött tehát, ellátva a császár és egyéb görög fejedelmek bizonyítványaival (ha ezek ugyan hitelesek valának) tudományossága felől. Hogy magát püspökségre alkalmaztassa, letett a görög szakadárságról, sőt tudományos könyveket is írt a latin egyház védelmére. E példáját aztán minden görög követte. Így jött össze Avignonban, 1342-ben Petrarccal. Petrarca, a régiség lelkesült tanítványa, Barlaamo theologicus bölcsességével, mathematicus és philosophicus iskolázottságával mitsem törődött, különben sem nagyon szerette e félgörögöt: ő csak görögül akart megtanulni tőle; de tanára nem vihette annyira, hogy magát latinul csak egy kissé is folyékonyan kifejezze. Petrarca lángbuzgalma elhárította volna ezt a nehézséget, ha, miután alig tanulta meg az elemeket, mestere meg nem hal. Voltaképen pedig nem a tanító, hanem a Homér nyelve iránti vágygyal eltelt tanuló, Petrarca volt e korban első barátja a nagy költőnek, és tulajdonképeni újjászülője a görög irodalomnak általában.

Boccaccio az ő nagy barátjától folytonosan buzdítottván, a görög nyelv megtanulásában szerencsésebb volt nálánál. Már Nápolyban elsajátítá e nyelv elemeit, s ekkor, 1360-ban, érkezett meg Velenczébe Leontio Pilato, — ki Barlaamo tanítványának vallotta magát, — hogy Avignonba, a pápához utazzék. De Boccaccio nyájaskodva meghitta őt Florenczbe, saját házában adott neki szállást, sok erőlködéssel vitte végbe, hogy a főiskola tudorai közé fölvetetett, és állami fizetéssel, mint a görög nyelv tanára, nevezetesen mint Homeros magyarázója alkalmazást nyert. Boccaccio volt tehát az első az olaszok közt, kinek az *Iliászt* megmagyarázták (hozzá tehetjük: több merészséggel, mint tudományyal); az első görög tanszék alapítója Olaszországban s az első vendéglátó gazdája a hellen műzsának. Szerzett magának egy Homeroszt is, és azt a tanulót megillető áhitatos szorgalommal tanulmányozta.

Pilato nem nyughatott sokáig Florenczben, Velenczén át (hol Petrarccal találkozék) visszatért Konstantinápolyba. Petrarca is kezdett vele tanulni, de nem volt meg nála a Boccaccio türelme, hogy a félgörög undorító személyiségével megférjen. Az ingerlekeny Petrarcat már az is bántá, hogy e

calabriai thessaliainak adta ki magát, «mintha nemesebb dolgot volna görögnek lenni, mint olasznak; Görögországban e kalandor bizonyára olasznak mutatja be magát». Valamint-hogy úgy is lett. Petrarca öt zsémbes, feketevérű cynicusnak jellemzi, cafatos hajjal, tisztátalan szakállal. «Ez oroszlán — mondá szójátszva — minden tekintetben nagy marha».

Pilato e jellemzését részben Petrarca rossz szeszélyének is fölróhatjuk: zokon vette, hogy Pilato a latin nyelv tanulásával lassan haladt, a római remekírók iránt semmi érdeklődéssel sem viseltetett, legfőleg ha Terentius tréfáit kísérte idétlen mosolyával. Egyébként hasznos tevékenységet fejtett ki Florenczben. Boccaccio szelíd nőgatására lefordítá az egész Homeroszt, mely ugyan meglehetősen szellemtelen, gyarló, betűszerinti s nyilván a tanulóknak volt szánva, mégis Petrarca maga is csak ezen az elégtelen úton jutott Homer ismeretéhez, s e körülmény folyton ébren tartá benne a vágyat, a hellen irodalommal közvetlenül megismerkedni. Különben a hellen irodalom «barátaival» ez időtájt (1360) még könnyű szerrel meg lehetne számlálni. Petrarca szerint hárman, legfőleg ötven valának Florenczben, ketten Veronában, a híres Bolognában és Mantuában talán egy-egy, Rómában egy sem. És e «barátokhoz» oly tisztelők is tartozának, kik, mint ő, vajmi keveset értettek görögül.

Valóban a görög tanulmányok a latinokhoz képest ólomszárnyakon haladtak. Ha a régi rómaiak nem adóztak volna annyi dicsérettel a helleneknek, s a régiek jó vélelme felőlők nem volt volna folytonos ösztön a humanistáknak, a férfiak, kik legelőbb jöttek át a görögök közül Italiába, nem leendetek képesek az előítéletet e «szakadárók» iránt eloszlatni. Úgy voltak velök, mint a régi Rómában: megvetették e «graculusokat», noha tiszteletben tarták nagy őseiket. Már Petrarca használja ismét e gúnynevet, és a byzantiakat maradónak megavasodott, de annál követelőbb népnek tartotta.

A görög tanszék Florenczben Pilato elűztáza óta (1364) üresen maradt, míg nem 1396-ban Chrysoloras meghívott, hogy betöltse. Az ő személyisége a tiszteletre hasonlíthatatlannul méltóbb volt, mint ama két calabriaié. Róla már ismételve emlekezünk. — Mintegy a pisai zsinat idején megjelenék a pápai udvarnál Bolognában egy Joannes nevű görög követ, ki az udvariak nagy mulatságára fényes, folyton változtatott

ruhában püspöskedett. Megkérdezettvén Lionardo Brunitól, ha hozott-e görög könyveket magával? azt válaszolá, hogy azokat otthon hagyta, mert igen nehezek. Ellenben nagy föltűnést okozott veronai Guarino, ki ugyanezen követ kíséretében sok könyvvel és nyelvismerettel érkezett Byzanczból. S e viszony megmaradt a született görögök s a görögül tanuló latinok közt mindvégig. Azok folytonosan nevetséges színben tűntek föl; a ki őket látta, furesának találta hosszú szakállukat, borzas hajokat, lebernyeges ruházatokat, szerzeteseik sajtós pilisét; úgy találták, hogy fölfuvalkodott méltóságok nagy ellentétet képez benső ürességökkel.

Az unió-zsinat, mely 1438-ban Ferrarában megnyitott, új korszakot alkot az olasz-görög irodalmi összeköttetésekben. A byzanti egyház kitünő tudósait, Jenő pápa jeles humanistákat: Traversarit, Guarinót, Aurispát küldé ide tolmácsokul.

Mellőzzük az indokokat, melyek a dogmaticus vitatkozásoknál a szent lélek származásáról az atyától és fiutól, és a római primatusról mervadók valának. A byzantiak, mondja Traversari, konokul tarták magokat; üres dölőfők csak a pénznek, ígért méltóságoknak és császárok parancsának engedett. Vonzóbb volt a tudósoknak mellekesen viselt vitájok. Ez, mert a görögök nagyra valának philosophiai képzettségökkel, Platon és Aristoteles körül forgott. A Platon-cultust terjeszteni Italiában legelőbb Chrysoloras kezdé és tanítványai, kik közt mind a két (latin és hellen) irodalom legszerényebb művelőit találjuk. Az unio-zsinaton e szikra tüzet fogott, Florenczben a tudósok vitatkozásain nagy lobbot vetett. Míg Platon nyelvét a Nyugaton csak kevesen és tökéletlenül érték, addig a görögök az egyiptomi papokhoz hasonló mély bölcseséget színleltek, homályos képletekben szóltak, érthetetlen műszavakat használtak s ezt neveztek platonizálásnak; de már Ferrarában és Florenczben oly biztonszággal szálltak velök szembe a latinok, hogy a régi hellenek e fonákjai, kik úgy viselkedének, mintha a bölcsesség székhelyéről, egyenesen Platon akadémiájából jöttek volna, csúfot valottak.

Mennyivel több eredményt mutathatnak föl amaz olaszok, kik a görög nyelv és irodalom ismeretét és számos görög codexet hoztak Byzanczból: Guarino, Aurispa és Filelfo! Ta-

nítványaik és ezek tanítványai, a második nemzedék már megszámálhatatlan. A mit a század elején tudni csak keveseknek adatott, az annak derekán már szükséges kelléke a műveltségnek. A bevándorló görögök becsülete azon arányban száll, melyben a görög nyelvismeret a latinoknál gyarapszik. Minél többen jöttek át Olaszországba ama koldusok közül, a tisztelet, melylyel előbb a homerosi hősnemzettség és a régi athenæiek és ivadékaik iránt viseltettek a testvér-itálok, annál inkább visszájára fordult. Szegények nem tudtak letenni a byzanti dolyfösségről, és bárha mások jótékonyágán élődtek, zsémbjöket és rossz kedvöket fékezni nem bírták a miatt, hogy az élet megszokott kényelmét nélkülözniök, kódorogniök, tanítaniök, hizelegniök kell, pedig új gazdáik megvárták volna még azt is, hogy új hazájok szokásaihoz alkalmazkodjanak, torzonborz szakállaikat lenyírják, bamba pöffeszkedésöket mérsékeljék. A lomha byzanti vér nem fért össze a könnyű olasz szal; s így már Jenő pápa idején megesökkent, de nagyonis, a vendégszeretet a naponkint szaporodó görög kivándorlók irányában. Miklós pápa uralkodása alatt azonban még egyszer földerült, kisütött reájok a kései nyár; a kik csak türhetön irni tudtak, másolókül nyertek alkalmazást. Valamennyi görögnek feje és védnöke pedig Bessarion tábornok vala.

Bessarion neve a történelemben szokatlan fénynyel van körülvéve a nélkül, hogy ennek megfelelő okát tudnók. Mint-hogy ifjú éveiről, melyeket Görögországban töltött, alig tudunk egyebet, minthogy szent Vazul-rendi szerzetes s aztán nicæai érsek volt, saját vallomásain kell elerednünk, ha elete viszontagságaival megismerkedni akarunk. Ezek szerint ő mindig csodagyermek volt. Már mint ifju, úgy állítja maga, még mielőtt szakálla serkede, mindenütt, hova a görög szó terjede, ismerték nevét, kitünő hittudósnak és philosophusnak tartották. Mint ilyen magokkal hozták a császár és konstantinápolyi patriarcha az 1438-ik évi unio-zsinatra. Ezen ő volt az első, ki a szakadárságról letett, s az ümpepélyes ülésen a katolikus hitet vallotta. Midön pedig az unio befejeztével szükségesnek találtatek, hogy az újonnan visszatértek is képviselve legyenek a szent collegiumban, Bessarion és a nálánál sokkal jelentéktelenebb kievi érsek a bibornokok sorába vétettek föl.

Bessarion fáradhatatlan előmozdítója volt minden görög

ügynek. Eleinte keresztes hadjáratok és a törökök ellen indítandó háborúk eszméivel foglalkozott; de vagy hogy a fejedelmek és népek kevés fogékonysággal bírtak ez eszmék iránt, vagy hogy az ő ügytelenségén múlt: minden, a mit kezdett, oly balúl, sőt nem ritkán neveltségesen végződött, hogy apránként elvégre is be kellett látnia, miszerint legbölesebben cselekszik, ha csak az irodalmi tere szorítkozik. Görög és latin írókat gyűjtött tehát maga köré, kik csoportosan szokták elkísérni, ha reggelenként palotájából a Vaticanba ment. Tehette ezt, mert míg honfitársai az élet köznapi szükségéivel küzdének, ő azon szerencsés helyzetben volt, hogy másokon segíthetett. Jótékonysága által, meg hogy mindig közbenjáró volt az apostoli széknél, honfitársait mind magához csatolta. Népszerű volt az olaszok közt is, részben azért, mert gyakorlat által megtanult folyékonyan, ha nem is ékesen, latinul beszélni; másrészt, mert a görögök beteges lehangoltsága nem uralkodott rajta, s byzanti dölyfe a hiúság bizonyos nemének engedett, mely barátságos és udvarias modora mellett eltűrhető volt. Nagy híre tettek szert tudós lakomái is. Irodalmi udvarát IV. Jenő korában csekély jövedelme korlátolta, V. Miklós alatt homályba borult a pápai udvar fénye mellett, II. Pius és II. Pál pápák alatt azonban őt tekinthetjük a római irodalmi élet központjának.

A latinok közül Nicolo Perotti volt Bessarion kedvence. E Sasso-Ferratából származott szegény ifju Guarinónak, mások szerint Vittorino da Feltrenek volt tanítványa, s esetleg került Bessarion házába, ki őt papi családja kormányzójának s irodalmi ügyekben tanácsosának tette. Mig éjjel-nappal a görög nyelv tanulásával foglalkozott, a bíbornok ellátta őt papi javadalmakkal és kicsi hivatalokkal; Polybios általa készített fordítása által figyelmessé tette maga iránt Miklós pápát, ki őt pápai titkárrá, 1458-ban pedig sipontoi érsekké nevezte ki Manfredoniába. E név alatt híres lett, mint nyelvész, főleg a verstan és szótár-irodalom terén. — Kivüle megemlítjük még az ismerősek közül, kik Bessarion köréhez tartozának, Gaza Theodort, Andronikost és Platinát, a pápák életíróját. Bessarion irodalmi összeköttetésben állott szinte egész Italiával. Kedvencei, mindenek fölött Platina híres emberré tevék és a «tudós» nevet szerzek meg neki. — Írt ugyan theologiai értekezéseket, többnyire a görögöket a latinoktól elválasztó vitás

pontokról, és midőn tíz évvel Konstantinápoly elfoglalása után konstantinápolyi patriarchává nevezetett ki, pásztorlevelet a görög községekhez, melyben őket a latin egyház kebelébe visszahíja, a florenczi közzsinat határozatai megtartására inti, s a török veszedelmet konokságuk büntetéseül tünteti föl: azonban e művei nem elsőrendűek. — A philosophiában azon czélt tűzte maga elé, hogy Platont Aristotelessel kiegyezteti, s ezzel azon vitába ártotta magát, mely a latin és görög philosophusok közt folyt. Csakis egyházi méltóságának s engedékeny természetének köszönhető, hogy őt is meg nem hurezolák a vitatkozó pártfelek. Egyetlen dühös peripateticus tüzött ki vele, honfitársa Georgios Trapezuntios, ki szinte egy időben vele tért vissza a latin egyház kebelébe. — Görögből is fordított, név szerint Aristoteles műveit, de latinsága nem épen tetszett. E tekintetben, a fordítást értjük, teljesen Miklós pápa szíve szerinti férfiú leendett, ha hasonló igyekezeteket sokszor a vetélkedés szét nem tartana. S ennek tulajdonítják némelyek, hogy a pápa őt, Rómától távol tartandó, a bolognai legatióba küldé tisztartójának. Itt keveset törődött a pápai jogokkal, hanem hagyta a népvezéreket cselekedni, míg ő könyveivel és kedves Perottijával foglalkozott. Talán e vetélkedésnek tudandó be, hogy 30,000 arany scudi értékű, 600 kötetnyi könyvtárát nem Rómának, hanem a velencei köztársaságnak, mely őt követségében fényesen fogadta volt, s a Kelet és Nyugat természetes közvetítőjeül tekinté, hagyományozta.

A görögök közül, kik Miklós pápa udvarában szállást leltek, csak a két legnevesebbet említjük. Georgios Trapezuntios egykoron Barbaro hívta meg Velenczébe. A sors, mely őt folytonosan kóborolni kényszeríté, a nélkül hogy marandó állást adott volna neki, annál keményebben sújtá, mert népes családnak volt atyja. Velenczében, Paduában, Vicenzában és Florenczben, aztán meg Rómában, hova IV. Jenő meghívására jött, mindenütt sikerrel tanított ugyan, de szerencsésnek és megelégedettnek sehol sem érezte magát. Ennek oka valószínűleg követelő természetében és epés vérmérsékletében rejlett. Miklós pápa alatt, úgy tetszék, végre megvirradt napja. Első fordítását Eusebiusból a pápa igen kegyesen fogadta. «Vedd, vedd; nem fogsz te mindenütt Miklóstra bukanni», mondá, midőn váratlanul nagy pénzüsszeget adott

neki, mely Georgiost egészen szerénynyé tette. Apostoli scriptorá neveztetett ki, ezen felül még mint tanár is jelentékeny díjat húzott. De jó szerencséje csakhamar hanyatlott. Eusebios fordításában elhagyogató, a mi neki a szentháromság orthodox tanával összeférhetetlennek látszék, másokat betoldott s egész fejezeteket megváltoztatott. Bessarion és Perotti figyelmeztetek a pápát e kontárságra, ki kétségtelen jelét adá elégületlenségének az által, hogy a művet javítás végett más kezére bizta. — Georgios további föladatúl a ptolomäi Almagest fordítását kapta, mit ugyan kilencz hónap alatt, de szintén felületesen végezett. A sok ellenségeskedés is, melybe keveredett, indokúl szolgálhatott a pápa ítéletére, mely őt 1452-ben Rómából száműzte. Miklós még maga elé nem bocsátá, s mások közbenjárását sem akarta meghallgatni. Megcsekély vagyona is, melyet a szerencsétlen görög takarékosága által szerze, bankárjának bukása következtében elveszett. Így távozott két fiával és öt leányával Nápolyba, s a sanyarú szükség nyomában volt. Később Filelfo személyes kérésére, s a velencei Barbarónak, ki nemeslelküleg mindig védője maradt, közbenjárására visszahitta őt Miklós pápa. Hanem III. Calistus alatt 1458-ban másodszer is el kellett hagynia Rómát, mert *Aristoteles és Platon összehasonlítása* című művében igen keményen kifakadt a platonisták, névszerint Bessarion ellen. Leginkább megbotránkoztak azon állításán, hogy még Mohammed is jobb törvényhozó volt az Akademia alapítójánál.

Trapezuntios versenytársa a thessalonikei Gaza Theodoros volt. Italiába 1430-ban jöven, Mantuában Vittorino iskolájában oly tökéletesen megtanúlt latinúl, hogy fordításai maig is megtarták jó híreket. Míg Bessarion Rómában tartózkodott, nála lakott, de azért Miklós pápa is tiszteletben tartá. Nem volt ennek sem nyugta. Soha sem érezte magát boldognak, kimondhatatlan honvágy gyötörte. Noha, pap levén, magáról kelle csak gondoskodnia, mégis pártfogói kimúltával nyomorban halt meg.

Képzelmük immár magunknak a nevezett olaszokat, Vallát, Perottit, Poggiót, Decebriót! továbbá az elősorolt és egyéb görögöket tanítványaikkal és híveikkel egy udvarnál egyesülve, ugyanegy állásban mint udvari hivatalnokokat, ugyanazon foglalkozásban, és mindnyáját a pápa kegyeire

áhitozva, arannyal telt erszényeire leselkedve, mi természetesb, minthogy féltékenység és czivakodás, árulkodás, gyalázkodás és rágalmazás volt ott napirenden. A latinok a görögökkel, a latinok és görögök egymás közt évek során át elkeseredetten keveregtek. Mint Niccoli idejében Florenz, úgy lett most bővített kiadásban Róma a tudósok botrány-krónikájának színhelye. Valla, Poggio és Perotti folyton piszkolták egymást; Trapezuntios Poggióval és Guarinóval keményen összetűzött, ugyanaz Gazával is patvarkodott, mialatt az akademikusok és peripatetikusok sortüzelései váltogatták egymást. Az elkeseredésről, melylyel e viták folytak, fogalmat nyujt a következő jelenet. Trapezuntios és Poggio egy alkalommal összejöttek a pápai irodában, hol természetesen számos más kollegájok is jelen volt. Hogy Poggiót boszantsa, azzal dicsekedett a trapezunti, miszerint Poggio fordításainak javát ő készítette, s íme a hálátlan most egy invectivát irt ellene, melyet Velenczébe küldött. «Hazudsz, a mint a torkodból kifer», rivalga reá a megsértett, mire a dühös görög fölugrek és két csattanó pofot adott az öreg Poggiónak, aztán oly dühvel verekedtek össze, hogy a jelenlevők alig birták őket szétválasztani. Valószínűleg ezért kellett Trapezuntiusnak Rómát is elhagynia. — Mi több, a tollharcz akkora betránnyal járt, hogy Filelfo, képzeljük! Filelfo indittatva érzé magát békítőleg közbelépni. Egy kelet alatt Poggiót is, Vallát is mérsékletre inti, és hogy mennyire nevetségessé és megvetetteké tesz magokat az emberek előtt. Emlékeztet Agesilaos szavaira, melyek szerint hasonló gyalázkodásoknál ugyanazon ítelet készül gyalázóra és gyalázottra egyaránt. A büszke, csalatkozhatatlan Filelfo még saját múltjára is szánó tekintetet vet és megvallja, hogy pirulás nélkül nem olvashatja saját satiráit sem. A piruló Filelfo, mely ritka jelenség! Node nem kell szavait oly igen latra vetnünk. Miért ne írhatott volna ő, a levélírály mestere és tanárja ép oly jeles litera reconciliatorit, mint invectivát? szavai nem is voltak hatással sem Poggióra, sem Vallára, még akkor sem, midőn a két aggot az utolsó ítéletre figyelmezteté. Pedig rövid időn, mint Filelfo jósolá, meghaltak: Valla 1457 augusztusban, utána novemberben régibb ellensége Fazio, 1459 október 30-kán Poggio. Gyűlölségöket a sírba vittek magokkal. A vídám írói körből pedig gúnyos distichonokat kaczagának utánok:

Ne vel in Elysiis sine vindice Valla susurret,
Facijs haud multos post obit ipse dies.

Ohe ut Valla silet, solitus qui parcere nulli est.
Si quaeris, quid agat: nunc quoque mordet humum.

II. Pius pápa elődjének, V. Miklósnak, irodalmi érdemeiről így nyilatkozik: «Miklós annyi elmét keltett és ápolt, hogy alig található időszak, melyben a humanismus és ékeszöllás, valamint a többi szépművészetek inkább virágzának, mint korában. Azt bizonyára senki tagadásba nem vonja, hogy neki a tudós férfiak annyi könyvet ajánlottak, mennyit sem elődje, sem a császárok valamelyikének, hogy ajánlottak volna, nem értesültünk . . . Minden Görögországban található könyvet meghozata és latin nyelvre fordította, nagy jutalmakat osztogatván a fordítónak». (*Europa* cap. LIX.) — Miklós pápa ez utóbbi érdemét nem szabad kicsinylenünk, mert ez által a görög nyelv ismerete igen lényegesen, a régiségtan sem jelentektelenül gyarapodott, bővült, főleg elterjedt. — Csak kevesen voltak oly szerencsések, kik a hellen nyelvet Görögországban, vagy oly született görögötől tanulhatták, ki azt teljesen értette s a régi irodalom műveit becsülni tudta. Meg kevesebben valának, kik a hellen klassicusok műveit bírták, úgy hogy különösen megemlítésre méltó dolognak tartott, ha kinek könyvei közt görögök is találtatának. Sokaknál, kik a görög nyelv ismeretével dicsekedtek, az ismeret nem terjedt túl annál, a mit a mai iskolai tanítás véghez visz, s ez is nélkülözte az alapot. Olyan tudósok, mint Poggio és Valla nem biztosan fordították a görög szerzőket; a tekintélyes hellenista Francesco Barbaro Aristoteles műveit szivesebben olvasá latin fordításban; görög művet átértetni, görögül írni és beszélni, egyúttal a latin nyelvet finomsággal bírni, csak Filelfónak adatott, ki ennél fogva a litteratorok fejedelmének nevezé magát, és fektelen dőlyfeben lenézte a tudatlanokat, kik görögül nem, vagy csak hiányosan értének. Ilyenek valának, hogy kitünő példákat említsünk: Cosimo de Medici es Alfonso király, kik görögül semmit sem értének, Miklós pápa, ki aligha értett valamit. Innen van, hogy a görög irodalomnak közegre vala szüksége, nehogy művelő hatása elenyésszék. Ez okon tulajdonítottak oly megfoghatatlan értéket a fordítmányoknak. Florenz volt a fordítások irodalmának

anyja, mert az ott tartott unio-zsinat alkalmával a görög egyháziatyák lefordítása gyakorlati szükséggé vált. Lionardo Bruni foglalkozott velök. Zsenge műve szent Vazul egyik homiliája, melyet hálából, hogy a görög nyelv megtanulásában segíté, Salutatonak ajánlott. Következett Plutarechos nyolcz életrajza, Aeschines és Demosthenes néhány beszédje, Prokopios góth története, az első pun háború Polybiostól. Platontól *Phaedon*, Georgias, Phædrón, Kriton és Sokrates apologiája, továbbá Aristoteles *Ethikája* és *Politikája*. — Ez utóbbi művek korszakot alkottak. Salutato tette Bruni kötelességeül az egész Platon lefordítását. A költői philosophus fönsege és kecsé jobban föltűnt neki, mióta mint fordító kényszerítve volt azt tételenként mintegy átérezni. A világosságot tűzte föladatául; a hol a szószerinti fordítás kiadta a tiszta értelmet, ott került a körülírást. Eredeti tervét azonban, Platon összes műveit «a latinságnak ajándékozni» nem valósította. — Még nagyobb dicsőségére vált Aristoteles fordítása. Bátran állithatjuk, hogy ő volt az első, ki a valódi Aristotelest a Nyugaton ismét honossá tette. A *Politikán* — maga így vallja — három évig dolgozott minden szót, minden mondatot latra vetvén. Az eredmény megfelelt a reá fordított fáradságnak. — Florenczi barátjai, mennyiben görögül értének, példáját követték. Marsuppini lefordítá a *Batrochomyomachiát*; Traversari az egyházi szerzőket: szent Vazulnak és az aranyuszájú szentnek műveit, ez utóbbi életrajzát Palladiostól és a nazianzi szent Gergelyet, a Gergely paptól írottat, syrusi Ephrem beszédeit s hasonlókat; a világiak közül, mint már említök, laértesi Diogenest. A mi a többi, V. Miklós pápa korát megelőzőtt fordításokat illeti, azok vagy kapcsolatban állanak a florenczi igyekezetekkel, vagy magán álló kísérletek. Ez utóbbiak közül, mint bennünket némileg közelebről érdeklöt, megemlítjük a következőt:

A Pier-Paolo Vergerio által végzett Arrhianos fordítása a humanismus legrégebbi korába esik. Vergerio Zsigmond császár- és magyar királynak ajánlotta e művet, s ez által Magyarországba vitetvén, kimúlt a forgalomból, mígnem 1454-ben Enea Silvio de' Piccolomoni kezébe került, ki azt Alfonso királynak ajándékozá. Nagy-Sándor tettei élénk kíváncsiságot keltettek a királyban, hanem midön olvasni kezdé, élvezhetetlennek találta a nyelvezetet, mire a fordítás silányságáért

a barbár császárt okolák, ki miatt Vergerio jobb latinsággal nem élhetett. Alfonso Fazio Bertalannak adta tehát a művet, hogy azt átnézze és addig javitgassa, míg a nagy macedoniai tettei elbeszélése a király fülére méltó alakot nyer. Ez a Fazio semmit sem értett görögül; kénye-kedve szerint változtatott tehát a művön, hogy azt kelendővé tegye, noha igazi alakjából kifordította.

Visszatérve V. Miklós pápához, ő az irodalmi törekvéseket, melyeket valaha Florenczben szemlélt, egész hévvel folytatta. Különösen nagyra becsülte a fordítmányokat, mire nézve egy egész fordító-telepet alkotott udvarában. Helyes választással ő osztotta ki mindenkinek teendőit, a jutalmat is a végzett munkáért vidám arcczal rendszeren sajátkezüleg adta. Csak néhány szóval kívánjuk jelezni a jelentékenyebb termékeket, melyek a pápai fordító-gyárból kikerültek.

Aristoteles még Bruni tevékenysége után is sok munkát adott, melynek végezésével Georgios Trapezuntios, Theodoros Gaza és Tifernas bízzattak meg. Platon nagyobb művei szintén még ismeretlenek valának. Ezeket Decembrio, Trapezuntios és Chrysoloras kapták fordításúl. Kiváló gondja volt Miklós pápának a történetírókra, mert ezek ismertették meg a hellenséget minden oldaláról, nyújtottak vonzó és könnyed olvasmányt. Ismét Lionardo Bruni volt az első, ki e téren új utat tört. Hogy a hellen történetírás hősei méltóan jelenjenek meg a latinok előtt, a pápa udvari fordítója legjelesbjeit szemelte ki: Thukydidest Vallának kellett átvennie, habár e földadatnak nem épen felelt meg; Herodotos is neki osztatott ki, míg a siciliai Diodorost Poggio kapta Decembrióval, mely utóbbi Appianust is lefordítá; Polybiost az ifjú Perotti nyerte osztályrészüül, ki e munkát oly sikerrel végezte, hogy V. Miklós neki 500 újveretű pápai aranyat adott azon szives megjegyzéssel, miszerint tudja, hogy többel tartozik neki e munkáért, nem is fog késni tartozását utólag leróni. — A kosmographia szintén a pápa kedvencz szakaihoz tartozván, Strabon fordítására Guarinót hívta föl, s Ázsia, Afrika és Európáért külön-külön 500 aranyat ígért neki; a nyolczvan éves tudós a pápa életében azonban csak két világrészszel lett készen. — Mellőzzük a kisebb művek fordítását, és azon földadathoz fordulunk, mely a pápa szerint a legnagyobb művé-

szetet igénylő, s mely mind haláláig legforróbb óhajta volt, hogy tudniillik Homeroszt latin hősméretű versekben olvashassa; mert Chrysoloras lefordítá ugyan az *Odyseát*, Valla az *Iliást*, Decembrio ennek tiz első énekét, de mind csak prózában. Végre találkozott, ki a pápát szép reménnyel kecsegteté: egy ifjú, Orazio nevű római nyujtott be neki mutatóványt, mely a szigorú igényeknek is megfelelt. A fordítót azonnal kinevezte udvari íróvá és dús jutalommal ösztönözte a munka folytatására. II. Pius pápa csakugyan dícsérettel említi e fordításnak «néhány könyvét», de miért, miért nem? a folytatás elmaradt. — Marsuppini is hozzá látott e munkához, és küldött be a pápának mutatóványt. A pápa lelkesedett az örömtől; s hamar elhatározta, hogy Marsuppinak Rómába kell jönie s magát egészen Homerosnak szentelnie. Az alkudozások ez irányban meg is indultak, de fél év múlván a halál a sirba vitte Marsuppinit, a hozzákötött reményekkel együtt. Most már csak egy ember élt, kit a pápa képesnek hitt az *Ilias* és *Odyseea* fordítására: Filelfo! Ezt is tehát Rómába hozatni, házzal és nyaralóval megajándékozni s úgy ellátni akarta V. Miklós, hogy gondtalanul dolgozhassék. Hajlandó volt még bármely bankárnál tízezer zecchinot letéteményezni, melyeket Filelfónak kifizettek volna, mihelyt Homerossal elkészül. Ezt a tervet meg a pápa vitte sírjába, s a könnyed versek, melyekkel két évtized múlva a római ifju, Niccolo della Valle kortársai csodálatára a Homeros fordításának főadatát megoldotta, már nem talált oly bőkezű jutalmazóra.

Az egyházi írók fordításai, melyek iránt a pápa kiválóan érdeklődék, szintén említést érdemelnek. Manetti magára vállalta az egész szent-írás, legelőbb az új szövetség és a zsolttárok fordítását az eredeti szövegből. Mennyire haladt a pápa életében, arról tudomásunk nincs. — Tortello és Trapezuntios lefordíták szent Athanáz életrajzát, melyet nazianzi szent Gergely írt meg. Trapezuntios fordított valamit szent Cyrill és Vazul műveiből is, továbbá Mózes életét nyssai Gergelytől, de szokása szerint igen könnyelműen. Aranyszájú szent János nyolczvan homiliáját szent Máté evangéliuma fölött, ugyancsak Trapezuntiosra bízta a szentatyá, hogy lefordítsa, mert e fordítónak a gyors munka volt előnye; azonban oly kevéssé igazolta a belé helyezett bizalmat, hogy a pápa utóbb e munkára Gazát szólította föl.

A régi rómaiak és egyházi írók netán elrejtett műveinek műveinek kutatását is buzgón folytató V. Miklós pápa. E czelra kiszemelt bizonyos Alberto Enoche nevű ascolit, kivel Florenzben, hol ez Medici gyermekeit tanítá, ismerkedett meg. Ez ügyes ember, ellátva a pápa ajánló levelével, átkutatta a zárldai és templomi könyvtárakat, Olaszországtól kezdve Skandináviáig, Angliától a Visztuláig. A pápa első sorban Livius összes decasainak fölkutatását, melyek létezéséről régibb keletű (hamis) hírek szárnyaltak, kötötte lelkére. Enoche szorgalommal járt el küldetésében, de Poggio után, ki a főbb könyvtárakat már kifürkészte volt, nem sokat találhatott. Cœlius Apicuis művét a szakácsmesterségről és Pomponius Porphirius commentariusaít Horatiushoz, említik mint kutatásai eredményét.

Fontosabb volt a görög könyvek megszerzése, melyet Miklós pápa Konstantinápoly bevétele előtt és után Görögországban titkos ügynökök által intézetetett. Egész Hellas, mondák a humanisták, átköltözött ez úton Italiába. A hellen könyvek mindamellert ritkák s áruk nagy maradt még sok ideig, mert a másolónak tudósnak kelle lennie, a tudósok pedig ritkán szánták magokat másolásra. --- Héber könyveket is kezdenek gyűjteni; leginkább kíváncsi lett volna a pápa Máté héber evangeliumára, melynek kipuhatólásra 5000 aranyat tűzött ki.

Az elmondottakból kitűnik, hogy V. Miklós pápa élete egyik kedvencz czéljául a pápai könyvtár alapítását tűzte ki. Terve volt Rómában oly nyilvános könyvtárt alkotni, melyet a világváros főpapjai és tudósai használhassanak, mely a vatikáni palota diszélül szolgáljon és Rómát mindenkorra a tudomány központjává avassa. E kedvencz terve kivitelére kormányának főleg öt utóbbi, kimesekben gazdag évét szentelte. Az irodalmi főhelyeken mindenütt másolókat tartott, kiknek serege öt Rómában is körülvette. Könyvért minden árt megadott. A pompát, melyet mindenben szeretett, föltüntettek könyvei kötése, azok arany és ezüst csatjai, sarkai, melyeket szabad idejében ragyogó szemekkel nézett és rendezett. — Méltán állíthatni Miklóst a vatikáni könyvtár alapítójának, jóllehet az már fönnállott s azután lett csak nyilvánossá. A könyvgyűjtemény, melyet V. Márton Avignonból Rómába vitetett, kétségtelenül nem állott egyeből, mint a legszüksége-

sebb kézi könyvekből. Még IV. Jenő pápa korában igen harmadrendű volt a római könyvtár; Traversari átnézte s nem talált értékesb művet benne. Hírét V. Miklóstól nyert klasszicus jellege kölcsönzé neki. A nyilvánosságnak IV. Sixtus, Miklós pápa szándékát szem előtt tartva, adta át, midőn rendes alappal ellátta, és tudósokat, 1475-ben a híres Platinát nevezte ki öreül. — Miklós 40,000 scudit költött könyveire, melyek számát Tortello, ki, mint említők, ez ügyben mindene volt, kilenczezerre teszi. Ha nem is állott volna a törekvés, melylyel Miklós pápa egy egész sereg írók a humanismus szolgálatába szegődtetett, arányban az elért eredménynyel; maga ez igyekezet, ez irány kiszámíthatatlan hatással bírt a humanismus terjedésére. Mert nem szabad felednünk, hogy a pápa nem csak Róma ura, hanem egyúttal feje volt a kereszténységnek, vagyis az akkori összes európai czivilisatióknak... Peldája kihatott az egész művelt világra . . .

PÓR ANTAL.

A KÉT KAMARAI RENDSZER.

I.

Az állami belpolitika nagy kérdései között a legfontosabbak és a legnehezebben megoldhatók egyike a törvényhozó test összeállításának kérdése.

A legfontosabb azért, mert a népképviselő nemcsak törvényeket alkot, hanem a végrehajtó hatalom jellegét is az határozza, és tevékenységének határát is az szabja meg; jogi államot tartva természetesen szem előtt, melynek alapföltétele minden kormány- és igazgatási hatóság hatáskörének törvényes szabályozása; a legnehezebben megoldható pedig azért, mert a népesség tömegéből s annak számos és különféle alakzatából kell az egy igaz népet, mint magát az államot alkotó szerves egyesületet előállítani. *)

Mert ha az alkotmánynak nyilatkozásait képződésében úgy, mint egész kiterjedésében a községben, kerületben és államban tekintjük, az mindenkor a népképviselő miként való összeállításának kifolyása gyanánt jelentkezik, attól nyeri a lendületet és jelleget s kell nyernie, mert az összhangzatos kapcsolat parlamentarizmus és igazgatás között csak is ily úton létesíthető; s egy a nemzeti akaratot összhangzatban és tökéletességben kifejezésre juttatni hivatott parlament csak ily összhang mellett lehet a szabadság valódi biztosítója.

A törvényhozó test összeállításának kérdését a legfontosabbnak jeleztük; a tapasztalat is igazolja azt. Az államphi-

*) Levita: *Volkvertretung*. I. Abschnitt.

losophusok, a politikai írók, államférfiak s avatlanok sokat foglalkoztak e tárggyal, s nagy a nézetkülönbség e téren, mert az elmélet az összeállítás több lehetőségét mutatja föl, mint a mennyit a gyakorlati élet szentesíthet.

Ha az egyes államokat tekintjük, azt látjuk, hogy a népképviselő elvének keresztülvitele mindegyiknél más-más eredményt mutat föl.

Természetes oka e jelenségnek, hogy minden, emberek által alkotott, mű alapján gyöngé és tökéletlen; az emberi ész az évek hosszú során át tapasztaltak után javíthatja csak némileg a hiányokat; korszakok kellene, míg valamely intézmény, mely ingatag alapon fejlődött, consolidált állapotát elérheti.

A parlamentarismus, mint emberi intézmény, hiányokban szenved, még tulajdonképeni hazájában, Angliában is, annál gyarlóbb a continensen.

Hisz nem oly régi eredetű nálunk, s csak átültetett szokott talajából egy ismeretlen földre, a hol létének föltételei hiányoztak s csak részben pótolvák itt-ott szövevényes természetének tanulmányozása, előnyeinek és hátrányainak egybevetése mellett a gyakorlatban szükségesnek mutatkozott javítások és módosítások által, de alig valahol a nélkül, hogy a kormányzás és igazgatás eddig főnnállott szervezetét alapjaiban meg ne ingatta volna.

A mit ma parlamenti vagy képviselői alkotmánynak neveznek, az tulajdonképen csak angol alkotmány; a continensen ilyesmi nincsen. *)

A parlamentaris rendszer a continens államaiban még csak képződésben van, s napról napra merülnek föl kérdések a törvényhozó test összeállítása körül. Különösen két alakzattal találkozunk, az egy- és a két kamara rendszerével.

II.

Minden állami és társadalmi alkotás forrása az alkotás idejében főnnálló viszonyokban van, indító ok a szükségesség, rugó a továbbkepzési ösztön. Innen van, hogy minden alko-

*) Szilágyi D.: *Politikai előadások*. I. Alkotmányi rész.

tásnak, bármely rövid életű legyen is az, nem csak jogosultsága, hanem a maga szerepe és célja is megvan; tényező a tökélyesbülés felé törekvő emberiség küzdelmeiben.

E jelentőségek megvan tehát, még pedig kiválóan azon intézményeknek is, melyek a jognak a hatalommal, a rendnek a szabadsággal való összhangzatos viszonyba hozatala érdekében alkottattak.

Nem tekintve az államkeletkezés módjairól alkotott különféle elméleteket, azon egy tény nyilván való az államalkotás és tökélyesbítés processusában, hogy minden nemzet minden időben az állami főhatalom és népszabadságnak, az utóbbit biztosító nemzeti autonomiának tételes intézmények által való szoros meghatározására s a népnek és állami hatalomnak a közügyek intézésében való részvételeit illetőleg egyenlő hatalmat eredményező egyenlő jogkörre törekedett. Innen a törekvés: a népnél a köztársaság, az állami főhatalomnál az absolutismus felé, mert amaz jogait szerződésből, emez pedig isteni adományból származtatván, a hatalom és jogkör vindictiójában mindkettő egyképen túlmént azon a határon, a meddig mehetni az államcél érdeke s az e cél érdekében a két hatalomkör közötti kívánatos összhang megengedheté.

E küzdelemben nyilatkozó versengés, a vitatott hatalmi körhöz mindkét részről való szívós ragaszkodás következtében összeütközésbe jött a fejedelem a néppel, ez szülője lett a forradalmaknak, végeredményében pedig, mert a főhatalom mindent megtartani, a nép pedig mindent meg akart szerezni, az ellentétes küzdelemből kifejlett esalódások következtében: a conservatismusnak és liberalismusnak.

Nem terjeszkedve ki itt a történeti adatokra, állíthatni, hogy a főntebb vázolt küzdelemben nyilatkozó versengés volt szülő oka a parlamentarismusnak, jelesen ebben a két kamara rendszernek a continensen; egyikében a nép szabadsági eszméi és törekvései, másikában az állami főhatalom conservatismusa képviselvék.

Azon nagy céloknaál fogva, melyeket a törvényhozó test, mint a nemzeti akaratot képviselő organum megvalósítani hivatva van, s azon hatalmas befolyásnaál fogva, melyet határozatai népek s államok sorsára tényleg gyakorolnak, szükséges, hogy oly szervezettel legyen az ellátva, oly elemekből álljon, melyek lehetővé tegyék, miszerint föladatának a legjobb s

legrövidebb úton eleget tehessen. A törvényhozó test egy házban (kamarában) tanácskozhatik, végezhet vagy pedig kettőben; kérdés: mily alakban működhetik sikeresebben?

E kérdés fölvetése jogosúltságát nem csak abban találja, hogy a működés eredményes volta mindenkor összekapcsolandó azon gyakorlati politikai elvvel, hogy a lehető legkönnyebben, legrövidebb idő alatt, legkisebb költséggel a lehető legnagyobb föladatok és célok éressenek el, hanem főképen abban, hogy a nemzeti akaratot képviselő s érvényre juttatni hivatott törvényhozó testület a főhatalomban való részesedésnél mily viszonyzatban álljon a fejedelemmel? Hogy vajon az állami főhatalom egységére s a nemzetnek úgy mint a fejedelemnek a főhatalom gyakorlásában való részvételét megszabó jogkörére nem hat-e módosítólag az, ha a nemzeti képviselő nem egy, hanem két tanácsban — kamarában — tanácskozik s határoz is külön-külön? S végre nincs-e megtámadva a nemzeti akarat egysége a két kamara rendszere által, s a második kamara nem oly testületként jelentkezik-e, mely a nemzetet tulajdonképen képviselő alsóház és fejedelem között a törvényalkotás körüli viszony közvetlenségét megbontja, s melynek jogpolitikai állása az említett viszony közvetlenségénél fogva a parlamenti rendszerben oly meghatározhatatlannak, szerepe oly kérdésesnek, majdnem szükségtelennek látszik.

E kérdések a politikusokat és írókat két nagy ellenseges táborra osztották föl. Ezek az egy és két kamara-rendszer hívei alatt eléggé ismeretesek. Egy pontra nézve azonban megjegyzték az egy kamara-rendszer ellenei is, hogy két kamaránál többet nem lehet fölállítani.

Hogy e két rendszert lényegében megismerhessük, föl- emlíjtük röviden az okokat és ellenokokat az egyik és a másik részről, a mint azt már hírneves írónál összeállítva találhatni. *)

Azt mondják az egy kamara-rendszer hívei: a mit egy eszközzel el lehet érni, azt kettővel ne kísértsük meg, mert egy levén a nép, a nemzet, egynek kell lenni az annak akara-

*) Összeállítva Dahlmann: *Politik* I. Bd. I. Theil. VI. Kap. — Levita: *Volksvertretung* II. Abschn. — Kautz Gyula: *Politika*.

tát képviselő organumnak is, melyben az egyszerű többségnek megkérdezése által hamar czélhoz juthatni.

Az elmondottakból folyólag nem helyes azért a nemzetet mint egységes testet szétválasztani s az államezél megvalósítására irányuló törekvésekben az antagonismusnak tápot nyújtani a két-kamara-rendszer által, midőn a pártok ügyis eléggé zsidbasztják azt.

Az egy kamara-rendszer nagyobb erőkifejtést tesz lehetőségessé, a tárgyalások könnyebben, következetesebben és gyorsabban vitetnek. A kormány és nép és népképviselő között az államföladat megvalósítására szükséges összhang csakis egy kamara mellett érhető el. Míg ellenben a két kamara-rendszernél gyakori eset, hogy életbevágó ügyek az egyik vagy másik ház felszegeése vagy daczossága miatt el sem intézhetők, minél azonban sokkal veszedelmesebb a népszabadsági jogokra, az állami belügyi élet bekés fejlődésére sokkal fenyegetőbb azon alakulat, mely oly esetben előáll, midőn az alsóházban a pártok szembenállását a kamarák szemben állása váltja föl, s nem a többség szava alakítván a határozatot, az egyenjogú két ház eldönthetetlen vitába, meddő tusába áll egymással saját tekintélyének csorbitására, a czívódás eredménytelensége által okot szolgáltatván a parlament föloszlatására.

De még a fejedelem parlament-föloszlatási joga is, jelesül ott, hol a felsőház születési vagy élethossziglan kinevezett tagokból áll, helytelen megszorításnak van alávetve.

A két kamara-rendszer ok és szükség nélkül megörökíti az aristokrátiát vagy teremti olyat a hol nincs, ellenkezik tehát a polgári jogegyenlőség elvével, s mert a felsőház — második kamara — nem az alsóházzal egyugyanazon elemekből, hanem rendszerint születés, vagyon vagy egyéb személyi szerzett és esetleges föltöli tulajdonságok által kiváló elemekből alakul s alakíttatik, az osztályok harmoniáját, melyen a nemzet ereje és hatalma nyugszik, megzavarja.

A két kamara-rendszer ellen szól végre azon körülmény is, hogy minden válságos vagy nagy elhatározásokat szükségű körülmények közt mellöztetett, s az egy kamara-rendszerrel cseréltetett föl.

Föntartjuk magunknak az egyik rendszernek előnyt adni a másik fölött, de hogy ezt tehessük, a két kamara-rend-

szert pártolóit is figyelembe vesszük s elősoroljuk azon okokat, melyekkel nézetöket támogatják. *)

A két kamara hívei először is, saját rendszeröket védve, azt mondják: «Két egyenjogú kamara a nép különféleségének tért engedhet a nélkül, hogy az állami egységet testület-szavazatokká fölosztaná vagy az osztályok harmoniáját megzavarná. A törvényhozó testület hatáskörébe utalt föladatokat jelentősége szükségessé teszi, hogy az ügyek tárgyilagosan és sokoldalún vitattassanak meg. Ezt könnyebben elérhetni két különböző jellegű s hivatású kamarában.

A két kamara melyebb és érettebb tanácskozást biztosít, minthogy az egyik kamara a másik ellenőrzésétől tarthat, s az alsóházban az alkotásban nyilatkozó liberalismust már magában az alsóházban mérsékli ez ellenőrzés által.

Két kamarában több az érzék lassú reformokra, rohamos intézkedésektől nem kell felni. A koronának több biztosítékot nyújt, mert a törvényhozó test maga magát javíthatja ki, s a fejedelem nem jön azon helyzetbe, hogy kényszerjogával (veto-jogával) éljen.

Enyhíti egy második kamara főnnállása a többségeknek a kisebbségek fölötti uralmát, másfelől módot és lehetőséget nyújt kitünő egyéneknek a parlamentbe való juthatásra.

A két kamara-rendszer pártolóinak vádjait s kifogásait az egy kamara-rendszer ellen következőkbe foglalhatnók össze:

Határozatai az egy kamarának, ha egyhangúak is, a pillanat benyomásától, a kedélyek fölindulásától, a felkorbácsolt szenvedélyektől nem mindenkor mentek, s így tagjai az elhamarkodásnak, a felületességnek, meggondolatlanságnak hibájába igen könnyen eshetnek.

Igazolva látjuk a történelem lapjain, hogy ott, hol az egyik kamarát más egyenjogú test nem mérsékelheti, nem ellensúlyozhatja, többnyire rohamos javítások eszközöltetnek, melyek inkább rosszabbodások. A forradalmi eszmék dús táplálékot nyernek a dolgok ilyen állásánál.

A legnyomósabb érveléssel állnak elő a két kamara-rendszer hívei, a midőn kimutatják, hogy az egy kamara-rendszer

*) Dahlmann: *Politik*, I. Bd., I. Theil, VI. Kap. — Levita: *Volksvertretung*, II. Abschnitt. — Kautz: *Politika*.

mindig csak forradalom, államrázkódtatás szüleménye, s hol be is hozatott, hosszú életnek sehol sem örvendhetett egy-magában.

III.

Ha látjuk, hogy mily nagy száma a hírneves írónak ellenzi a két kamara-rendszer alkalmazását, önkénytelenül fölmerül előttünk a kérdés, vajon kell-e szükségkép két ház, nem elégséges-e egy is arra, hogy általa a nemzeti akarat a törvényalkotásban összhangzatban és tökéletességben kifejezésre jusson?

Mielőtt azonban kifejtteni megkísértenők, miért tartjuk előnyösebbnek, — az angol parlament mintájára, — a két kamara-rendszert, vegyük közelebb szemügyre, miért tartják sokan a felsőházat eltörlendőnek?

Rotteck *) azt mondja: Ha a nemzet képviselete két házban gyakoroltatik, az igazság teréről letérve, a fictioéra lépünk, mert akkoron csak az alsóház, nem pedig felsőház mutatkozik tiszta képviseleti jellegében. Hogy lehessen, kérdi, a kiváltságolt egyének háza a nép valódi képviselője? A nép átellenében találjuk ugyan a felsőházat, de nem identificálva azzal, és ha az, a mit mond és határoz, mint néperzelem és akarat jelentkeznék, az csak költött.

A felsőházra, mint a nemesek kamarájára, térve át, állítja, hogy az ugyan egy politikai hatalom, de nem tartozik a főnnálló két természetes hatalom: a kormányhoz és néphez; hanem mintegy beszúrt közép hatalom, vagy — mint sokan akarják — egy kiegyenlítő hatalom tekintendő; mely eszmét azonban, mint a trón fönségét és a nép önállóságát egyaránt mélyen sértő intézményt, elvetni kívánja.

Ha a felsőház a történelmi jognak képviselőjeként jelentkezik, a népkamarának, a természetes és örökös jognak általellenében, akkor szerinte a felsőház szerepe még szomorúbbá válik.

Nem kell, úgymond, fejedelem és nép közt más közvetítő, mint a természetes és írott jog. Egy felsőház közvetítése

*) Aretin-Rotteck: *Staatsrecht*, II. Bd., II. Abth. 197. S.

a fejedelmet és a népet gyámság alá helyezi, és szükségkép csorbítja azon jogokat, melyek az alkotmányos monarchia eszméjéből mindkettőjük részére folynak.

Levita, *) az egy kamara-rendszer híve; helyteleníti a két elkülönített parlamentaris testben való tanácskozást. Mert, úgymond, ha a népképvisélet az egyik házban már helyes alapokra van fektetve, — és e problémának sikeres megoldása szerinte a politikának legnagyobb föladata — : akkor minden külön czél, minden külön mozgalom, mely egy felsőház alakítására irányul, fölösleges.

Organicus úton, így szól, kell találni azon férfiakra, kik joggal jelentkeznek, mint a nemzet legmagasabb és legnemesebb erőinek személyes képviselői; és ha sikerült ezeket megtalálni, akkor egy más testület, egy más ház, e kamara mellett, a legjobb esetben egyéb nem volna, mint egy tautológia, a midőn tudniillik e testület ugyanazt jelentené, a mi az alsóházban már kifejezésre talált; a legszomorúbb esetben pedig e második kamara egy zavart okozó és gátló elem szerepét fogná játszani az első kamarában jól rendezett népképviselettel szemben.

Winter **), a német publicista, ki Németországban a felsőház eltörlését sürgeti, egy új eszmét pendített meg, midőn a felsőház alakításának különféle módjait fölsorolva, egy államférfiúi kamarát hoz javaslatba, mely szerint a második kamara az állam kitünő szolgálataiban s a publicistikai téren kiváló érdemeket szerzett férfiakból alakíttatnék. A német írók között talált követőkre.

Fölsorolhatjuk még a fönt említetteken kívül névleg az egykamara-rendszer nevezetesebb híveit, kik többé-kevésbé élesen támadták meg a két kamara-rendszert. Így: Franklin, Milton, Makintosh; legújabban Bagehot, Turgot; nálunk Benczúr.

IV.

A politikai irodalom annyi jeleseivel szemben, fölhozott annyi nyomatékos érveik után, nehéz föladat, érveik

*) Levita: *Volkvertretung*, S. 112.

***) Winter: *Ueber die Bildung der ersten Kammern in Deutschland*.

megdöntése végett azon az úton, melyen tettek, az elmelet útján, síkra szállni; még nehezebb az érveléseikben rejlő, nem eléggé indokolt felelmet és aggodalmat eloszlatva, a két kamara-rendszert megvédelmezni.

De gyérülnek e föladat nehézségei, ha az elmélettel a gyakorlati alkotásokat állítjuk szembe, ha az állam-alkotmányok képződési folyamán végig tekintve, látjuk hogy úgy a nemzet történelmével egybeforrott, úgynevezett történeti alkotmányokban, mint az állami constitutio egyéb nemeiben, a hol parlamenti rendszer van, ott látjuk az alsóház mellett a második kamarát is.

Az államformák szervezésében az emberiség a történelmi tapasztalatok szerint körforgást követ, úgy hogy a történelmi időktől napjainkig az államszervezet ugyanazon formáival mindenkor találkozunk s az elhagyott államformához való újból visszatérést látunk az egyes nemzeteknél.

Ha mégis annál, — két kamarában tanácskozzék-e a parlament, vagy egyben — sokkal nagyobb jelentőségű kérdések, köztársasági vagy monarchicus államforma jobb-e, a gyakorlati politikában a nemzetek által oly könnyű szerrel oldatnak meg, mi biztosítja a második kamarának azon állandóságot, hogy azt a parlamenti institutióban mindenütt jelentkezni látjuk, s hogy a politikai és publicistikai hírneves írók által ellene intézett erős támadások daczára, parlamentarikus államokban nem arra gondolnak, hogy azt megszüntessék, hanem hogy a parlamenti institutio szövevényes és kényes természetéből kipattanó rúgók következtében megfelelően szervezzék, reformálják?

Mi lehet oka a jelenségnek, hogy azt mindenkor és mindenütt építeni, de lerontani sehol, és soha sem törekszenek?

Egyszerű és legnyomósabb érv a két kamara-rendszer mellett a felelet: a parlamenti institutióknak s ebben a felsőháznak keletkezési oka és szerepe, s a parlamentarismus természete által igazolt szükségessége.

V.

Nem a fej maga, mely az alkotmány látható csúcsa, teszi annak lényegét és jelentőségét, hanem az alap, a melyre

építve van kapcsolatosan a fővel. *) Mert miként a monarchia nevezet magában véve még nem kölcsönzi az alkotmánynak a monarchia jellegét, ha a monarchicus elv nincs egyúttal rokon intézményekkel támogatva: ép oly kevésbé mondhatni egy államról, hogy köztársaság azért, mert a hatalom képviselője az elnök nevét viseli.

Ez álláspontból kiindulva, a kérdés az államfő constituálása iránt fontosságából veszt, annál is inkább, mert az államalakulási processus következtében s csak az idők folyamával nyer s változtat az államrend alapot, az államjelleg jelentőséget.

Monarchiában a fejedelem, köztársaságban az elnök, hogy az állam céljai megvalósítását könnyebb szerrel elérhesse, tanácssal vette magát körül. De tette ezt, nem csak saját jó akaratából, és saját érdekében a szükségesség következtében, hanem szükségkép azon viszonyból folyólag is, mely közte, és a nép között a kölcsönös jogokat, és kötelezéseket tartalmazza, melyeknek biztosítéka gyanánt ott, hol a fejedelem maga nem kezdeményezte, a nemzet magának biztosította az alkotmányi alapjogokban a közügyekre való befolyást, s szorgalmazta ama tanácstestület fölállítását.

Igy látjuk ezt Európa azon államaiban, melyek alkotmányaik által nekünk úgy tünnek föl, mint azon kor mintálmái, mint Spartában, Athénben, Rómában.

A görög gerusia és a római senatus, ha sokszor többet nyomtak is, mint az államfő maga, ily alakban jelentkeznek.

E tanács, mely segédkezet nyújtott a fejedelemnek az állami functiók teljesítésében, egyúttal biztosítékot szolgáltatott a népnek, nehogy a fejedelem az államérdekek rovására, önkényesen járjon el. E tanácsból, mely a közvetítő szerepét játszotta a fejedelem, és nép közt, a képviseleti államforma kifejlődésével, a midőn a népképviselet útján kezdett részt venni az állami functiókban, bontakoztak ki az elemek, melyik egy felsőház alakulását mozdították elő.

Az alak, a melyben a képviseleti rendszer Európában jelenleg alkalmaztatik, Angliában századokon keresztül fejlődött, s az európai szárazföld államainak, s az amerikai köz-

*) Levita: *Volksvertretung*, S. 29.

társaságnak, a könnyű föladat megoldása maradt csak, a kész mintát utánozni.

Valamint a képviseleti államformának, mely nem valamely lángész agyában szülemlett meg, keletkezése, — bátran állíthatjuk — az emberi társasággal egyidejű, avval fejlődött, izmosodott, s végre életerős törzsszé nőtt föl, — úgy a parlamentarismus, — a képviseleti államforma szükséges folyománya —, oly régi, mint az állam maga. Az időnek kellett megerkezni, melyben a maga helyét elfoglalhatta.

Az ókori alkotmányok fejlődés-menete volt: a királyságot tönkre tette a nemesség (aristokratia), ezt ismét a nép (demokratia *).

A középkorban a nemesség nem foglal már oly ellentétes állást a királysággal szemben, mert elismeri a királyság szükséges voltát, s nélkülözhetetlenségét. A tartomány-urasság, a rendi szervezetre épített alkotmány, korán vált széles alapjává a középkor minden államainak.

A jog egyenlőtlensége, mely mindjárt a népvándorlás után legridegebb alakjában mutatkozik **) — amaz egyenlőtlenség, mely az embereket birtokuk, és függésök arányában mérlegeli, — a földesurasság alakulása, mely a parasztokat elnyomja, mely minden jogvédelmet, a népgyűlés hatalmát, a birtokos osztály kezébe juttatja — ez állapotok jellemzik a középkort, a kiváltságolt rendek s osztályok uralmának idejét.

A tartományurak gyűlése, a clerus hozzájárulása által növekedve, foglalta el az államok nagyobb kiterjedése által nehezebben összegyűlhető népgyűlés helyét. ***)

Ez időtől fogva az állami főhatalomnak két tényezőjét látjuk, — szemben a néppel, — folytonos tusát vivni egymással a hatalomért: a királyságot, és a nemességet.

Angliában két évszázadon át birt a királyság túlnyomó hatalommal; a XI. század óta a megszilárdult királyi hatalom a rendek egyenletes leigázásán dolgozott. †) De a családhoz kötött nagy birtok, különösen összpontosítása a tulajdonnak a hatalmasabb világi és egyházi bárók kezeiben, oly

*) Dahlmann: *Politik*, I. Bd., I. Th., III. Kap.

**) Gneist: *A jogi állam*, II., III., IV. rész.

***) Dahlmann, ugyanott.

†) Gneist, ugyanott.

hatalmat adott a főurak kezébe, hogy a koronával szemben jelentékeny szerepet kezdtek játszani. *) A főpapok, a nagy bárók a király tanácsában — parlamentben — ültek, sőt a király törvényszékét is képezték. I. Eduárd óta már követek is hívatnak meg, többnyire adók megszavazása céljából, — a nemesség adómentes levén. Ez időtől fogva választatott szét a felsőház, és az alsóház — két kamara-rendszer —; **) de az alsóház tagjai nem személyes jogoknál fogva hívatlak meg, választói voltak a főurak, a kiknek utasítása szerint jár- tak el.

Franciaországban a rendi uralkodás a rendek önzésén, egyenletlenségén és lomhaságán szenved hajótörést. ***) Ez egyengette útját az absolutismusnak, s meg is teremté azt a királyság által történt legyőzetésök következtében.

A francia országgyűlésen két rend volt képviselve: a főpapság és a birtokos nemesség; később járult hozzá egy harmadik, a városok rendje.

A fejedelem a nemesség erejét — mely a koronára ma- gára válhatott veszélyessé — folytonosan gyöngíteni iparko- dott; de a városok fölvirágzásával mégis ellensúly gyanánt használta föl a nemeseket, s hogy őket megnyerje, kiváltsá- gokkal ruházta föl, s kedvezményekben részesítette. Ez által azonban a harmadik rendnek, mely már hatalommá növeke- dett, elkeseredését fokozta, úgy hogy e harmadik rend, — le tiers etat — a főváros zabolázhatatlan kívánságai által támo- gatva, magát nemzetnek declarálta. †) Ez volt azon nagy catastropha, mely több világrészre kihatott, s a maga bor- zasztó áldozatait követelte — a francia forradalomban.

Midőn a forradalom legerősebb vihara lecsendesedett, a nemességet öregek tanácsa által akarták helyettesíteni. Isme- retes XVIII. Lajos azon törekvése: az angol minta szerint, egy örökös pair-ekből álló kamarát létesíteni az alsóház mel- lett. Az akarat meg volt, de az előfeltételek hiányoztak fran- czia földön.

Németországban a nemesség nagy szerepet játszott,

*) Dahlmann, ugyanott.

**) Dahlmann, ugyanott.

***) Gneist, ugyanott.

†) Dahlmann, ugyanott.

s önálló úton haladt. A törvényhozó hatalmat a király a rendek hozzájárulásával gyakorolta; az egyházi, és világi nagyok a királyt legfőbb tanácsként környezték. A középkor folyamán hozzá járult a szabad birodalmi városok testülete. *)

A főnemesek a királyi hatalmat ledöntötték, s magokhoz ragadták. Egyes házak Németország egyes részei fölött uralmat nyertek. **)

Az átmenet a rendi alkotmányból a korlátlan uralomba a múlt század végén ment végbe, az absolutismus helyt adott azonban nemsokára a kevésbé korlátolt monarchiának, s a jelen században látjuk már, mint gravitálnak az európai szárazföld államai a képviseleti, vagy alkotmányos monarchia felé.

Ez átmenet nem volt ugyan rohamos, de tartani lehetett attól, hogy a néposztályok, szabadságuknak végre birtokába jutva, e szabadságot föl fogják arra használni, hogy jogaikat kiterjesztve, tevékenységi körüket az állami functiókban kitégítva, az államérdekek rovására az állami főhatalom körének megszorítására törekedjenek.

A szereplő államférfiak átlátták, hogy ily állásánál a dolgoknak, mindenekelőtt a rázkódástól s visszahatástól kell az államokat megóvni, s e veszély elkerülhetését csak is a két házban való tanácskozás helyes alkalmazásától, vagyis a két kamara-rendszertől várták.

VI.

A parlamenti institutio fejlődésének s keletkezése okainak a kifejtettekben rövid vázlatát adván, s azon rúgókat, melyek a fejedelem hajdani senatusának az átalakult viszonyok és társadalmi áramlatok által követelt reformált alakban való megtartását indokoltta, s ez úton egy felsőház alakítását az újonnan teremtett képviseleti rendszerben szükségessé tevék, — megismertetvén, a fejtegetett kérdés érdemét illetőleg a consolidált államoknak e kérdésben elfoglalt álláspontját föltüntetni, s ennek megvilágítása czéljából az említett álla-

*) Gneist, ugyanott.

**) Dahlmann, ugyanott.

mokban a felsőház összeállításait s hatáskörét ismertetni föladatunk.

Így a parlamentarismus klassicus hazájában: Angliában *) a törvényhozási jog három egymásnak semmi tekintetben alá nem rendelt hatalom, tudniillik a fejedelem, a lordok háza és a képviselőház között van megosztva.

E három tényező együttvéve képezi a parlamentet.

A felsőház (house of Lords) nem fejezi ki a nemzeti akaratot; eredete és szervezete hűbéri. Áll egyházi és világi pairekből. Az egyháziak: az érsekek és püspökök; a világiak: a királyi család tagjai, mint a pairségre hívatottak, a lordok, mint örökös pairek.

Azonkívül Skótország pairjei minden ülésszakra, Írország pairjei pedig élethossziglan választanak meghatározott számú lordokat.

A pairi méltóságra emelés a korona kizárólagos és sértetetlen előjoga, **) a melyre semmi befolyása sincs a parlamentnek, kivéven, hogy ezt is egy felelős miniszter tanácsára lehet csak gyakorolni.

A lordok nem választhatók be a képviselőházba; kivételt képeznek az írlandi pairek által választottak, kik nem ülnek a felsőházban.

Angolországban tehát a főúri születés- vagy fejedelmi kinevezésnél fogva ülhetni a felsőházban; de ebben csak a családok fejei találnak helyet, nem pedig minden tagja, mint például nálunk; ugyanazért a kormánynak alig lehet döntő befolyása az angol felsőházra, de ennek viszont nincsen többé döntő befolyása a kormányra; mert csak tekintélyével hat, nem szavazatával; a miniszterium megállhat, ha a felsőházban kisebbségben marad, minthogy ez csak a nagy földbirtokot képviseli, nem a nemzetet.

Az alsóház (house of commons) egyenes kifolyása az ország akaratának; de ez akarat kifejezése meglehetősen bonyolódott formaságoknak és megszorításoknak van alávetve. A képviselői mandatum ép úgy, mint a felsőházi méltóság, díjjal egybekötve nincs.

*) Todd: *A parlamenti kormányrendszer*, I. kötet.

**) Todd, ugyanott. I. kötet, 476. l.

Ausztriában *) a törvényhozói hatalmat a császár és a parlament, vagy a birodalmi tanács (Reichsrath) gyakorolják együttesen. A birodalmi tanács, mint a magyar országgyűlés irányában ő felsége többi országait és tartományait képviselő törvényhozási organum, két kamarából áll, tudniillik az urak és képviselők házából.

Az urak házának tagjai :

1. a császári ház nagykorú hercegei,
2. nagykorú fejei a birodalmi tanácsban képviselt országokban terjedt birtokuk által kitünő, belföldi nemes családoknak, melyek ő felségétől örökös tagsági joggal fölruháztattak ;
3. az érsekek es hercegi czímmel élő püspökök egyházi méltóságuknál fogva ; végre
4. az állam, egyház, a tudomány vagy művészet körül érdemesült férfiak közül a fejedelem által éltek fogytáig tetszes szerinti számmal kinevezett birodalmi tanácsosok.

Az alsóháznak főjellemvonása az érdek-képvisélet.

A fejedelem absolut veto-joggal bír.

Belgiumban **) a törvényhozási jog meg van osztva a király, az alsóház és a senatus között. Mindkét ház tagjai a nemzetet képviselik. A senatus tagjai ép úgy választatnak meg választók által, mint a képviselőház tagjai.

Dánországban †) az 1866-iki alaptörvény szerint a törvényhozói hatalmat a király és a parlament (Rigsdag) gyakorolja, mely utóbbi két kamarából áll: a Folkething és a Landsthing-ből.

A Folkething képviselőkből van összeállítva, kiket egyesesen s egyenként általános szavazat (suffrage universel) által választanak.

A Landsthing, mely egy felsőház fogalmának felel meg, hatvanhat képviselőből áll; azokat a király, Copenhaga, a nagy választó kerületek, Bornholm szigete es a Feroë szigetek nevezik ki.

Franciaországban a senatus egy része változó, másik része a senatoroknak életfogytáig az összes senatus által egé-

*) J. Charbonnier, Paris 1874. *Organisation électorale et représentative.*

**) J. Charbonnier, ugyanott.

†) J. Charbonnier, ugyanott.

szíttetik ki, holott az időhöz kötött senatorok választása a megyei tanácsok által történik; e szerint itt a kormánynak nincs semmi befolyása a senatus szellemének esetleges megváltoztatására.

Olaszországban *) a törvényhozási jog e három hatalom: király, senatus és alsóház között meg van osztva.

A két ház ülései együtt kezdődnek és végződnek; ha az egyik kamara a másik ülésezési idején kívül összegjön, törvénytelenül jár el, s határozatai érvénytelenek.

Indemnitás, vagy díj egyik ház tagságához sincs kötve. Képviselő és senator ugyanazon egyén nem lehet.

A senatus, mint az angol lordok háza, nem a nemzeti akarat kifolyása. Tagjai a király által nevezetnek ki. Az elért negyven év mellett bizonyos categoriába való tartozás kívánatik meg. A királyi család hercegei de jure foglalnak helyet a senatusban.

Mint Ausztriában, itt is a korona nevezi ki a felsőház nagy részét s miután az ily kinevezés élethosszig tart, bár a tagok száma nincs meghatározva, tömeges szaporításuk, a többség megszerzése tekintetéből, lehetséges ugyan, de alkalmatlan.

Németalföld **) törvényhozási hatalmát a király és két kamara gyakorolja. Az egyik kamara tagjait a legtöbb adót fizetők névsorából az «Etats provinciaux»-k választják.

A másik kamara tagjai választókerületenkint választatnak meg. Mindkét kamara tagjai működésük megkezdése előtt esküt tesznek le.

A német birodalom ***) főbb államait: Bajor-, Porosz-, Szászországot és Württembergét tekintve, azt látjuk, hogy a törvényhozási jog, főntnevezett államokban, a király, az urak háza és a képviselőház között van megosztva. A felsőház, kevés eltéréssel, ugyanazon elemekből alakul ez államok mindegyikénél: jogosított tagokból, és a király által vagy élethosszig, vagy örökös tagsági joggal kinevezett egyenekből.

Norvégia †) parlamentje, a Storting, — mely két ka-

*) J. Charbonnier, ugyanott.

**) J. Charbonnier, ugyanott.

***) J. Charbonnier, ugyanott.

†) J. Charbonnier, ugyanott.

marából áll: az Odelstling- és a Lagthing-ből, — és a király, együttessen gyakorolják a törvényhozási jogot.

A Storthing választott tagjainak egy negyede a Lagthinget, felsőházat, képezi, a három másik negyed, titkos szavazás útján, az alsóházat. Kezdeményezési joggal csak az alsóház és a kormány bír.

Portugalilában *) a törvényhozói hatalmat a király szentesítési jogának föntartásával, a Cortès bírja. Áll pedig a Cortès két házból: a pairek házából és a képviselőházból.

A pairek házat élethossziglan és örökösen a király által kinevezett tagok, kiknek száma nincs meghatározva, alakítják.

A királyi herceg, az infantok, nem különben az érsekek de jure tagjai a felsőháznak.

Spanyolország **) országgyűlése a Cortès, két kamarával bír: senatus- és congressussal.

A senatus tagjai választatnak, négy minden tartományból. A congressus tagjai általános szavazás (suffrage universel) útján választatnak meg.

Svédország ***) törvényhozási joga a királyt és diétát (parlament) illeti meg.

A diéta mindkét háza egyenlő joggal van fölrüházva; a tagok mindkét házba választás útján jutnak be.

A nagy amerikai köztársaságban minden törvényhozásra vonatkozó jog választási alapon szerezhető meg.

A törvényhozási jogok összesége, az egyesült államokban, a congressus birtokában van, mely senatusból és képviselőházból áll.

A senatus, mely az egyesült államok különleges érdekeit képviseli, az egyes államok két-két választott tagjából van összeállítva. Az egyesült államok általános érdekeit az alsóház képviseli.

Jelen munka szűkebb kerete nem engedi meg, hogy az államok törvényhozási szervezetével bővebben foglalkozunk.

Az elősorolt alkotmányok eléggé bizonyítják különben, hogy az alkotmányos államok nevezetesebbjei, sőt még a leg-

*) J. Charbonnier, ugyanott.

**) J. Charbonnier, ugyanott.

***) J. Charbonnier, ugyanott.

demokraticusabb alapon szervezett amerikai köztársaság is, a két kamara-rendszert, mint a józan ész követelményét, fogadták el.

VII.

Az államezel elérése érdekében kifejtett nemzeti munkásság sikeres voltának legnagyobb biztosítéka az osztályok harmoniája.

A nemzettestet alkotó osztályok nem állami institutióknak, hanem a társadalmi munkásság különböző irányainak következményei, s így egy-egy társadalmi törekvés képviselői; de mint a világegyetem rendszerében a röp- és vonzó-, mint külön-külön ellentétes irányú erők kölcsönös függésben alkotják a harmonikus mozgást, mint egyáltalán minden összhang az ellentétessegek viszonyából s minden rendszer egy törőlnőtt különbzetek teljességéből keletkezik: úgy olvadnak összhanggá a társadalmi osztályok separatisticus törekvései az államban az államezelők megvalósítása érdekében kifejtett munkásságban.

A hol az osztályok ezen, a különirányú törekvésekből az államezelőre irányuló törekvésben egyesült összhangja hiányzik, ott a nemzet működésében vagy stagnatio, vagy minden tekintélyt és jogrendet leromboló anarchia áll be.

Igazolva látjuk ezt a történelemben, de igazolva látjuk azt is, hogy a kivételes átmenetekre nem tekintve, az osztályok említett összhangja mindenkor és mindenütt megvolt; meg kellett lennie, mert a nemzettestet alkotó, s összhangban a nemzeti munkásság sikerét biztosító három elem: monarchicus, aristocraticus, és democraticus — természetes képződmény, nem pedig csinált intézmény.

Így a monarchicus elemet már államalap-képződményében, a családban találjuk. A családfő, ki a családot képviselte, személyesítette, ki kezében a legfőbb hatalmat egyesítette, mint monarcha jelentkezett; később még inkább, a midőn a család terjedt, köre szélesbedett, törzsszé alakult, s végre mint nemzet jelent meg.

Az aristocraticus elemet, mint a társadalmi törekvések egyik irányának képviselőjét, szintén minden időben, minden

népnél föltaláljuk, mert a monarchicus elem ebből nyert szilárdságot s határozottabb alakot, maga az aristokratia pedig a monarchia mellett, és abban talált létjogot s indokolt szükségességet.

Történeti fény, dicsvágy, hagyomány, ösök, szorgosabb nevelés, elvek, lángoló hazaszeretet, a népre való jótékony befolyás, ezek jellemvonásai, éltető elemei.

A democraticus érdeket a nép zöme képviseli. A történet azt bizonyítja, hogy ott, hol a nép részt vesz az állami funkciókban, ott javul is, ott értelmesebb is.

E három elem, melynek egymás ellen vívott tusáiban, ellentétes törekvéseiben képződött ki az alkotmány, összehangzatos működésében, legtisztább alakzatában található föl a képviseleti államban.

A következmény tehát azt bizonyítja, hogy ama három elemnek a nemzettestben léte, s a nemzeti munkásságban való részvéte ma a parlamenti alkotmányban szükségesebb és indokoltabb, mint valaha lehetett.

És e következményen alapszik a második kamarának a parlamenti alkotmány által indokolt szükségessége, s ilykép azon állítás, hogy a felsőház nem volna a nemzeti akarat képviselője, az osztályok szerepét illető föntebbi fejtegetések által meg van czáfolva. Mert eredményt csak is a három elem összműködésétől lehet várni. Már pedig a két kamara-rendszer a harmoniát, az egyensúlyt föntartani képes e három tényezőben.

Mert hogy azon érdekek, melyek a népek boldogságát képviselik, azok fejlődésével lépést tartanak, izmosodnak, s folyton növekednek, képviselve legyenek, és a népválasztásnál teljesen figyelmen kívül ne hagyassanak, szükséges a törvényhozás, és a legfelsőbb állammunkásság egyéb teendőinél, a nemzeti akarat érvényre emelése körül kifejtett munkásságban a nemzettestet alkotó mindhárom elemnek, s így a felsőháznak részvéte. E testület czélja és föladata kiválólag harmoniát hozni a működésbe, s megóvni a mérséklet határain belül az államot a reactiótól és rázkódástól.

Az elmondottak képezik a két kamara-rendszer lenyegét. De nem csak a képviseltetésben mutatkozó hiányok pótlásában, a nép s fejedelem közt fölmerült súrlódások kiegyenlítésében, s a béke és mérsékelt irány megszilárdításában

fekszenek a két kamara-rendszer előnyei, a két testben való tanácskozás még azon elvitázhatatlan előnyt is nyújtja, hogy a nemzet életébe mélyen bevágó ügyek, különféle szempontból tekintve, behatóan s higgadtan tárgyalva oly módon dönthetők el, hogy azok az államérdeknek, a közérdeknek megfelelő legjobb s leghasznosabb megoldását nyerjék.

Most, midőn a nép a képviseleti rendszer meghonosulásával, akaratát érvényre emelte, szabadságának birtokába jutott, a törvényhozás részese lett, még inkább, mint valaha szükséges a fejedelem és nemzet között oly intézmény, mely egyfelől a nemzetet képviselő alsóház rohamos alkotásaival szemben mérséklőleg, másfelől a fejedelem vetojogának kényyszerű gyakorlásával szemben óvólag hasson.

Az alsóház nem az egész állam összes tagjainak, hanem csak a többségnek levén kifejezése, egy jól szervezett felsőházban a nemzet valamennyi tagjának érdeke képviseltetésre jut; mert nem a többségben levő párt, — a választók választottjai, — hanem az egész kamara összeségében juttatván érvényre a nemzeti akaratot, annak leghívebb képviselője, kifejezője és támogatója.

A fejedelem kinevezési jogának gyakorlása által oly cselekményt végez, mely forrását a nép által reá ruházott hatalomból származtatja.

Ha tehát a haza iránt kiváló érdemeket szerzett egyéneket nevez ki felsőházi tagokká, e cselekvényben van meg a biztosíték, hogy oly férfiakat tüntet ki, kik az egész nemzet bizalmát is a legerősebb mértékben bírni fogják.

De nemcsak azért szükséges egy felsőház, hogy a parlamenti gépezet hiányzó részét pótolja — működhetnék ez talán a nélkül is, — hanem azért, hogy a törvényhozó test szellemét egészítse ki olyképp, hogy a törvényhozás működése az állampolgárok összeségének akaratát minél hívebben tükrözze vissza.

Nem mintha a képviselőház tagjainak magasabb fokú műveltsége, vagy hazafisága iránt kételyeket támaszthatnánk, de hangsúlyoznunk kell, hogy nagy biztosíték van egy jól szervezett felsőházban a képviselőháznak országos dolgokban olykor helyi-, sőt mi károsabb, gyakran párt-érdekek alapján hozott határozataival szemben.

A felsőház hivatását abban szeretnők látni, hogy a szé-

les alapokon nyugvó képviseleti működés szellemét tevékenységgel kiegészítse, az anyagi érdekekkel párhuzamosan az erkölcsi érdekek érvényre jutását elősegítse, hogy ekként az államban egyesült egész nemzet szellemi élete is tápot nyerjen és legyen, ki képességgel bírjon ez iránynak hathatósan szolgálni, a pártok hullámvásából fölmerülhető véletlen esélyek káros következményeit lehetőleg elhárítani.

E magasztos hivatás, e szeles földatalkör eléggé igazolja létjogosultságát és szükségességét a második kamarának! Nem lehet figyelmen kívül hagyni továbbá a parlamentarismus, különösen pedig a felsőház szerepenek és szükségességének méltatásánál azon jobbára mindenütt bekövetkezett változást sem, mely a parlamenti kormányrendszer behozatala következtében a végrehajtó hatalomban, különösen pedig a közigazgatásban beállott.

E változás oka a parlamentaris kormányforma alapelveiben, a felelősségben rejlik.

A felelősség a szabadságnak és alkotmányosságnak biztosítéka csak úgy lehet, ha egyfelől a végrehajtó hatalom és a közigazgatási közegek hatásköre tételes törvény által szabályoztatik, másfelől a parlament és a végrehajtó hatalom s igazgatás között a harmonia a felelősség elveinek nemcsak a parlamentben, hanem az igazgatási közegeknél való fokozatos és teljes alkalmazása által teremtetik meg.

Az említett összhang azonban csak az elméletben található föl, ha a kormány és végrehajtó hatalom felelőssége az alsóház többségének föltétlen támogatása következtében — minden kormánytöbbség mesterséges levén — a kormányra veszélyessé nem válhatik.

Ezért is szükséges a felsőház, mely helyes szervezettel, a fokozatos és teljes felelősség biztositékaül szolgálhat.

Ha pedig végül a gyakorlati politikai élet szüleményeit tekintjük, azt látjuk hogy ott, hol a parlamenti institutio már erős gyökeret vert a nemzet alkotmányában, a hajdani fejlődési absolutisticus tendenciák az alsóházban találnak istápot a parlamenti többség által támogatott mindenható kormányhatalomban, mely a többségnek kifolyása s nem nyújt ellene garantiát maga az alkotmány sem, mert a parlamenti institutióval védekezik.

Így ha az angol alsóháznak a közelmúltban oly gyakran

igénybe vett azon szabályait tekintjük, mely szerint a miniszter indítványára valamely törvényjavaslat tárgyalása sürgősnek mondatván ki, ellen indítvány tehetése nélkül a tárgyalás befejezése kikényszeríthető, nem parlamenti absolutismus-e ez?

Bizonyára az! és ha ily eljárás jogosultságának forrását a parlamenti institutióban találják s ellene védelmet maga az alkotmány nem nyújt, magában a parlamenti institutióban kell keresni azt. S meg is találjuk azt a nemzet összes tagjainak — pártállás nélkül — érdekeit támogató és védelmező felsőházban, az úgynevezett második kamarában!

* * *

Bár a fejtegetett kérdés szorosán meghatározott körébe nem tartozik, de mivel mint részleges azzal, mint általánossal kapcsolatban áll, hangsúlyozzuk itt a kérdésnek Magyarországra nézve kiváló jelentőségét.

Mert alig lehet modern államot fölmutatnunk, hol a felsőház rendeltetésének kérdése oly közvetlen érdekekkel bírhatna, mint nálunk; mert nincs államjogi intézményeink között egy sem, mely a reformot annyira igényelné, mint felsőházunk.

Még ma is azon jelleget viseli, mely a legrégebb időktől sajátja volt; melyben mozogni, tenni, tekintélyével hatni képtelen, a pezsgő életet, rohamos haladást és liberalismust képviselő alsóházzal szemben.

S midőn, a mint a kifejtettekből láttuk, minden parlamenti alkotmánynyal bíró államban, a felsőház a modern követelmények alapján szervezve, reformálva van; sajnálkozunk kell, hogy a hazánkban emelt követelmények daczára felsőházunk ma is szervezetlen.

MAILÁTH JÓZSEF.

KATONA JÓZSEF IFJUKORI DRÁMÁI. *)

Abafi Lajos *Nemzeti könyvtára*, mely részben régibb írónkat eleveníti föl, fogyatkozásai és hibái mellett is méltánylatot érdemel. Nem egy író látott itt világot, a kinek munkái már nem voltak kaphatók, s eddig kéziratban lappangott műveket is vettünk, melyeknek kiadása jó szolgálat volt az irodalomnak. Nem rég Katona összes művei jelentek meg a *Nemzeti könyvtárban*, melyek *Bánk bán*on kívül eddig kiadatlanok voltak s ezzel a kiadó mintegy alkalmat nyújtott Katona fejlődésének behatóbb vizsgálatára. Kísértsük meg e fejlődés rajzát, bíráljuk meg ez ifjukori kísérleteket s vizsgáljuk benők azon nyomokat, melyek *Bánk bán*hoz vezetnek.

Míg Katona színészkedett vagy legalább a színészekkel szoros viszonyban volt, 1810—1815, nagy munkásságot fejtett ki a drámaírás terén. Ragadta lelkesülése és ösztönözték a körülmények. Nem volt mit játszani. Az a néhány eredeti és fordított mű, melyeket a múlt század drámai mozgalma szült, épen nem elégítette ki a szükségét. Endrödy *Magyar játékszíne* s az *Erdélyi játékos gyűjtemény*, eredeti és fordított színműveink e gyűjteményei, rég megszűntek, újabbak nem pótolták s általában kevés eredeti vagy fordított dráma jelent meg nyomtatásban. A régibb drámaírók, mint Bessenyei, Simai, Dugonics, Szentjóni, Soos, Boér vagy meghaltak vagy kevesebbet írtak, vagy egészen elhallgattak, s habár néhány új drámaíró csatlakozott hozzájuk, mint Gorove, Lakos, Vitkovics; s maga Kazinczy is régibb *Hamlet*-fordításához Goethe-

*) *Nemzeti könyvtár*. Szerkeszti Abafi Lajos. XV—XVII. kötet. *Katona összes művei*. I—III. Buda-Pest, 1880—81.

nek egy pár új darabját csatolta, nagy részt mégis színigazgatók és színészek írták, dolgozták át vagy fordították a legtöbb drámát. A pesti színtársulat különösen kitűnt e tekintetben. Maga a pártfogó, báró Wesselényi, adta a jó példát, Vida és Mérey igazgatók követték; amaz eredeti, emez fordított színművekkel is. A társulat előkelő tagjai, mint Benke, Láng, Murányi, Andrád, Vandza nem egy eredeti drámát írtak és számos idegent dolgoztak át vagy fordítottak. Benke öt eredeti drámát írt és tízet fordított, Láng eredeti drámáinak száma huszonhat, fordításaié százöt. *) Andrád a magyar történelem némely dicsőséges mozzanatát vitézi drámává dolgozta föl. A fiatal színészek közül Déry és Balog tűntek ki fordításaikkal, ez utóbbi csakhamar eredeti bohózatokat is kezdett írni. Nem csoda tehát, ha a fiatal Katona is követte társai példáját.

Úgy látszik, hogy egy pár tetszéssel fogadott műve újabb munkásságra ösztönözte s a színészek, a kik rendesen új s ha lehet, nemzeti tárgyú drámát szerettek jutalomjátékul választani, nem hagyták nyugodni tollát. Az alig húsz-huszonhárom éves ifju néhány rövid év alatt mintegy tizenhét eredeti és öt fordított drámával gazdagította az akkori szegény műsort.

Fordításokkal kezdette drámaírói pályáját s alkalmasint sokkal többet fordított, mint a mennyiről tudomásunk van. Az 1813-ki *Pesti játékszíni zsebkönyv*ben találjuk először fordított drámái címét, az 1812-ben előadott drámák között, s minthogy mind a három mű január és márczius elején és ápril derekán adatott, bizonyosnak látszik, hogy mind a hármat vagy legalább az elsőt 1811-ben fordította. De valószínű, hogy már 1810-ben is fordított, mert akkor már műkedvelős-ködött s ez év volt Vida igazgatásának fénypontja.

Fordított drámái a következők: 1. *Jolantha, jeruzsálemi királyné*. Szomorújáték négy fölvonásban. Írta Ziegler Vilmos. Adatott először Pesten, 1812 január 12-dikén. Elveszett. 2. *Szmolenszk ostroma*. Adatott először Pesten, 1812 márczius 7-dikén. Elveszett. 3. *Üstökös csillag*. Vigjáték egy fölvonásban. Adatott először Pesten, 1812 ápril 17-dikén. Elveszett. 4. *Medve Albert*. Adatott először Pesten, 1813 február 17-én. Elveszett. 5. *Montbelli grófok vagy az atya és gyermekei*. Néző-

*) *A komáromi magyar színészet története*. Írta idősb Sziimyei József. Komárom, 1882. I. füzet 25, II. füzet 101 l.

játék három fölvonásban. Francziából szabadon készítette Haussereck, magyarra fordította ifjú Katona József. Pater-nus amor vincit omnia. Ovidius *Eleg. Lib. I. 12.* Másolata megvan a nemzeti színház könyvtárában, s Abafi gyűjteményében először jelen meg nyomtatásban. Abafi még két fordítást tulajdonít Katonának, melyek az akkori műsoron gyakran megfordultak: *Comoedia ex tempore* című vígjátékot Kotzebuetól vagy Henslertől és a *Pártosság dühét* Zieglertől, de nem jelöli meg a forrást, a honnan merített, s minthogy más források ez adatot nem támogatják, az legalább is kétségesnek látszik.

E fordítások mutatják, hogy az ifjú költő ízlése eleinte egészen színésztársai befolyása alatt állott. Szinpadunkon akkor csak kivételkép adták Shakspearenek egy-egy darabját, leginkább *Hamletet* és *Othellót*. A francia klasszikai drámának majdnem egyetlen képviselője Molièrenek Simai által magyarosított *Zsugorija* volt. A német múzsza uralkodott szinpadunkon, de nem valódi kegyenczei képében. Goethenek csak a *Testvérek* című kis műve adatott elő gyakrabban, de le sem fordított *Götz von Berlichingene* durva és lelketlen utánzásainak, a német lovagdrámáknak, egész raját fordították és játszták magyarul. Schillernek leginkább *Haramjai* tetszettek s minden oly német dráma, mely ebből vett ihletet, szintén tetszést aratott. A míg így egyfelől a német *Sturm und Drang*-korszak elfajulásából táplálkozott a magyar szinpad, addig másfelől Kotzebue leleményes és köznapias szelleme egészen megigézte közönségünket. Lessing *Galotti Emiliája* ritkán került a műsorra, de Kotzebuenak minden héten előadták egy-két komoly vagy víg művét. A lovag- és érzékeny polgári drámák és bohózatos vígjátékok tetszettek legjobban. Nagy divatban voltak a szörnyű, de ostoba gazemberek, az üldözött, de gyámoltalan ártatlanok történetei, a kardesörtető, történelmi episodok, különösebb bűnvádi esetek, az érzékeny családi bonyodalmak, a megtért tévedők s a könnyen megbocsátó szenvedők rajzai. Minden ily mű hamar talált fordítóra vagy átdolgozóra, egy-egy német lovagdráma a magyar történelem eseményei közé tétetett át s a német érzelgés összeolvadt a magyar hazafias szónoklattal. A fordított és átültetett német drámák szelleme megérezett eredeti drámáiróinkon is, de ha a magyar történelemhez fordultak, olykor eredetiségök is

fölcsillámlott. Kedvelték a magyar történelem dicsőséges eseményeit s bár inkább epikai, mint drámai rajzokra törekedtek, s helyzeteket kerestek, melyekben kifejezzék hazafias érzésöket és vágyukat, mindamellett a magyar jellem egy-egy vonását is eltalálták és a hazafias szóárban megrezdült néha a valódi érzés egy-egy hangja is.

Katona nemcsak mint fordító kedvelte a német lovag-, érzékeny polgári és történelmi drámát, hanem mint eredeti író is. Utánzásukra törekedett egy húsz éves ifju naiv könnyelműségével. Kotzebuet *Ziskához* írt egyik jegyzetében a század egyik legjelesb írójának tartja s a *Hussziták Naumburgnál* című kis drámáját felséges műnek nevezi. Kotzebue és Ziegler voltak eleinte példányai, sőt az sem lehetetlen, hogy némely elveszett műve nem egyéb, mint valamely német lovagdráma magyaros átdolgozása. Azonban Shakspeare és Schiller is hatottak reá, nem annyira műalkat és jellemrajz, mint hangulat és dictio tekintetében. Moor Károly eget vívó pathosza és Hamlet világfájdalma korán elhűvölték s itt-ott vissza is csillogtat belőlök valamit. Shakspeare némely hőseinek fektelen szenvedélyeit is meg-megvillantja néha, habár torzvonásokban. Katona pályája első felében nagy részt a színészek növendéke volt, ízlésök szerint, számukra és nógatasukra dolgozott s nem mondhatni, hogy haszon nélkül járt ez iskolába. Kísérletei ugyan csekély becsűek s mint kísérletek is többet váratnak oly költőtől, a ki csak hamar *Bánk bánnal* áll elő, de mutatják, hogy sokat tanúlt, a minek később hasznát vette. Ismerni tanulta s megismerte a színpadot s ez az oka, hogy egy pár ifjúkori műve egész az újabb időig fönn tudta magát tartani a műsoron. A cselekvénynek nincs ugyan erős alapja, de mégis cselekvény, nyelve nehézkes, de mégis párbeszéd, a történelmi elemet nem tudja költőileg feldolgozni, de érzeket árul el a történelem drámai eseményei iránt. A művészi formát még nem bírja, de technikája aránylag erős. Mindamellett nem elégszik meg az egyszerűbb tárgyakon begyakorlott technikai készségével, szövevényes tárgyakhoz fog, melyeken nem tud uralkodni, de küzdeni tanul s kicsikarja legalább egy-egy részlet drámaiságát. Mindent összevéve, az ifjú költő munkássága különös keveréke a különböző s néha ellentétes ízlésnek és iránynak, a fejletlen és fejlődő tehetségnek. A gyermekes leleménybe néha egy-egy férfias részlet ve-

gyül, az erőszakos és túlzott jellemrajzba egy-egy találó vonás s a dagályos dictióban egy-egy meglepő ötlet. Sőt egy pár darabjában megtalálhatni *Bánk bán* némely alakjának és pathosának csíráját is.

Első eredeti műve egy vígjáték volt, a *Farsangi útazás*, öt fölvonásban, melyet alkalmasint 1811-ben irt, de a mely csak 1812-ben került először színre Kecskeméten; Pesten valószínűen gyöngesége miatt nem adták. Kézirata elveszett s tartalmáról sem tudunk semmit.

Második műve: «*Monostori Veronika vagy a harc két ellenkező ügyért.* Nemzeti vitézi szomorújáték öt fölvonásban, szerzette Katona József, 1812.» Eredetije a nemzeti színház könyvtárában. Nem tudni: vajon előadták-e, de az bizonyos, hogy nem maradt a műsor állandó darabja, zavaros és vontatott cselekvénye miatt. Egészen a német lovagdrámák modorában van írva, bár a költő mindenkép igyekszik némi magyar mázzal vonni be. A török uralom előtt, a középkorban játszik, midőn még állottak Alpár és Szent-Lőrincz várai és falvai, a cselekvény színhelyei, melyek már régóta puszták. Lélektani képtelenségek halmaza e mű, Kotzebuetól kölcsönzött kétes moral kíséretében. Egy szörnyű gazember intézi a bonyodalmat, a ki se czeljával, se szenvedélyével nem tud érdeket gerjeszteni. Kopár Tamásnak hívják és Szentlőrinczi Loránt fegyvernöke. Ez egy fiatal várúr, a ki világlátni indul Tamás kíséretében. A tokaji szüreten jól tölti az időt; ezalatt Tamás beleszeret egy parasztleányba, Monostori Veronkába, a ki nem viszonozza szerelmét. Loránt megszánja fegyvernökét, meglátogatja Veronkát és atyját, hogy ajándekaival kieszközölje a házasságot, de maga szeret belé Veronkába, a ki tulajdonkép nem parasztleány, hanem egy elszegényedett nemesember leánya. Nőül is veszi, Tamásnak penzt adva kárpótlásul. Azonban csakhamar egy más nőbe szeret, házasságtörővé válik, de megbánva bűnét és nem remélve neje bocsánatát, elszökik Tokajból és haza indul. Az úton rablók támadják meg, épen Alpár vára erdeje alatt, hol a várúr, Alpári Farkas húga, Katalin, vadász és meghallva a zajt, megmenti a megsebzett Lorántot, a ki így, akaratlan Alpár vára vendége lesz. Katalin beleszeret az üdülő Lorántba, a mit észrevévén Tamás, fölhasználja e körülményt Loránt ellen rég táplált bosszúterve megvalósítására. Azért elhiteti Katalinnal, hogy

Loránt szereti őt, légyottot kér nevében, melyre csak maga megy el s az urától ellopott gyűrűvel a sötétben eljegyzi a leányt. Ez ostoba tervnek épen nem valószínű sikere még több ostobaságra ragadja a cselszövőt, s még több képtelenségre a költőt. Tamás bevádolja urát Katalin bátyjának, Farkasnak, mint csábítót, s úgy intézi a dolgot, hogy ez egy este Katalint együtt találja Loránttal. A felbőszült bátya húga nőül vételére kényszeríti Lorántot, de az vonakodik, mire mindketten még jobban felbőszülnek. Farkas elfogatja Lorántot, a szomszéd gvardiánért s a távolabb lakó püspökért küld, hogy velök a házassági szertartást végrehajtassa. A gvardián külön kikérdezi mindkettőt. Katalin Loránt csábítójának vallja magát, Loránt ártatlanságát erősíti, elbeszéli egész életét, bevallja, hogy ő már nős s csak nejét szereti. A gvardián erre kijelenti, hogy nem eskettetheti őket össze s minthogy egyik fél sem tud bizonyítani, indítványozza, hogy Isten ítélete döntsön Farkas és Loránt között. A bajvívás egész ünnepelesen megtörténik. Farkas legyőzi Lorántot, mire a megérkezett püspök, a ki nem más, mint Tamás egy öreg püspöknek öltözve, megparancsolja a gvardiánnak, hogy adja össze Katalint és Lorántot, mert az Isten ítélete a Loránt vallomását hazugságnak bizonyította. A gvardián összeadja őket, de Loránt utálattal fordul el új nejétől, a ki ezért halálos boszút esküszik ellene.

Ekközben új fordulat készül e nehezen kibonyolítható cselekvény kibonyolítására. Az ősz Monostori kiindul Tokajból leányával, Veronkával, hogy fölkeresse Szent-Lőrinczen legjobb barátját, Tóth Andrást, a ki Loránt nevelője volt. A mint az alpári erdön átutazva, a fűre ledőlnek és elszunynyadnak, Farkas egyik vendége, Orgoványi, meglátja őket, megtetszik neki Veronka, elragadja és Alpár várába viszi s Farkas gondjaira bízva, a míg haza vihetné mint menyasszonyát. De ha nőül akarta venni, miért rabolta el, miért nem kérte nőül atyjától, hisz nem tudhatta, hogy férjes nő? Majd minden fordulat ily gyöngé alapon nyugszik az egész műben. Farkas jól bánik Veronkával, sőt belé szeret. Azonban Loránt és Veronka találkoznak, egymásra ismernek, Veronka mindent megbocsát bűnbánó férjének, épen mint Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás* című drámájában Meinau Eulaliának. Farkas meggyőződven, hogy Loránt csakugyan nős, ellágyul

és elhiszi, hogy nem csábította el hűgát, mintha nős férfi nem lehetne csábító. Nagylelkűsége Veronka iránti vonzalomból is egész odáig terjed, hogy Lorántot haza küldi népe fölfegyverzése s neje megvédése vegett Orgoványi ellen; pedig mind ezt saját várában maga jobban megtehetné. Ezalatt Katalin, a ki minderről semmit sem tud, kifőzi boszútervét. Egy boros pohárba mérget tölt Loránt számára, mintha bizony az asztalon hagyott poharat nem hamarább fölhajthatná bátyja, a ki mindig szomjas és folyvást iszik az egész darabban. Maga sem bízik e tervében eléggé, azért egy Benjamin nevű nemes ifjat, a ki szerelmes belé, szerelmi ígélet árán reá vesz arra, hogy Lorántot mérgezett karddal meggyilkolja. Ezt a mellékszobában meghallván Veronka, a gvardiánt Loránthoz küldi, hogy értesitse a veszélyről. A mérgezett boros pohárról mit sem tud, azért nem figyelmeztetheti Farkast, a ki azt kiüszsza, mit meghallván Katalin, kétségbe esik. E zavarban megérkezik Orgoványi embereivel, hogy magához vegye Veronkát, a ki vonakodik őt követni. Ekkor Orgoványi cselhez folyomodik, s azon szín alatt, hogy férjéhez viszi, magával csalja. Azonban rosszul számított. Loránt összegyűjtött vitezivel várja őt Alpár alatt s megmenti Veronkát. Ugyanekkor megtudván a gvardiántól Benjamin szándékát, elvéteti tőle a mérgezett kardot, de minthogy az egy más kardot ragad föl, megvív vele, elejti s egyszersmind hadat izen az alpáriaknak, mint olyanoknak, a kik orgyilkost küldöttek reá. Megkezdődik a két fél között a harc, melyben maga Veronka is részt vesz. Mindkét részről néhányan elesnek. Ekkor a gvardian közbe lép, békességre inti őket. «Szentlőrinczinek igaz ügye van — úgy mond — de a derék Alpári is ártatlan és két ártatlan felekezet harcoljon-e egymással?» Ezalatt megjelen a méreg hatása alatt dühössé vált Alpári, karddal üzve hűgát, a kit meg akar ölni az orgyilkos terv miatt, de összerogy. Ekkor aztán minden kiderül: az elfogott Tamás bevallja egész cselszövényét, mire Katalin átdöfi őt s haldokló testvéreire borúl. Mindnyájan térdre esnek, leveszik fővegöket s égre emelt szemekkel imádkoznak.

A mily valószínűtlen mesterkelt a cselekvény, épen oly önkényes, sőt gyermekes a jellemrajz. Egy középkori szilaj hölgy, kit elesábítnak, a nélkül, hogy tudná ki volt a csábító, a ki méregkeverésen töri fejét, pedig karddal is tud ölni; egy

becsületére kényes várúr, a ki mindig részeg s mindegyre változik minden fejlődés nélkül; egy bűnbánó férj, a ki meg sem kísérli kiengesztelni nejét s vitéz lovag létére teljesen szenvedőleges s mintegy a véletlen játéka; egy megcsalt nő, a kinek nincs semmi erélye, méltósága, a kivel férje mindent tehet s a ki mégis amazon módjára a csatában is részt vesz; egy gonosz szolga, a ki sehogy sem emelkedik a köznapiság fölé, mégis tervének minden sikerül: íme a mű főalakjai. Közülök egyik sem tud a mű központjává emelkedni vagy lebilincselni részvétünket. Az ifjú költő inkább a színpadot tanulmányozta, mint az emberi szenvedélyeket, inkább a divatos ízlésből merített, mint önkebléből. Ott van művében az Isten-ítélet, az egymás ellen küzdő két vár, a harezoló amazon, a jóakaró szerzetes, a gonosz cselszövő, egy csoport érzékeny jelenet, de kevés drámai s még kevesebb tragikai emelkedés. A sok esemény s váratlan fordulat nem tud egy kerek cselekvénynyé alakulni, de kiemelkedik egy-egy színpadiasan hatásos jelenet s a kor obligát pathosza, bár nagy ritkán, természetessé is válik. Legtöbb eredetiség a Farkas jellemrajzában nyilatkozik. Ebben van némi élmény, tapasztalat. Katona a jelen szilaj, de nemes szívű, elparlagiasodott, de jeles tehetségű ifjút a középkorba tette át s bár torzalakot rajzolt, de egy-két vonást eltalált. Heves kitörései durvák és szenvedők, de mintha megcsendülne bennök egy-egy hang, mely később Petur bánban igazzá és művészivé válik.

Harmadik műve: *«Lucza széke karácsony éjtszakáján»*. Dráma három fölvonásban. Írta Katona József. Másolata a nemzeti színbáz könyvtárában. Először adatott Pesten, 1812 december 26-dikán s azután többször, a nemzeti színházban még a negyvenes években is, és vidéken egész a hatvanas évekig. Sikerének oka nemesak bizonyos alkalmyszerűségben keresendő, rendszeren karácsony hetében adatott, hanem szerkezete jelességében is. A fiatal költő sokat tanult, kerüli a hosszadalmasságot, czélra siet, bizonyos drámai arányosság és takarékosagra törekszik. A mű tartalma is több eredetiséget tanusít, a mennyiben némi magyar genererajzot találunk benne, bár a főrész Shakspeare és Kotzebue hatását árulja el. E két költő hatása együtt egy kissé furesának tetszik, de nem furesább, mint az a tény, hogy épen Shakspeare hazájában ünnepelték legjobban Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás*

ezimű drámáját. Hihetetlen e mű hatása a kor drámaíróira. Főszemélyei: Meinau és Eulalia másolatát nem egy műben megtalálhatni. Katona második művében már ott szerepelnek, itt e harmadikban is, bár más változattal. Gróf Verhanti épen oly embergyülölő neje hűtlensége miatt, mint Meinau. Rozina, a grófné, csak gyanúsított és ártatlan ugyan, de épen oly módon akar kibékülni férjével, mint Eulalia. Fiok, Lázár, már egészen Hamlet, polgári viszonyok között. Anyja meghalván, nem hisz természetes halálába, atyjára gyanakszik s örültséget tettetve, nyomozza a titkot. S valóban a dolog úgy is van, a mint sejtí. Csakugyan atya a gyilkos; házi orvosával megmérgeztette nejét, kiről azt hitte, hogy házasságtörő, mert egy reggel egy katonatisztet látott kilépni hálószobájából. Azonban a nő ártatlan, a katonatiszt testvére volt, kinek hirtelen távozni kellett s egy perczre búcsuzni futott föl testvérehez. E műnek szintén meg van a maga cselszövője, de ez sem sokkal eszesebb, mint az előbbi mű Tamása. Az orvos ez, a ki meg nem nyerhetvén a grófné szerelmét, férjét igyekszik tőle elidegeníteni, gyanúval tölti el, de midőn ez féltékenységében elhatározza neje halálát s a gyilkossággal őt bízza meg, nem mérget, csak álomitalt ad neki s egy sírbolti üregben kenyéren s vizen tartja, míg elszöktetheti. Egy kissé hóbortos s nem valószínű cselszövény. De ha sikerülne is, mit nyerne az orvos? Vajon megnyerhetné-e az őt gyülölő asszony szerelmét, s ez kiszabadulva sírbolti börtönéből, elszöktetve is nem tehetné-e könnyen semmivé? Az orvos mindezzel nem gondol, s minthogy a fiú gyanakszik reá, az atya pedig összetűz vele, siet elszökni áldozatával, noha erre ezelőtt is elég oka volt, s valóban csodálkozhatni, hogy csak most jut eszébe. Épen karácson-éjjelen bemegy a sírboltba, hogy a grófnét a szökésre előkészítse. Ugyanekkor egy paraszt, Körtés, szintén a templomba tart, Lucza székével, melyről az a babona, hogy a ki karácson-éjjel a templom tornáczában reá ül, mind megismeri a nők közül a boszorkányokat. Meglátja a sírboltba suhanó orvost, közli titkát a gróf szolgájával, ez pedig az ifjú gróffal, a ki tüstént a sírboltba siet s ott elbúvik. Az orvos kihozza az üregből a grófnét és szökésre kényszeríti; ekkor a fiú előlép, lelövi az orvost, megszabadítja anyját. A szegény nőre új szenvedések várnak. Férje nem akarja visszavenni a szerinte házasságtörő nőt, bár maga a nő s egész háza népe ostromol-

ják. E jelenet egészen Meinau és Eulalia végjelenetének másolata az *Embergyűlölés és megbánásból*. De Katona másolata még inkább sérti erkölcsi érzésünket, mint Kotzebue eredetije. Rozína, az ártatlan és elevenen eltemetett nő, rágalmozóját és gyilkosát kéri a bűnös Eulalia fogásaival s nyomorult férje csak akkor bocsát meg neki, midőn Körtés leánya Ágnes s ennek kedvese Mártonka hírül hozzák, hogy az orvos haldokló szolgálja ártatlanságát bizonyítja, de ekkor egyszermind magát is meg akarja ölni. Szerencsére Mártonka elkapja a pisztolyt, minden jóra fordul, a gróf és grófné kibekülnék s boldogul élnek. Boldogul? Vajon egy nő, a ki ennyire megalázta magát, egy férj, a ki ily gyalázatosan bánt nejével, elhetnek-e boldogul? Ez nem megoldása a csomónak, hanem erőszakos kettévágása.

Egy szóval Katona e második művében is inkább technikai mint költői fejlődést tanúsít. Még mindig kora kedvencz darabjainak hatását dolgozza föl, előbb a lovag-, most a polgári drámákét, de mind több ügyességgel. Már valóságos színpadi művet tud írni a drámai mesterség készségével. Némelyek hibásan kettős cselekvényt vélnék föltalálni e művében: a Körtés és családja jelenetét nézik egyik cselekvénynek, pedig az csak a cselekvénybe olvasztott epizod, mely elhatározó befolyással van mind a bonyodalomra, mind a kifejlésre, két ponton is; először midőn Körtés észreveszi az orvosnak a sírboltba menetelet, mi az orvos tervét meghiúsítja, másodsor midőn Agnes és Mártonka értesítik a gróft az orvos haldokló szolgálja vallomásairól. Katona ez episodot épen nem nyújtja hosszúra, röviden és drámailag tárgyalja, s alakjait élénken és jellemzőn tünteti föl. E népies genrerajz sokkal sikerültebb, mint a főbb személyeké. Ezek közül csak Lázárnak, az ifjú grófnak expositiója ér valamit, magán- és párbeszédeiben Hamlet szelleme szikrázik itt-ott, de sokkal több érdeket költ fel, mint a mennyit megtartani képes, s a végén épen megromlik, midőn atyjával szemben egészen tétlen marad.

Katona negyedik drámája: *«Istrán, a magyarok első királya*. Eredeti vitézi nézőjáték négy fölvonásban, a magyar nemzeti játékszínre szabadon készítettett Katona József által Pesten 1813 júliusban.» Először adatott Pesten 1813 augusztus 19-dikén. Némelyek azt tartják, hogy Katona e művét Kotzebue után dolgozta. Igaz ugyan, hogy Kotzebue épen az

azelőtti évben a pesti német színház megnyitásának ünnepélyére *Ungerns erster Wohlthäter* cím alatt írt egy kis művet szent Istvánról, de ez nem dráma, hanem egy rövid dramatisált költemény karénnel s a tárgyon kívül semmi rokonságban nincs a Katona művével. *) Kotzebue alkalmi költeménye inkább csak néhány kép sorozata, mint dráma. Az első kép Istvánt mutatja föl, a mint hívei között a trónon ül s elébe hozzák Gyulát, egy lázadó vidék vezérét, a kinek megbocsát, s a kit e nagylelkűség szellemileg is legyőzvé, hűséget esküszik neki és keresztyénné lesz. A második képben Gizella jelen meg, István menyasszonya, a kit ez üdvözöl. A harmadik képben István beszédet tart népéhez s lelkére köti az ősi vitézséget a keresztyén erkölccsel egyesítve s átnyújtja neki új törvényeit. A negyedik képben föllép a római követség, mely királyi koronát hoz. Az ötödik képben István fejére teszi a koronát s lelkesülésében feltűnnek előtte a jövő századok, beszél az Árpád-ház királyairól, megemlíti Nagy Lajos és Mátyás királyok dicsőségét, a Habsburg-ház oltalmát a török ellen, Mária Terézia unokáinak a magyar nép iránti szeretetét. Mindebből alig van valami Katona művében, azonban az nem lehetetlen, hogy őt Kotzebue példája ösztönözte e dráma megírására. A magyar színészeknek is kellett egy dráma az első magyar királyról, melyet szent István napjakor előadjanak. Volt-e a német színészeknek a Kotzebue ünnepi művén kívül egy más, szintén szent Istvánról írt drámájok, nem tudjuk, de az feltűnő, hogy Katona, a míg más műveit *írtaknak* hirdeti, ezt szabadon *készítettnek* mondja. Ez átdolgozást is jelenthet, de jelentheti valamely történelmi rajz földolgozását is.

Katona e művet egészen a színpad számára írta. Inkább színpadi mű az, mint költői. A pogányság és keresztyénség, az ó és új világ küzdelme, se költőileg, se tragikailag nincs benne fölfogva. Az egész cselekvény egy pár durva cselszövényből áll, melyek könnyen meghiusulnak. Kupa, a somogyi vezér,

*) Kotzebue művének teljes czime: *Ungerns erster Wohlthäter*. Ein Vorspiel mit Chören. Zur Eröffnung des neuen Theaters in Pesth, verfasst von August Kotzebue, in Musik gesetzt von Ludwig von Beethoven. Aufgeführt den 9. Februar 1812. Pesth, 1812. Nemcsak külön kiadásban jelent meg, megtalálható Kotzebue összes művei közt is.

külsőleg István híve, de titkon összeesküvést szervez ellene. Ket dologba veti reményét: először, hogy Venczelint, István fővezérét, hűtlenséggel elvádolva, megbuktatja; másodsor, hogy István mostoha anyját, Adelaidot, nőül vévén, tekintélyét megerősíti még az István felé hajlók előtt is. De mindkét cselszövénye meghiúsul. Venczelinnek ártatlansága nemcsak kiderül, hanem Kupa összeesküvését is fölfedezik; miért aztán ez megszökik István udvarából a nélkül, hogy magával vihetné Adelaidot. Ekkor nyíltan kitüzi a lázadás zászlóját, de most is kevésbé bízik azon eszmékben és érzésekben, melyeknek képviselője és újra cselszövényhez folyamodik. Az István udvarából kolostorba készülő Adelaidot s az őt kísérő Boleszlávot, István sógorát, elfogják a lázadók s Kupa csak oly föltétel alatt ígéri kiadásukat, ha István átengedi az ország felét, beleegyezik Adelaid nőül vételébe, s nem háborgatja az ősi vallás gyakorlatát az általa bírt országrészben. István nem áll reá, s kockáztatva mostoha anyja és Boleszláv életét, Veszprémnél megtámadja Kupát és legyőzi. Maga Kupa is elesik, Venczelin kardja szúrja le, Adelaid és Boleszláv megszabadulnak, Aba pedig jelenti, hogy megérkezett a királyi korona Rómából Esztergomba. «Éljen István, a magyarok első királya, föl Esztergomba!» — visszhangozza a nép.

A jellemrajz hű kifejezője a cselekvénynek, épen nem emelkedik költői színvonalig. Kupa s egész pártja inkább aljas cselszövő, mint hős s valamely nagy eszme képviselője. István és környezete a keresztyénség képviselője ugyan, de élet és emelkedettség nélkül. A korrajz is elhibázott. Kupa ősi vallása a Mars és Hercules szobrainak tisztelete, melyeknek embervérrel áldoznak. Általában feltűnő, hogy Katona, a ki a nemzeti visszahatás képviselőit később oly híven festette, itt csak vadaknak és aljasoknak festi. Hogy a keresztyénség képviselőinek fogja pártját, az természetes, de szükséges volt-e akár történelmi, akár æsthetikai szempontból az ősi hit és szabadság védőit általában aljasoknak festeni? A huszonegy éves ifjú költő a történelmet még csak külsőségekben fogja föl, csak egy pár hatásos jelenetet keres bennök s nem emelkedik följebb a köznapi fölfogás színvonalán. Azonban azt meg kell adni, hogy tárgyát kiváló technikával dolgozta föl. A cselekvény folyvást halad, emelkedik, a katasztróf gyors s egyetlen fölvonásban sem hiányoznak a hatásos jelenetek, melyeket

diszitmény és pompa is emelnek. Épen, mint *Lucza széke*, az alkalmiságon kívül színpadias szerkezetének köszönhetette, hogy oly sokáig a műsoron maradt.

Ötödik műve *Ziska* két részben; az első: «*Ziska vagyis a hussziták első pártütése Csehországban*. Eredeti nézőjáték négy fölvonásban. Írta Katona József Pesten, harmadik esztendőben törvényt tanulván 1813.» Eredeti kézírata a nemzeti színház könyvtárában. Színpadon nem adatott elő, legalább nem található nyomát, hogy előadatott volna. De úgy látszik, hogy maga Katona is inkább olvasmánynak szánta. Mintegy ezt bizonyítja előszava és bevezetése is. A bevezetés nem egyéb, mint egy kis értekezés Schulz nyomán, mely Hussz életét s a husszita háború előzményeit adja elő. Abafi kiadásában ez értekezés egészen hiányzik. A költő úgy véli, hogy mindezt szükséges tudnia az olvasónak, mert a dramaturgia, főképen a censura nem engedi, hogy mindent a színre hozzon. Az előszóban engedelmet kér az olvasótól, hogy hazai tárgy helyett idegent dolgoz föl, de ezzel is a nemzeti műveltséget célozza, mert úgy tapasztalta, hogy a husszitákat alig ismeri a magyar közönség. «Oh magyar — fejezi be az előszót — neked szentelem minden betűmet, neked mindazt, mit lelkem, bár erőtlen szárnyakkal, kegyes megítélésed elébe röpíthet: ajándékozz' meg engemet azon szerencsés érzéssel, hogy midőn munkámat olvasod, azt képzelhessem tőled hallani: egy huszoney esztendő's ifju is igyekszik, hogy magyarnak ismerlessék és édes anyai nyelvét tehetsége szerint előmozdítani izzadoz».

Katona eddig egészen a színpad számára írt, most az irodalom is szeme előtt lebeg, eddig egészen a divatos ízlést követte, most másra is tekint, és saját ízlése szellemét is követi. Schiller *Wallensteina* lebeghetett szeme előtt, legalább a külső formára nézve és Shakspearenek az angol történelemből vett színművei. Sok tárgyára vonatkozó történelmi munkát elolvasott s idéz is belőlök az illető helyeken. Egészben véve mindkét dráma épen oly kevésbé színpadi, mint költői mű, de vannak bennök oly jelenetek, melyek mindkét tekintetben fölülmúlják eddigi műveit. A rajtok előmlő szellem is általában véve férfiasabb s páthoszában is több a természetesség és önkényesség. Egységes és érdekes cselekvénye egyiknek sincs, hajlanak az eposz felé s Ziskának, a főhősnek egysége tartja

össze az epizodous cselekvény szálait. Az első mű azt rajzolja, hogyan válik lázadóvá Ziska, a ki Venczel, cseh király kamarása és kegyence. A költő a censura miatt egészen mellözi a vallásos indokot, inkább csak politikai forradalomnak tünteti föl a husszita fölkelést és Ziska is nem vallásos meggyőződésből, hanem nagyravágyásból és boszúból fog fegyvert. Venczelhez hála köti, nagyravágyása a nép felé vonja. E kettő között ingadoz, midőn hírül hozzák kolostorba vonúlt hugának meggyalázását. Ekkor boszút esküszik, s a hussziták élére áll és elfoglalja Prágát. Majd ostromolni kezdi a kunradici várat, hova Venczel vonta magát s hol lelkiismeretfurdalásai, boszús fölgerjedései miatt hirtelen halál éri; Ziska immár a várba hatol, midőn a király holt testét elébe hozzák. A királyné békét köt a husszitákkal, a szabad vallásgyakorlat föltétele alatt; Ziska a király holt testére borúl, önvádat érez, megsíratja, majd összeszedve magát, így kiált föl: «Egyet léptem előre, soha többé visszalépni nem fogok, ha mennykövek csapdosnak is le előttem. Utánam hussziták, ismét Ziska vagyok».

Katona a Ziska jellemzésére helyezte a fősulyt s a hála és nagyravágyás, a szeretet és boszú összeütközéseit akarta rajzolni, azonban a különböző elemek, melyek Ziska tetteiből folynak, nincsenek kellő arányban vegyítve és összeolvasztva. Néha alig értjük meg lelki állapotát. És mégis jellemrajzának e módja tetemes haladást tanúsít. Katona megkísérli a különböző indokok összevegyítését s a szenvedélyeknek nemcsak egy színnel való festését, melyet *Bánk bán*ban annyi sikerrel használ. Ziska még más tekintetben is némi rokonságot mutat Bánkkal, kit szintén erős kötelékek csatolnak a királyi házhoz, kit szintén gyalázat ér s boszú sodor a forradalomba. Mindamellett, hogy a költő egész erejét összepontosította a főszemély rajzára, Venczel jellemzése jobban sikerült. Az egykor kegyetlen, most tehetetlen és megtört, de indulatos királyt élénken emeli ki egy pár találó vonás, bár néhol a groteszket érinti. Egy pár jelenet, különösen a király halála és Ziska el-lágyulása a király holt teste fölött, nem közönséges drámái erőre mutatnak.

A második részben kevesebb a drámaiság. Ziska további pályáját veszszük benne s a hussziták küzdelmét egész Ziska haláláig. Ziska már mindkét szemére vak, csak névleg fővezér

s Prokop vezeti a hadakat. Bár egy pár harcziás jelenet drámai mozgalmassággal foly le, a dráma központja, a mennyiben szó lehet erről, sem Ziska, sem Prokop, hanem Ziska leánya, a ki Jaromir név alatt férfiruhában mint dobos mindig atyja közelében van, a nélkül, hogy ez tudná kiletet. E regényes leány csodadolgokat mível. A csatában megmenti atyját, a kit a császárpárti Dube András agyon akar sújtani s ugyanakkor megmenti Dubét, a kire Prokop mér halálos esapást. Dube börtönbe kerül, de a leány onnan is kiszabadítja, mert szereti s ez őt viszont. Végre atyját, midőn ez újra bevonul Prágába, abba a házba szállíttatja, hol nagyneje, a Ziska szerencsétlen húga, a ravatalon fekszik, a ki áruhában szintén részt vett a hadjáratban s a Dubetől kapott sebben halt meg. A kifáradt Ziska is haldoklik, akkor a leány fölfedi kilétét, a ravatalhoz viteti atyját s kéri, hogy bocsásson meg Dubénak s áldja meg frigyöket. Ziska megáldja őket, s a husszítáknak Prokopot ajánlja utódául. E meglehetősen gyöngye leleménynek még jobb részei inkább dalműszerűek, mint valóban drámai hatásúak. Azonban néhol valódi költői hangulat ömlik el a művön, bizonyos melancholia, mely többet sejtet, mint a mennyit kifejez. Midőn Ziska mélázva, a múltra és jövőre gondol, a hallgatag Prokop csak néha szólal meg, a vén Voda iszik és elfecseg, mint gyermekies öreg emberek szokása s örvend Jaromirnak, a ki lanttal és énekkel mulattatja őket: mindez együtt megható kép, melyen a különböző lelki állapotok, mint fény és árny egymást kiemelve, teljes összhangban olvadnak össze. Ily hangulattal *Bánk bán*ban is találkozunk, Voda jellemzésében is van egy pár oly vonás, melyből később Michál bán alakul.

Még ugyanabban az évben két drámát írt Katona, de ezeket egészen a színpad számára. Az egyik — s ez már hatodik eredeti műve — «*Aubigny Clementia vagyis a vallás miatt való zenebona Franciaországban IV. Henrik alatt*. Vitézi darab négy szakaszban. Készítette Katona József Pesten, harmadik esztendőben törvényt tanulván 1813.» Másolata a nemzeti színház könyvtárában. E művet némelyek fordításnak tartják, de minden bizonyíték nélkül. Legfeljebb átdolgozás lehet, valamely idegen beszély vagy történelmi rajz át- vagy földolgozása, és semmi esetre sem fordítás, mert az ilyenhez mindig oda írta Katona, hogy fordította. Középfajú, úgy nevezett ér-

zékeny dráma ez, mely tragikai erős összeütközéseket könnyed módon bekít ki. A mű hőse, Clementia grófné, valóságos hősnő, a ki kardot köt és sergeket vezemel, IV. Henrik híve s midőn megtudja, hogy gróf Chatre a *ligue* egyik vezére lett és vára ellen indul, rábírja fiát, a ki a Chatre leányába, Rozaliába, szerelmes, hogy szakítson mátkájával. De a leány, a ki épen a várban ilözött, szintén atyja ellen nyilatkozik, s midőn ez fölkeri a várat, csak azért megy hozzá, hogy lebeszélje szándékáról. Chatre magánál tartja leányát s ostromolja a várat; nem veszi ugyan be, de elfogja az ifjú gróft, Clementia fiát, midőn ez egy csapat élén a visszavert ostromlókat üldözöbe veszi. Ekkor Chatre megizeni az anyának, hogy megöleti fiát, ha a várat föl nem adja. A várórség, hogy megmentse az ifjú gróft, kész a föladásra, de az anyában erősb a hűség királyához és elveihez, legyőzi anyai fájdalmit és visszautasítja a föltételt. Erre Chatre új ostromot kezd; Clementia hősiezen védi a várat, kardjával visszautítja a vár fokára már-már följutó vezért, kit lehanyatlásában két zarándok fog fel, leánya és Sericour, fölovázmester, a kik álrühában várták az ostrom eredményét. Chatre nem halt meg, csak megsebesült, s most már végre akarja hajtatni határozatát, az ifjú gróf kivégzését. Azonban Sericour csendesíti, elmékedik a király iránti hűségről s a vallásos fanatismus hiúságáról, s mikor meglágyította szívet, Rozaliával együtt fööltözik zarándokruhába, s mindketten elébe térdelve az ifjú gróf életeért esdekelnek. Chatre megmentőt ismelve meg bennök, megkegyelmez az ifjú grófnak, sőt maga is a király hűségére tér, mit a seregével közlő király igen kegyesen fogad, s hogy kímélje büszkeségét, nem kegyelmet ad neki, hanem szövetséget köt vele. A fiát visszanyert anya boldog s nem kevésbbé az ifjú mátkapár.

A mű technikája jeles, de tartalma annál kevésbbé. A cselekvény színpadi csínyek lánczolata, a jellemrajz pedig chablon szerű. Nincs benne élet, elevenség s a lélektani fejlemény folyvást erőszakolt. Clementia hősködése, Chatre megterése csak külsőkép drámai s inkább a néző kínzására vagy elerzékenyítésére számított, mint megghatására és fölemelésére. A vallásos fanatismus rajzát is kerüli az ifjú költő, épen mint *Ziskában*, de itt mégis bátrabb s ha a jellemrajzba nem szövö is be, a párbeszédekben legalább elárulja nem annyira személyei, mint a maga nézetét. «A vallásért harezoltál — mond

Sericour Chatrenak — és a vallásért akarsz harcolni. Mi okból? Hogy az embereket erővel kergesd a paradicsomba, a kik oda bemenni nem akarnak, vagy legalább azt hiteted el magaddal, hogy be nem mehetnek?» «Hidd el nekem, Chatre — folytatja később — az emberek véleménye, melyet isteni tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, a hol is török, zsidó, indus, görög és római maszkarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik lárvá rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, a másiknak amaz tetszik, már most kardot vonjunk-e egy igaz szívű ember ellen, mivel ő beleje az örökkévaló ezt és nem azt a vágyakodást alkotta, melyet mi mindnyájok között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, a melytől mások undorodnak? Majd az éjfélnék órájában le fognak a lárvák hullani és mindenik a maga formájában áll a bíró előtt.» Alkalmasint ily elmékedések miatt nem került színpadra e mű, még a vidéken sem. Legalább a nemzeti színház másolatán a következőt olvashatni: «Ezen darabot előadni nem szabad, mert szitkokkal tele vagyon, Istenről nagyon illetlenül szól és régi vallásbeli villongásokat előhoz. Kassa, decz. 23. 1831. Magyar József.» Azonban 1819-től fogva *Hedervári Czeccilia, a magyar amazon vagyis Hedervár ostroma* czíme alatt magyarosítva gyakran adatott. Személyei a következőkép magyarosodtak meg: IV. Henrikből lett III. András, Clementiából Hedervári Czeccilia, Kont István leánya, Drugeth Miklós özvegye, Aubigny grófból Aladár, Chatreből Ujlaki Ugrin, dalmatiai vicekirály, Rozaliából Olivia és Sericourból Drágfi Loránt. Az, hogy vajon Katona magyarosította-e meg művét, nem épen bizonyos. A nemzeti színház példányán a czím alatt ugyan ez áll: 1819-ben magyarosított Katona József által, de a neveken kívül nincs más változtatás rajta, mint kihagyása mindannak, a mi a francia viszonyokra és vallásos villongásokra vonatkozik. Katona bizonyosan többet változtatott volna. Lehet, hogy a színészek magok magyarosították meg, hogy előadhas-sák s koronként hazafias beszédeket szöttek bele, mert a *Honművész**) 1833-ban megrója e műben a sok hazaszeretet és nemzeti lelkesedés emlegetését, bár más alkalommal és mások

*) 1833. II. féltév. 71. sz. 812 l.

műveiben az ilyesmit magasztalja s híven följegyzí, hogy a hazaszeretetről, nemzeti nyelv megbecsüléséről, a hazai törvények megtartásáról szóló helyeket mily lelkesen megtapsolták. *)

A másik mű, Katona hetedik eredeti drámája: «*A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek*. Eredeti nézőjáték öt folvonásban; készítette Katona József Pesten.» Eredeti kézírata a nemzeti színház könyvtárában. Előadatott Pesten, márczius 27-dikén 1814. Ez is alkalmasint valamely német lovagregény dramatizálása, ha nem is egészen, legalább részben. Van ebben minden, a mi a német lovagregényeket jellemzi: egymás várát feldúló lovagok, szörnyű gonosz cselszövek, szöktetések, párbajok, titkos folyosók, iszonyú börtönök, visiók, boszorkányok, sok és nagy erény, sok és nagy bűn, ártatlanok üldözése, szerencsés véletlen, s végre a bűn kudarcza s a nemes és érzékeny szívek diadala, boldogsága. Hogy valamely német regény lebeghetett a költő szeme előtt, az is mutatja, hogy cselekvénye sokat ölel fel s inkább regényi, mint drámai compositió, bár egyes hatásos jelenetek vannak benne. A cselekvénynek három ága is van, s bár összefonódnak, de két ág folyvást versenyez, hogy egyik a másiktól elvonja az érdeket. A Lövenstein-család esete bonyodalmaival kezdődik a dráma. Lövenstein Prokop egy Svertling nevű talált gyermeket neveltet, a ki leányába, Matildba, szeret, s a leány kezével együtt idővel a várát is elnyerhetni reméli. De Matild Ditmár Adolf lovagba szerelmes s már férjhez menendő hozzá. A hálátlan és gaz Svertling csalódva reményében, boszút esküszik s reá beszéli a szomszéd vár fiatal urát, a vad Tóbizt, hogy ragadja el a leányt, majd ő kezére játszik. Mindezt abban a reményben teszi, hogy Tóbiztól aztán ő fogja elszöktethetni a leányt, akár erővel, akár mint megmentője. Az első rablási kísérlet nem sikerül, de a mikor Adolfnak még a nász előtt távozni kell, mert atyja várát megtámadták, Tóbiz Svertling segélyével a várát meglepi, Matildot elrabolja. Ezalatt Adolf haza érkezik, de későn: szüléi halva, nővére elrabolva, vára feldúlva. Boszút esküszik Gellhorn ellen, a ki ezt tette, de hasztalan, mert Gellhorn emberei elfogják, urok elébe vezetik, a ki csak oly föltétel alatt ígér kegyelmet neki, ha min-

*) 1833. I. félév. 90. sz. 72 l. és 1833. II. félév. 39. sz. 315 l.

den jogáról lemond. Adolf visszautasítja e föltételt s ezért a «borzasztó» toronyba eresztik le, hogy ott éhen haljon. De a torony alján mégis van egy rés, melyen megszabadúlhat. Ugyanis e résen egy medve téved be, Adolf követi nyomát, megszabadúl s az erdőben találja hű fegyvernökét, a ki azalatt urát megboszúlandó, párbajra hívta Gellhornt, melyre most maga megy el. A legyőzött és haldokló Gellhorntól megtudja azt is, hogy elrablott nővére el, szintén fogságban, egy más vár börtönében. Adolf kiszabadítására siet, s itt a cselekvénynek egy mellékága képződik, mely Vülfinda és Hugo szerelmét tárgyazza. Most a cselekvény a Lövensteinok felé fordul. Adolf megtudja, hogy Tóbiz feldúlva Lövenstein várát és elrabolva Matildot, egy csehországi várába vonúlt, hogy könnyen föl ne találhassák. Keresésre indul s végre csodálatos útonmódon megtalálja a várat, hol épen nászra készülnek. Svertling a nász előtt meg akarja szöktetni Matildot, még pedig azon ürügy alatt, hogy Adolffhoz viszi. Azonban Tóbiz, boszorkány mostohája segítségével, meghallja beszélgetéseket s leszúrja Svertlinget. Végre a várba hatol Adolf is, megszabadítja mátkáját s minden boldog véget ér, valamint Zabern Stanno bonyodalma is, a cselekvény harmadik ága, melyet mellőztünk s mely szintén ily várföldülést és rablást tárgyaz, de az Adolf cselekvényéhez igen vékony szál köti.

Mindamellet a mű tetszésben részesült nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is. Többször előadatott; a kettős, sőt hármas cselekvény vontatottságát, a jellemrajz köznapi ürességet fedezték a bonyodalom meglepő fordulatai s egyes jelenetek drámaisága. Színpadunk meg mindig egy pár középszerű német író befolyása alatt állott s Kazinczy törekvése, a ki Goethe felé irányozta a figyelmet, csak a lyrai költészetben talált visszhangra. A színpad egész Kisfaludy Károlyig érzéketlen volt költészetünk újabb áramlatai iránt s a nyelvújítást is csak akkor fogadta be, midőn már diadalát kezdte ünnepegni. Katona hódolt ez ízlésnek, de szelleme koronként mintegy föltámadt ellene. Alig végezte be e legnémetebb művét, már egy újba fogott, melynek semmi köze a német lovagdrámával s a közönség ízlésével. Shakspeare felé fordúlt, az események külső bonyodalma helyett a bensőt kereste, jellemet akart rajzolni s a szív örvényeit festeni. De a fiatal juratus szeme, ha észrevette is a szenvedély természetét, különböző

alkatrészeit, nem tudta azokat egészszé olvasztani s a tragikai felé emelkedve, a borzalmasba tévedt.

E nyolczadik eredeti drámájának czíme: «*Jeruzsálem pusztulása*. Eredeti vitézi szomorújáték öt fölvonásban, Flavius Josephus akkoriban volt galilæai igazgató rég talált írásaiból szerzette Katona József, hites jegyző, 1814.» Eredeti kézírata a nemzeti színház könyvtárában. Úgy látszik, hogy előadatott, legalább a kézíraton két censor engedélyét is olvashatni; az egyik 1814-ben kelt, a másik 1833-ban. Azonban aligha maradt sokáig a műsoron. A költő törekvése nagyobb, mint ereje, föl tudja idézni a szellemeket, de nem képes uralkodni rajtok. A cselekvény Jeruzsálemben s a várost ostromló római táborban játszik, de a két színhely személyei nem igen hatnak egymásra, s így a pusztuló város inkább csak háttére a római táborban vívó szenvedélyeknek. Itt három alak között oszlik meg az érdek, Berenice, Titus és Florus között, de egyiknek sem jut elég tér szenvedélyök kifejtésére. Berenice és Titus igénylik leginkább részvétünket, de a felköltött részvét nem emelkedik, sőt alászáll s nem lel tragikai kifejlést. Egyikben sem hiányzik egy pár erős jellemző vonás, mindenik hallatja a szenvedély egy-egy igaz hangját, de a különböző indokok, melyek vezérlik tetteiket, mintegy megsemmisítik egymást. Ezért képtelenek erősb tragikai bonyodalom alkotására s néhol érthetlenség is. Katona ismét a bonyolult szenvedélyek rajzát kíséri meg s bár sikertelenül, de egy lépést tesz *Bánk bán* felé. Berenice zsidó nő, a jeruzsálemi királyok véreből, a ki nem él férjével, hanem egyik rokonával tilos viszonyban. Meg akarja menteni az ostromlott Jeruzsálemet, azért kiszökik belőle a római táborba, hogy megölje Titust, a császártit, az ostromló sereg fővezérét. Florus, a zsidók ostora, ezelőtt jeruzsálemi helytartó, megismeri őt és szerelmet vall neki, de ez visszautasítja. Ekkor lép ki sátorából Titus, a ki Berenicet még Alexandriában megszerette, s örömmel üdvözli a szép királynét. Berenice kaczerkodik vele, Florus ellen ingerli és mindent elkövet Jeruzsálem ostroma akadályozására és szerelme vissza is vonja Titust az ostromtól. Florus boszús, hogy Titus az ostromot halogatja. Neki kettős célja van: a város bevételekor kirabolni a kincses templomot és bírni Berenicet. Elhatározza hát Titust Berenicetől elszakítani, anynyival inkább mert ezt már nőül akarja venni. Azért Titus

előtt egy levelet ad át Berenicének férjétől, ki ebben szemrehányásokat tesz nejének. A levelet Titus is elolvassa, s megtudja belőle, hogy Berenice nem vált el férjétől, mint eddig őt hiteté, és szeretője is van. Titus fölgerjedésében szakít vele, mire ez búa merül, nemcsak azért, mert Titus haragja vészit hozhat a zsidókra, hanem azért is, mert már valóban bele szeretett Titusba. Ekkor a bánatos és boszus nőnek Florus ajánlja szövetségét, s ráveszi őt Titus meggyilkolására, Berenice nem tudja azt végrehajtani, de Florussal csakugyan szövethetik, szerelmet ígéri neki, ha Jeruzsálemet kiméli s Titus élete ellen nem tör. De Florus megcsalja őt, mert Jeruzsálem bevételekor Titus parancsa ellenére a templomot kirabolttatja, fölgyújtatja, mit Berenice Titus előtt kiderítvén, ez megköztöttei és elítéli Florust s Jeruzsálem romjain bolyongva, Berenice barátságában keres enyhületet.

A mű tulajdonképp inkább a Florus tragédiája, mint Berenice- és Titusé. Katona azonban, úgy látszik, sem egyik, sem másik tragédiáját nem czélozta, hanem Jeruzsálem pusztulásáét. Valóban a háttér tragikaibb, mint maga a cselekvény. A jeruzsálemi nép vezetéi: Simon, János, Eleázár, a szenvedély óriási alakjai, s bár el-eltorzulva sértik ugyan izlésünket, mindamellett sok erőt tanúsítanak. Az elszántság, gyűlölet, kegyetlenség, bizonyos örült hazafiság képviselői ezek, élesen jelölt egyéni vonásokkal, kik véglehetőleg védik Jeruzsálemet, az emberi nyomor legiszonyúbb jelenetei között. De a sötét képen feltűnik egy-egy enyhítő vonás is. Matathias és neje, e két öreg ember, a kik szerették egymást egész életen át s most együtt várják a halált, meghatják a szívet. Egymást vigasztaló párbeszédök, naiv versenygésök művészien van dolgozva. Nem mindenütt művészi hatású ugyan, de tragikai erőre mutat Mária rajza, egy ifjú nő, ki megöli saját gyermekét, hogy megmentse az éhségtől és rabságtól és megőrül bele. Nagyon megrontja a hatást, hogy Mária örültségében éhségtől gyötörve, báránynak nézi holt gyermekét, megfőzi és eszik belőle, sőt a rezedényt a színpadra hozzák s ott húzzák ki a gyermek tagjait. Mintha Katona csak Shakspeare *Titus Andronicus*át tartaná szeméi előtt s nem ismerné Horatius tanácsait:

Nec pueros coram populo Medea trucidat,
Aut humana palam coquat exta nefarius Atrous.

De az izlés e tévedései mellett is Mária örülségeben nem hiányoznak a valódi költői vonások. Meg-megvillan benne Melinda alakja, mintha a költő e kísérlet emlékeiből merített volna később. Titus elhibázott rajzában is van valami, a mi később *Bánk bán* II. Endréjében inkább sikerül; az önmérséklet és szenvedély, a kétkedő ingadozás és fájdalmas megnyugvás kifejezése. A nyelv is emelkedettebb és drámaibb, mint előbbi műveiben, sőt vannak egyes ötletek és gondolatok, melyeket *Bánk bán*-ban is megtalálhatni. Például: Berenice: «Szent név, mi vagy te, ha egy ily ember ajkára is jöhetsz?» (I. fölvonás, 2. jelenet). Bánk: «Szent név, égi s földi mindenem javát szorosán egybefoglaló erős láncz, úgy elomla törhetetlen életed, hogy abból a gazoknak is jutott!» (I. fölvonás, 4. jelenet.) Mária: «Igen, igen, látom is már jöni hírmondóját eszem összebomlásának.» (II. fölvonás, 8. jelenet.) Bánk: «De hallom is közellétét eszem lerontatása hírkürtjének.» (III. fölvonás, 4. jelenet.)

Katonának még négy eredeti művéről van tudomásunk, melyek azonban mindnyájan elvesztek. Ezek a következők: *Doboka vára*, *Nagyidai cigányok*, *Comurunna*, római tárgyú komoly dráma, *Rózsa vagy a tapasztalatlan légy a pókok között*. Deryné még egy *Pestis* címűt is emleget, a melyet Katona fölolvastott ugyan a színészeknek, de visszavett s többé nem adott be. E műnek másutt nincs nyoma s lehetett fordítás is. *Doboka vára* és a *Nagyidai cigányok* alkalmasint 1813 körül írtak; az első lovagdráma lehetett, a második vígjáték. *Comurunnáról* Balog azt állítja, hogy azt Katona Komáromban társasága számára írta 1815-ben. Az lehet, hogy akkor adták legelőször, de úgy látszik, hogy 1814-ben írta, mert 1815-ben *Bánk bán*-nal foglalkozott s ez évben csak egy vígjátékot írt: *Rózsát*, melyről *Déryné naplójában* a következőket találjuk: «A mi elütazásunk Pestről még mindig csak haladt. Egyszer Kulesár István úr gyűlelet hirdet. Összegyűltünk. Most az uraknak azon kell igyekezni, hogy sok új darabot adjanak, hogy begyűjtsék a publicumot, hogy sok pénzök legyen az elütazáskor, s ne csak hogy itt mindent tisztába hozzanak, hanem útravalójok is elég legyen, hogy szép híroklához méltókép és illendően jelenhessenek meg, mert messze és idegenek közé mennek. Tegnap — így folytatá — egy fiatal ember jelent meg nálam s egy színdarabot hozva, igen kért,

hogy adassam elő. Nevét azonban csak akkor mondja meg, ha tetszésben részesül a darab. Nekem nem volt időm elolvasni; tartsanak belőle olvasó próbát. A személyzet után oda van írva a szerepek kiosztása is. Itt hagyom önöket, adják be véleményöket a darabok minemüségéről. Kulcsár úr elment, a rendező olvassa a darabot. Midőn vége volt, egy mellettem ülő színész azt sűgja fülembé: ,Nem vett észre semmit, hiszen az a rózsza története, maga van érdekelve'. ,Vettem észre egy kis vonatkozást, de hiszen én nem vagyok kaczer, ez a nő pedig az egész játék alatt csupa kaczerságból áll, aztán végül sül ki, hogy a kívül szerelmi viszonyt folytat, testvérbátyja.' ,De — mondja szomszédom — a nevek is azt bizonyítják, hogy ez az egész társaságot illeti. Íme nézze a személyek:

Deresházi	---	---	---	---	---	Déry
Deresháziné	---	---	---	---	---	Déryné.
Benedeki	---	---	---	---	---	Benke.
Muraközi	---	---	---	---	---	Murányi.
Gyergyoviczky	---	---	---	---	---	Gy—ánfi.
Nyalóczy	---	---	---	---	---	Nagy.

És így az egész társaság tagjai nevének első syllabái mind így vannak kiírva, úgy hogy mindenikünkre reá lehet ismerni. Csak Gy—ánfi neve nem volt kiírva, helyét három csillag jelölte, de mint gazdag gavallér volt kijegyezve. A darab czíme pedig ez volt: *A rózsaharcz vagy az ártatlan legyek a szentelen pókok között.* Én már a darab czímét is sületlennek találtam, de egy szót sem szóltam, csak oda mentem Benkéhez s mondám: ,Adja csak ide azt a darabot, atyus, keresztül akarom lapozni, minthogy nekem van benne főszerepem.' ,De a szerepeket ki kell íratni belőle' — viszonzá atyus. ,Majd holnap' — mondom — s azzal egyenesen mentem Kulcsár István úrhoz a darabbal. ,Tekintetes úr, ezt a darabot nem adjuk elő.' ,Nem-e?' ,De nem ám!' ,Hát mi okból?' ,Itt van, elhoztam s igen kérem, tessék eltiltani és örökre megsemmisíteni, mert engem akarnak compromittálni vele és ha színre kerül, én azonnal elhagyom a társaságot, s megyek Debreczenbe.' ,A volna meg a szép! — kiáltja Kulcsár úr — no hát ez a darab nem lát napvilágot többé.' Szépen megköszöntem s haza mentem. Másnap csak bámulnak a tagok, hogy nem íratnak szerepeket, én meg fricskát mutattam ne-

kik kaczagva, de egy szót sem szóltam. Nem mindenik tudott róla, hanem végre mégis tudtomra esett, hogy Gy—ánfi ötven forintot adott Katona Józsefnek, hogy csak írjon egy darabot azon estélyről, midőn Gy—ánfinál voltunk és a rózsza történetéről, csak hogy más színben. Ez Katonától elég nem szép volt, én vele többé soha sem találkoztam.»

Mindezt Derynének kézírati s nem kinyomatott naplójából idézzük, melyben némi kihagyások vannak s hogy megérthessük a Gy—ánfi kalandját s a rózsza történetét, szükséges a napló azon részét is elmondanunk, mely ezt tárgyazza s melyet a kinyomatott napló egészen mellőz. Deryné 1815 elején még együtt élt ugyan férjével, de P—y Samut szerette folyvást, kit Katona mutatott volt be neki es férjének, de a kit a féltékeny férj később eltiltott a háztól. Körülbelül ez időtájt egy gazdag úrficska is bele szeretett Derynébe, Gy—ánfi, ki megismerkedvén Deryvel, gyakran járt a házhoz. Hebegő és ügyetlen ifju volt, kit Deryné hidegen fogadott, de férje mint nem veszélyes udvarlót megtűrt, sőt ebédeire és vacsoráira is eljárt. Gy—ánfi egyszer nagy estélyt adott, meghívta az egész szintársulatot, Deryt és nejét kitüntette, amazt aranyzott kristály poharakkal, emezt egy drága shakkal ajándékozta meg, a melyen együtt játszottak. Nem sokkal azután egy szép rózsát is küldött Derynének, melyet ez elfogadván, poharába tett. Épen délután volt, s a férj nem lévén otthon, Deryné háborítlanul válthatott szót Samuval, ki gyakran járt egy a házban lakó ismerőséhez s ilyenkor egy pár percze találkozhattak az ajtóban vagy az udvaron. Samu az ajtóból meglátván a rózsát, így szólott: «Ej beh szép rózsája van az én rózsámnak!» Deryné erre hirtelen kikapta a rózsát a pohárból, s megtörölve szárát, átnyújtá neki: «Neked adom, Gy—ánfi küldötte, majd elbeszélék mindent, ha majd sétálni mehetünk. De most csak menj, mert jöni találnak.» Samu távozta után Derynének csakhamar eszébe jutott, hogy Gy—ánfi megemlítheti férjének a küldött rózsát s ő nem tud számot adni róla. Ezért a szobaleánynyal egy csomó rózsát hozatott s a pohárba tette. Csakugyan másnap Gy—ánfi meglátogatta Deryt s elbeszélte, hogy nejének mily szép rózsát küldött. Dery Gy—ánfival bement neje szobájába s kérdezte nejétől, hogy hol van az a szép rózsza, melyet tegnap kapott. Deryné rámutatott a pohárra s azt mondotta: ott van a többi között. De Gy—ánfi

nem találta meg az ő rózsáját a rózsák között, annyival inkább, mert abba egy pár sor vers is volt rejtve, miről Déryne semmit sem tudott. Déry elkomorult, s vallatta nejét, a ki végre megvallotta, hogy a rózsát Samunak adta, kivel az ajtóban találkozott. A férj még inkább elkomorult, szóból szó támadt; végre Déryné kiment a szobából, hogy véget vessen a pörpatvarnak. Másnap Gy—ánfi újra megjelent a pörös rózsával együtt. «Itt a rózsa — kiáltá győzelmes hangon — elmentem Samuhoz, visszakértem tőle a rózsát, semmi áron nem adta, de a mikor azt mondtam, hogy Déryné tiszteli s visszszakéri a rózsát, akkor mindjárt ideadta.» Déryné nagyon megharagudott, hogy így kijátszták s addig meg nem bocsátott bárgyú udvarlójának, míg vissza nem vitte a rózsát Samunak s be nem vallotta neki füllentését.

Íme a rózsaharcz története, melyből Katona vigjátékot írt s melyben Déryné kaczérságát rajzolta, bár úgy látszik, hogy épen nem botrányosan. Déryné boszúsága érthető, de az már kevésbbé, hogy elhitte azt a mende-mondát, mely szerint Katona Gy—ánfi ötven forintjáért írta volna vigjátékát. Egy bárgyú udvarló boszújának lett volna Katona eszköze pénzért, az a Katona, kit maga Déryné is hallgatag, különöz, szigorú erkölcsű ifjunak mond, s kit férje épen csodabogárnak nevez? Déryné éles szeme hamar észreveszi ugyan a férfiak gyöngeségeit s női és színészi hiúságát mindenütt belevegyíti naplójába, de úgy látszik, hogy oly jellemhez, minő Katona, nem volt kulcsa, különben a vigjáték okát csak hiúságból is nem Gy—ánfi ötven forintjában, hanem Katona iránta való hajlamában kereste volna. Ha figyelemmel összevetjük mindazt, mit Déryné naplójában Katonáról ír, igen valószínűnek látszik, hogy a vigjáték nem egyéb, mint Katona Déryné iránti hajlamának, érdeklődésének utolsó föllobbanása. Állítsuk össze az adatokat. Katona azelőtt négy évvel, mint kezdő műkedvelő színész bele szeretett Dérynébe, a ki akkor még leány volt és kellemével és művészetével egyaránt elbájolta. Levelt írt hozzá K. J. aláírással, melyben bevallotta szerelmét, s feleletül rózsaszin szalagot kért, ha viszonozza, s feketet, ha nem. Déryné nem válaszolt a levélre s nem is sejtette, hogy azt Katona írta, mert a kezdetbük más ismerőset is jelenthettek. Mikor férjhez ment, kiderült a dolog, mert Katonával találkozva az utcán, ez főkötojére czélozva így szó-

lott: «Ezért nem felelt hát levelemre? Sok szerencsét Deryhez.» Úgy látszik, Déryné Katona szerelmét csak szeszélynek, tréfának hitte, mert Katona többé soha sem emlegette s visszariadt minden udvarlástól, melyhez Déryné szokva volt, minden regényes fogásoktól, melyeket e félig ábrándos, félig kaczer színésznő a szerelem csalhatatlan jeleinek tartott. Katona csakhamar kigyógyult mámorából, de a mint a mélyebb szívek szokása, bizonyos hajlamot, érdeklődést megőrzött Déryné iránt. Elítelte mint leánynak elhamarkodott ferjhez menetelet, mint nőnek kaczerkodását és sajnálta. Midőn P—y Samut, a kívül már Déryné a színpalak között megismerkedett, elviszi hozzá bemutatás végett s Déryné zavarba jő, Katona gyanusan pillant mindkettőjökre, hiszen ezek már jól ismerik egymást, mégis általa akarnak megismerkedni, s gúnymosoly vonul el ajkain; midőn Déryné összezördül ferjével, s el akarja hagyni, Katona egy este zártszékéhez lopózik, a mint Déryné írja, felvállra vetett carbonari-köpenyében, s azt sűgja fülébe: «Szerencesetlen!» — mindezt Déryné nem hajlama maradványainak veszi, hanem ellenséges indulatnak s ebből íteli meg vígjátékát is. Pedig e vígjáték utolsó fejezete rövid szívregényének, melyben a hajlam visszatetszéssé, az érdeklődés gúnynyá vált.

Katona ez időtájt nemcsak szerelme emlékeivel szakított végkép, hanem mint drámaíró is fordulóponton állott. Eddigi pályája csak előtanulmány volt. Megkísérlette erejét a leggyakorlatibb módon, tanulmányozta a színpadot, melyet büntetlen elbanyagolni soha sem lehet. Azonban ez iskolánál semmi sincs veszélyesebb, ha a dráma még bölcséjében szendereg vagy némi virágzás után hanyatló félben van. Itt megállapodni annyi, mint menthetetlenül elveszni. Katona meg is kísérlette koronként a följebb emelkedést, de mindig bizonyos költői láz-álmokba tévedt. Érezte, hogy még nem igazi drámaíró, s hogy mily véleménynyel volt kísérletei felől, mutatja az, hogy *Bánk bánig* egyetlen egyet sem bocsátott sajtó alá s ezt elsősülöttjének mondja. Elégületlenül vonúlhatott magába s mindinkább igyekezett kivonni magát a színészek gyámsága alól, a kik untalan újabb meg újabb műért zaklatták. Legalább ilyesmit látszik bizonyítani az a körülmény, hogy 1814-ben két drámát végzett be ugyan, de a reánk maradt *Jeruzsálem pusztulásában* saját szellemét követte, 1815-ben csak egy vígjá-

téket rögtönzött: *Rózsát*. Ugyanekkor vagy még előbb szülői kedveért végkép szakít nemcsak a színészettel, hanem a műkedvelősködéssel is. Mily szerencsétlennek érezte magát, mily küzdelmek között vált meg a színpadtól, mennyi fájdalomába került, míg széttéphette legszebb álmait! Azonban szíve még ekkor gazdag volt reményekben, még volt ereje küzdeni, még előtte állott a drámairói pálya, mely vigaszt és kárpótlást ígért. Lassanként megnyugodott sorsában s az emberi szív természete szerint vesztesége fájdalmát a remény örömeivel enyhítgette.

Nyugalma visszatérével egész lelkesüléssel érlelte írandó drámai terveit. Hitte, hogy e szenvedélye soha sem jöhet összeütközésbe sem fiúi kegyeletével, sem leendő hivatalos pályájával. Írói becsvágya tulajdonkép csak most ébredt föl. A drámai forma és tartalom összhangja érlelődni kezdett lelkében. Ízlése tisztult, szilaj képzelme csillapodott, szeme élesedett. Kettőzött szorgalommal fogott Shakspeare és a magyar történelem tanulmányozásához. Egyszerre mintegy férfiú lett s vergődő geniusza szárnyra kelt. Eddig mint gyermek, csak a csörgedező patak habjaival játszott, most a szenvedélyek viharos tengerére ért; eddig csak a színpad emlékeiből táplálkozott képzelme, most az életből és önkebléből merített; eddig a történelemből csak eseményeket tanult, hogy színpadi képeket készítsen belőlök, most megelevenült előtte a múlt, megnyíltak a sírok, romok és holtak árnyai zibongtak körül. S íme a monda és történelem szürkületéből az idegen befolyás és nemzeti visszahatás küzdelmei közepett kiemelkedett *Bánk* tragikai alakja.

Szelleme e fordulópontjánál, lelkesülése e napjaiban érkezett Erdélyből az a hír, hogy az erdélyi színház megnyitásának ünnepélyére néhány ifjú mágnás pályadíjat tűzött ki; Katona elhatározta, hogy pályázni fog, s a költői becsvágy és hazafi-érzés büszkeségével tekintett Erdély fele s inni kezdette *Bánk bánt*, utolsó művét, az első magyar valódi tragédiát, mind a mai napig a legjobbat.

A K Í G Y Ó.

Elbeszélés.

Első közlemény.

I.

Nagy-Fövényes községe kétszeresen is megérdemli a nevet, nemcsak homokos földénél fogva, hanem azért is, mert valóban a nagyobb falvak közül való. Tulajdonképen csak egy utcája van, hanem ez az egy aztán jó hosszú, jó széles, különösen a közepe táján és bizonyosan tisztesség-tudásból, hogy elegendő tágas helyet engedjen a templom számára. Oldalvást jobbra-balra néhány szűk sikátor nyúlik ki a fő utcából, mint megannyi borda a gerinczből.

De még községházát is ritka helyen látni olyat, mint a nagyfövényesi. Derék cserepes épület a napos oldalon, nem messzire a templomtól, hatalmas deszkakerítéses nagy udvarral, melybe a fél község egyszerre is bizvást behajthat, akár négyökrös szekérrel. Az utcái szoba, a legtágasabb valamennyi között, az a hivatalos helyiség, a tulajdonképeni tanácsház. Két ablaka az utcára szolgál, a harmadik az udvarra; egyik ajtaja a belső emberek s az ügyes-bajosok számára készült s a folyósóra nyílik, a másik a házbelieknek szól, s a jegyző lakásába vezet. Egy hosszú asztal a szoba közepén, két kisebb a fal mellett, két szekrény s néhány szék: ez a pár szál bútor bizony csak úgy kong a tanácsházban.

A két kisebb asztalon, két férfi ír akkora buzgósággal, a mekkorát csak megenged az augusztusi delután forrósága. Az idősebbet, kire a két utcái ablak pazarul ontja a világságot, még a ki szándékosan véníti, sem mondhatja többnek harminczöt-harminczhat évesnél, a fiatalabbról, kinek az

udvari ablakon át nagy rakás ölfára esik nem épen regényes kilátása, a ki szándékosan fiatalítja sem tagadhatja, hogy túl van már a katonasoron ha nem nagyon sokkal is.

Az idősebb férfi hamarabb elkészült az írivalójával. Összehajtogatta a több ívnyi papirost, borítékba tette s hozzá látott a bepecsételéséhez.

— Antal barátom, eszi maga a gyertyát?

Antal barátom elnevette magát.

— Nem én. Talán az egerek.

Voltaképen Antal úrnak jóval elmésebb felelet is ötlött az eszébe, s hogy még sem ennek lett szószólójává, az, ha nem félelemből történt, az akaraterejének nagyon figyelemreméltó bizonyága. Nem mondta ki, csak magában gondolta: hát olyan jó tartáson vagyok én itt az úrnál, hogy éheztemben gyertyára kell fanyalodnom, mint valami eszkimónak?

— Szó a mi szó, a gyertya erősen fogy. Ez tegnap még egész szál volt, s ma már alig van belőle mutatónak. Ilyenformán különgyertyamártó-gyárat kell az ön számára alapítanunk.

— De kérem, ez a hivatallal jár. Hajnalban indítom el a postát s míg fölrakom azt a tömerdek pecsétet, idő telik abba, meg gyertyavilág. Aztán, mi tagadás benne, egy-egy kicsit olvasgatni is szeretek biz' én.

— Tudom, nagyon tudom s az olvasgatást nagyon üdvös dolognak tartom. De talán nemcsak gyertyavilágnál az, hanem napvilágnál is. Szeretném tudni, miért nem olvas nappal? Hisz a jó Isten napja úgy szólván csak lopva jár egy-egy kis nyugalomra s virradattól alkonyatig szinte tizenöt óra hosszat süt ránk bűnös emberekre.

Antal barátunk nem felelt; tán érezte a mondás igazságát. Megelégedett azzal, hogy ismét magában gondolta: fősvény vagy uram, fősvény.

A fősvénynek gondolt férfi aztán fölkel, s a lepecsételt íromány-csomót oda helyezte Antal úr asztalára.

— Ezt a csomót a holnapi postával küldje el a szolgabíróságnak. Én most kinézek a szérüre. Ha valami előadja magát, végezze el annak rendje-módja szerint.

Ezt mondva vette kalapját, botját s eltávozott.

A ki eltávozott, az Mázos Ádám, nagyfővényesi jegyző és postamester egy személyben, a ki otthon maradt, az Bekecs Antal, jegyző- és póstássegéd egy személyben.

Alig húzta ki lábát a jegyző, a segéd úr oly határozottan tette le a tollat, mintha nem is volna szándéka többé fölvenni. Aztán egyet nyújtózott s kihúzott a belső zsebéből valami újságfele papírost s elkezdte lelkes figyelemmel vizsgálgatni. Ez a papíros a *Lápvidéki Közlöny* 1875-dik évi augusztus 18-iki száma s a lelkes figyelem tárgya a lap tárczájában közölt vers, mely alatt Dalhony Tihamér neve áll, mint szerzőé. Látszott, hogy Antal úr nem először olvassa ezt a költeményt, s most csak azért tekintett belé, hogy föltüzelje hamvadozó lelkesedését, mint mikor a tüzes pernyére vetnek még egy villa szalmát, hogy újra föllobogjon.

A mint jól kigyönyörködte magát, a szekrényből mindenféle íratcsomó alól egy könyvet húzott elő. Fölkereste a legutolsó lapját, a tartalomjegyzéket, s elkezdett nagy komolyan nem olvasni, hanem számolni. Azt számolta össze, hogy voltaképen hány vers is van abban a kötetben? Hát biz' abban nyolczvanöt volt, sem több sem kevesebb. Tehát nyolczvanöt versből már természetes kötet telik, — voná ki a számadás gyakorlati eredményét Antal úr. Igen ám, de nyolczvanöt kissé nagy szám, kétszeresen nagy, ha verseknek a száma, melyeket még ezután kell megírni. Vegyük a felét, negyvenkettőt és felet vagy kerek számmal negyvenhármát. Hát ennyiből mekkora kötetecske kerülne ki? Antal úr kikereste a könyv közepét s a fél könyv lapjait mutató- és hüvelykújja közé fogta. Vékonyka kötet, szötte tovább elméledése pókhálót, de még mindig elég tisztességes. Aztán gondolatokba mélyedt, mintha azon törné a fejét, hány verset kell még írnia Dalhony Tihamérnak, hogy egy külön kötettel örvendeztethesse meg, ha nem is az egész világot, legalább tisztelőinek körét?

No már ha Dalhony Tihamérnak csak pár száz ily lelkesült híve van is, mint Bekecs Antal, nagyon irigylésre méltó halandó, s ha Antal úr lelkességének csak felét kíméli is meg az idő, a Dalhony Tihamér megjelenendő költeményeinek ő lesz a legelső revője, s kettős hívatala korlátai között legbuzgóbb terjesztője és előfizető-fogdosója.

Jó, hogy Lina kisasszony, mielőtt a tanácsház ajtaját fölnyitotta, harsány hangon oda kiáltott valamit a szolgáló leánynak. Így legalább még Antal úr elég jókor tette vissza a könyvet, és vágta zsebre az újságot.

Lina kisasszony a jegyző úr édes testvére s két év óta,

mióta a jegyzőné asszony nevét a boldogultakéi között emlegetik, az árva kis Pista nevelője, a konyha s éléstár parancsnoka, háziasszony és házikisasszony egyszerre. A házikisasszony megjelenése már magában is örvendetes dolog lehet, s Lina kisasszony ezúttal még mind a két kezében hozott valamit, a mi megjelenése varázsát fokozta, az egyikben egy tányér pogácsát, a másikban egy palaczk bort és poharat. A kedves terhet egyenesen azon asztalra tette, a mely mellett Antal úr imént oly nagy buzgósággal írt vala, épen a szolgabírónak szóló irománycsomó mellé.

Így aztán Antal úr előtt egy-egy szempillantásra világos lehetett a különbség a között, a mit főnöke, s a között, a mit a főnök testvére szokott asztalára helyezni.

— Tessék.

A megkínált férfiú elpirúlt egy kissé, s a meglepetés mosolyával fogadta el a kínálást.

— Igazán, Lina kisasszony megszegyenít. Én csak tréfáltam s a kisasszony komolyan veszi a dolgot.

— Semmi tréfa, szerződünk, s én állok a szerződés mellett. Ön kötelezte magát, hogy a báróné divatlapját két napra visszatartja az én kedvemért, én köteleztem magamat, hogy ezért önt ellátom ozsonnával, természetesen csak akkor, mikor a bátyám nincs itthon.

Antal úr erőt vett szégyenkezésén, az első pogácsának szerencsésen nyakára hágott s csak azután állt ismét szónak.

— Valóságos szerződésről talán még sem lehet szó, legföljebb szóbeli megegyezésről. És hátha én a lap legközelebbi számát megérkezése után rögtön kiadnám jogos tulajdonosának?

— Hát akkor az ozsonnát is a jogos tulajdonostól tessék várni és ne tőlem.

A katonás felelet tetszett Antal úrnak, mire aztán leült előbbeni helyére és megfelelt a második pogácsának is.

— Hát arra gondolt-e kisasszony, milyen veszedelmes a játék, melyet én játszom? Az öreg bárónénak ugyan mindegy lehet, vasárnap kapja-e meg az újságát, vagy kedden; de mit gondol kisasszony, ha Timsóné megtudná, hogy két nappal előbb is mehetne Kalászos pusztára, két nappal hamarabb is megihatná azt a kávé, melylyel állítólag a báróné a lap kihordásáért vendégeli, s hogy két nappal előbb is kitalál-

hatná azt a sok pletykát, mit egy hét alatt gyűjtögetett, — mit gondol, a hajamat tépné ki, vagy a szememet kaparná ki?

Lina kisasszony nevetett s aztán felelet helyett ő is kérdezett.

— És ön ugyan mit gondol, a bátyám, ha megtudná, hogy a boros hordajából akkor is csapolnak, a mikor ő nem tartaná épen szükségesnek, s hogy tegnap is a vacsoránál az ön étvágya nemcsak azért volt kisebb az övénél, mert nem lótfut annyit a mezei munkások után, — mit gondol, megtudná-e ezt egyeztetni takarékosági elveivel s vajon megdicsérné-e engemet, vagy egy kis bőjti predikációt tartana? Hja, kérem, a szerződés vagy ha úgy tetszik szóbeli egyesség, e tekintetben is világos. Az a veszedelem, mely Timsóné részéről fenyeget, az ön veszedelme; az, mely a bátyám részéről fenyeget, az én veszedelmem.

A veszedelem emlegetése egy kicsit elvette a kedvét Antal barátunknak, úgy hogy szükségesnek találta egy egész és egy fél pohár bornak egymás után való kiürítését, sőt talán Lina kisasszonyra is kellemetlenül hatott, s tán e hatás palástolása végett kutatta át oly nagy figyelemmel az asztalon fekvő iratokat s vette oly szigorú vizsgálat alá a bátyja által az imént lepecsételt irománycsomót, mintha csak ítélni akart volna fölötte, ügyesen tud-e csomagolni, jól tud-e pecsételni? — Nem jött még meg a posta? — kérde aztán, visszahelyezve a csomagot, mely úgy látszik kiállta a kritikát.

Antal úr, ki a harmadik pogácsát már csak úgy foghegyelte, megnézte az óráját. — Ötre jár. Már bizony itt lehetne. Hanem hát Czirok Márton valami jó beszélgetős útitársat talált fölvenni a kordéba, s egészen a deresre bízta: lépést haladjon-e vagy koczogva? Levelet vár, kisasszony?

— Levelet ugyan nem, hanem a leveleket igen is várom. Nem tudom, ön hogyan van vele, hanem nekem nagy gyönyörűségem telik benne, ha az érkező levelek között kissé motozhatok. Sorra nézem a pecséteket; egyikén ősi czímer szem nem látta, fül nem hallotta szeszélyes alakokkal, másikon a név durván vésett két kezdő betűje, vagy a rézkrajczár még durvább lenyomata. Elolvasom a címeket, a sok tekintetes, érdemes, t. cz. után jön egy-egy, melyen ilyen forma ékes beszéd olvasható: ezen levelemet ajánlom ennek meg annak, szeretett édes apámnak, testvéremnek vagy sógoromnak, tulaj-

don kezébe, illő tisztelettel, itt meg ott, a nagy korcsma lábában. Hát nem érdekes ez?

Hogy az érdekességet be is bizonyítsa, Lina kisasszony hangos nevetésre fakadt. Antal úr más véleményen lehetett s mialatt a negyedik pogácsát költöztette el, azt gondolta magában: nem mindenki olyan kíváncsi ám, mint a kisasszony s más emberfiának egyéb dolga is van.

— Hát még a levelező-lapok! — szónokolt tovább a kisasszony. — Igazán megaranyozni való fő volt az, a melyik kigondolta a levelező-lapot. Az ember elolvashatja, a nélkül, hogy tilos dolgot cselekednék s furfangos, rejtélyes közleményei fölött kellemes találgatásba merülhet. Képzeld csak, a múltkor a Timsóné fia, a Kalászos pusztai ispán, kit anyja állítása szerint úrnéja, a méltóságos báróné, kedves fiának szólítgat, kap egy levelező-lapot, kitől mástól, mint a mátkájától, kit nagybölcességű édes anyja keresett ki számára. Csak ennyi állt a lapon: «Az első lehetetlen, a második bizonyos» s aztán még egy sor következett csupa pontokból, vízszintesen egymás mellé, keresztben egymás alá rakott pontokból. Ha, ha, ha! Azt hitte a szentem, hogy a pontocskáit csak az ispán úr tudja elolvasni, pedig hát én is elolvastam és megértettem. Tud ön kenyérbél-golyócskákka írni?

— Nem én, — felelt Antal úr szárazon.

— Majd megtanítom. Elég az hozzá, ama pontocskák értelmét a golyó-írás szabályai szerint fejttem meg. Hanem arra csakugyan kíváncsi vagyok, miféle bécsi nevelésű katonatiszt-kisasszonynyal boronálta össze Timsóné kedves fiát, az ispán urat. Szegény ispán, ügyes jó gazdasszonyra volna szüksége s majd kap olyan cifra pávát, ki a gazdasághoz annyit ért, mint tyúk az abc-hez, ki olyanformán képzei a dolgot, hogy a lisztet a mezőn készen szokás összeseperni, mint a sziksót, s hogy a fonatos kalácsot kisülve, azon melegen fáról szakgatják, mint a magvaváló szilvát.

A kisasszonyt elragadta a szónoki hév. Antal úr pedig a beszéd alatt ravaszul sunyított s a félig telt poharat oly lassacskán szürcsölgette, mintha minden csepp bor ízét külön-külön akarná élvezni. Az a sunyítás pedig ilyen forma gondolatot leplezgetett: tudom én jól, ki lett volna az ispán úr számára a legalkalmasabb gazdasszony feleség. Igaz, hogy csak négy hónapja, mióta ide a falunkba visszakerültem, hanem

azért a Timsóné fiával viselt dolgaid, szép kisasszony, előttem nem ismeretlenek.

Az igazság parancsolja megjegyeznünk, hogy ha Lina kisasszony tudta volna, hogy titka Antal úr előtt nem titok, soha szóba sem hozta volna a katonatiszt-kisasszonyt.

Antal úr, ki eddig ülő helyzetben fogyasztá a szerződéses ozsonnát, semmi illetlent nem találván abban, hogy míg ő üldögél, a kisasszony álldogál, most fölkel annak jeléül, hogy a falatozást befejezettnek tekinti s azzal az elhatározással, hogy a beszélgetésnek más irányt ad. A *Lápvídeki Közlönyt* kihúzta zsebéből.

— Kisasszony, az a Dalhony Tihamér megint írt egy költeményt a *Lápvídeki Közlönybe*.

— Igen? Mutassa, kérem.

A kisasszony kezébe vette a lapot s elkezdte a nevezett költő legújabb művét félhangosan olvasni jól kivágva a sorok végét, csettentve a rímekkel, mint a karikás ostorral szokás.

— Szép, igen szép.

Antal úr nagy figyelemmel leste a kisasszony arcán az olvasás hatását s aztán újra megszólalt.

— Most már bizonyosan tudom, hogy a név álnév, sőt félig-meddig azt is sejtem, ki lappang az álnév alatt.

— Ugyan hagyja el, kérem. Sejti ön már azt két hónap óta s voltaképen ép oly kevéssé tudja, mint én.

Antal úrnak nem tetszett ez a beszéd.

— Azt akarja vele mondani, hogy a szerző kilétét nem érdemes kutatni?

— Ellenkezőleg, csak a hosszas találgatást találok unalmasnak.

— Hát ugyan milyen véleménynyel van kisasszony az ismeretlen író felől?

— Azt hiszem, hogy nagyon tiszteletre méltó ember.

— Tiszteletre méltó?

— Igen, sőt szeretetre méltó.

— Szeretetre méltó?

— Igen, sőt csókolni való kedves ember lehet.

Antal úr arcát megcsapta a láng. Látszott, nagy elhatározás küzködik benne. Az asztalhoz ment, tele töltötte a poharat s ki is itta úgy félig formán.

— Kisasszony, én ismerem Dalhony Tihamért.

— Hogy hogy? Az imént még csak sejtette kilétét, s most, néhány percczel később, már ismeri is. Ejnye, de hamarosan megismerkedett vele.

— Becsületemre mondom. Szeretné látni színről, színre Dalhony Tihamért? Íme van szerencsém bemutatni Dalhony Tihamért.

És Bekecs Antal ünnepélyes komolysággal mélyen meghajlott Lina kisasszony előtt.

— Micsoda? Ön volna Dalhony Tihamér? Ön írta volna azokat a verseket? De már ez tréfának is sok.

Antal úr sértődve tekintett a kisasszonyra.

— Kisasszony, becsületemre mondtam!

— De hát akkor miért tagadta, rossz ember? Miért példálózott olyan ártatlan arccsal két hónapra keresztül? Miért találgatta és találgattatta velem, a mit úgy is jól tudott? Mire való volt ez az alakoskodás?

Antal úr vállat vont. Még mindig bántotta a kisasszony hihetetlen Tamáskodása.

— Lina kisasszony, mit is mondott az imént az író felől, hogy tiszteletre méltó?

A kisasszony észre vette a kelepczét, elpirúlt, hanem azért bátran szembe szállt az ostrommal.

— Igen, Dalhony Tihamér.

— Hogy szeretetre méltó?

— Igen, Dalhony Tihamér.

— Hogy csókolni való kedves ember?

— Igen, Dalhony Tihamér.

Merészebb ember itt semmi esetre sem állapodik meg, hanem kegyetlen köve kezetességgel levonja a gyakorlati eredményt, hogy tehát . . . állok elébe! De Antal úrtól ennyi merészség is szokatlan volt.

A kisasszony finom tapintata kiségitte a beszéd folyamatát azon zsákútczából, a melybe bele rekedt. Kezét nyújtotta Bekecs Antalnak.

— Szívemből gratulálok a szép versekhez! Úgy-e ez már a hatodik?

Antal úr a mily szerénykedve fogadta a feléje nyújtott ozsonnahordó kezét, ép oly önérzettel igazítá helyre a számbeli tévedést.

— Tizenkettedik kérem, tizenkettedik.

— Hogyan, nekem csak hatot mutatott meg?

— A többi régebben jelent meg, még mielőtt Nagy-Fővényesre kerültem.

— No lám, tehát ön költő. Ki hitte volna, hogy ily szép, dicső pályán jár dal, másnak az útlevelével?

Antal urat elkapta az érzés, mintha a dicsőség szellője távolról megcsapta volna a lelkét. Fölsóhajtott.

— Ez még mind semmi. Van nekem egy másik tervem. Ha az sikerülne, ha az sikerülne! Hanem az még titok, nagy titok.

Hát Lina kisasszony teljességgel nem is tudakozódott a titok után. Talán nem is hallotta Antal úr szavait, annyira bele mélyedt a költeménybe, melyet valami negyedszer olvasott el. Pedig mégis hallotta, és az igazat megvallva, most rajta létt volna a sor, hogy sunyítson, ha ugyan a sunyítás nem volna még férfiaknál is nagyon illetlen szokás. A helyett az alsó ajakát kezdte harapdálni. Ez az ajakharapdálás ennyit jelentett: tisztelt két nevű úr, mióta ön az egyik titkát fölfedezte, az óta az a másik sem titok előttem. Tegnap rakosgatván itt a tanácsházban, látom, hogy az ön fogason függő kabátja zsebéből egy papiros kandikál ki. Ha már félig künn van, egészen is künn lehet, gondolám, kihúztam s el is olvastam. Valami sokat nem értettem belőle, hanem annyit kivettem, hogy némi nemű drámának a rövid vázлата. Szó volt benn valami Cyrusról, a ki ha magyarországi születésű, a neve után ítélve bizonyosan ó-hitű, és nem kálvinista, mint mi. Ez a Cyrus, a mennyire kivehettem, nagy dolgokat visz végbe: nyúlat kap, melynek a belsejéből levelet húz ki, a melyből megtudja, hogy ő tulajdonképen nem ő, hanem királyfi; máglyára kötötet valami jámbor királyt, a ki kínjában, miért, miért nem, így sóhajtozik: óh Szólon, óh Szólon; betör egy várba a folyó medrén keresztül, melynek a vizét, ha jól tudom, a katonáival itatta meg, s utoljára egy dézsába kerül a feje. Egy szóval én tudom, hogy ön színműírásra adta a fejét, meg is mondanám, ha azt a papirost a földön találtam volna, s nem a zsebből húzkodtam volna ki. Ha ez önnek nem tetszik, máskor jobb helyre tegye a drámavázlatait.

A dolog lényegére nézve Lina kisasszonynak teljesen igaz a volt. Antal úr csakugyan színműírásba kapott, melynek a czime: *A véres angyal*, hőse pedig a perzsa Cyrus, kiról diák korában

hitelesen megtudott egyet-mást. Csak abban tévedett a kisasszony, hogy a vázlatból vigjátékra következtetett, holott szomorújátéknak készül, nagyon is szomorúnak. Mert hiszen lehet-e szomorúbb sorsa a fő hősnek, mintha a feje dézsába kerül?

Legyünk igazságosak. Hogy Lina kisasszony nem tudakozódott Bekecs Antal titka után, annak más oka is volt. Az az oka, mivel magában a tizenkettetik költeményben volt valami, a mi sokkal nagyobb, sokkal érdekesebb titok. A költemény dal-féle termék, annyit tartalmazott, hogy a nap este szokott lenyugodni, de reggel ismét fölkel; a költő szívének napja is lenyugodott, s szeretné tudni, fölkel-e még valaha, vagy örökös egyiptomi sötétségben hagyja azt a szegény szívet?

Elképzelhetjük, hogy a költeménynek nem első mondása az, a mi a kisasszonynak úgylis nagyon éber kíváncsiságát felkeltötte, mert hiszen a nap meglehetősen következetes abban a szokásában, hogy este tér nyugalomra; hanem az képezte a kérdések kérdését: kicsoda, kicsoda az a másik nap, melynek fölkelését a költő szíve óhajtozza?

Legegyszerűbb lett volna magától a költőtől kérni fölvilágosítást, hanem ezt Lina kisasszony nem teheti, nem teszi. Úgy sem kapna igaz választ olyan embertől, ki két hónapra vallotta be nagy nehezen, hogy a jegyzőségen és postásságon kívül egy harmadik professiója is van.

De ne féltsük a kisasszonyt, majd utána jár ő annak. Mondjad a farkasnak: te farkas, itt ebben a kis kerek erdőben legelész egy kis bárány; hanem utána ne menj és meg ne edd! Vagy mondjad a kis Pistának: te Pista, itt van egy darab krumplicukor, tartogasd a szádban, hanem el ne szopd! Valóban a kisasszony kíváncsisága vérengzőbb, mint a farkas és mohóbb, mint cukor dolgában a kis jegyző Pista és minden négy éves Pista.

Lina kisasszony elúnta várni a postát, vagy talán észre vette, hogy már kelletén túl is késett a tanácsházban. Még egyszer rápillantott Bekecs Antalra olyformán, mint beszédből kifogyott ember szokott beszélgető társára, ha ugyan nem arról akart meggyőződni, nem változott-e el Antal úr arca, mióta költő voltát bevallotta, — s aztán fölszedte az edényt maradékostól és a folyósóra nyíló ajtón kiballagott.

Antal úr nem marasztalta. A mint ismét egyedül találta

magát, némi erőfeszítéssel visszahelyezkedett az eszmék azon körébe, melyből a kisasszonynyal való társalgás félig-meddig kizökkentette volt. Nagy léptekkel föl s alá járt a szobában. Tán sárkányt akart fölereszteni, hogy szelet csinál? Igen, az a tizenkét vers, tizenkét rőf zsineg, melyen Antal úr kepzeldésének papíros sárkányát a levegőbe ereszté. Vigyázzon, Antal barátom, el ne tépje az a sárkány a zsinógot, mert bizony, bizony egyet kóvályog a levegőben, aztán szítálva esik lefelé s estében porba vágja esetlen fejét. Azon jártatta az esztét, vajon nem volt-e igazságtalan önmaga iránt, hogy megfosztotta magát attól a dicsőségtől, mely tizenkét nyomtatott versnek oly természetes járuléka, mint tizenkét bokor kakukkfűnek az illata. Ejh, mit neki igazságtalanság! Dalhony Tihamér az ő teremtménye, addig él, a meddig ő akarja; s ha egy szép napon rárivall: Dalhony Tihamér, eleget éltél, azt akarom halj meg, hogy összes kincseidnek én legyek egyedüli örököse, hát akkor Dalhony Tihamér meghal szó nélkül s összes vagyonát, a dicsőség fényes arany pénzére váltva, ő reá Bekecs Antulra hagyja, mint egyedüli örökösére. Hanem ezzel nem szükséges sietni. Előbb megírja drámáját, előbb szerez a tulajdon firmája alatt, s mikor már lesz, akkor örököl, hogy még több legyen. Ugyan hány halandó van, kinek ajtaján így, parancsszóra kopogtat be az örökség?

A szomszéd szobából sajátságos, sűrűn ismétlődő kopogás hallatszott, mint mikor bittal döfölik a deszkapadlót s nyomban reá a kis Pista szava, a mint Lina kisasszony nevét kiáltozta.

Antal barátunk jó kedvében is volt, szerette is az anyátlan kis fiút, sietett neki ajtót nyitni.

— Lina kisasszony épen most ment ki a másik ajtón. A kis Pista négy-öt éves fiú, közelebb a négyhez, mint az öthöz. Születése óta sánta szegény, jobb hóna alatt mankót hord, azért olyan kopogós a járása.

— Mióta keresem, — fakadt ki neheztelő hangon — s még itt sem találok.

— És ugyan miért keresed, Pistika?

— Hát azért, hogy adja ide ozsonnámat.

Mondhatta volna Antal úr: hja, kis barátom, a te ozsonnádat nem szabályozza szerződés, mint az enyémet. Hanem ezt a kis barátom úgysem értette volna meg.

Mást kérdezett tehát.

— Hát aztán olyan nagyon sürgős az az ozsonna, Pistika?

— Sürgős bizony. Édes apám megengedte, hogy ozsonna után elmehetek Etelkáékhoz, s már szeretnék menni.

— Úgy, hát nem is az ehetnéked nagy, hanem a mehetnéked, — mondá Antal úr, sajnálva, hogy a sikerült szójátéknak nincs dologhoz értőbb hallgatósága.

— Igen, — hagyta rá Pista csak úgy találomra. — Antal bácsi, eljön ma Pista bácsiékhoz?

Antal bácsi elmosolyogta magát. Milyen furfangos ez a kis ember. Ő maga Etelkáékhoz készül, Antal bácsit pedig Pista bácsiékhoz hívja, holott a kettő egy és ugyanazon házban lakik, lévén az előbbi az utóbbinak édes leánya.

— Jöjjön el Antal bácsi, menjünk együtt. Majd mutatok valamit az Etelkáék kertjében.

— Hát ugyan mit mutatsz te nekem, Pistika?

— Mit? a kis kertemet. Van ám nekem ott külön kis kertem. Be van kerítve fűzfagalyból font sövénynyel. Magam fontam, Etelka csak megmutatta hogyan kell. Aztán a kis kertben van egy kis házam is. Ablaka is van ám, még pedig üvegből.

— Hát aztán ki lakik abban a kis házban?

— Senki. Tegnap bele zártuk a Pista bácsiék kis kutyáját, a Zsebbevalót. Tudja mit csinált a Zsebbevaló? Kinézett az ablakon, s elkezdte nyalni az üveget.

Erre a kis Pista olyan jóízű kaczagásba tört ki, hogy a könnyei is kiesordultak bele; Linát pedig úgy elfelejtette uzsonnástól együtt, mintha sohasem kereste volna. Maga Antal úr is kénytelen volt elismerni, hogy az ablakon való kinézés, s az ablaküveg megnyalása eléggé elmés ötlet volt a Zsebbevalótól.

— De még kút is van ám a kis házam mellett. Van ágasa, gémje, ostorfája. A vizét pedig nem iszsza ám el a föld. Tudja miért nem iszsza el?

— Dehogyan tudom. Hogy tudhatnám én azt?

— Hát Etelka előkeresett egy ócska szilkét, azt ástuk le a földbe, abba öntöttük a vizet.

— De már azt megnézzük, igazán megnézzük. Csak már jönne az az átkozott Czirok Márton.

Farkast emlegetett s a kert alatt járt.

— De odaveszett kend, hallja kend.

Ennyi és nem több volt az egész dorgálás, mely Mártonnak kijutott. Pedig jó órával késett meg ökelme. Lelke rajta, érkezett már pontosabban is.

Antal úr nagyhirtelenséggel szétszedte, a mit szentjánosdai kollégája összekötöző't, összepecsételt. Külön rakta a leveleket, a levelező-lapokat az újságokat. Legalább rendet talál a gazda, ha már a gyertyáit annyira sajnálja; legalább Lina kisasszony, ha vissza talál jönni, szíve szerint átkutathatja valamennyit. Megérdemli e kis kedvezést, ráadásul arra, mit szerződéssel biztosított magának. Ni ni, Pista bácsinak szóló level, a fia írja. Ezt magunkkal visszük, gondolá Bekees Antal, nagyon megörülve azon, hogy a kis Pista meghívásán kívül egy második és pedig kétségbe vonhatatlan erejű jogcíme is akadt a látogatásra. S azzal a megozsonnázott ifju s az ozsonnáról lemondott gyermek elindult, egyik Pista bácsi-ékhoz, a másik Etelkáékhoz, s mind a kettő betért az ugyanazon soron fölfelé, mintegy hatodik ház ellen fekvő épület kapuján.

A Micskey Istvánék háza egész hosszúságában kifekszik az útczára, az öt ablaka mintha csak arra való volna, hogy farkasszemet nézzen azzal a túlsó soron görnyedő, vén épülettel. A vén ház, s az útcza között léczkerítés s hét-nyolcz lépésnyi kert terül, az öreg e földött állásból kilencz ablakkal nézi vissza fiatalabb ellenfelét. Tíz évvel ezelőtt Micskey István még ott lakott abban a vén házban, apái fészkeben. Mikor rámaradt a tisztes épület, már akkor nemcsak a vénség súlya nyomta gerendáit, hanem veszedelmesebb teher is, melynek súlyát a gazda lelke is megérezte. Nem is jószántából költözött ki onnét, a hitelezők költöztették ki belőle. És Micskey István nem bírta elviselni, hogy naponkiut lássa ősei házát s neki ne legyen szabad oda bemennie; hogy két kis gyermeke át-átszaladjon a nagy udvarba játékaikat folytatni az ismerős helyen, s ott aztán idegenek azt kérdezzék tőlük: mit akartok itten; hogy paripája erővel is be akarja öt vinni a nyitott kapun, s neki rángatnia kelljen a kantárszárát, hogy nem arra van az út. Egy napon lovára kapott s aztán nem látták hetekig. Tanyáról tanyára, faluról falura, ismeröstől ismerősig járt, víg társaságban, bor között akarta felejtetni azt, a mit felejtenie

nem lehetett. Mikor aztán egy kora hajnalon álmosan és mámorosan ült a paripán, a hű állatra bízva, hogy oda vigye a hova akarja, a hűvös őszi szél lefújta fejről a kalapot. Leszállt nagy ügygyel-bajjal, hogy fölvegye, a nyirkos földön elbukott s a hűvös földön hajadon föl elaludt. Mikorra föl-
 ebredt, nem tudta, hogy hat hétig tétovázott azon a szűk mesgyén, mely az álom birodalmát a halálétól választja el. A nagy betegség egészen kicserélte. Otthon ülő, a faluból ki sem mozduló ember lett belőle: Emlékeit, szenvedélyeit, örömeit, bánatát ott hagyta abban a sötét országban, melyből az orvosi tudomány alig bírta visszavarázsolni ebbe a világba, melyet a jó Isten napja világosít meg. És Micskey István leül a terített asztalhoz, s nem kérdezi, Isten után kinek köszönheti, hogy van terített asztala; neki megy a télnek és nem kérdezi, meg van-e rakva az éléstár, úgy a mint szükséges; magára veszi az új ruhát, mikor az ócskát nem találja szokott helyén, és nem kérdezi, kinek a keresménye? Felesége pedig, az az áldott jó feleség, azzal a hősiesség kitaratással, melyre csak a nő lelke képes, végezi a saját dolgát és a gazda dolgát is, neveli gyermekeit, szántatja, vetteti a megmaradt kevés földet, s annak az árnyék embernek egy neheztelő pillantással sem mutatja, hogy csügged, hogy roskadozik a kettős teher alatt.

Csak egy szenvedélye maradt meg Pista bácsinak, a dohányzás. Úgy függött neje szaván, mint a gyermek, csak a dohányzást mérséklő tilalmát merte néha-néha általhágni. Azért is neheztelt néha-néha Mázos Ádámra, a jegyzőre, mert úgy gondolta, sajnálja tőle a dohányját s azért szívelte oly annyira Bekecs Antalt, mert lopva is táplálta szenvedélyét.

Bekecs Antal Pista bácsival az udvaron a nagy hársfa árnyékában pipaszó mellett üldögélt, a kis Pista Etelkával a kertben saját házikója közelében. De volt egy harmadik társuk is, a Zebbevaló. Ez az ostoba kölyök egy figyelemmel tekintgetett hol Etelka, hol a kis Pista szeme közé, s úgy hegyezte a füleit, mintha a beszéd egyetlen szavát sem akarná elszalasztani. Tán úgy gondolkodott, ha már egyszer társaságba kerül az ember, legyen figyelmes, ha mindjárt csak kutya is az ember. A kis Pistának eszébe jutott, hogy meg-
 itatja ökelmét abból a kis kútból, melynek a föld nem iszszal el a vizét. Az első kínálást csak elszenvedte, de midőn tán kel-

leténél többször is nyomkodták az orrát a vízbe, fölmeredt a maga módja szerint. Etelka megfenyegette illetlen fölmondulásaért.

— Te ostoba kutya, köszönd meg, hogy megitatnak. Hiszen te olyan, de olyan ostoba vagy, hogy vizet sem tudsz kérni, ha szomjazol, — s azzal egyet rántott a fülén. Az elsőt csak eltúrte, de a mint a fülhúzás ismétlődött, a Zsebbevaló ismét fölmondult s utána kapott a vakmerő kéznek. Etelka felre tette himzését, föl pattant ülő helyéből s elkezdett a kertővény mentén, a pázsiton körbe futni. A Zsebbevaló a kölyökebek játsszái ösztönével nagy ugatva nyomában termett, ő utána pedig a kis Pista iramodott, a mennyire csak mankójától kitelt. Bezzeg lett olyan kacaj, újongás, ebesaholás, hogy Antal úr méltán hagyta félbe beszédét s fordult egész figyelemmel a kerti jelenet felé.

Pista bácsi azt hitte, hogy vendégét zavarja a nagy lárma. Oda szólt Etelkának.

— Etelka, csendesebben lennétek, édes leányom.

Etelka nem hallotta a szót, de észre vette mégis, hogy neki beszélnek. A kertajtón kifutott egyenesen a hársfa alá, a másik kettő nyomában volt, s mikor megállott, még akkor is hátra-hátra kellett rúgnia, hogy visszariassa a Zsebbevalót, ki erőnek erejével be akarta bizonyítani, hogy végre mégis elfogta azt, ki fülét megrángatta.

— Nagyon lármáztok, édes leányom. Antal öcsémnek kellemetlen a lárma.

Antal úr most jött csak igazán zavarba. Azt akarta mondani, hogy csak tessék folytatni a versenyfutást, neki az kedvesebb látvány, mintha egy delnőt látna vágatni angol paripán, látná, mint repül a paripa sörénye s a kék fátyol a delnő magas tetejű kalapján. Ezt akarta mondani, valósággal pedig csak annyit dadogott: engem zavar? Oh kérem, teljességgel nem.

Erre már a kis Pista is oda érkezett nagy lihegve. Titkon, hogy más ne lássa, megrántotta Etelka ruháját, intett neki a szemével, hogy menjenek vissza a kertbe. Tán vissza is mentek volna, ha az utcaajtó nem nyílik. A háziasszony érkezett haza a mezőről, hol egész délután a forró napon sarkában volt a munkásoknak. Etelka elébe futott édes anyjának, kivette kezéből a napernyőt s karonfogva vezette a hársfa alá.

A mama magas, barna napsütötte arcú nő, kissé kemény vonásokkal melyek azonban az arc szabályos idomának nem ártottak, leült az egyik gazdátlan székre, el nem fogadva Antal úr készségét, melylyel a magáét hajlandó lett volna átengedni.

— Hát hogy vagytok, gyerekek!

— Nincs semmi baj, — felelt Pista bácsi, magára is értve a megszólítást, míg Antal úr képzeletét azon kérdés csiklandozta, vajon szabad-e önmagát is a gyermekek közé sorolnia?

— Hogy ki vagy pirulva Etelka; bizonyosan megint szaladoztatok.

Etelka tizenöt-tizenhat éves leány lévén, nem talált rajta semmi restelni valót, hogy a kis Pistával s a Zsebbevalóval versenyt futott. Oda ment anyjához, lehajolt a két keze után s a saját rózsává pirult két orcáját oda fektette anyja két tenyere közé.

— Úgy-e forró?

— Az ám, édes leányom. Hogy ti nem találtok magatoknak más mulatságot.

A kis Pista úgy találta, kötelessége védelmére kelni Etelkának.

— Néni, nem Etelka kezdte, hanem a Zsebbevaló.

Erre aztán mindnyájan nevetni kezdtek s a kis Pista sem tehetett okosabbat, minthogy ő is velök nevetett.

Pista bácsinak eszébe jutott a Gábor levele. Előhúzta azon módon fölbontatlanúl, s átadta nejének. A levélben Gábor nagy sajnálkozással arról tudósította szüleit, hogy eredeti tervét nehezen valósíthatja. Az iskolára koledálgatván a tiszteletesék fiával, berándultak Erdélybe is, hogy meglássák a gyönyörű kis országot. E miatt úgy kifogytak az időből, hogy nyilván egyenesen vissza kell térniök Debreczenbe.

Etelka elszomorodott. Szerette bátyját s előre örült, hogy legalább néhány napot együtt töltenek s íme várhat karácsonyig vagy húsvétig, míg meglátja.

— De hát annyira mindegy az Gábornak, haza jön-e vagy sem, lát-e bennünket, vagy sem, hogy elégnek találja szárazon oda vetni: elkéstem, kifogytam az időből? Ki parancsolta, hogy koledáljon? Ki küldte Erdélybe? Mi itthon leszünk, várjuk, neki meg a gondolatja is másutt jár. No megállj, majd meglakolsz ezért.

És Etelka annyira neheztelt bátyjára, hogy ha idegen ember nincs jelen, talán sírva is fakad.

Az anyát is meglepte, hogy fiának két egész hónapból nem jut pár napnyi ideje arra, hogy szüleit meglátogassa. Talán titkos oka van a távolmaradásra? Talán nem is világlátás, tapasztalás lebegett szemei előtt, mikor szüleitől engedélyt kért a koledálásra, hanem csak ürügyre volt szüksége, hogy távol maradjon a szülei háztól? Talán nem mer haza jönni? De miért nem? Eddigi magaviselete gyanúra nem nyújt semmi alapot; talán mégis a való igazat írta meg leveleiben.

Antal úrra más hatást gyakorolt a hír. Jó formán nem is ismerte Gábort, régebben, évekket ezelőtt, látta mint kis diákot, mégis bizonyos aggodalommal nézett hazaérkezése elé, ma-délután óta, mióta Lina kisasszonynak fölfedezte, ki legyen Dalhony Tihamér. Attól tartott, a pajkos diák csúfot üz költő voltával, ha értesül felőle. Hála Istennek, hogy a nyomasztó aggodalomtól megszabadult.

Midőn még az nap este a jegyző úr és háznépe vacsoránál ült, Antal nagyon elfogúltnak, szórakozottnak látszott. Lina kisasszony büszkén hitte, hogy ő érti az elfogultság okát. Pedig nem értette. Antal úr lelkében a tizenharmadik vers anyaga forrongott. Mihelyt visszavonúlhatott a tanácsház magányába, az éj csendjében, csak a lobogó gyertyától látva, formába öntötte olyféle óhajtását, hogy szeretne fűszál lenni a pázsiton, melyen a tündér végig lejt és meghalni lábacska taposásától. Ha ez óhajtás a kerti jelenettel áll kapcsolatban, mi nem egészen bizonyos, akkor teljes elismerés illeti meg a költő elszántságát. Hiszen saját szemeivel láthatta, hogy azon a pázsiton nem csak a tündér lebegett végig, hanem a Zsibbevaló is, meg a kis Pista is keresztültörtetett rajta.

Hagyján, a tizenharmadik költemény megszületett. Csak fél szál gyertyába került, s egy pár középríme várakozáson felül jól ütött ki.

STATISZTIKAI SZEMLE.

Több igen érdekes statisztikai munka és jelentés gyűlt össze, melyről sorrendben számot akarunk adni olvasóinknak. A jelen alkalommal kiragadjuk azon történeti és statisztikai tekintetben egyaránt érdekes jelentést, melyet a Duna-gőzhajózási társulat ötven évi történetéről közzétett és mely a magyar forgalmi ügy egyik legérdekesebb fejezetét tárgyalja.

Hazánk közlekedési ereinek legfontosabbika a Duna, mely egyúttal az egész európai szárazföld legnevezetesebb kereskedelmi folyamát képezi. E folyamnak teljes fölhasználása, gazdasági jelentőségének emelése csak a gőzhajózás meghonosításával sikerült. Mert habár a történet megemlekezik arról, hogy Regensburg már a XII. században hatalmas flottáját Bécsig, Pozsonyig, sőt tovább egészen Törökországig küldte, úgy mégis az utolsó században a hajózás nagyon el volt hanyagolva. A hajózás a Dunán igen sok nehézségbe ütközik. A Duna sivár hegységeken át törí útját, nagy síkságon tovább hömpölyögvén, azokat elárasztja és fektelenségében minden közlekedést, minden emberi szorgalmat lehetetlenné tesz. Más helyeken zátonyok, sziklák akadályozzák a hajózást; az alsó Dunán rendezetlen politikai viszonyok gátolták a gazdasági fejlődést. Ily körülmények között nem csoda, ha a hajózás csak kisebb útakra szorítkozott, melyeken futajok és evezős hajók a völgyútazásban az ár által vitettek, míg a még ritkább hegyútazásnál állati és emberi erők használtattak föl. Nagy változás állott be a gőzhajózás föltalálásával és a több rendbeli kísérletek után nálunk alapított első «Duna-gőzhajózási társulat»-tal, mely nagyszerű működésében kétségtelenül mint egyik nagy tényezője gazdasági életünknek működött és

hazánk gazdasági fejlődésére közvetve is igen jótékony befolyást gyakorolt.

Az «Első császári királyi szabadalmazott Duna-gőzhajózási társulat», melynek székhelye Bécs, 1830-ban alapítatott és a kezdet nehézségein túlemelve, csakhamar kedvező fejlődésnek indult. A rendes járatok 1831-ben február 1-sején indultak meg. Működésének színhelye kiválóan Magyarország volt, különösen a bécs-pesti út. Azonban csakhamar a társulat Széchenyi István nagy szelleme által új irányba tereltett, mely által a társulat nemzetközi jelentőséget nyert és az összes létező gőzhajózási vállalatok között kereskedelmi szempontból legnagyobb fontosságot nyert. Széchenyi nyomatékosan utalt arra, hogy a társulatnak arra kell törekedni, hogy az egész Dunát, egészen a Fekete tengerig bejárja. Az eszme tetszésre talált és Széchenyi fáradhatatlanul működött, hogy eme nagy közlekedési vonal Közép-Európa és a Kelet között fölhasználtságos legyen. Tanúlmányozta a Vaskapunál, Drenkova és Orsova közötti akadályokat, biztosította a kormánynak, a megyéknek és városoknak közreműködését és csakugyan elérte azt, hogy a társulat nemsokára hálózatát egészen Konstantinápolyig kiterjesztette, sőt egy ideig a konstantinápoly-smyrnai vonalat is bejárta. A társulat által bejárt vonal már 1835-ben 700 hajóórányi hosszú volt és terjedt Lincztől Trapezuntig. A társulat azonban a tengeri vonalakat az osztrák Lloyd-társulat alakulása után abba hagyta, minthogy ezzel, mely állami segélyben részesült, versenyezni nem volt képes. De a társulat az összeköttetést Konstantinápolylyal biztosította egy az osztrák Lloyd-társulattal kötött szerződés által, valamint későbbben az összeköttetést Odessával egy orosz gőzhajózási társulat segítségével. A társulat helyzetében azonban jelentékeny változás állott be a krími háború után megkötött párisi szerződés által, mely a Dunát is szabad folyamannak jelentette ki. Ez által a társulat szabadalma meghiusult. Kárpótlásul az állam kamatbiztosítékot nyújtott a társulatnak; 1857-ben ugyanis létrejött az állam és a társulat között az egyezés, mely a társulatnak 1.920,000 forint tiszta jövedelmet biztosított: az esetleges hiány mindannyiszor az állam által fedezendő. E kamatbiztosíték 1880-ig ígértetett. Az előlegek négy százalékkal kamatozandók és a későbbi évek fölöslegéből visszatérítendők akkép azonban, hogy ha 1880-ban

a társulat még tartoznék az államnak, ez csak akkor követelheti a visszafizetést, ha az egész kamatbiztosítási korszak alatt az összesen fizetett kamatok és osztalékok a biztosított minimumot túlhaladják, és csak a részvényesek által élvezett többlet erejéig. A társulatra nézve ez egyezmény az átmenet nehézségeit könnyítette, de másrészt azon hátránnyal bírt, hogy azt az állami beavatkozásnak kitette. Habár a közelebbi néhány évben a társulat pénzügyi eredményei különböző körülmények befolyása által rosszabbult, mégis arra törekedett, hogy e viszonyt az államhoz föloldja és magának a teljes cselekvési szabadságot biztosítsa. Ez történt az úgynevezett refundationális egyezményvel, melynek alapján az 1873 XIV. törvény-cikkben kimondatik, hogy a társulat kamatbiztosításra többé igényt nem tarthat, azonban részesítetteti fog 1880-ig mindazon kedvezményekben, melyek ez idő alatt más gőzhajózási vállalatoknak engedélyezetteti fognának. A társulat a neki adott 8.532,273 forint 78 kr.-nyi előlegek fejében 2.750,000 forintot tartozik négy egyenlő hat havonkénti részletekben az 1869 január 1-től számítandó öt százalék kamatlábbal együtt hetvennek harminczhoz való quota-arányban a két pénzügy-miniszternek rendelkezésére bocsátani. A társulat helyzete e korszakban az által is javult, hogy a Fekete tenger egyes pontjai az alsó Dunával összeköttetésbe hozattak: így a czernavoda-küstendjei és a rustsuk-várnai vasút megnyitása által. A steinbrück-sisseki vasútvonal, a Dráva-hajózás megnyitása és a hajózásnak a felső Dunán Donauwörthig való kiterjesztése is nagyobb lendületet adott a vállalatnak. A társulat tevékenységét mindinkább kiterjesztette; bevonta a mellékfolyamokat hálózatába, kísérleteket tett az annyira fontos és a törvényhozás előtt már egyszer megpendített lánczhajózással és az 1880-ban ünnepelt ötven évi fönállásánál joggal utalhatott azon nagy szolgálatokra, melyeket a közlekedésnek és a közgazdaságnak tett.

A Duna-gőzhajózás azonban még jelenleg is két nagy akadálylyal küzd: a pozsony-gönyői folyamrészen zátonyok és sekélység gyakran ép akkor teszki lehetetlenné a forgalmat, midőn kiviteli czikkeinket az európai piacokra kell szállítani; és a Vaskapuval, mely jelenleg úgy, mint ötven év előtt a forgalmat az év jelentékeny szakában nehezíti és drágítja. Széchenyi gazdasági végrendeletének e része még jelenleg is tel-

jesítetlen. A Duna-torkolatoknál mutatkozó hajózási akadályok eltávolítására a párisi békekötés alkalmával a sulinai bizottság alkottatott, mely Galaczban székel. E tekintetben az újabb időben a berlini congressus új viszonyokat létesített.

A Duna-gőzhajózási társulat üzlet-vonalai jelenleg a következők:

1. *A Dunán:*

Regensburg-Sulina	2427·3 km.
Bécsi Duna-csatorna	13·7 "
Győri szakasz	15·9 "
Sz.-Endrei szakasz	37·9 "
Csepeli szakasz	39·9 "
Tolnai szakasz	26·6 "
Opovai árok	59·2 "
Borcea csatorna	47·8 "
Matsini szakasz	110·8 "
Kilia szakasz	65·2 "

2. *A Tiszán:*

Szolnok-Tiszaszög	452·9 "
-------------------	--------	---------

3. *A Dráván:*

Bares-Drávaszög	15·50 "
-----------------	--------	---------

4. *A Száván:*

Sissek-Szávaszög	595·5 "
Kulpa	2·3 "
Spačva Bossul	48·6 "
Studoa	13·7 "

5. *Ferencz-csatorna:*

Bezdan-Bács-Földvár	116·8 "
---------------------	--------	---------

6. *Bega-csatorna:*

Temesvár-Titel	114·0 "
----------------	--------	---------

7. *Fekete tenger:*

Sulina-Odessa	182·1 "
---------------	--------	---------

A Duna-gőzhajózási társulat e szerint összesen 4543·4 kilométernyi útat jár be gőzhajóival. Az általa eszközölt forgalom következő emelkedést mutat a társulat keletkezése óta: A személy-forgalom (helybeli és átkelési forgalom kivételével) volt:

1835 :	17,727
1840 :	125,293
1845 :	349,875
1850 :	538,522
1855 :	528,493
1860 :	524,907
1865 :	861,847
1870 :	1.520,233
1875 :	1.489,545
1880 :	1.579,693

A személyforgalom roppant emelkedést mutat; legjelentékenyebb volt ez emelkedés a negyvenes és a hatvanas években. Az utolsó tíz évben ellenben megállapodás mutatkozik, mi kétség kívül a vasútak emelkedő versenyének tulajdonítandó.

Az áruforgalom következő arányokban emelkedett:

1835 :	43,152	vámmázsa (= 1/2 métermázsa)
1840 :	258,078	“
1845 :	1.154,705	“
1850 :	2.736,427	“
1855 :	10.646,456	“
1860 :	16.894,531	“
1865 :	19.257,042	“
1870 :	20.292,926	“
1875 :	23.775,997	“
1880 :	26.837,902	“

Az áruforgalom nagyszerű fejlődése tehát messze túlhaladja a személyforgalomét és ebben fölismerjük azt, hogy a hajózásnak jelentősége és föladata nem annyira a nagy gyorsaságot igénylő személyszállításban, mint az áruforgalomban és különösen a nagy térfogatú árúk szállításában áll. Míg a személyforgalom a lefolyt ötven év alatt mintegy százszoros emelkedést mutat, addig az emelkedés az áruforgalomban 600-szorosát teszi az első évben eszközölt forgalomnak. És hogy a hajózás jelentőségét a vasúttal szemben kellően méltányol-

juk, még szem előtt tartandó, hogy a hajózás az év téli szakában (mely néha nálunk elég hosszú, így 1879-ben 103 nap) szünetelni kénytelen.

A társulat által eszközölt forgalomban legnagyobb jelentőséggel bír a gabona és kőszén, mely két czikk a forgalomnak több mint ötven százalékát képviseli.

Volt ezekben a forgalom :

	gabona	kőszén
	métermázsza	
1870 :	3.173,942	1.339,351
1871 :	2.665,048	1.322,208
1872 :	3.649,720	1.914,839
1873 :	3.128,613	1.793,833
1874 :	3.500,271	2.085,504
1875 :	4.474,554	1.751,583
1876 :	5.547,149	2.027,979
1877 :	5.088,382	1.754,474
1878 :	5.444,015	2.170,792

A társulat működését egy hatvan lóerejű hajóval (*Franz*) kezdé meg ; 1880-ban volt a társulat tulajdonában :

tengeri hajó	2
folyamhajó	190
vontató és egyéb hajó	860
összes lóerő	16,768

A társulat hajó-állományának értéke 105,000 forintról (1830) 18.443,700 forintra emelkedett; kőszénbányái 9.219,200 forintnyi értéket képviselnek. A hajók majdnem kivétel nélkül a társulat óbudai hajógyárában, mely 1835-ben alapítottat, épültek.

A társulat részvénytökeje következő emelkedést mutat :

1830 :	105,000 forint
1840 :	3.811,500 "
1850 :	6.300,000 "
1860 :	25.200,000 "
1870 :	21.262,500 "
1880 :	25.200,000 "

A társulat által fizetett osztalék legnagyobb volt 1855-ben, midőn 2.113,650 forintra emelkedett és tizenegy hat tized százalékot tett ; 1878-ban is tíz százalékra emelkedett.

Látjuk mindezekből, hogy a Duna-gőzhajózási társulat egy nagy, hatalmas társulat, ritkítja párját a legnagyobb államok folyamhajózási vállalatai közt. De szükséges, hogy e vállalat *magyar* is legyen, mert Magyarországon volt és lesz mindig üzletének súlypontja. Eddig a társulat e körülményt eléggé nem méltatta. Reméljük, hogy a kedvező fordulat mielőbb be fog következni.

F. B.

MUSSET ÉJTSZAKÁIRÓL.

A költő életének egyik legszomorúbb szakasza volt az, melyben az *Éjtszakák* címe alatt világhírűvé lett cyklus keletkezett. A «század gyermeke», mint magát nevezni szerette, korán érett gyermek volt, kiből mint varázsjelre és egyaránt idő előtt nyilatkozott a nemes érzelmek szenvedélye s a földi örömek szenvedélye, összeegyeztetve egy beteges irányba tévedt képzelem melancholiájával, meg a remény nélküli skepticismussal. Ezek egyszerre és egyenlő mértékben uralkodtak magas szárnyalású lelkén, melynek alkotásaiban bizonyos zavart, ziláltságot idéztek elő s megtagadták tőlök a gondolatok és érzelmek azon nyugalmas összhangját, melyet Mussetnek a formában oly rendkívüli mértékben sikerült elérni. Az *Éjtszakák* cyklusa lényegesen eltér e tekintetben többi költői alkotásaitól. Egy részről legtöbb költeményénél művészibb s az által, hogy szellemének nem futó szenvedély hevétől érlelt gyümölcsei, — nélkülözik az izgatott kedély és túlfeszült képzelem szertelenségeit: megállapodottabbak, nyugalmasabbak, klasszikusabbak, — de sem a kifejezés természetességének, sem az érzelmek igazságának rovására.

Az *Éjtszakák* egy mélyen érző és csalódott szív bánatos emlékezései; romjai egy másfél éven át lángolt és lassanként elhamvadt szenvedélynek, az elégett romok azon langyos melegével, melyet mint szemlélők a hamuba rejtőzött parázs előtt — nem annyira érzünk, mint képzelünk. Panasza nem zokogás: csak könnyezés s az ajkakon egy-egy keserű sóhajtás után fölcillan az engesztelődésbe tért szív mosolya. Fájdalma egy elmúlt időnek örült kínjai, melyek már nem dűlják megtépett szívét, de melyek halkán, viszhangszerűen megszólaltatják, valahányszor húrjai közé vezeti az emlékezet.

Egy heves, de fájdalom, csak rövid ideig tartó és örökös gyűlötségben véget ért szerelmi szenvedély volt az *Éjtszakák*-ban megörökített szenvedéseknek forrása. Egy «végzetes szerelem»-nek (amour fatal) állított a költő örök emléket e cyclusban; egy viszonynak két egyaránt érzelmenteljes, egyaránt képzelemgazdag, egyaránt szép, egyaránt híres, a művészi alkotás erejével egyaránt megáldott — két egyaránt nagy egyéniség: Musset és George Sand között. Valóban csodálatos, hogy e két nagy szabású szellem, kik nemök ellentétessége mellett, — melyet legyen szabad érintkezési pontnak tekinteni, — oly sok oldalról találkoztak s kik között, úgy képzeljük, örökszép, eszményies összhangot teremthetett volna a szárnyaló lelkők előtt megnyiló magasság, melyből egyenlő hatalommal uralkodtak a legtöbb halandó fölött: e fellegekben lakozó két nagyság számára, alig hogy élveztek az első napok mézét: megnyílt a szünet nélküli czivódásoknak a lehető legföldibb okokból eredő forrása. Szomorúan erős bizonyítéka ez annak, hogy, különösen a nagy lelkek között, a szellem és a kedély harmóniája még nem elég a boldogsághoz, melyet, ha az egyszer megbomlott, csak annál féktelembb erővel ront két egyaránt nagy s egy csekélység miatt meghasonlott kedélynek szenvedélye.

A főnforgó esettel szemben zavarba jő az irodalom történetirója és a phsycholog is. Különböző egyéniségek különböző oldalról, különbözőképen tüntették föl; maga George Sand, alig hogy egykori kedvese fölött a föld bezárult, meggyújtotta szövétnekét, s a költő bátyja, Pál, is igyekezett egy kis világosságot terjeszteni. Voltak még mások, számuk nem csekély: de a viszony története egyre homályos és minél többen igyekeznek megvilágítani, annál homályosabb. A sok gyertya füstjétől nem látjuk a lángot.

De addig is, míg a költőnek nehezen várt levelezése, mely a tényeket kideríteni hivatva lesz, napvilágra juthat, körül-belül biztosan föltehető, hogy hibásak voltak mind a ketten. Musset az örülésig szerette *Lélia* szerzőjét, de nem bízott benne; George Sand szeretője volt Mussetnek, de — nem szerette; így állítja legalább ő maga *Egy utazó leveleiben* (Lettres d'un Voyageur), hol az általa létesült viszonyt azzal indokolja és igyekszik mentetegetni, hogy csupán nemes önfeláldozásból adta meg magát, azért, hogy megmentse a

költőt, ki mellékesen megjegyvezve, akkor Páris legszebb ifja volt, kicsapongásainak veszélyétől. De hát ez épen nem valószínű. A nők — s itt nem lehet különbséget tenni kis és nagy szellemű nők között: mert a szerelemben minden nő egyenlő, — a nők, ha föltehetjük rólok azt, hogy valakit szeszélyből, vagy mondjuk áldozatkészségből, nem szeretnek: alig hihető az, hogy valakit hála által nem keltett nagylelkűségből, áldozatra készen — megszeressenek. George Sand nem veszt vele, ha az áldozatkészség erénye helyett fölteszünk róla egy kis női gyöngeséget; azt mondjuk: szerettek egymást mind a ketten, de mindenik máskép szeretett. Musset szerelme vak, korlátlan és kizárólagos szenvedély volt, melylyel a nagy író nő iránti bámulatnak nem volt köze, ép oly kevéssé vala rá befolyással az, hogy a nagy író nő nagyon közönséges volt mint asszony: rossz társalgó, szórakozott és számító. Musset szerelmében nem volt semmi plátói; érzéki volt, s ez által csak szilajabbak, féktelenebbek valának érzelmei. Ennek a nőnek s — ismételjük, nem a szellem oltárán, áldozta föl testét lelkét s az a nőktől megbámúlt, férfiaktól irigyelt ember, ki mint rózsás arczú, egészségtől duzzadó ifju hagyta el Párist: mint elélt, kivénült öreg tért vissza Olaszországból, rövid háromnegyed év után! Arca rózsái, egészsége, nyugalma, boldogsága, szíve, jövője, — mind, mind a George Sand karjai között maradt. Lelkének egy része szakadt el tőle, midőn elszakadt kedvesétől; úgy látszik, eleinte az élet sem bírt rá nézve varázsszal, miután vele nem élhetett. Ha együttlétök alatt is folytatta kicsapongásait, kétségtelen, hogy nem elvet keresett az öröm poharának fenekén, de feledést: mert hisz mindig akadt e fatális viszonyban olyasmi, mit, hogy szívét nehéz kínoktól megóvjá, el kellett felejteni.

Igen, mert George Sand szerelme nem volt sem vak, sem korlátlan, sem kizárólagos. Azt mondanók, hogy voltak benne plátói vonások, ha e kifejezésnek nagyon is eszményies értelmet nem tulajdonítanak. Azonban magyarázatot nyújtanak a mellékes körülmények. George Sand hét évvel idősebb volt, mint Musset; a szerelemben nagyobb múltra s egy házassági elválásra is hivatkozhatott; a földi örömeiben elkényeztetett, nemcsak válogató, de változatosságot szerető, természetből csapodár hajlamú vala. Szerelmök izgalmi közt a költő teste-lelke beteg lett: *Lélia* szerzőjén ezek nem hagytak

nyomot. De szerette Musset-t. S noha rokonszenvébe bele vegyült a *Rolla* költője iránti bámulat: hozzájárult kétség kívül az asszonyi gyöngeség is, és örömmel tölté el szívét, valahányszor a költő keblére borúlhatott. Szerette őt, de azon szívek szerelmével, kik nem képesek egyetlen személyre irányozni minden nemesebb érzelmöket s kik nem tudják egy férfiban egyesíteni minden vágyaikat. Vannak ilyen nők (kétségtelenül volnának ilyen férfiak is, ha egyoldalúan ítélő társadalmunkban nem lenne a hűtlenség a férfiak szabaddalma), s az ilyen nők, minél szenvedélyesebben szeretnek valakit: annál bizonyosabb, hogy állhatatlanok. Szívök legtisztább érzelmeivel tudnak valakiért lelkesülni; ha viszont nem szerettetnek: boldogtalanok; képesek magokat szerelmök tárgyáért föláldozni és mégis olyanok, mint a nyíló virág: minden szép pillangót elfogadnak és minden nyájas szellő előtt nyájasan meghajlanak. — Ilyen volt George Sand.

Két különösen jellemző történetkét beszél el erre nézve Paul de Musset, Alfred fivére, az öcséséről írt életrajzban.*) Az első bizalmas levelezésökből van véve, a másikat maga Alfred de Musset mondta tollba kevéssel halála előtt, tehát mind a kettő hitelt érdemel. Íme az egyik: Musset egy napon a florenczi Palazzo Pitti képtárában beszélgetésben látta George Sandot egy finom külsejű fiatal emberrel, a nélkül, hogy ezek őt észre vették volna. Haza térve, az ebéd fölött látszólagos közönyösséggel kérdi tőle, hogy hol töltötte a délelőttöt? George Sand ép oly közönyösen azt feleli, hogy egy gyűrűt ment venni a Ponte vecchiora.

— Nem voltál a képtárban? — kérdi Musset.

— De hogyan jut eszedbe? . . .

— Nekem úgy tetszik, mintha ott láttalak volna egy előttem ismeretlen fiatal ember társaságában.

— Egy lelket sem ismerek Florenczben. Azt hiszem nyitott szemekkel álmodol. Túlfeszítéd képzelmedet. Kísérteget látsz fényes nappal.

— Tökéletesen jól látok. Hol a gyűrű?

— Íme itt van, felel George Sand, s megmutatja a gyűrűt, melyet, minthogy megtetszett neki, Mussetnek aján-

*) *Alfr. de Musset* par Paul de Musset. — Paris, Lemerre.
— *Alfr. de Musset* von Paul Lindau — Berlin Hoffman & Co.

dékozott. A költő nagyon megörült az ajándéknak és szemrehányást tett magának feltékenysége miatt.

Ugyanezen este a Pergola-színházba ment kedvesével. Musset észreveszi, hogy egy fiatal ember föltünően neki szegzi üvegét páholyának, az előadás alatt; midőn figyelmebben megtekinti, fölismeri benne a Palazzo Pitti-ben látott idegent.

— Íme, — így szól Musset kedveséhez, — íme, ismét előttem van testestül lelkestül az én kísértetem. Egyébiránt úgy tetszik, hogy kísérteteket lát az a fiatal ember is, mert épen úgy néz feléd, mintha ma csevegett volna veled a Palazzo Pittiben.

George Sand közönyösen a megjelelt egyéniség felé irányozza üvegét, vizsgálni látszik egy pillanatig s aztán a legteljesebb elfogulatlansággal így szól: én ezt az urat soha sem láttam.

Fölvonás közben Musset és Sand páholyuk hátsó részébe vonultak vissza s kinyiták a corridorra vezető ajtót, hogy egy kis levegőt érjenek. Az a bizonyos fiatal ember elhalad a nyílt ajtó előtt, kalapot emel és nyájasan köszönt; George Sand alig észrevehető fejmozdulattal fogadja köszöntését.

— Mégis sajtászerű, — jegyzi meg erre Musset, — egy pillanat előtt állítottad, hogy soha sem láttad ezt a fiatal embert, most köszönt s te fogadod.

— Igen, mert a közelből megismertem. Fia annak az aranyművesnek, kinél a gyűrűt vettem. Látnom kellett őt az üzletben, de természetesen nem ügyeltem rá. Ebben az országban úgy látszik gyorsan ismerkednek az emberek. Íme, ez a borzadalmas titok megoldása.

— No lám, — feleli erre Musset, — neked még egyszer és újra igazad van. Valóban, nem nekem való szerepet játszom, mint Othello. Most pedig, a feltékeny mór elmegy egy adag fagyaltért, hogy fölfrissítse kedvesét, Desdemonát.

A buffetben találkozik a kérdéses fiatal emberrel; Musset feléje tart és a következőképen szólítja meg:

— A kegyed atyja úgy látszik kitünő aranyműves. Holnap megszerzem magamnak azt az örömet, hogy üzletét a Ponte vecchion meglátogatom.

Az idegen bámulva ránéz s röviden vártatva így felel:

— Nem értem uram, — én X . . . gróf vagyok.

— Úgy bocsánat, bizonyynyal tévedés van a dologban. Azt hittem, hogy a társaságomban lévő nővel egy aranyműves boltban ismerkedett meg.

— Nem, uram : a Palazzo Pitti képtárában.

Midőn Musset Sandot ez eset miatt kérdőre vonta, az ekként mentegőzött :

— Csak egy kis leczkét akartam neked adni. Előre tudtam, hogy mi fog történni. Találkozásom a gróffal teljesen ártatlan s féltékenységgel csak táplálni akartam szerelmedet.

A másik történetke kevésbé tréfás. Ha igaz, a miben egyáltalában nem kétkedhetünk : szenved alatta a méltó bámulat, melylyel *Lélia* szerzőjének tartozunk s ha a jelenetbe képzeljük magunkat, elfogja lelkünket a borzadás. Pedig e történet valóságához nem fér a gyanú ; említettük, hogy maga Musset beszéli el s mi adjuk úgy, a mint bátyjának tollba mondta — kevés héttel halála előtt.

A költő nehéz betegségben feküdt. Egy szép külsejű orvos, név szerint Pagello, járt a szenvedőhöz. Egy napon a következők történtek Musset előadása szerint : Az orvos és George Sand ágyam előtt ültek. Az elsőt láttam, az utóbbit, ki hátrább ült, nem láthattam. De hallottam mind a kettőt. Közzel-közzel úgy tetszett, mintha halkuló szavai a messze távolból csengenének felém ; majd meg mint elviselhetetlen lárma hangzottak fülembé. Érzem, mint száll a hideg borzadály fejem felé, velőmig ható hideg verejték csapódott le rám, mint valamely pinczében, vagy sírban. Kiáltani szerettem volna, de még csak meg sem kísértém, oly nagy volt a távolság lelkem és azon szervek közt, melyek kifejezhették volna gondolatomat. Megijedtem, midőn eszembe jutott, hogy holtnak hihetnek s eltemetnek avval a kevés étellel, mely még agyamban maradt. De semmi módon sem bírtam ezt valamely jel által kifejezni. Szerencsére egy kéz, nem tudom melyik, levette homlokomról a hideg borogatást s ismét meleget érezek. Hallottam, mint tárgyalják az ágyam előtt ülők állapotomat ; föladták minden reményét annak, hogy megmentenek. George Sand egy kis tükröt vett elő s azt ábrázatom elé tartá. Egy előttem ismeretlen torzképet láttam benne ! felig lezárult szempillákat, merev, mozdulatlan szemhéjakat, görcsösen elhuzódott ajkakát. Ez a torzkép, melyet láttam, a

saját ábrázatom volt. Föl tudtam fogni helyzetemet egy pillanat alatt, s azt mondtam magamban, hogy mintsem ilyen ábrázattal éljek, én is azt mondanám, hogy temessenek el. George Sand megmutatja az orvosnak a tükröt s azt mondja, hogy még lélekzetet veszek. Az orvos föláll, fölveti takarómat, megfogja kezemet, hogy üteremet tapintsa. Mint-hogy álló helyzetben vala, meglehetősen magasra kellett karomat emelnie. Ez a különben egyszerű és természetes testmozgás annyira megerőltette testem gépezetét, hogy szenvedtem alatta, mintha fölnégyeltek volna. Az idő, mialatt az orvos kezemet kezében tartá, egy századnak tetszett. Tisztán hallottam e szavakat: «si non è morto, poco manca» (ha még meg nem halt, nem sok hiányzik). Az orvos nem vett magának annyi fáradságot, hogy karomat az ágyra lassan visszahelyezze, mint élettelen testet kezéből leejtő. E szörnyű megrendülésnél ropogni éreztem minden tagomat, idegeim és izmaim megnyilaltak, mennykőcsapásként hangzott valami fejemen keresztül. Elvesztém eszméletemet.

Nem tudom milyen sokáig feküdtem eszméletlenül. Sötét volt, midőn magamhoz tértem. A szobában mély csend uralkodott. Egy kedves kis szobalány, kit tréfásan «Felicissima notte»-nek szoktunk nevezni, (azért, mert ezzel a kívánsággal jött és távozott a szobából minden este, miután a gyertyákat behozta), halkán kopogott az ajtón. Valaki azt mondta «szabad!» így vettem észre, hogy nem vagyok a szobában egyedül. A fiatal lányka két égő gyertyát helyezett az asztalra s kérdi, hogy nem kíván-e az úrnő vacsorázni. «Egy fél óra múlva» volt George Sand válasza. A lányka eltűnt s a szobában ismét csend vala.

És ekkor olyan jelenet tárult föl szemeim előtt, melyet máig is érzéki csalódásnak tartanék, ha bizonyító tények és későbbi részletes vallomások észreveteleimet meg nem erősítenek. Velem szemben két nagy árnyékot láttam a falon, melyeket a gyertyák fénye vetett oda. E két árnyék egyikében egy nőre ismertem, ki egy férfi térdein ül és válla fölött áthajtja fejét. Nem volt erőm jobban fölnyitni szempilláimat, s nem bírtam a csoport legmagasabb részének árnyékát kivenni, hol a férfi fejének lenni kellett; de az a fő, melyet kerestem, teljesen látásom körébe esett. Egy másik fő most a nő fejéhez hajolt, s a két árnyék helyzete épen olyan lett, mint egy csóko-

lózó páré. Megvallom, hogy e látvány nem nagy hatással volt felig kábult lelkemre az első pillanatban; időre volt szükségem, hogy e fölfedezésem jelentőségét megértsem. Csodálkozásom helyet adott a megbotránkozásnak és megbotránkozásom csakhamar elszörnyűködéssé fokozódott.

«Felicissima notte» ismét belépett. Mialatt asztalt terített, az orvos nemzeti nyelvükön csevegett vele. Föltette kalapját és menni készült, midőn George Sand azt az ajánlatot teszi, hogy vacsoráljon vele. A kis szobalány e közben fölhordta az ételeket és távozott. Az orvos elfogadja a meghívást s mint egy ember, kinek jó étvágya van, az asztalhoz ült. Az én betegápolóim rólam hihetőleg teljesen megfélekedtek. Étkezés közben vígak valának, jól mulattak. A mennyire emlékszem, Olaszország gastronomikus terményei körül forgott a beszéd; későbbre egy diner terve állapítottatott meg.

Mialatt mindezeket hallgattam, föltevém magamban a kérdést, hogy vajon mikor fogják a tervezett lakomát tete-à-tete-ben elkölteni? Majd később! Mindenesetre akkor, mikor engem már kivittek, a honnan nincs visszatérés! Képzelmökben már nem is tartoztam az élők közé. Azonban, gazda nélkül csinálták számlájokat. Nekem úgy tetszett, mintha ismét gyarapodnának erőim, mintha mosolyogtam volna; megkísértém fejemet a vánkoston megmozdítani és sikerült. Ezen annyira megörültem, hogy szerettem volna így kiáltani: «barátim, élek!» De ugyanazon pillanatban eszembe jutott, hogy e kijelentés által nem volnának kellemesen meglepetve s szó nélkül mereven rájok szegeztem tekintetemet. Láttam mint iszik az egyik a másik után, de minden igyekvésem daczára sem bírtam egy pohárnál többet az asztalon fölfedezni. Szégyen szemre kell vallanom, hogy noha dúlt-fült bennem a méreg, s noha a féltékenység teljesen elfogott, mégis elaludtam. A mindenható zsarnoki természet parancsolá így s nekem engedelmeskednem kellett. Éjfél körül fölébresztett egy kéz, mely kezemet érinté; karomat megmozdíták s ez alkalommal nem éreztem fájdalmat.

«Javulóban van», — így szólt az orvos, — «s ha a javulás holnapig tovább tart, meg van mentve.» — — Valóban meg voltam mentve. Az orvos menni készült. George Sand egy kis várakozásra szólítja, hogy azután kikísérje. Eltűntek egy spanyol fal mögött, mely az ajtó elé volt állítva s elvesz-

tém őket tekintetem elől. George Sand magával vitte a gyertyák egyikét, hogy az orvosnak világítson; meglehetősen sokáig maradtak a corridoron. — — Ez alatt bennem új képből megújult mind az, a mit láttam: az ölelkező árnyak, az asztal fölötti víg csevegés s az a jelentéktelen, de előttem nagyon föltűnő jelenség, hogy csak egy pohár volt az asztalon, s hogy ittak mind a ketten! Egy pillanatig még remélni mertem, hogy csak egy kínos álom mindez. De előttem az asztal, mely még nem volt leszedve, s melyet ráadásul egész közel helyeztek ágyamhoz. Minden erőmet összegyűjtve, képes voltam rezgő kezeimmel magamat föltámasztani. Fejemmel az asztal fölé hajoltam. Szemeim minden látó képességével oda néztem, — olvastam — — valóban, csak egy pohár volt az asztalon! Eleget tudtam.

Eddig Musset. A viszony tarthatatlan volt ezek után. A költő bevárta fölgyógyulását s azután visszatért Párisba, egyedül. Meg volt törve. George Sandtól elszakadt örökre. Ez ugyan tett némi kísérletet a kibékülésre, de a régi viszony nem volt megújítható. A költő szenvedett egy ideig; később érzelmei bódításával igyekezett megkönnyíteni fájdalmait. De feledett is. George Sanddal 1833 augusztus havában került össze s 1834 szeptemberében már végleg elváltak. Kilenc hónap múlva keletkezett az *Éjtszakák* elseje: a *Májusi éj*; tizenöt hó múlva a *Deczemberi éj*; huszonhárom hó múlva az *Augusztusi éj* és huszonöt hóval az elválás után az utolsó: az *Októberi éj*. Akadtak olyanok, kik kételyt támasztottak az iránt, hogy e négy darabból álló cyklus valóban George Sandra vonatkozik; de e kételyt nem lehet a költeményekből igazolni. Azokban vonatkozások történnek ama helyekre, melyeken együtt jártak. A *Deczemberi éj*ben szerepel az elpártolt kedves egy hajfűrtje is, és tudva van, hogy George Sand, midőn egy alkalommal Mussethez bocsánatért könyörgött, melyet az meg nem adott: azzal boszulta meg magát, hogy levágta gyönyörű szép hajzatát és csomagba téve elküldte a költőnek.

Az *Éjek*, ha aesthetikailag osztályozni akarjuk, elégiák. Párbeszédes alakban vannak írva, a változó hangulatnak megfelelő változatos verseléssel. A költő múzsjával enyeleg, majd meg a múzsa a költővel. Megkérdi bánatosságának okát, vigasztalja, megnyugtatja. A költő pedig, majd ragyogó képet ad a természetről, melynek szemléletében felejtí bajait, majd

meg árnyat lát s ennek elmondja fájdalma történetét, nyugalmas, de panaszos resignációval.

A *Májusi éjet* olvasva, úgy tetszik, mintha a tavasz lanygos fuvalmát éreznők a sorok zenéjében. A múzsa a szabadba hívja kegyelt költője tekintetét és így szól: nézd, nyiladozni érzi a vad rózsa bimbóját s a zöldülő cserjék fakadó rügyére száll és várja a hajnalt a barázdabillegető — — mintha mondaná: nézd, nézd, minden új életre kél, csak te nem: vedd lantodat s nyomj egy csókot múzsádnak ajakára. A költő előtt úgy rémlik, mintha hangokat hallana; fátyolos alakot vél látni a homálytól feketéllő völgyben, az erdők sűrűjében; messzünnen jő a mezők felől, könnyű lába elsiklik a virágos fűszálak fölött. Ez a sajátos álom nem tart sokáig. A látomány elhalványul és végre elvész. De az elébbi hangok csakhamar újra fölhangzanak: «költő, vedd lantodat, nyomj egy csókot múzsádnak ajakára!» S a költő végre megérti múzsája bűbajos szavát, kit testvérének és kedvesének nevez. Ez az égből szállt leány föléje terjeszti szárnyait, a költő homlokára leheli a mennyei ihletést, dalolni kész, csak egy hangra, egy jelre vár és hymnust sugall a bánatról vagy az örömről, a reményről vagy a kétségbeesésről.

A költő azonban kobzát nem szólaltatja meg. Dal helyett mind össze csak egy csókot adhat, mert ő sem a reményt nem éneklé már, sem a dicsőséget, sem a boldogságot, sőt — a szenvedés számára sincsenek többé hangjai. A múzsa biztatja, vigasztalja: semmi sem tesz oly nagygyvá, mint egy nagy fájdalom s midőn ezt mondja, a pelikánnál keres hasonlatot, mely, ha hiába kutatta zsákmányért a tengert, gyermekeivel szívét eteti meg. Így, vérző sebbel, még egyszer föltárja szárnyát a szeleknek; vadul kiáltva, csőrével verdesi szívét s a vak éjbe olyan vést jósló Isten-hozzádot kiált, hogy a tengeri madarak a partoktól messze elrepülnek s hogy a halál szárnyaacsapását érzi és Istennek ajánlja lelkét a haboknál elkésett útas. Lásd, így szól a múzsa, ilyen hangokat adnak az igazi költők.

A költő azonban kobzát nem szólaltatja meg. Hangszere gyöngébb, semhogy visszhangozni bírná a nélkül, hogy megrepedne, nagy fájdalmait. — Ez a *Májusi éj*.

Ebben a költeményben a költő panaszkodott s a múzsa vigasztalt; az *Augusztusi éj*ben a múzsa panaszkodik s a költő

vígasztal. Musset enyelegni látszik a meglankadt szenvedélyvel. Az égi leány, kitől a költő elpártolt, még egyszer eljö leomló fátyolában, hogy — mint egy gyászos özvegy gyermeke sírjára, — félig nyílt ajtajára nyugtassa homlokát. S a költő, ki «halvány czikázást kerget a vésteljes éjben», elmondja az ártatlan örömeiket, miket a természet tár eléje. A múzsa azonban nem hisz: mindig poros lábakkal, izzadó homlokkal térsz meg; ki nem fogysz szörnyű harczaidból, kezeden mindig véres fegyverek. Szíved hiába hazudik, — sebe megmarad. De hát ez a rendje az egész világnak; sóvárgás és megbánás az élet; hivatásunk kezét nyújtani és kezét szorítani. Mindig ugyanazon színészek és egy komédia, és mind abban, a mit az emberi képmutatás átalakított, — igaz nincs semmi más, csak az emberi váz.

A költő ismét a természetre hivatkozik. A virág után most a madár nyújt neki vígasztalást; a múzsa azonban folytatja panaszát kegyeltje fölött: «azt hiszed-e, hogy az ember mint tetszik úgy felejt? — Azt hiszed, hogy magadat keresve, magadat megtalálod?» — — Panaszai mind keserűbbek: mit tettél ifjúságod napjaival, ó kedvesem? Egykor istennők gyönyörködtek rózsás orczáidban, de ezeket elhalványítá a könnyhullatás. A mint elvesztéd szépséged, — elvesztéd ére nyedet. — A költő nemes megnyugvással felel: Az embernek, — úgymond, csak egy örök tudománya van: az örök előre törekvés s az örök feledés. Ó múzsám, mit érdekel engem az élet vagy halál! Szeretek, s nem bánom, ha elhalványulok; szeretek s nem bánom, ha szenvedek. Szeretek és költői alkotó erőmet egy csókért szívesen elcserélem! — — Keservvel megtelt szív, mely örökké bezárultnak hitted magad, — szeress és újjá születel; szeress, és másodszor nyíló virág leszz. Sok szenvedés után kell újabb szenvedés és új szerelem annak, ki szeretett. — Ez az *Augusztusi éj*.

Az *Októberi éjben* ismét a múzsa veszi át a philosoph szerepét. A költő panaszkodik, mert panaszból merít az ember vígaszt: mert jól esik sírni és jól esik mosolyogni a fájdalomakon, miket el is lehetne felejteni. És megemlekezik arról a végzetes szépségről, az örült szenvedélyről és arról a sötét szemű asszonyról, ki «úgy uralkodott fölötte, mint a hüberúr jobbagya fölött». Eszébe jut egy jelenet. Kedvesét az erkélyen várta — egy hideg, barátságtalan őszi este. Vár, vár, de ked-

vese nem érkezik. A türelmetlenség izgalmaitól megtörve, éjféltájt az erkélyen elszunnyad. S midőn a hasadó hajnallal fölebred, feléje jönni látja a várva várt asszonyt, a hűtelent. A költő itt nem tudja fekezni keservét: «Hagyd örökre felednem ifjúságomat, — s midőn rád gondolok, hadd higyem azt, hogy álmodom!» — A múzsza nyugtatja, feledésre kéri; de a költő megátkozza a sötét szemű nőt, kiből elveszett reménye, boldogsága, hite: «s ha a könnyekben nem hiszek: azért van, mert téged könnyezni láttalak».

A múzsának most következő hosszabb megszólalása a költő saját megvallott érzületét adja vissza, — kifejezi szálnalmas, de nem fájdalom nélküli bocsánatát. «Ha szerettedni akarsz, tiszteld szerelmedet, s feledj, ha megbocsátni nem tudsz. A földben békében nyugosznak a holtak: így kell nyugodni elhalt érzelmeinknek is. Az ember örökké iskolába jár, — a fájdalom a mestere és senki sem tudhat semmit, míg nem szenvedett . . . Szánd meg azt a hűtlen szépséget, — szánd: hisz asszony s csak azért helyezett melléje az Ég, hogy keserű szenvedéseidben a boldogság titkát megismerd. Kínos volt az ő föladata is; lehet, hogy szeretted: de a végzet úgy akarta, hogy szívedet megölje. Szánd! hisz bánatos szerelme elmúlt, mint az álom; sebedet látta és — nem tudta gyógyítani. Könnyeiben sem volt, hidd el, minden hazugság, s ha az lett volna is: szánd! hiszen te szeretni tudsz!

Most újra megszólal a költő és esküszik új kedvese kék szemeire, az égnek azurszín boltozatára, hogy a feledés végső pillanata egyszermind a bocsánat pillanata lesz s örök Istenhözadot mond neki az utolsó könnyyel. — Ez az *Októberi éj*.

A *Deczemberi éj*ről nem szólnak bővebben, mert megkísértettük magyar fordításban visszaadni. Csak annyit röviden, hogy ez az összes éjek közt a legbefejezettebb. Compositió tekintetében is remekmű s fokozatos emelkedésével a hangban és a formában, valamint a gondolatokban s az utolsó strophák apályszerű nyugalomával — kerek egészsze fejlődik. Minden érzelme igaz, minden hangja közvetlen; — hatása eszközeiül a kedély egyszerű bensőségét bírja s nem a képzelem szilaj csapongásait.

Ha valamit — nem hibáztatni, de sajnálni lehet: az, hogy ebben is, valamint a többi éjekben a hangulat nem elég

változatos. De gyönyörrel tölti el lelkünket e nem sok hangú, de igazi költészet hatalmas eredetiségével így is, és örömmel elfogadjuk a költő mentségszerű vallomását: «Mon verre n'est pas grand, mais je bois dans mon verre», — nem nagy a pohár, melyből iszom: de az enyém.

* * *

A D E C Z E M B E R I É J .

A költő :

Mint iskolás, egy éjjelen
Intézetünk zord termiben
Virraszték némán, egyedül . . .
S gyászban egy ifju — bus alak,
Magán viselve árnyamat,
Szó nélkül asztalomhoz ül.

Bubánatos, szép arcza volt.
Nytott könyvem fölé hajolt
S szövetnekemnél olvasott.
Kezemre nyugtatá fejét
S búsan mosolygva így lelék
A bágyadt hajnalesillagok. —

Mint serdülő fiú, kívül
Erdőn bolyongtam egyedül,
Haraszt között, dús lomb alatt:
S gyászban — egy serdülő fiút
Vezet felém a füves út,
Testvéremet, vagy — árnyamat.

Kezében lant s vadrózsa-ág,
Köszönt mint régi, jó barát
S hogy kérdem tőle útamat:
Alig mozdúlva, szótalan',
De szívesen és nyájasan,
Ujjával egy dombot mutat. —

Midőn az első szerelem
Fájdalmiban megtört hitem
S pokollá lett szelid lakom:
Leült tüzemhez hidegen
Gyászban az ismert idegen —
Kísértő testvéralakom.

Komor volt ekkor és setét.
Éghez emelte fél kezét
És pallost forgatott a más';
Nem hallat, bár szenved, se jajt
Alig hogy sóhajt egy sóhajt
S el is tűnt már mint villanás. —

Később, midőn a szenvedés
Kéjtől könyörgött feledést,
Vigan emeltem poharat:
S mint vendég előttem terem
Gyászban az ismert idegen —
Elémbe tárva árnyamat.

Leomló köntöse alatt
Visel bibor-foszlányokat,
Fején elfonnyadt myrtuság;
Midőn száradt ujjával int
S reám mosolygva rám koczint,
Kihull kezemből a pohár. —

Egy év után, egy éjjelen
Könnyezve álltam térdemen, —
Elöttem meghalt, jó atyám;
S elárvult gyermek képiben
Árnyam ott könnyezik velem,
Kedves halottam vánkosán.

Kisirt szemén nem-földi kin,
Fájdalmai — fájdalmaim,
Fején tövisből korona.
Földön hever a néma lant
Biborja véres fent, alatt
S mellébe verve pallosa.

Arczára úgy emlékezem,
Hogy mindenütt felismerem,
Vándorutam bármerre tér;
Tán angyal; . . . démon is lehet:
Bármerre vágyjam, — elvezet,
Bármerre menjek, — elkísér. —

Később, hogy megtörött a kin
S egy távol föld virányain
Keresve gyógyirt vagy halált
Az útlan útas elsiet,
Remélve a reményeket,
Miket honában nem talált:

Pizában s Appeninjein,
 Kölnben s a Rajna vizein,
 Nizzában völgyes part megett;
 Flórenczben paloták között,
 Briguesben faházak között
 S a rideg Alpések felett;

Génvában citromlomb alatt,
 Vevayben almafák alatt,
 Havre smaragdszin öbliben;
 S hol Lido gyászos partira
 Nyugszik a sápadt Adria
 S a dogek omló fészkeiben;

A merre láthatár borúl,
 Merre bolyongó vándorúl
 Gyógyulni vittem mély sebem;
 S merre tikkasztó útakon
 Vonszolt a béna unalom,
 Izzadva értem és velem;

S hol nem olthatva szomjamat,
 Szomjaztam uj világokat —
 Szétfoszló álmot kergeték,
 S hol tövises ösvényeken
 A régi várt rám szüntelen:
 Hazugság és kétszínűség;

S a hol végetlen útakon
 Kezembe rejtve homlokom,
 Mint gyermek, ejték könnyeket,
 S hol mint juh gyapját, — érzém,
 Megtépvé cserjék sírején
 Tépett, elárvult lelkemet;

S hol álomra hajtám fejem,
 Halálért kulcsoltam kezem,
 Hol csak por érte lábamat;
 Hegyek gerinczén fent s alant:
 Mint gyászt öltött boldogtalant
 Láttam kísérő árnyamat.

Ki vagy, ki útam szüntelen elálló
 E bánatos, mulandó életen?
 Te nem lehetsz, ezt mondja mélaságod,
 Nem, nem lehetsz sötét balvégzetem.
 Mosolygásodban jóság és ígézet,
 Könnyedben olyan sok a száanalom:

Balsorsnak is örülök — látva téged,
Kinomnak tán testvére szenvedésed,
Egy szent, baráti vonzalom.

Ki vagy? . . . Őrszellemem se' vagy te nékem,
Lezárult ajkad soha jelt nem ad;
Látod bajom, s mi érthetetlen épen:
Nyugodtan nézel nagy fájdalمامat.
Két évtizedje kísérsz végzetemben
S szólítani hogy kell, nem mondtad meg azt;
Ki vagy? — Oh szólj! — Isten küldöttje? szellem? —
Mosolygsz s nem osztozol meg örömben,
Részvétet adsz: de nem vigaszt.

Ma este is, — oh láttam, megjelentél.
Sötét, borús egy zordon éj vala.
Magányban, vánkosomra dölve leltél,
Kívül hangzott a szél zugó dala.
Egy kedves, kedves — drága nyomra néztem,
Mely égő csókjaintól még meleg . . .
Oh, milyen gyors a nő a feledésben —
Hideg közönnyel széllyeltépte éltem,
Nem élek már, csak szenvedek.

Kiszedtem sok imént kapott levélkét,
Hajfűrtöt s más szerelmi zálogot;
Mindez ismétli örök esküvését,
Feltámaszt egy leáldozott napot.
Elöttem mind e kincs, mit óva rejtek,
Reszketve nyujtom kezemet felé:
Megannyi könny, miket zokogva ejtett
S miket ma már örökre elfelejtett
A sziv, mely tegnap könnyezé.

Szövetbe rejtem, sóhajtozva érted,
Boldog multam e drága romjait,
Mit itt e földön elmulás nem érhet:
Hajfűrtöd és virágszalagjaid . . .
S a multba szállok mint bűvár a mélybe,
Keresve s nem találva kincseket,
S ott lenn — zokogva viszem temetére,
Társ nélkül, földi szemtől nem kísérve,
Szegény, megölt szerelmemet.

A szent ereklyét gyászszinű pecséttel
Készül lezárni reszkető kezem,
Hogy visszaadjam néma könnyezéssel,
Miben hitem nincs — s nem kétkedhetem! . . .
Oh, büszke, gögös örült, gyöngye asszony

Büntetni fog még az emlékezet:
 Mért csalnod lelkedet? — miért fakaszszon
 Kebled sóhajt, — oh mondd! s miért ez arczon
 A könny, ha szived nem szeret?

Tudom, epedsz még, szenvedsz, könnyet ejtesz,
 Hiába mind: közöttünk egy szeszély!
 Csak menj, és olvasd, majd mig elfelejtesz
 Bús perczeid és — — légy tovább kevély!
 Menj, menj s kebled, mely hidegebb a jégnél,
 Vigye kibékült, örült gögödet:
 Az én szivem erős, — oh, nincs a végnél,
 Nem egy seb fér még tátongó sebénél,
 Míg a tied majd megkövet.

Menj, menj, kit dús, pazar gondviselésed
 Nem akart mindennel megáldani,
 Kiben tökélylyé emelte a szépet:
 S ki nem vagy képes — megbocsátani!
 Menj, menj! siess s légy boldog végzetedben,
 Marad reményem, oh, nyugodt lehetsz;
 Vesd el szerelmünk a vándorszelekben...
 Örök egek! — kit annyira szerettem,
 Ha itt hagysz: úgy hát mért szeretsz?! —

— De hirtelen a komor éjjetétben
 Alak lopózik hozzám nesztelen:
 Az ablakfüggönyön most árnya épen,
 Közelg... im itt van nyugvó helyemen.
 Ki vagy, te halvány, szótlan, bús kísértet,
 Ki orczáimnak mását viseled?
 Oh, gyászos vándor, léptem mért kíséred?
 Életben, álomban látlak-e téged,
 Kiben magamra ismerek?

Ki vagy? — oh mondd, gyermekkoromnak árnya,
 Zarándok, kit nem fáraszt el az út;
 Felelj: szemem alakod' mért találja
 Mindenhol, merre lábam nyoma fut?
 Ki vagy, ki mindig csak búban kerestél,
 Magányos régi vendég, oh felelj!
 Hogy engem kell kísérned — mit véthettél?
 Ki vagy, ki vagy, hűséges, drága testvér,
 Kit örömöm nem érdekel?

A litomány:

Az én atyám a te atyád.
 Ne nézz angyalnak, jó barát,

S ne láss bennem rossz szellemet ;
 Az enyéimről sem tudom,
 Hol tűnnek el, mely úton
 E vénült sárgolyó felett.

Démon, sem Isten nem vagyok.
 És ajkad jó nevet adott
 Midőn testvérednek hívott.
 A hol lélsz, — mindig ott leszek,
 Mig sírkövedre ülhetek,
 Ha majd napod leáldozott.

Az Ég rám bizta szivedet ;
 Mikor nagy szenvedésedet
 Nem bírád: jer, vigaszt adok.
 Bármerre mégy, veled leszek,
 De nem szoríthatom kezéd:
 Mert én, én a — — magány vagyok.

BÁNFI ZSIGMOND.

ÉRTESÍTŐ.

Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása. Többek közreműködésével megírva. Szerkeszté dr. Zelizy Dániel. Debreczen, nyomtatott a város könyrnymodájában. 1882.

Hajdumegye leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1882 Debreczenben tartott XXII. nagygyűlésének alkalmából kiadja és a nagygyűlés tagjainak emlékül ajánlja Hajdumegye közönsége. Szerkesztette dr. Varga Géza. Debreczen, nyomtatott a város könyrnymodájában, 1882.

«Ismerd meg tenmagadat», régi bölcs mondat, melyet Hajdumegye leírása szerkesztője jelmondatul választott. A haza részletes és alapos ismerete ápolja a honszeretetet, nemes tettekre serkent, növeli az önértetet, kellő tájékozást nyújt azoknak, kik a nemzet sorsa körül intézkednek. Az egész hazáról teljes és hű képet csak akkor fogunk alkothatni, ha minden egyes része, minden vidéke természeti, társadalmi és történelmi szempontból alaposan meg leend vizsgálva és ismertetve. Azért becsesek a monographiák, melyek egyes városok és vidékek leírásával foglalkoznak, azokból az, ki az ország egyetemes földrajzát, történelmét akarja megírni, a legmegkapóbb vonásokat kölcsönözheti. Örömmel üdvözlünk azért minden helyíratot, minden topographiát és monographiát, mely

nem pusztá compilatio, nemcsak az általánosan ismeretes dolgokat közli, hanem önálló kutatás eredménye s új adatokat hoz napfényre. A két monographiát, melyeknek címét főntebb kiírtuk, mindenestre örömmel üdvözölhetjük, mindkettő megérdemli a közönség figyelmét, s hogy a *Budapesti Szemlében* is megemlítsük.

Debreczen szabad királyi város egyetemes leírása oly mű, mely már külső alakjánál és termetes voltánál fogva imponál. Igen díszesen kiállított nagy kötet az, mely 920 lapot, több táblát s Debreczen városának térképét foglalja magában. A kiállítás a városi könyvnyomda becsületére válik; a betű, papíros tiszta és szép, sajtóhiba kevés van benne, a meteorologiai viszonyokat föl-tüntető számsorozatok és graphikai táblák pedig oly gyönyörűek, hogy ritkítják párjokat, a városi térkép is nagyon sikerültnek mondható. A címlapot a város szépen csinezett címere ékesíti. A munka díszes külsejének megfelel a tartalma. A város törvényhatósági bizottsága 1880 május 13-kán mondá ki, hogy Debreczen és határa egyetemes leírása 1882-ben azon időre elkészítettessék, melyben a magyar orvosok és természetvizsgálók Debreczenben fognak gyűlésezni. A könyv részletes terve csak 1880 november hóban készült el és csak akkor kezdék meg munkájokat azok, kik a könyv egyes szakaszainak megírására vállalkoztak. Tehát aránylag nagyon rövid idő volt rendelkezésökre, s hogy mindannyian mégis kellő időben elkészültek, ez valóban fényes tanúságot tesz lelkes buzgalomról. A közreműködők névjegyzéke díszes írói kört mutat föl, mely leginkább a debreczeni tanintézetekben működő tanártestületekből került ki. A szerkesztéssel dr. Zelizy Dániel gyakorló orvos bízott meg, s kétségkívül leginkább az ő fáradságtalan buzgalmának köszönhető, hogy a munka a kellő időben a nyomdából kikerült.

Az egész munka három részre van osztva: az első rész Debreczen városa és határa természeti viszonyait tárgyalja; a második rész a társadalmi állapotokat írja le, a harmadik pedig a város történelmét vázolja a legrégebb időktől fogva. A második rész a legbővebb és legrészletesebb. De az első rész is nagyon tanulságos. Ezt Tikos Imre, Szücs Mihály, dr. Török József és Kovács János dolgozták ki. Tikos érdekesen és alaposan írja le a földrajzi viszonyokat, a város és határa fekvését, a domborzati és vízrajzi viszonyokat; Szücs az éghajlati viszonyokat tárgyalja; az 1853—70-ig való években tett megfigyelések eredményeit csak főbb vonalokban, az 1871—80 években tett megfigyelések eredményeit pedig részletesen közli és érdekes összehasonlításokkal világosítja föl. Dr. Török József a geologiai viszonyokat s a Debreczen határában előforduló rovarokat ismerteti meg, végre Kovács János a Debreczen tizenhét □ mérföldnyi határában előforduló növényeket, az emlősállatot, madarakat, hüllőket, kétéletűeket és halakat sorolja föl.

A második részben dr. Zelizy Dániel Debreczent elsöben általános vonásokkal írja le, mint az Alföld tősgyökere magyar városát, azután mint törvényhatóságot s Hajdumegye székhelyét ismerteti meg, végre népességi viszonyait tárgyalja. Debreczen határa a legújabb kataszteri fölmérés szerint 166,286 hold 1449 □ öl, vagyis

166 osztrák □ mérföld, e roppant határánál fogva igen vagyonos város. Összes adóssága csak 1.320,000 forintra rúg, tudniillik 1863-ban a magyar földhitelintézetől fölvelt 200,000 forintot, 1873-ban a magyar állami kincstártól 120,000 forintot s 1876-ban az osztrák-magyar banktól egy millió forintot vett föl, mind a három kölcsön 32, illetőleg negyven év múlva le lesz törlesztve. Az adósság törlesztésére az által teremtett alapot, hogy a várost környezte belső közlegelőből 14,700 katasztralis holdat a közlegelő használatára jogosítottak között fölosztott, azon kikötéssel, hogy az illetők egy-egy osztályozott hold után nyolczvan forintot fizessenek be községi adó helyét pótló alap czímén; az így följánlott és befizetett összeg 900,000 forintot tesz. Tehát Debreczen város lakossága azon szerencsés helyzetben van, hogy községi adót nem fizet. A város bevételei az utolsó években a 7—8 százezer forintot meghaladták, a kiadások után mindig volt pénztári maradvány. Azért képes volt a közügy érdekében áldozni s valóban sokat is áldozott a város szépítésére, az utczák kikövezésére a színház építésére, a tanintézetekre s mindenféle más jótékonyági intézetekre. A közoktatás ingyenes, az ingyen iskoláztatás elvét a város még a közoktatási törvény megalkotása előtt kimondta s annak életbeléptetése s jövője biztosítása alapjául legjobb minőségű földjéből egy ezer holdat adományozott. Sőt 1876-ban a város 140,000 forint készpénzből álló alapítványt tett azon czélból, hogy e tőke kamataiból az utódok számára és szükségéihez képest iskolák állíttassanak. Az összes hitfelekezetek iskolái fõntartásához a város évenként 15,000 forintnyi adománnyal járul. Buda-Pesten kívül csakugyan nincs város, mely a közoktatás céljaira többet áldozna, mint Debreczen.

A város közigazgatási tekintetben hat részre oszlik, mindegyike a belső és legfőbb utca nevével nevezetik el s mindegyik városrész bel- és külvárosi tizedekből áll. A hat városrészben van összesen 3687 házas telek, az 1881-iki népszámláláskor 5438 épület íratott össze, melyekben 11,645 lakás van; ezekből 177 a pinczében, 11,324 földszinten, harminczhárom felemeleten, kilenczvenhat első, tizenhárom második, egy harmadik emeleten s egy a padláson. A város tehát túlnyomóan földszinti házakból áll. messzire szétterjed, utczái fölötté szélesek, nagyon elüt a nyugat-európai szűk és görbe utcájú városoktól, inkább roppant nagy faluhoz hasonlít. De a benne való lakás annál egészségesebb lehet, annival is, minthogy utczáit és köztereit az újabb időben fákkal beültették.

A város népessége az utolsó számlálás szerint 52,748 lélekre rúgott, ebből 1626 lélek a helyõrséget alkotó katonaságra esik. Ez még csekély népesség a határ nagy kiterjedéséhez képest. Maga a város 675 holdat és 892 □ ölet foglal el, e területen a számlálás talán helyesen történt meg, de a tanyai lakosság aligha pontosan íratható össze. A polgári népességet alkotó 51,122 egyén között helvét hitvallású 39,428, római katolikus 7,047, zsidó 3,089, görög katolikus 722, ágostai hitvallású 565, görög keleti 225, hitfelekezet nélküli 19, unitarius öt, örmény katolikus egy. Jóllehet az ingye-

nes közoktatás elvét a város már régebben kimondta, mégis a sem írni sem olvasni nem tudók száma aránylag még nagy, összesen 17,725-re rúg, tehát a népesség 34·68 százalékát teszi. Azonban e számból 6824-et le kell vonni, mert ezek hat éven alúli gyermekek voltak, s így az olvasni írni nem tudók száma tulajdonképen csak 20·59 százalék. Az ágostai hitvallásúak közül 83·71, a zsidók közül 70·37, a helvét hitvallásúak közül 62·82 százalék tud olvasni írni.

Ez és egyéb statisztikai adatok közlése után dr. Zelizy a város népességének jellemrajzát adja; ez az egész kötetnek egyik leg-sikerültebb szakasza, oly érdekes, hogy egészen ki kellene írnom; mindenki gyönyörködve fogja olvasni.

A következő szakaszokban Könyves Tóth Mihály, dr. Zelizy Dániel, Chilko László, Szakszó Rezső, dr. Popper Alajos, Harmath Gergely, Joó István, dr. Király Ferencz és Balogh Ferencz az egyházi és iskolai állapotokat írják le; legérdekesebbek azon részek, melyek az elemi iskolákat, a főiskolát és a különböző szakiskolákat ismertetik meg. A hitfelekezeti elemi iskoláknak részint föntartá sára, részint építésére s tanköteles árva gyermekek neveltetésére 1878—79 ben a város összesen 56,456 forintot adott ki, ebből a helvét hitvallású iskoláknak 35,057 forint, a római katolikus iskoláknak pedig 21,279 forint jutott. A magyarországi kálvinizmus főfészkeiben a különböző hitfelekezetek valóságos testvérekül tekintik és segítik is egymást. 1882-ben a város két községi tanyai iskolát állított föl a hortobágyi pusztá nyugati részén. Az 1880—81-ki tanévben volt reformatus fiúiskola 18, leányiskola 20, római katolikus fiúiskola négy, leányiskola három, ismétlő iskola volt a reformatusoknál hat, a római katolikusoknál pedig kettő. Az osztályok száma a reformatus iskolákban 94, a katolikus iskolákban 11; ezenkívül volt három nőnövelde 20 osztálylyal s három izraelita magániskola 11 osztálylyal. A 6—12 éves tankötelesek összes száma volt 4621, ezek közül 4056 járt az iskolába, 13—15 éves tanköteles volt 1827 s tetteleg járt iskolába 1486, tehát 565 oly gyermek, ki 6—12 éves s 341 olyan, ki 13—15 éves, nem részesült iskolai oktatásban. A tanítók és tanítónők összes száma 80-ra rúgott. Dedó vagyis óvoda kettő van, egyik községi, másik a reformatusoké, amabban 250-nél több gyermek van, az utóbbiba 110—120 gyermek jár. — Géresi Kálmán érdekes adatokat közöl azon irodalmi férfiakról, kik Debreczenben a XVI. századtól fogva működtek; nevezetesen Földi Jánosról, Fazekas Mihályról, Csokonai Vitéz Mihályról, Budai, Sárvári, Ercei, Péczely, Kerekes és Vecseyről, stb. Ugyancsak Géresi a színészetről értekezik, s a Debreczenben levő könyvtárakat ismerteti meg. A következő szakaszokban Szücs Mihály a mezőgazdaság, Kovács János a kertészet, Békessy László az állattenyésztés, Török Gábor az erdőgazdaság, dr. Király Ferencz az ipar, kereskedelem, forgalom és közlekedés viszonyait tárgyalják. Végre dr. Tegze Imre a közegészségügyet és dr. Zelizy Dániel a Debreczenben elhelyezett állami hivatalokat ismertetik meg. A harmadik részben azután Kovács János a Debreczen vidékén talált Ősrégiségekről értekezik, Szücs István pedig a város tör-

téneit tárgyalja. Kovács értekezéséből kitetszik, hogy Debreczen vidéke a történelem előtti időszakban már meg volt szállva; a Kovás völgyben, a Nagy Csere szélén a vámospércsi út mellett, továbbá a Tóczó mellett s talán még két más helyen kőkorszaki tárgyakat leltek. Hogy Debreczen a magyarok bejövetele előtt már lakott helység volt, azt szláv eredetű neve is bizonyítja.

Szücs a város történeteinek vázlatát a következő szavakkal fejezi be: «Habár az előadottak szerint sokszor sírt is e város vérkönyveket, s habár múltja nem más is, mint szakadatlan láncolata a folytonos szenvedéseknek és dicső képe nagyszerű áldozatoknak, még sem kívánt e város a közművelődés és haladás pályáján visszamaradni!» A szerzővel együtt mi is óhajtjuk: «Legyen e város polgárainak jelzője: emelkedett lélek, gondolkodni szerető tiszta fő, minden fonákiságon fölülzárnyaló szellem, jóra, szépre, nemesre hevülő kebel, minden felebaráti, de kivált a szerencsétlenek sorsáért melegen dobogó szív, közügyekben érdekelttség, tettekben — ha kívántatik — áldozatokban is nyilatkozó kész hazafiság, s az összes emberiség jólétére irányzott szent törekvés.»

A második munka, melyet olvasóinknak be akarunk mutatni, Hajdumegye leírása. Ez új megyét csak az 1876: XXXIII. törvény-cikk alakította a hajdúvárosok kerületéből, Szabolcsmegye és Biharmegye egy-egy részéből. Nánás, Dorogh, Böszörmény, Hadház, Szoboszló és Vámos-Pércs hajdúvárosok s az e városok birtokos lakosaitól bírt puszták, továbbá Csege, Balmaz-Ujváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspök-Ladány, Szovát, Tetétlen és Földes, valamint Józsa-Szentgyörgy szabolcsmegyei községek s végre Kaba, Mike-Pércs és Sámson biharmegyei községek képezik az új megyét, székhelye pedig Debreczen. Sokan még ma is zokon veszik, hogy a «Hajdukerület kitöröltetett az élők sorából», az új megye egyes alkotó részei még mindig némi idegenkedéssel viselgetnek egymás iránt, dr. Varga Géza, a mű szerkesztője, azért így nyilatkozik az előszóban, hogy «ha a megye leírása által sikerül az egymástól idegenkedő elemeket egymáshoz közelíteni, vagy csak az őszintén fölmutatott hiányok egy részét bármily csekély mértékben javítani, akkor a mű célját elérte.»

A megye bizottsága csak 1881 december 19—21-kei gyűlésén határozta el a helyírat elkészíttetését s az e végre kiküldött bizottság csak 1882 márczius 24-kén tartá meg első és utolsó ülését. Az idő tehát nagyon rövid volt, s a közreműködők nagy szorgalmat és buzgalmat fejtettek ki, midőn ily rövid idő alatt a munkát elkészítették. Természetes, hogy az nem lehetett oly alapos és részletes, mint Debreczen leírása. De mindazáltal eléggé kimerítő s a megye jelen állapotát eléggé híven ismerteti meg. Az első részben Sillye Gábor a Hajdukerület történetét adja, Kiszélák Sándor pedig a Szabolcs és Bihar megyékből kiszakasztott községek nevezetesebb történeti mozzanatait közli; a második részben Pretsinszky Pál, dr. Varga Géza és dr. Schuk József a megye természeti viszonyait írják le, a harmadik részben Weszprémi Kálmán alispán, Szinai Gyula, dr. Varga Géza, Kasztl László Pretsinszky Pál, Bese

Sándor, Katona Endre, Kiezelák Sándor, Kiss József, Kozma Sándor és Soltész László a közigazgatási, népességi, közgazdasági, egyházi és iskolai viszonyokat tárgyalják, végre a negyedik részben dr. Varga Géza még a közegészségi viszonyokat ismerteti meg. A mű legrészletesebb és legérdekesebb része az, mely a Hajdúkerület történetét tárgyalja; ez maga 110 lapot foglal el, mi az egész műnek egy harmada. — A közegészségügyi viszonyokra vonatkozó adatokból látjuk, hogy a megyében csak a váltóláz uralkodik mint tájkór, s hogy ennek leginkább a posványok az oka, melyeket ki lehetne és kellene szárítani. Az 1877-től 1881 ig való öt évben átlag 1000 lélekre 48·3 születés s 37·5 halálozás esett, a születési arány legkedvezőbb a római katolikusoknál, legkedvezőtlenebb az izraelitáknál, de a halálozási arány az izraelitáknál legkedvezőbb s a római katolikusoknál legkedvezőtlenebb. E körülmény oka leginkább a gyermekek nagy halandóságában rejlik, a hét éven alúl meghalt gyermekek száma az összes halottak 53·9 százalékát teszi! Azt pedig, hogy oly sok gyermek hal meg, a járványkép föllépő gyermekbetegségek: a roncsoló toroklob, himlő, kanyaró stb. okozzák, s az, hogy igen kevesen folyamodnak orvosi segítségért. A meghalt gyermekeknek majdnem felénél az orvosi segítség még meg sem kíséreltetett. Az izraelitáknál a törvénytelen gyermekek száma csak egy, a római katolikusoknál pedig tíz százalékát tette az összes születéseknek, továbbá az izraelitáknál a hét éven alóli halottaknál száz eset közül 7·8, a római katolikusoknál 43·5, sőt a helvét hitvallásúaknál 49·3 esetben nem vétetett igénybe az orvosi segítség. E két körülmény eléggé megmagyarázza azt, hogy miért oly kedvezőtlen a halandósági arány a katolikusoknál, ellenben oly kedvező a zsidóknál. A megye népessége az öt év alatt 5371 egyénnel szaporodott a születési többlet által; Debreczen szabad királyi város ez adatokban nincsen befoglalva. A megye összes népessége 129·207 lélekre rúgott, területe 2340·98 □ kilométer, míg Debreczen határának kiterjedése 1012·24 □ kilométer.

Csak néhány adatot írtunk ki a munkából, mely Hajdumegyét tárgyalja. Ebből is láthatjuk, hogy az szintén figyelemre méltó munka. E szerint irodalmunk két becses monographiával szaporodott azon alkalomból, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók Debreczenben tarták meg ez évi vándorgyűléseket. — Vannak orvosok és természetvizsgálók, kik ellenszenvvel, sőt némi gyűlölséggel viseltetnek e vándorgyűlések iránt, s a kik azoktól nem csak magok maradnak el tüntetőleg, hanem másokat is visszatartóztatni igyekeznek. A debreczeni gyűlés alkalmával is nyilatkozott az ellenséges irány. Azt mondják, e vándorgyűlések egészen hiábavalók, céljuk csak dinom-dánom és eszem-iszom, komoly tudós nem vehet részt oly gyűlésekben, hol a többség nem szakemberekből áll, stb. Nem akarjuk állítani, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései soha és seholsem szolgáltattak okot némi kifogásokra, de az ellenök szórt vádak mégis legnagyobb részt alaptalanok. Senkiséem tagadhatja, hogy a tudományos ismeretek terjesztéséhez és gyarapításához ők is hozzájárultak, hogy a tudományos

eszmecserét előmozdították, hogy közvetve és közvetlenül a magyar irodalomnak hasznos szolgálatokat tettek, hogy a nemzeti önérzetet ápolták és terjesztették. Hogy vannak orvosok és természettudósok, kik világukat véka alá szeretik helyezni, vagy tudományukat csak magas áron árulják, a kik tehát vándorgyűlésektől és más oly gyűlékezettől távolmaradnak, melyek a tudomány népszerűsítését célozzák, — hogy mondjuk ily orvosok és természetvizsgálók vannak, az ellen legkisebb kifogásunk nem lehet. Kiki úgy cselekedjék, a mint jónak látja. Hanem hogy abban, ha valaki ily gyűlésben részt vesz s ott előadást tart, bizonyos intéző körök vétséget akarnak látni és keresni, azt már nem értjük, azt legalább is nagyon furcsa dolognak kell kijelentenünk. Íme, ha a debreczeni gyűlésen megjelent orvosok és természetvizsgálók egyetlen egy komoly értekezést sem tartottak, egyetlen egy okos gondolatot sem terjesztettek volna, már az által is, hogy alkalmat és okot szolgáltatott két becses munka megszületésére, többet használt a magyar tudományosságnak és irodalomnak, mint azok valaha fognak használni, kik néhány fiatal szakembert fenyegetés által az elmaradásra készítettek. S ha a Debreczenben tartott előadások közül például annak, melyet dr. Chyzer Kornél Magyarország gyógyvizeiről tartott, csak annyi hatása lesz is, hogy a belügyminiszter, illetőleg a közegészségügyi tanács jövőben ne vesztgesse a költséget oly munka kinyomatására, melyben *A magyarországi fürdők évi látogatásáról* közöl kimutatást, de ebben a mehádiai Herkulesfürdőről, Buziásról, Tusnádról, Pöstyénről, Borszékről, Bikszádról stb. megfelelkeznek — már evvel is a debreczeni gyűlés hasznos szolgálatot fogna tenni. —s.

Athenais. Geschichte einer byzantinischen Kaiserin, von Ferdinand Gregorovius. — Leipzig. 1882. Brockhaus.

A görög philosophus leánya, ki a hellén istenekért rajong, utóbb egy orthodox hitű keresztényen császár neje lesz és végre, mint maga is igazhitű és lelkes keresztényen, Jeruzsálemben számkivetésben végzi regényes életét, kétségtelenül a történelem legérdekesebb nőalakjainak egyike. Ha nem is tekintjük azt, hogy élete az ötödik századnak a régi világot átalakító eseményeivel és alakjaival folytonos kapcsolatban van: a szellemes, nagy műveltségű nő maga is, bámulatos emelkedése, gyors bukása és szomorú vége oly regényes természetűek, hogy kitűnő életírója Gregorovius, a középkori Róma jeles történetírója, méltán csodálkozik azon, hogy a modern német regényírók, kik hőseiket a legtávolabb vidékeken és korokban szeretik keresni, még eddig fel nem fedezték s úgynevezett «művelődéstörténeti» regény hőisévé nem tették.*) Ő maga legújabb kitűnő könyvében más czelt tűzött maga

*) Abban azonban téved Gregorovius, ha azt állítja, hogy Athenais-Eudokia történetét Németországban soha sem dolgozták fel regénynyé. Úgy látszik, nem ismeri Benedikte Neubert «történeti regényét»:

elé: történetírója akar lenni Athenaisnak; saját phantaziáját csak annyiban kívánja a vonzó császárné életének elbeszélésében érvényesíteni, a mennyiben e nélkül a legszigorúbb történetíró sem képes, a múltnak sem embereit, sem eszméit, sem egész világát megalakítani, érthetővé tenni. Könyve tehát a legpontosabb forrástanulmányon, a hagyomány legóvatosabb bírálatán alapszik és sehol sem megy túl a források megbízható adatain és vallomásain. Mégis, az előadás és szerkezet művészete és a felfogás szellemes volta, melyek Gregoroviust általában jellemzik, élvezetes és lekötő olvasmányt teszik e gyönyörű könyvet, mely a legnagyobb tudományval van írva és mégis a teljesen tájékozatlan laikus olvasó figyelmét is mind végig a legelevenebben foglalkoztatja.

Athenais egy athéni philosophusnak, Leontiusnak leánya és körülbelül 400-ban született Krisztus után Athénben. Atyja az akadémia tanára és jó módú ember volt. A kiváló szépségű és igen tehetséges leány kitünő nevelésben részesült, még pedig teljesen régi pogány nevelésben. A Byzanczban székelő, többnyire jó keresztény hitű császárok ugyan ismételve és szigorúan eltiltották az ókori pogány vallást és a régi pogány tudományt; Nagy Theodosius 380-ban egyenesen megparancsolta, hogy az «összes népek az isteni Péter apostol vallásában higyenek»; — de e rendeleteket Athénben sohasem foganatosították. E város már jó ideje elveszítette volt régi történeti fontosságát és jelentőségét. Konstantinápoly, Alexandria és Antiochia mellett, kis és jelentéktelen vidéki helylyé lett. De tudományos híre és értéke teljes épségben maradt. A régi nagy iskolák még fennállottak, és a ki a görög-római világban a tudományos képzettség legmagasabb fokára törekedett, felkereste Athént, melyet számos nagyszerű műemléke is érdekessé tett. Ez emlékek és a régi tanintézetek sokkal erősebben is kötötték Athént a mind gyorsabban hanyatló régi hellén-pogány világhoz, mint az ókor bármely más városát. A görög és római világ legnagyobb és legfontosabb városai a IV. és V. században már majd teljesen keresztények és a keresztényen theologiai viták központjai voltak, míg Athénben Apolló és Demeter kultusza, Homér és Sophocles költészete, Plató és tanítványainak tanai még folyton az élet erejével dacoltak az új hittel és a bigott császárok edictumaival.

E légkörben született az ötödik század elején és nevelkedett szép és művelt hajadonná Athenais, mint a pogány világ lelkes tisztelője és védője. Még élete végén is könyv nélkül tudta Homért és Sophoklest, a görög nyelvet a legnagyobb tisztasággal beszélte és írta, a régi görög irodalomban kitünően jártas volt. Atyja halála 431-ben roppant forduló pont életében és világnézetében. Az öreg Leontius összes vagyonát két fiára hagyta; Athenais atyjának végrendelete értelmében csak száz aranyat örökölt. Midőn testvérei, ismételt kérésére nem akarták neki az apai örökség egy harmadát

Eudoxia, Gemahlin Theodosius des Zweiten (Lipscse, 1805), mely persze ma már teljesen feledésbe ment, de megjelenésekor nagy tetszést aratott volt.

kiadni, Athenais elszántan Konstantinápolyba ment, hogy jó ügyét magánál a császárnál védelmezze.

A keletrómai birodalom trónusán akkor (408 óta) Arcadius fia, a 401-ben született II. Theodosius ült. Igen tudós, vallásos, szelíd ember, de egyszersmind gyáva, gyöngé, erélytelen fejedelem volt. Nem is ő uralkodott, hanem egy évvel idősebb nővére, az Augusta Pulcheria, egy erélyes, eszes és vallásos nő, ki a világ legromlottabb udvarát legalább nagyjában szent kolostorrá tudta átváltoztatni. Az apáca gondolkodású és életű Pulcheria nevelte, vezette és helyettesítette könyvmoly természetű öccsét. Épen ez időtájt feleséget is keresett számára, nehogy Nagy Theodosius háza kihaljjon. De Pulcheria ideális nőt keresett, milyet az akkori görög világ előkelő családjaiban nem igen talált, és máris megúnta nőnéző feladatát, midőn Athenais egy kérvényvel eléje lépett. Pulcheria fokozódó bámulattal nézte a gyönyörű leány szépségét és kellemét, hallgatta előadásának kifogástalan hellén zamatát és rethorikus művészetét. E nőben megtalálta a rég keresett sógornőt. Theodosiust is annyira elragadta az athéni tanár leánya, hogy rögtön szenvedélyesen megszerette és nőül kívánta. Athenais, nem tudni, vajon melyebb belső tusa után-e, áttért a keresztyén vallásra, fölvette az Eudokia *) nevet s a keletrómai birodalom császárnője lett, 421-ben.

Eudokia életéről nem sokat tudunk és még e kevés is töredékes s sokszor homályos. Sokáig igen kedvező és kellemes viszonyok közt élt. Férje szenvedélyesen szerette az épen hozzá való tudós és szellemes asszonyt; Pulcheria, ki tovább is birtokosa maradt a császári hatalomnak, barátnője és jóakarója volt. Boldogsága legmagasabb fokát valószínűleg 437-ben érte el, midőn szeretett leánya Eudoxia III. Valentinianus császár nejévé, a nyugatrómai birodalom császárnőjévé lett. A sorsnak e csodálatos kegye, mely a szerény athéni philosophus szegény leányát császárnővé és egy császár anyósává tette, bizonyára nem maradt hatás nélkül szívére, mely régebben oly benső szeretettel és hittel csüggött a pogány isteneken. Mind jobb és hívőbb keresztyén lett, mit már abból is szabad következtetnünk, hogy 438-ban Jeruzsálembé zarándokolt. Útközben, Antiochiában, a sophista leánya oly nagyszerű görög beszédet mondott e város dicsőítésére, hogy a hallgatókat lelkesedett tetszésre ragadta. Igazi keresztyénné csak most Jeruzsálemben lett Eudokia, ki egy eszten-deig tartózkodott a szent városban, melylyel már ez alkalommal is igen sok jót tett.

Jeruzsálemből visszatérte után gyorsan és iszonyúan hanyatlott a császárné csillaga. Előbb meghasonlott sógornőjével, a hatalmas Pulcheriával, utóbb férje szerelmét is elveszítette. A közte és Pulcheria közt keletkezett ellenségeskedés okairól nincs tudomásunk; Theodosius haragját a következő, nem épen valószínűtlen elbeszélé-

*) Nem *Eudoxia* (annyi mint Dicsőség), mint sokan tévesen nevezik; így hívták Theodosius anyját s utóbb Athenais-Eudokia leányát, III. Valentinianus császár boldogtalan feleségét. *Eudokia* annyi mint Isten kegye.

léssel indokolja a hagyomány. Az udvar egyik legbefolyásosabb embere Paulinus volt, a császár gyermekkori játszótársa, most az udvari nép egyik főembere. E Paulinus igen szép férfiú volt, és a konstantinápolyi chronique scandaleuse azt állította, hogy mind a két császárné szerette. Egyszer Theodosius — Paulinus nélkül, a ki gyöngélkedett — a templomba ment, mert ünnep volt. Az úton egy szegény ember egy kiválóan szép phrygiai almával kínálta meg a császárt. Ez átvette az almát, százötven aranyat fizettetett ki a szegény embernek s rögtön nejének küldte a pompás gyümölcsöt. Eudokia azonnal Paulinusnak kedveskedett a szép almával, és a kegyencz, nem tudva az előzményekről, tisztelete jeléül a császárnak küldte meg az almát. Theodosius rögtön előhívatta nejét és kérdezte, hogy mit tett a neki küldött almával. Eudokia elég gyöngö volt azt állítani, hogy megette, s midőn a császár ismételte kérdését, még esküvel is megerősítette állítását. Erre Theodosius előmutatta az almát, Eris almájának e méltó párját, iszonyúan megharagudott, Paulinust rögtön megölette, nejét pedig Jeruzsálembé küldte számkivetésbe. Ez 442-ben vagy 443-ban történt. Mi ez elbeszélésben az igaz, s mennyi a mende-monda, azt nem tudjuk; de jellemző a szenteskedő udvarra nézve, hogy ott az erkölcstelenség vádja nemcsak a szellemes Eudokiát, hanem még a szent Pulcheriát is érthette.

Eudokia elhagyta a fényes Konstantinápolyt s a szegényes, kis, egészségtelen Jeruzsálembé vonult vissza, hol majdnem teljesen eltűnik a történet színpadáról. De még sem egészen. Egy véres tett, melynek oka és okozója volt, még egyszer reá fordítja a világ figyelmét. Midőn Eudokia a szent városba ment, elkísérték őt a presbyter Severus és a diaconus Johannes is. Theodosius, kinek feltékenysége, úgy látszik, épen oly szenvedélyes volt, mint előbb szerelme, megtudta, hogy e férfiak már Konstantinápolyban is benső viszonyban voltak nejével s hogy Jeruzsálemben is Eudokia kegyeltjei közé tartoznak. A császár azért rögtön elküldte Saturninus grófot a szent városba és meggyilkoltatta Severust és Johannest, mire Eudokia Saturninust megölette. Gregorovius nem képzelheti, hogy a vallásos és fenkölt lelkű Eudokia gyilkosságot követhetett volna el, de nem tagadhatja, hogy teljesen megbízható írók vádolják a boldogtalan császárnét e véres tettel. A jeles történetíró általában ideális alaknak rajzolja hősét, kinek képében a legkisebb foltot sem akarja megtűrni. De nem is tekintve a források tekintélyét, méltán kérdehetjük: valószínű-e, hogy Eudokia, bármilyen nagyoknak képzeljük is elméje és szíve jelességeit, a byzanci udvar bűzös légkörében teljes nemességében megóvta lelke tisztaságát? hogy az aljas és nemtelen cselszövényeknek, az óriult theologiai disputáknak, a véres tetteknek e páratlan színhelyén egészen a régi, egyszerű, nemes görög leány maradt, mint a milyen két évtized előtt az Aranyszarú partjára érkezett? Bizonyára nem valószínű, és nem tanácsos, őt minden tekintetben rendkívüli lénynek rajzolni, mert ha Eudokia képe a történetírók följegyzései alapján veszít is valamit ideális szépségéből, kétségtelenül sokat nyer élethűségben és igazságban.

Eudokia életének utolsó éveit igen szomorúak lehettek. Mit

nyújthatott neki a pusztá és forró Jeruzsálem egyebet, mint ereklyéket és unalmat? Hozzá a világ mind sivárabb, a történelem mind borzasztóbb lett. Az ókori emberiség legnagyobb két ostora, Attila és Genserich, rettegésbe ejtették a világot; férje meghalt, vejét meggyilkolták, leányát foglyúl vitték Karthagóba, unokáját az utált vandál fejedelelemhez kényszerítették nőül. Csak az imádság és a philosophia tették élte alkonyát tűrhetővé. Eudokia igen ájtatos, buzgó keresztyénné lett, szenvedélyes érdekekkel foglalkozott századának szórászhagató dogmatikai vitáival, és szorgalmasan írta szép hexameterait, melyekbe az Oktateuch *) történeteit és Cyprianus Faustszerű legendáját öltözteté. Előbbi műve elveszett, ez utóbbiból két könyv reánk maradt, de ez csak nyelvvel és verselésével érdemel figyelmet, bár Gregorovius hajlandó e munkának nagyobb költői értéket tulajdonítani s azért egy énekét le is fordította. Eudokia valószínűen 460-ban halt meg. Hamvai a szent városban nyugszanak, mely emlékét még sokaig hálával és tisztelettel megőrizte. Mellette nyugszik unokája Eudokia is, ki 471-ben megszökött a vandál Karthagóból s nagyanyja sírja közelében fejezte be szomorú életét.

A kortársak följegyzései Athenais-Eudokia életéről és jelleméről oly töredékesek, hogy távol sem nyújtanak elégséges anyagot egy teljesebb életrajz megírásához. Annál nagyobb Gregorovius érdeme, ki e sovány adatokból kikerekített teljes képet volt képes alkotni. E czélját főleg az által érte el, hogy hőst és életének minden mozzanatát folyton a világeseményekkel és a kor összes művelődéstörténeti irányjaival hozta kapcsolatba. Könyve ez által az ötödik század első felének életteljes, vonzó rajzává, igazi világtörténelmi monographiává lett. A munka főleg e szempontból is, nemcsak tartalmánál s felfogásánál, hanem módszerénél és alakjánál fogva is fölötte tanulságos.

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Azaz a görög ó-testamentum első nyolcz könyvét, t. i. Mózsés, Józsuá, Bírák és Rúth könyveit.

A DON JUAN-MONDA.

Épen egy esztendeje, hogy e helyen a bolygó zsidó komor alakjával foglalkoztattam az olvasót. Az életúntság e halhatatlan képviselőjét a távol keleten, rég letűnt századokban kerestük föl és leltük meg, s lépésről lépésre kísértük történetét a biblia szerény, sok értelmű czélzásaitól egészen a közvetlen jelenkor költőihez, kik az egyszerű, cselekvényben szegény mondát nagyszerű, mely értelmű, gazdag eszmék keretévé törekedtek tenni.

Most Ahasverusnak némileg ellenlábasával, a spanyol Don Juannal szándékozom olvasóinkat megismertetni, az életúntság megszemélyesítője után az élet határtalan élvezetének képviselőjével. Hasonlít e két monda egymáshoz anyagának eredeti szegénységében, mert alig egy két adat képezi a későbbi elbeszélések legrégibb anyagát, és még ez adatok sem egészen biztosak; hasonlítanak egymáshoz roppant elterjedésökben, mert megtaláljuk őket vagy mint szájhagyományt vagy földolgozva a műköltészet számos termékében Európa majdnem összes népeinél; abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy hőseik valóságos tyikus alakokká lettek, melyeknek jellemét és értelmét mindenki ismeri s mindenki alkalmazni tudja; főleg áll ez Don Juanról, kinek modern példányaival vagy másaival minden körben, minden társadalmi osztályban találkozunk; végre még abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy a népek eleven phantasiája és uagy költők mely fölfogása sokkal gazdagabb, értékesebb eszmék keretévé tette, mint a mennyit eredeti alakjokban tartalmaztak. De egy pontban lényegesen különböznek egymástól: míg ugyanis a bolygó zsidó mondája, bár számos kitünő tehetség küzdött meg

vele és dolgozta föl, többé-kevésbbé értékes művekben, még sem találta meg eddigelé Homeroszát vagy, mint tekintettel a Faust-mondára mondhatjuk, Goethejét: addig a Don Juan-mondát az emberiség egyik legragyogóbb geniusza egy páratlan és fölülmúlhatatlan remekben bámulatra méltó, megigézö és megrázó alkotássá dolgozta föl. És valóban nem véletlen, hogy e monda nem a költészet terén találta meg mesterét, hanem Mozart nagyszerü operájában a zene nyelvében tárta ki tartalmának legmélyebb eszméit, mert az egész monda nem a gondolkodás és kutatás rejtelyeivel foglalkozik, hanem az emberi szív megmérhetetlen mélységeiben gyökerezik; tárgya az érzés világa, az érzés nyelve pedig a zene.

Egy fél évezred foglalkozott Don Juan alakjával és kalandjaival. Mozart után a zene lemondott róla, — mert mit érnének az *Iliászok* Homerosz után? A költészet azonban a jelen században is ismételve tett kísérletet e monda költői megalkotásával — az eposz, a dráma, a regény formáiban, — általában nem nagy eredménnyel. A költészet terén a Don Juan-monda még ma is várja Homeroszát, — csakhogy e Homerosza nem fogja a monda teljes titkát fölbonthatni, összes rejtelyeit megoldhatni, — mert ezek oly természetűek, hogy a nyelv, mely a költészetnek eszköze, legföljebb érintheti, jelezheti azokat, — teljes megfejtéseket Mozart zenei remekében bírja a világ.

Ha fönt Don Juant Ahasverussal állítottam szembe, ez nem azért történt, mintha a spanyol mondának akár eredete akár tartalma vagy alapeszméje határozott ellentétben állana a bolygó zsidóról regélö legendának eredetével, tartalmával, alapeszméjével. Csak az élet határtalan megvetése Ahasverusban és az életnek fektelen élvezete Don Juanban állnak egymással szemben. Különb, mint érintém, sok egyben is hasonlít e két monda egymáshoz, de még sem mondhatók sem rokonoknak, sem ellentéteseknek. Inkább állíthatni ezt Don Juanról és Fausról, kiket egy újkori merész röptü német költö ugyanegy drámában érdekesen szembe is állított egymással. E két alakról csakugyan mondhatni, hogy ellentétesek. Faust a tudás terén nem ismer sem határt, sem törvényt; kutató szomját nem elégíti ki semmiféle tudás; az emberi ész és tehetség természet szabta korlátait kínos bilin-

eseknek erzi, melyeket lelkének üdvössége árán leráz, hogy czélt érhessen; — Don Juan az élvezet terén megveti a vallás és társadalom törvényeit; forrón keringő vére, féktelen szenvedélye keresztül tör minden korláton; egyedül a földi élet szépségében gyökerező hite megvetéssel és daczczal hívja ki a földön túli lét szellemeit, hogy, hasonlóképen mint Faust, tévedéseinek és vétkeinek áldozatúl essék. A Faust-monda aljapeszméje, hogy az emberi szellem Istentől emelt korlátnak merész átugrása bűnös lázadás a teremő ellen, melyért a bűnös örök kárhozással bűnhődik; a Don Juan-mondáé, hogy az élet múlt élvezeteiben való korlátlan és féktelen kéjelgés végveszélybe sülyesztí az ember lelkét. A két monda az emberi szellem és test főbűneinek költői megtestesítései. Goethe képes volt Faustot föloklani bűnei súlyától és az örök lét üdvösségének részesévé tenni; — Don Juan eddig majd kivétel nélkül a büntető halál martalekja lett, és csak egy másodík Goethe volna képes, az ő tévedéseiben is föltüntetni és érvényre juttatni azt a nemes mentő elemet, melylyel a bűnös is üdvözül. A Don Juan-monda jövendő költői földolgozóí csak e probléma megoldásával alkothatnak oly műveket, melyek mélyebb értékre tarthatnak igényt.

De lássuk mondánk eredetét és történetét.*)

I.

A monda, melynek főalakja Don Juan, a XIV. századból származík; hőse is e században élt; az első, szófukar följegyzések is e századból valók. A monda tehát némileg egykorú a bolygó zsidó mondájával, és vagy két századdal régibb mint a német Faust-monda.

A monda hazája Andalusia, Spanyolország e virágzó

*) Vesd össze: *Das Kloster, weltlich und geistlich ed. J. Scheible*. Stuttgart, 1846. III. kötet. Christoph Wagner és (663—840. l.), Don Juan Tenorio (három német bábjáték szövege). — *Deutsche Puppenkomödien*, herausgegeben von Carl Engel, Oldenburg, 1875. III. kötet. Don Juan és König Cyrus. — Fr. Helbig: *Die Don Juan-Sage, ihre Entstehung und Fortbildung (Westermanns Monatshefte, 1877, márcziusi füzet, 637—650. l.)*. — O. Jahn: *W. A. Mozart*, második kiadás, Leipzig, 1867, II. 301—394. l.

kertje; szülővárosa Sevilla, Andalusia fényes főhelye. Történeti alapja talán a következőkben foglalható össze:

Sevillában a XIV. század első felében a legelőkelőbb családok egyike a Tenoriok voltak. Don Alonzo Jufre Tenorio, XI. Alfonso király (1319—1350) egyik legbizalmasabb embere, a spanyol hajóhad fővezére, a mórok ellen századok óta folytatott harcokban esett el; fiai közül a legifjabbik, János, a monda Don Juanja, körülbelül egykorú volt XI. Alfonso fiával, Kegyetlen Péterrel, kit a spanyolok rendszeren csak Don Pedró-nak neveznek. E Pedro, ki 1350-ben követte atyját mint Castilia királya és 1369-ben meggyilkoltatott, nemcsak kegyetlen, hanem kicsapongó, erkölcstelen és feslett is volt; kalandjaiban mint leglelkesebb és leghívatottabb társa gyermekkori pajtása, Don Juan Tenorio, kit a király a Banda *) lovagjává és főkulcsárrá tett, szerepelt. Don Juant Don Pedro barátsága a törvény fölé helyezte és nemcsak az igazságszolgáltatásnak, hanem még a családi vérboszúnak is hozzáférhetetlenné tette. De a mit a földi bírák meg nem tehettek, megtette, a monda szerint, az ég megvesztegethetetlen bírása. Don Juan meg akarta szökettetni Sevilla kormányzójának, Gonzalo de Ulloának, szép és erényes leányát. Giralda, mint a hagyomány, vagy Donna Anna, mint a monda legrégebb földolgozása a hajadont nevezi, ellentállt a csábítónak és segélyért kiáltott. Ősz atyját, ki leánya védelmére sietett, lesújtotta Don Juan kardja. A király, ki eddigelé a feslett csábítót védelmezte, a gyilkost is pártfogása alá vette, és Don Juan merészen és gond nélkül folytathatta kicsapongásait, melyeknek továbbra is Sevilla legszebb és legerényesebb asszonyai és leányai estek áldozatul. A meggyilkolt kormányzót, — így folytatja a krónika följegyzését, — ez alatt San Francisco kolostorában, melyben az Ulloa-családnak kápolnája volt, helyezték örök nyugalomra. Sirja fölött életnagyságú lovas szobra állott. A ferencziek már most, kik Don Juan féktelen daczát már régen megtörni kívánták s alkalmasint a hatalmas és vallásos Ulloa-család ösztönzésére is cselekedtek, e kápolnába csalták egyszer a feslett hidalgót, ki itt esodálatos, titokszerű módon eltűnt. Valószínű, hogy a felbőszült barátok őt meggyilkolták; de a nép hitelt adott a

*) *Cavalieros de la Banda*, Vörös szalagos vitézek, lovagrend, melyet XI. Alfonso, Aragon királya, 1330-ban alapított.

nagy tiszteletben álló szerzetesek azon elbeszélésének, hogy Don Juan az Ulloa-kápolnában bántalmazta és kigúnyolta az általa meggyilkolt kormányzó szobrát, mire a föld megnyílt és a szobor a féktelen csábítót a pokol lángjaiba vetette. A papság később, hogy Don Juan e büntetését még inkább indokolja, még fokozta és a legsötétebb színekben rajzolta a lovag bűneit, — sőt azt a hírt is terjesztette, hogy Don Juan az ördöggel szövetséget kötött volt és szerződése értelmében jutott a pokolba.

Ez a Don Juan Tenorio a monda tulajdonképeni hőse: veszedelmes vakmerő nöcsábító, ki az ördögtől sem fel, és kit végre, midőn rovása megtelt, a kiérdemelt büntetés el nem kerül.

De van e hősnek egy névrokon mása: Don Juan de Maranna, kit Prosper Merimée egy érdekes novella hőségévé tett. Ez a második Don Juan sem jellem, sem elvek, sem életmód tekintetében legkevesebbet sem különbözik D. J. Tenoriótól: ő is nöcsábító, ki sem a tapasztalatlan leány szüzi tisztaságát, sem az erényes hitves fohászzkodásait és könnyeit semmibe sem veszi. Don Juan de Maranna sem riad vissza semmitől. Az általa elcsábított nők nevei egy hosszú-hosszú jegyzéket tesznek, melyben minden társadalmi osztály képviselve van: császárok és királyok, nemesek és polgárok, még a pápa is szerepel e jegyzék elén, mert annak is elcsábította kedvesét; csak egy hiányzik még: az Úristen maga. A mint Juan ezt észreveszi, rögtön elhatározza, hogy az égnek egy menyasszonyát, egy apácát, kell elcsábítania. — Eddig a két Don Juan semmiben sem különbözik egymástól; innen határozott, éles ellentétékké lesznek.

Don Juan de Maranna a legügyesebben rendezett be mindent a már tévútra vezetett szép apáca megszöktetésére. Lová föl kantározva áll a kolostor falánál, apródja készen tartja a fegyvereket. De még nem ütött a futásra meghatározott óra. Don Juan fölízgatva is fáradtan is egy köpadra ereszkedik le, s itt félig ebren, félig álomba merülve, iszonyú látvány rázza meg lelkét. Halotti menet vonul el előtte; borzasztó dalokat énekelnek a koporsó hordozói; őt magát, Don Juan de Marannát, temetik; az általa elcsábított nők hosszú sorban, hajmeresztő hymnusokat énekelve, követik a koporsót. Don Juan fölébred lázas álmaiból, a halott és

kísérői eltűntek, — de eltűnt a régi csábító, a hitetlen, emberekkel s Istennel daczó hidalgo is. Don Juan megtér, kolostorba vonúl vissza, iszonyúan kínozza és sanyargatja magát s még halálos ágyán is azt követeli, hogy a templom küszöbe alatt temessék el, hogy a ki- és bejárók folyton lábbal tapossák. Az ördög emberéből így az Isten embere lett. És hogy igazán az ördög embere volt, arról egy furcsa kalandját tartotta fenn a hagyomány. Don Juan de Maranna ugyanis egyszer este a Guadalquivir partján sétálva, szeretett volna rágyújtani, de nem volt tüze. Ekkor észrevett a folyón túl egy arra sétáló urat, kinek szivara égett. Don Juan tüzet kért az idegentől, ki kérését rögtön teljesítette. Átnyújtotta mind hosszabbra és hosszabbra nyúló karjával az égő szivart, melyen hősünk a magát minden megfontolás vagy habozás nélkül meggyújtotta. Az idegen természetesen az ördög volt, mivel Don Juan ezután közelebbi viszonyba lépett.

A két Don Juan tehát csak abban különbözik egymástól, hogy Tenorio elte végéig a bűn gyermeke és az Isten ellensége marad, míg de Maranna megbánja ifjúságának számtalan bűneit és kibékül az éggel. Az elsőnek története monda, a másodiké legenda. Kétségtelenül az első az eredeti, a népies hagyomány; az utóbbin nagyon megérzik az egyház befolyásának és fölfogásának íze. A nép gonosz hősei rendszeren a pokolba jutnak; a nép igazságszolgáltatása nem ismer fölebbezést; — az egyház épen ellenkezőleg fősúlyt fektet a megbánás azon hatalmára, hogy a bűnöst fölszabadíthatja vétkei súlyától. A legendák legnagyobb része e szép eszmének megtestesítését tartalmazza. Don Juan de Maranna története különben sem lehet régibb, mint a XIV. század második fele; ezt a legendában előforduló szivar is bizonyítja, mely e század közepe előtt ismeretlen Spanyolországban.

Különben valószínű, hogy e két Don Juanon kívül még többről is mesélt a nép és hogy ez alakok idővel összefolytak egy alakká. Már Prosper Mérimée idézi és alkalmazza Cicerónak egy sajtóságos megjegyzését a mi mondánkra. Egy helyütt azt mondja ugyanis a nagy római író, hogy eredetileg több Jupiter volt; volt egy Jupiter Krétában, egy másik Jupiter Olympiában, egy harmadik ismét másutt, úgy hogy alig volt Görögország valamennyire fontosabb városa, melynek a maga Jupiterje ne lett volna. E számos Jupiterből lett

idővel egy, a kire azután összes druszáinak tömérdek élményeit átruházták; Jupiternek csodálatos mennyiségű szerelmi kalandjai másképp meg sem magyarázhatók. Így okoskodik Cicero. Jupiterre nézve bizony nincs igaza; mert ennek számos kalandjai mind egyes mythoszok és minden mythosz eredetileg más meg más természeti jelenségnek volt epikai, azaz cselekvény alakjába öltöztetett magyarázata. De a monda eljárását helyesen jellemzi Cicero. Csakugyan, a legtöbb monda úgy keletkezett, mint szerinte a Jupiter története létre jött volna. Faust például csak egy volt és Münchhausen vagy Eulenspiegel is csak egy volt; de bűvész hírében álló egyéniség a XVI. és XVII. században igen sok volt, a hazugság mesterségéhez és embertársaik rászedéséhez pedig minden korban igen sokan értettek. Idővel már most minden bűvészkaland Faustra, minden hazugság Münchhauseure, minden ügyes csalás Eulenspiegelre ruháztatott át, kik így a későbbi nemzedékeknel a bűvészetnek, hazugságnak, rászedésnek valóságos megtestesítéseivé, igazi típusokká váltak.

Ugyan e processust kell föltemnünk Don Juannál is. A női szépség merész tisztelőinek és követelő imádóinak serege mindig legió volt, — miért is olyan elbájolók a nők! Midőn a szép nem e féktelen hódítói közül Don Juan alakja mint a legkiválóbbiké kimagaslott és a nép phantasiájában és hagyományában gyökeret vert, — jeles társainak érdemei idővel mind reá ruháztattak át és a spanyol lovag az egész világon a nőcsábító legprægnánsabb typusa lett. Ma Don Juan már teljesen diadalmaskodott vetélytársai fölött: ha valakit röviden nőcsábítónak és nőhódítónak akarunk jellemezni, Don Juannak nevezzük, — ha nem is hiszszük, hogy akár a Don Juan Tenorio, akár a Don Juan de Maranna sorsa lesz büneinek befejezése. Ellenkezőleg, a jelen kor, mely nem szereti a végleteket, megteremtette még egy harmadik fajtát a Don Juanoknak: modern regényekben ugyanis a nőhódító hidalgo rendszeren mint egy szép szempár rabszolgája végzi kalandos pályáját, — a miből, tekintettel a két Don Juan sorsára, valaki könnyen azt következtethetné, hogy a házasság a pokol és a mennyország közt fekvő egy közepes territorium, mely büntetést is, üdvösséget is juttat lakójának.

Nem tudjuk, hogy Don Juan Tenorio mondája, melynek pedig XIV. századi alakját tárgyaltam, miképen alakult át a

nép hagyományában, mert ezentúl nem mint hagyományos monda, hanem mint egyes költők műalkotásainak tartalma fekszik előttünk. Nem is mondhatjuk azért, hogy a későbbi költők Don Juan-műveiből a cselekvénynek mely részei, mely motivumai származnak magából a mondából, és melyek az egyes költők alkotó phantasiájának termékei. E körülmény különben nem is lényeges. A hős alakját már a monda maga oly biztosan és felre nem ismerhetőleg határozta meg, hogy az egyes kalandok, melyek nevéhez fűzettek, legalább egész általánosságban szinte előre meg voltak állapítva. Minden esetre feltűnő, hogy a monda számos földolgozásában majdnem mindenütt ugyanazon alakokat, neveket, kalandokat és viszonyokat találjuk; de kétségtelen, hogy a későbbi Don Juan-művek e hasonlatossága részben onnan is magyarázható, hogy mind közvetlenül vagy közvetve a monda első földolgozásán alapszanak, mely vagy három századdal a sevillai krónika följegyzése után, 1634-ben, jelent meg először nyomtatásban.

Említést érdemel még, hogy a Don Juan-monda is, mint minden igazi monda, nemcsak egy valóban élt és bizonyos szerepet vitt egyéniséghez, hanem egyszersmind egy tényleges helyiséghez és fönmaradt emlékhöz is fűződik. A sevillai székesegyháznak ugyanis egy tornya, melyet a hagyomány Giralda-toronynak keresztelt, és egy szobornak a sevillai régi seta (Alameda vieja) közelében heverő törzse, melyet a nép még ma is «kő vendégnek» nevez és Ulloa szobra maradványának tekint, tényleges alapjai a Spanyolországban és főleg Sevillában roppant népszerű Don Juan-mondának. (A ferencziek kolostora, melyben Gonzalo de Ulloa el volt temetve, a XVIII. században leégett.) Sőt a sevillaiak még Don Juan házat is mutatják az idegennek.

II.

Mielőtt az első Don Juan-drámát, érdeme szerint, terjedelmesebben tárgyalnám, helyén lesz, egy futó pillantást vetnünk a monda összes költői földolgozásaira. Ez áttekintésnek kettős czélja van: egyrészt összefoglaló kepet ad a monda roppant elterjedéséről és népszerűségéről Európa legtöbb népénél;

azután lehetővé teszi, hogy néhány földolgozással, mely behatóbb tárgyalásra nem érdemes, már itten röviden végezzek. Úgy teszek ezekkel, mint Don Juan némely bohózatban a kedveseivel: nem bocsátkozom mindegyiknél jelességeinek, bájainak vagy hibáinak pontos felsorolásába; de hallgatással sem mellőzöm egyiköket sem; — egy nagy részének ennyi halhatatlanság is elég.

A monda, úgy látszik, már igen korán képezte egy egyházi népdráma (*El Ateista fulminado?*) tárgyát. De e mű elveszett. A monda első földolgozója, kinek munkáját bírjuk, Tellez Gábor szerzetes volt, ki számos drámai művét Tirso de Molina név alatt bocsátotta közre. Őt tekintik némelyek a spanyol nemzet legnagyobb komikus költőjének; annyi bizonyos, hogy Spanyolország legvidámabb drámaköltője. Honfitársai őt egyenesen Molière mellé, sőt e nagy francia költő fölé is helyezik. Tirso de Molina úttörő Don Juan-drámáját *Il burlador de Sevilla y convidado de piedra* (A sevillai csábító vagy a kövendég) czímmel adta ki Madridban 1634-ben. *) E munka a mondának nemesak legrégebb földolgozása, hanem egyszersmind egyik legrégebb forrása is. A későbbi költők a tárgynak lényeges részeit és motívumait e drámából vették. **)

Olaszországba már 1620 után került a spanyol dráma; de e legelső átdolgozása elveszett. Reánk csak Onofrio Gilbertinek *Il conditato di pietra* (A kövendég) című színműve maradt, mely szintén Molina drámáján alapszik és 1652-ben adatott először. Az olasz színpadokon a szeretetre méltó csábító története nagy tetszést arathatott, mert 1670-ben Giacinto Cicognini és 1678-ban Andrea Perucci új drámákban szerepeltetik Don Juant. Még a XVII. században Párisban is mulattatja és megrázza a spanyol hidalgo — az olasz színpadon — a közönséget, még pedig kettős alakban:

*) *Spanisches Theater*, herausgegeben von Moriz Rapp, Hildburghausen, 1870. V. kötet, 33—150. l. *Don Juan, der Verführer von Sevilla oder der steinerne Gast*, übersetzt von Ludwig Braunfels.

**) Csak melleleg említem, hogy közel egy század múlva, 1725-ben, Antonio de Zamorra, V. Fülöp király egy kamarása, ismét drámában dolgozta föl Don Juan történetét. E darab már jobban hasonlít a Da Ponte operájához, mint Molina színművéhez. Lásd Schack, *Dramatische Literatur in Spanien*. III. 469.

a Théâtre de petit Bourbon deszkáin ugyanis vándor olasz színészek egy Don Juan-bohózáttal, melynek terve Giliberti darabja után készült (az előadás legnagyobb része rögtönzésekből állt), kaczagtatják a publikumot, míg XIV. Lajos és a spanyol Mária Terézia esketési ünnepélyei alkalmából egy másik olasz társaság magának Tirso de Molinának színművét adja elő. Ez 1657-ben történt.

Franciaországban, úgy látszik, szintén nagyon megkedvelték e spanyol történetet, mert Dorimond 1658-ban a Lyonban és Párisban játszó Comédiens de Mademoiselle számára lefordította Giliberti drámáját: *Le festin de Pierre* *) ou *le fils criminel* címmel, s már a következő évben, 1659-ben, Villiers rimes alexandrinusokba szedi e fordítást a Hotel de Boulogne színészei számára. Párisban tehát csak a Palais Royal francia társasága nem bírta eddig e tárgyának drámai földolgozását. E hiányon nem kisebb ember segített, mint Molière, kinek *Don Juan ou le festin de pierre* című öt főlvonásos színműve 1665 február 15-dikén került először színre. **) De még Molièrenek is akadt követője: 1670-ben Rosimon (tulajdonképpen Dusmenil színész) egy új Don Juannal, *Le nouveau festin*, egy gyöngé és jelentéktelen darabbal állt elő, melyet a Du Marais színpadján adtak elő, Corneille Tamás pedig, a nagy költőnek jóval kisebb öcsce, 1677-ben versekbe szedte Molièrenek prózában írott comédiáját. Ez utóbbi alakban adták Don Juant a Théâtre Françaisben egészen 1818-ig, és csak ezóta tértek ismét vissza Molière eredeti darabjához. Párisban azonkívül még 1746-ig adtak egy pantomimát: *Le grand festin*, a kis nép- és bábszínházakban pedig egészen a legújabb időkig igen kedvelt előadás volt a Don Juan ledér élete és borzasztó vége.

Angliában még a XVII. században dolgozta föl a mondat Shadwell Tamás *The Libertine* (A feslett, 1676) című

*) E francia cím csak az ismeretes és népszerű olasz címnek (*Convitato di pietra*) könnyelmű és értelmetlen lefordítása, melyet később a németek még jobban eltorzítottak: *Das steinerne Gastmahl!* A francia darabokban a cím kétszeresen értelmetlen, mert itt nem a közsobor jön vendégül Don Juanhoz, hanem a kormányzó szelleme.

**) Mindössze csak tizenötször adták és Molière életében nem jelent meg nyomtatásban.

tragédiájában, melyben a hőst iszonyú gonosznak es istentelennek festette. *)

De az olaszok sem elégedtek meg e tárgy első földolgozásával: 1710-ben Goldoni — ki Molina darabját csak mauvaise pièce espagnolenak tekintette — újra egy elég gyarló dráma hőségé tette a hallhatatlan csábítót. Czíme: *Don Giovanni Tenorio ossia il dissoluto punito* (Tenorio János vagy az elátkozott bűnös); furesa jellemzője, hogy a termékeny szerző a köszöbor vendéget az Isten nyilával helyettesíti, a mivel a mondát egyik leglényegesebb vonásától fosztotta meg.

Molina eredeti darabját azalatt, már 1682-ben, a hollandiak is átdolgozták színpadjok számára.

Németországban, mely épen a XVII. században a legközelebbi összeköttetésben volt Spanyolországgal, bizonyosan korán ismerkedtek meg a Molina darabjával és magával a mondával; de sem a spanyol dráma valamely korabeli fordítása, sem a mondának egy régi önállóbb földolgozása nem maradt reánk. Csak arról van tudomásunk, hogy Prehauser, a híres bécsi Hanswurst, 1716-ban lépett föl először a *Köven-dégben* mint Don Philippo (azaz Don Ottavio), és hogy a jó bécsiek egészen 1772-ig ismételve mulattak egy rögtönzött «Kö-vendégség»-en (*Das steinerne Gastmahl*); egy 1752-ből fönmaradt színlap pedig bizonyítja, hogy Don Juant a németországi színpadok is ismerték, többnyire, mint ez utóbbi esetben, Molière műve alapján. Ez 1752-dik évben ugyanis a drezdai udvari színpadon a következő darabot adták: *Das steinerne Todtengastmahl oder Die im Grabe noch lebende Rache oder Die aufs höchste gestiegene endlich übel angekommene Kühn- und Frechheit. In der Person des Don Juan, eines spanischen Edelmannes. Mit Arlequin, einem geplagten Kammerdiener eines liederlichen Herrn und von Geistern erschreckten Passagiers.* **) E darab maga, valamint a többi régi földolgozások mind elvesztek, s nincs is tudomásunk róla, hogy Don Juan története a német színpadon fön tartotta volna magát.

*) Shadwell Tamás poeta laureatus volt III. Vilmos alatt. Élt 1640-től 1692-ig.

**) Don Juan-előadásokról még 1742-ből, 1766-ból (a híres Schröderrel Sganarelle szerepében) és 1769-ből van tudomásunk; az első és utolsó ismeretlen eredetű darabok, a második kétségtelenül Molière színműve alapján.

De különösen népszerű és otthonos volt a sevillai érdekes bűnös a bábjátékokban, melyek Németországban a régi népdramákból fejlődtek, a XVII. és XVIII. században igen el voltak terjedve és még ma sem tűntek el egészen. Ismerünk augsburgi, ulmi, strassburgi és drezdai bábjátékokat Don Juanról, *) melyek főleg a hős inasának — kiből «Kasperle» vagy «Hanswurst» lett — juttattak nagy szerepet, de a hőst magát is iszonyú véresnek festik, mint az egyik bábjátéknak már címéből is láthatni: *Don Juan, der vierfache Mörder oder das Gastmahl um Mitternacht auf dem Kirchhofe*. Don Juan ugyanis meggyilkolja e darabban a kormányzót, Don Philippót (tudniillik Ottaviót), kedvesének (kinek neve itt Doña Amarillis) vőlegényét, a remetét, kivel ruhát cserél, és egy falusi leányt, kivel az erdőben találkozik, sőt az egyikben még saját atyját is. — A drezdai Vogelwiesén pedig, mely a bécsi Práternek és a mi Városligetünknek a mása, még most is előadják egy igen primitív népies színpadon a következő darabot: *Die Rückkehr von Parcellona oder das Todtengastmahl. Grosses Ritterschauspiel in vier Aufzügen*. Az előadás színlapján a következő jegyzet tündököl: «Da obiges Stück in den grössten Städten Deutschlands vor einem hohen Adel und einem geehrten Publikum überall mit dem grössten Beifall aufgenommen worden, ich auch jetzt weder Kosten noch Mühe gescheut habe, indem sämtliches Personal neu engagirt ist, so erlaube ich mir ein hochgeehrtes Publikum darauf aufmerksam zu machen und lade hiermit ergebenst ein. Hochachtungsvoll Wittwe Magnus.» Özvegy Magnusné színháza különben furcsa egy maradvány régi letűnt időkből. A t. cz. közönség az előadás alatt eszik, iszik és dohányzik, folyton beleszól az előadásba, a mi azonban a drámai művészeket legkevésbé sem zavarja, és nyílt jelenetben is szivart, virstlit meg sört nyújt föl kedveltjeinek, kik az adományokat köszönettel veszik és rend szerint, a nézők nagy halotája közt, rögtön el is fogyasztják.

A múlt században a zenészek is kezdenek a Don Juan hálás alakjával és történetével foglalkozni. Már 1713-ban elő-

*) Az első hármát kiadta J. Scheible: *Das Kloster*, III. kötet, Stuttgart, 1846. 699—765. l. — A negyediket C. Engel: *Deutsche Puppenkomoedien*, III. kötet, Oldenburg, 1875. 1—80. lap.

adták Párisban Le Tellier komikus operáját *Le festin de pierre*, és 1761-ben írt Gluck mester egy francia Don Juan-ballethez *) töredékesen reánk maradt zenét; utána Vincenzo Rhigini operává dolgozta föl a mondát: *Il convitato die pietra*, *drama tragicomico*, mely 1777 augusztus 21-dikén adatott először Bécsben; végre 1786-ban írta meg Lorenzo da Ponte,**) ki 1838-ban, majd kilenczven éves korában New-Yorkban, mint az olasz opera igazgatója meghalt, azt a szöveget, melyet Mozart (+ 1791) páratlan zenéje a világnak egyik legismertebb és legértékesebb remekévé alakított át. Ez operát, mely először 1787 október 29-dikén Prágában, 1788 május 7-dikén Bécsben és 1790 december 20-dikán Berlinben került színre, 1806-ig olasz szöveggel adták még Németországban is; ez év óta ismételve lefordították német nyelvre. Az első fordítók istentelen barbársággal bántak el a szöveggel, változtatnak a jeleneteken, új személyeket szerepeltettek s főleg vastag komikus vagy jobban torzító izléstelenségekkel «gazdagították» a nagy művet. Legrégibb a G. E. Neefe***) fordítása (1789), melynek színlapja megérdemli, hogy hallhatatlan legyen:

Der bestrafte Wollüstling

oder

Der Krug geht so lange zu Wasser, bis er bricht.

Ein Singspiel in zwei Akten nach der Musik des Herrn Kapellmeisters Mozart. Uebersetzt von E. G. Neefe, 1789.

Personen:

Hans von Schwänkereich, ein reicher Edelmann (Don Giovanni);
Fräulein Marianne, Geliebte des Folgenden (Donna Anna);

*) Ennek programját kiadta Lobe a zenének zongora-kivonásával *Fliegende Blätter für Musik*, I. 122. l. A ballet három fölvo-násból áll három-három főjelenettel: 1. Don Juan meglátogatja Annát s meggyilkolja nagybátyját, ki őt üldözi; 2. nagy ünnepély Don Juan házában. A megjelenő szellem széjjelriasztja a társaságot s meghívja a hőst sírkápolnájába; 3. Don Juan a sírboltban. A szellem meg akarja őt téríteni, de a hős daczol, mire a pokolba sülyed.

**) Ő írta 1785-ben Mozart másik hallhatatlan operájához, a *Figaro lakodalma*hoz (Le nozze die Figaro) is a szöveget. Ez opera első előadása 1786 május 1-jén volt Bécsben.

***) Neefe karmester volt Bécsben és többek közt Beethoven ta-nítója. Fordításának egy kézírata a berlini királyi könyvtárban van.

Herr von Fischblut (Don Ottavio);
 Der Stadtgouverneur, Vater des Fräulein Marianne (Don Pedro, Com-
 mendatore);
 Fräulein Elvira aus Burgos, ein von Herrn von Schwänkereich ver-
 lassenes Frauenzimmer (Donna Elvira);
 Fickfack, Bedienter des Herrn von Schwänkereich (Leporello);
 Görge, ein Bauer, Liebhaber der Folgenden (Masetto);
 Röschen, eine Bäuerin (Zerlina);
 Bauern und Bäuerinnen;
 Musikanten.

Die Handlung geht in einer spanischen Stadt vor.

Egyidejűleg Mozart mesterművével adták 1787-ben Ve-
 lenzében Giuseppe Gazzaniga operáját *Il convitato di pietra*,
 mely itt épen úgy, mint utóbb Ferrarában, Bergamoban s Ró-
 mában nagy tetszést aratott és sokszor ismételtetett. Rómában
 négy héten keresztül minden este Don Juan járta, úgy hogy
 — mint Goethe írja *) — «senki sem élhetett, a ki Don Juant
 nem látta a pokolban sülni és a kormányzót mint boldog szel-
 lemet az égbe fölemelkedni». Ez operát 1789-ben Milanóban,
 1791-ben Párisban s még 1794-ben Londonban is — itt Da
 Ponte tiltakozása daczára — adták. Librettoja elveszett, de
 egyes fönmaradt töredékekből biztosan következtetletni, hogy
 Da Ponte sokat vett belőle ha ugyan, a mi valószínűbb, nem
 merítettek mind a ketten egy közös forrásból. **)

Mozart operája újra a legnépszerűbb tárgyak egyikévé
 tette a vakmerő csábító történetét, de egyszersmind nagy be-
 folyással volt a monda későbbi fölfogására és földolgozására.
 Mozart után az első és leghíresebb Don Juan-mű lord Byron
 tizenhat énekre terjedő és mégis befejezetlen híres költeménye,
 melyen a költő 1818-tól 1823-ig dolgozott, mely azonban inkább
 csak nevénel mint tartalmánál fogva tartozik a tárgyalunk
 monda körébe. Igaz, hogy a hős Sevillából való, de innen az-
 tán a szultán háremjén keresztül II. Katalin udvarába, utóbb
 Német- és Angolországba kerül. Csak hajótörése emlékeztet
 még egy kissé a monda első költői földolgozására. E költe-
 ményt Byron honfitársai iszonyú erkölestelennek mondták, a

*) *Goethe's Briefwechsel mit Zelter*, II. 160. 1.

**) Tritto operája *Il convitato di pietra* (1783) csak cziméből
 ismeretes.

költő pedig azt felelte e vádra, hogy e mű a képzelhető legerkölcösebb, és hogy nem ő a hibás, ha az emberek be nem látják morálját. A költő tudta, hogy e műve nehezebben juthat egy angol családba, mint egy teve a tű fokába, de értékében azért soha legkevésbé sem kételkedett. «Ha modern époszt akartok», így ír egy alkalommal méltó önérzettel, «itt a *Don Juan*; ez oly eposz a jelenkor számára, mint az *Ilias* a Homér kora számára volt». Byron e művében az egész emberi életet akarja átkarolni, minden élvezetét és fájdalmát, minden nemes és aljas nyilvánulását rajzolni. Innen a satirikus vonás, mely e költeményen keresztül vonúl s melyért e genialis művet oly keményen megtámadták. A munka töredék. Byron — kinek legtöbb baja szerencsétlen házasságából származott — azt mondja egy alkalommal, ha az emberek mindenképen azt akarják, hogy hőse iszonyúan bűnhődjek, majd megházasítja őt, mert hiszen a spanyol mondában a pokol, melyben Don Juan bűnei jutalmát leli, bizonyosan szintén csak a házasság allegóriája. Byron eposza századunk egyik leghatalmasabb alkotása, egyszersmind a boldogtalan költő világnézetének és egyéniségének legtokeletesebb kifejezése. A spanyol monda földolgozásai közé azonban sem tartalmánál, sem irányánál és alapeszméjénél fogva nem számítható, — legföljebb, a mennyiben tárgyát satirikus világitásba helyezi — volna némileg a Don Juan-monda parodiájának tekinthető.

Még Byron előtt Vogt Miklós keverte és kapcsolta össze egy három fölvonásos drámában: *Der Fürberhof oder die Buchdruckerei in Mainz* (1809) a bűvész dr. Faustnak, a könyvnyomtatás mondai föltatálójának Fustnak és a spanyol Don Juannak történeteit, de nem annyi költői erővel és eszmékben való gazdagsággal, mint követője Grabbe Dietrich, az elzüllött lángelme, ki 1829-ben írta *Don Juan und Faust* című tragédiáját, melyben e két ellentétes alakot, mint a realizmus és idealismus képviselőit, egy közös cselekvény főszemélyeivé tette. A spanyol mondából átvette a költő a kormányzót, Don Juant, Leporellot, Ottaviot és Annát, a nemet mondából Faustot és Mephistofelest. Az ellentétes hősök közös szenvedélye Anna iránt képezi a kettős cselekvény góczpontját. Faust, kit a pokol segít, megszökteti Annát a Montblanc egy édeni varázsvárába, de az ördög minden eszközével sem képes

Anna szívét megnyerni, ki a holt ideálokért rajongó szobatudóst lenézi és az élet örömeit fogékony lélekkel élvező Don Juant még akkor is szereti, midőn ez atyját és vőlegényét megölte. Faust, ki sem a tudásban megelégedést, sem a szerelemben boldogságot nem lel, dühében megöli Annát s utóbb kétségbeesésében önmagát is. Don Juan pedig tovább üríti az élet élvezeteinek habzó poharát, míg végre, a hagyomány értelmében elvesz. Grabbe Juanja szerint Faust

A búskomorság szájas bajnoka,
Ki poklokért sóhajt, mert Donna Anna
Szemének édenét nem ismeri,
Mely ott tüzet és kéjt ragyogva nyílik —

és szolgájának, Leporellónak, szemrehányására, ki őt állhatatlansággal vádolja, fölkiált:

Ember, pedans különöznek tartasz engem,
Kinek csontjává vált a rendszere?
Bárhol talállok szépet, ott kapom meg
És megbecsülöm, bármilyen fajú.
Máskép szeret az úrnő mint cselédje,
Csak változás ad bájta e földi létnek
S feledteti velünk, hogy az mi szörnyű
Tűrhetetlen!

A két alak ellentéte pedig legtalálóbban e rövid párbeszédben nyer kifejezést:

D. Juan. Minek emberfölötti,
Ha megmaradsz embernek?
Faust. És minek ember,
Ha még se törsz emberfölötti célra?
D. Juan. Ember fölötti lény, ördög vagy angyal,
Oly idegen a női szívnek, mint
Emberalatti lény, akár majom,
Varangy vagy pávián . . .

Mondatörténeti szempontból érdekes kísérlet Grabbe tragédiája; mint színmű azonban gyöngé alkotás, mert sem jellemzése nem drámai, sem cselekvénye nem lényeges. A színpadról azért nem tehetett hatást, *) mint olvasmány

*) Előadatott Detmoldban 1829 márczius 29-dikén. Az előadás ismétlést állítólag betiltották. Valószínűen Lüneburgban is adták egyszer.

gazdag eszmei tartalmával leköti és szellemesen foglalkoztatja az érdeklődést.

Don Juan mondája igen vonzotta Lenau Miklóst, szerencsétlen hazánkfíát is, ki köztudomás szerint a bolygó zsidó és Faust mondáival is foglalkozott. De Don Juan-költeménye csak töredék, mely az első részben gazdag költői, erélyes phantasiával megalkotott, lángoló érzékiségtől áthatott részletekben, de utóbb mind gyöngébb és töredékesebb lesz. Lenau hanyatló testi és szellemi ereje épen azon jelenetek földolgozásában bénította meg a költő erejét, melyeknek rajzához a legnagyobb, legdúsabb színezés kellett volna. Lenau-nál Don Juan folyton ingadozik a kék és az unalom közt, folyton követelő, de követeléseinek realizálásában nem lel megelégedést, — elmondhatná magáról a Goethe Faustjával:

In der Begierde schmacht' ich nach Genuss
Und im Genuss verschmacht' ich nach Begierde.

Állhatatlanságát igen önzően indokolja és védi:

Csömört kerülök s kéjt, mit tespedés ért;
Frissen maradvá szépeknek szolgálja,
Mebántok egvest, s lángolok a nemért.

Testvére azon komoly kérdésére, hogy mi a célja ez életben, így felel:

A véghetetlen bűvös-bájós körbe,
Melyet száz csábítóan szép nő tölt be,
Szeretnék a kék szárnyán szerte járni
S az utolsó csókkal sirba szállni.
Oh hidd el, átszállnék időn és téren
És térdre esném, hol szépséget látok,
Hogy győzzön, bár csak pillanatra, vérem.
A vén idővel sem vagyunk barátok.
Mert hogyha szép gyermeklány jön elémbé,
A sorssal harezra tudnék kelni érte,
Hogy mért nem lettünk egy korban mi ketten, —
Ő feshő bimbó, míg én aggá lettem.
S ha szép matróna vetődik előmbé,
Kiről most mondják a vének magokban:
«Oh egykor bájós volt, a szépek szépe!» —
Vele szeretnék járni múlt napokban.
Időt és tért, bár dönthetném le romba,
Oly vad s oly telhetlen a szenvedély:
Mert örökkévalóság szomja vonja,
Azért oly múló s színre oly sekély.

Máskor meg érzem, mintha vágyam ellen
 Az a mi belül forr saját ereemben
 Vón' más, magasb világból leszállt szellem,
 Mely véremet zavarva lakik bennem; —
 Hajós a vér zajló hullámiban
 Ki más és más habon jár untalan,
 Kinek nincs békés, biztos kikötője,
 Mert szirtes parton eltört evezője.

Majd a véreemben büvös méreg lep be
 S ittas haragban forr föl minden cseppje,
 És lelke, mely mindent ölelni vágyna,
 Lánczokban látja magát és elhagyva.
 Csak ő kárhóztat örök szomjúságra
 Csak ő ragad nőtől nőnek karjába.
 A legszebb nő sem köt le engemet,
 A báj legmélyebb, kimerült patakja
 Szomjam' újabb, más élvekhez ragadja,
 S a birás ürességbe, bűba temet.

E hánykódások életunttá teszik a telhetetlent :

Tarolt lombokra fordúlt ím az élet,
 Aranyja is halvány a fakóságtól;
 A vig Juan kimult már a világból
 És öröke a szomorú Juané lett.
 Bolondabb sem járt még e föld felett
 Mint askéta és stoikus sereg.
 Az volna legjobb, nem tudni szükségét?
 A legjobb, jól kioltni azt, mi éget!
 Agár szeretnék lenni, hogyha tűzbe'
 Mérföldeket jár ifjú vadat üzve
 Vagy éhes ordas lenni hó alatt, —
 De aztán csermelyt meg a friss vadat!
 Hah. mint felejtí titkos ösztönében
 A szarvas álmat és a pázsitot,
 Ha telve kéjjel, boldog örömében
 Éjjel-nappal is szerte kóborog!
 E szarvassal vágyánám inkább cserélui
 Mint búskomor barátcellában élni.
 De hajh, mit ér a legjobb tudomány?
 Saját erőm megcsalt, elárult már,
 Elhamvadott féketlen lángú vérem,
 Egész valómat elkorhadva érzem.

Végül ledöfeti magát legnagyobb ellenségétől, kinek élete
 pedig az ő kezében van :

Kezemben ím halálos ellenem,
 De mint a lét, úntat ez is engem.

Németországban még egy névtelen (talán Holtei Károly, *Don Juan, dramatische Phantasie in sieben Akten von einem deutschen Theaterdichter*, Paris, 1834), Wiese Zsigmond (1840), Widmann (1858), Hörnigk Rudolf (1850) és Braun von Braunthal (1842) irtak Don Juan-drámákat, melyek azonban hatás nélkül maradtak.

Francziaországban Prosper Merimée novellája *Les âmes de purgatoire* (1837), mint már említettem, Don Juan de Marannának, a megbánó és Istennel kibékülő csábítónak történetét tárgyalja; érdekes és szellemes lélektani rajz, melyben a költő a fősúlyt a hős fejlődésére fekteti, ki ártatlan, vallásos, szűzies érzésű ifjúból elvetemedett, feslett, istentagadó kéjenczévé, s ilyenből ismét megbánó, magába szálló szent életű aggastyánná lesz.

A monda hazájában, Spanyolországban, Jose Zorilla kísértette meg jelen századunk első felében a hagyománynak modern szempontból való földolgozását (németül Wildétől, 1850). Darabjában a két Don Juan olyformán van egy alakká összekapcsolva, hogy a dráma első felében Tenorio történetét nyerjük, a másodikban de Maranna bűnbánása képezi a cselekvény folytatását és befejezését. A szerelem tisztító és mentő erejét akarja a költő e művében dicsőíteni, de ezzel összekeverődik a buzgó katolikusként ama vallásos fölfogása, hogy a megbánás egyetlen percze is elégséges arra, hogy a legnagyobb bűnöst is kiengesztelje az irgalmas Istennel. E két alapgondolat összekeverése képezi a phantastikus darabnak, melyben a meggyilkoltak összes szellemei is nagy szerepet játszanak, gyökeres hibáját.

Oroszországban is akadt a mondának — Puskin egy drámai jelenete (*A kö vendég*) után — földolgozója Tolstói Elek grófban (németül Pawloff Karolinától, 1863), ki a tárgyat teljesen Goethe *Faustj*ának nemcsak szellemében, hanem némileg alakjában is dolgozta föl. Itt is prologus van az égből, melyben Isten és sátán fogadnak, és ez utóbbi elhatározza, hogy Don Juant a pokolnak megnyeri. De a hős mégis megmenekül, mert csak a szépért, a nemesért, a magaszto-ért lelkesedik és csupán ezt keresi a nőben és meg is leli Annában. Igaz, hogy ez ideális nőalakot visszautasítja és megcsalja, de Anna mennyei szerelme, ki az ő boldogságáért a halálba megy, megrázza lelkét és megmenti őt a végenyészettől.

A számtalan Don Juanra, kik regényekben szerepelnek, és, mint a Fama fecsegi, az olvasó közönség gyöngéjében kiváló tetszést és rokonszenvet szoktak ébreszteni, nem reflectálhatók itt, mert e modern munkákban csak a nősábitó tipikus alakja, de a mondának különben sem tárgya, sem alapeszméje nem található. Don Juan e regényekben társadalmi műveltségével és szellemi fölényével bájolja el a nőket, kikkel találkozik; rendesen csak az a baj, hogy e hősök genialitásáról és ellenállhatatlan szellemességéről sokat beszélnek a szerzők, de a komolyabb olvasó rend szerint csak unalmas bábokat láthat bennök.

Föltűnő végre, hogy saját irodalmunkban nem bírjuk a világhírű mondának egyetlen földolgozását sem.

Íme, e rövid áttekintés is a mondának mily számos földolgozásait állítja eléünk. Don Juan először a hevesebb vérű román nemzeteknél, a spanyoloknál, olaszoknál és francziáknál volt a hagyomány és költészet kedvelt hőse. Utóbb a germán nemzetek, a németek, hollandiak és angolok is kezdtek vele foglalkozni, s legújabb időből a mondának egy orosz dramatizálása is magára vonta a figyelmet. A költészetet követte a zene; az újkor két hatalmas mestere, Gluck és Mozart, adtak megragadó kifejezést a monda tárgyában és eszméjében rejlő gazdag érzésnek és lángoló szenvedélynek, — Mozart oly tökélylyel, hogy az ő operája mellett a többi földolgozások mind elhomályosulnak.

Ha ez összes földolgozásokra csak egy futó pillantást vetünk is, rögtön felötlik azoknak tárgyi rokonsága. Már említettem, hogy e rokonság részben a mondából magából származik, de hogy az egyszersmind onnan is van, hogy az összes Don Juan-költők a mondának első földolgozásából merítenek. S így tehát ez első földolgozást, Tirso de Molina művét, kell behatóbb figyelemre méltatnunk. E darab mellett meg Molière vígjátéka és Mozart operája tekinthetők a monda legjellemzőbb és legbefolyásosabb földolgozásainak.

III.

Gabriel Tellez, ki a dráma történetében, mint Tirso de Molina, igen előkelő helyet foglal el, 1570 körül született, szerzetes és tekintélyes hitszónok volt, s 1648-ban halt meg,

tizenhárom évvel nálánál híresebb kortársa, barátja s költői mintaképe, Lope de Vega, után. Ő is, mint Lope s mint a legtöbb spanyol drámaköltő, igen termékeny író volt; saját vallomása szerint tizennégy év alatt háromszáznál több, összesen négy száznál több darabot írt; reánk harminczhét vigjátéka s több allegoricus egyházi darabja maradt; vagy harmincz drámájáról csak a címek jutottak reánk. Gazdag, eleven költői erő volt, kifogyhatatlan tréfákban és élecekben, komikus, neveltető jelenetekben, furcsa alakokban. Egyik főjellemvonása erkölcsi könnyelműsége, melyet annál feltünőbbnek kell tartanunk, ha tekintetbe vesszük, hogy pap és hitszónok volt. *) Nem legjobb, de leghíresebb darabja Don Juan-dramája, melynek terve még 1625-ből való, a mely évben Tellez Sevillában járt, s San-Francisco templomában Gonzalo de Ulloanak azóta elpusztult síremlékét látta.

Íme a *Burlador de Sevilla* cselekvényének rövid áttekintése, melynél a darabnak roppantúl elszórt jeleneteit egy kissé össze kellett vonnom.

Don Juan Tenorio, ki szülővárosát, Sevillát, számos csíntalan tette miatt elhagyni kénytelen volt, Nápolyban él, hol nagybátyja, Don Pedro Tenorio, mint spanyol követ és a nápolyi király kedves embere, kiváló állást foglal el. A darab Don Juan egy gaztettével kezdődik: megcsalja és elcsábítja Donna Isabella hercegnőt, ki őt jegyesének Don Octaviónak hiszi és teljes kegyével boldogítja. A nemes nő későn veszi észre a csalást es segélyért kiált, mire a király Don Pedro Tenorióval megjelen s ez utóbbinak mint foglyot adja át az ismeretlen merénylőt. A mint Don Pedro az ifjuban öcsesere ismer, megengedi, hogy megszökjék s Octavióra fogja, hogy Isabellát meggyalázza. Octavio, kit a szigorú erkölcsű király parancsára el akarnak fogni, szintén megszökik Nápolyból.

A második jelenet a tarragonai tengerparton játszik. Tisbea, egy szép halászeány, kit az egész vidék fiatal nepe imád, de eddigelé siker nélkül ostromol, szemtanúja egy borzasztó hajótörésnek, melyből Catalinon, Don Juan inasa — ki itt a spanyol dráma egy tipikus alakjának, a Graciosónak szerepét játszsza — nagy nehezen megmenti élettelen urat.

*) J. L. Klein: *Geschichte des Drama's*, XI. kötet első fele. Leipzig, 1874, 114—185. l.

Catalinon a partra hozza az eszméletlen hidalgót s Tisbea ölébe teszi le. Don Juan, alig hogy szemét kinyitja, szerelmi vallomásokkal és esküvel körülhálózza életének költői gondolkodású megmentőjét, ki a veszedelmes hőst kunyhójába viszi, honnan az, miután nemtelen célját elérte, a megesalt leány kedves öszvérén megszökik. *) A boldogtalan Tisbea, ki eddig a legderekabb kéréket is könnyelműen visszautasította, szenvedélyes szavakban ad kifejezést boldogtalanságának (I. fölvonás, 22. jelenet):

Tűz van! Kunyhóm lángol, oda!
 Tűz van! Lángok felemésztnek!
 Vészharangok, üvöltsetek!
 Szemem könnyek árját ontja.
 Jaj, a kunyhóm összeomlik,
 Új Trójaként, csupa tűz már;
 Trójákba Ámor nem tűz már,
 Most kicsi kunyhókba bomlik.

Tűz van, tűz van, kedves társak! Vízet, vizet hozzatok!
 Ámor, Ámor, légy kegyelmes! Összezúz bős haragod!

Viskó te, ki elfedéd
 Becsületem gyilkolását
 Orvtanyának nyujtod mását,
 Tájad' mocskolttá tevéd!
 Hitzegő, oh mért gyaláztál?
 Hirtelen most mért kerülsz el?
 Vészfelleget te, akkor ülsz el,
 Hogy bú-záport főmre ráztál?

Tűz van, tűz van! kedves társak! Vízet, vizet hozzatok!
 Ámor, Ámor, légy kegyelmes! Összezúz bős haragod!

Én vagyok, ki mind maiglan
 Gúnynyal üldék hű szerelmet,
 Megveték hő gerjedelmet, —
 Pártolóm most egy alig van.
 A legszentebb fogadással
 Hogy megesalt a hűtlen, álnok, —
 Csalva ím a boldog álmok,
 Szűzi ágyam fedve gyászszal.
 Én magam, hogy meggyalázott,
 Szárnyra kelni én segítém,
 Öszvéremen, kit neveltem,
 Titkon innen nyargalászott.

*) A Don Juan történetének e részletét — és csakis ezt — vette föl Byron a legrégebb földolgozásból saját eposzába.

Fel, nyomára, szárnyas lábbal, —
 Még se, szökni hagyjátok csak!
 A királyhoz én hadd tartsak,
 Boszúlatlan el nem lábol.

Tűz van, tűz van, kedves társak! Vizet, vizet hozzatok!
 Amor, Amor, légy kegyelmes! Összezfűz bösz haragod!

E jajgatások után Tisbea a tengerbe veti magát.

Ezalatt egy nem épen ügyesen közbeszúrt sevillai jelenetben XI. Alfonso Donna Annát, Gonzalo de Ulloa leányát eljegyzi a távol levő Don Juannal, — a mivel új merényleteknek magvát hinti el a király.

Az első fölvonás tehát Don Juan kettős vétkét tartalmazza.

A második fölvonás, mely Sevillában játszik, ismét a királyi palotába vezeti a nézőt. Alfonso tudja már, hogy Don Juan Nápolyban Isabella hercegnőt megszalta és meggyalázta, és elhatározza, hogy a lovag az elcsábított előkelő hölgyet nőül vegye; Donna Annát pedig Octaviónak jegyzi el, ki szintén Sevillába menekült. De megérkezik bünei régi színhelyén Don Juan maga is. Ép ekkor Marques de la Motát, egy haszontalan feslett kéjenczet, ki bájos rokonába, az Octaviónak eljegyzett Donna Annába fülíg szerelmes, e szép leány estére légyottra hívta meg. Vörös köpenyben kell megjelennie, ezen fogja Anna lovagját fölismerni. Don Juan, ki e kalandról értesül, ügyes csellel elcsalja Motától a vörös köpenyt, folsiet Donna Annához s már czélt ér, midőn a leány észreveszi, hogy ő nem de la Mota, és segítségért kiált. Atyja elősiet s Don Juan az ősz kormányzót ledöfi. De la Mota megleli vörös köpenyét, melyet az elfutó csábító ledobott, fölveszi s így, mint Gonzalo de Ulloa gyilkosa, tömlőczbe kerül.

A következő jelenet Sevilla környékére, egy kies faluba vezet bennünket, hol Gaseno, egy gazdag földművelő, szép leányát, Amintát, ép most adja össze Patricióval. Don Juan megjelen inasával. A menyasszony korlátolt atyja igen megtiszteltetve érzi magát az előkelő férfiú jelenlete által, de a vőlegény rosszat sejt, Don Juan pedig rögtön ostrom alá veszi a bájos leányt s régi módjára, húzelgéseivel, ígéreteivel, esküivel csakhamar czélt ér. Esküinek egyike, hogy őt, ha szavát megszegné, «egy halottnak keze semmisítse meg».

Ezalatt Tisbea, kit előbbi imádói kihalásztak a tenger-

ből, útnak indul Sevillába a királyhoz, hogy a csábító méltó büntetését kérje. Útközben találkozik Isabellával, ki ugyanezen célra Sevillának tart, s a bajtársak együtt folytatják útjukat.

A harmadik fölvonásban Gonzalo síremléke előtt találjuk Don Juant és inasát. Az emlék fölírta:

A legjobb lovag fekszik itt és várja,
Hogy Isten boszúja a gyilkost sújtsa,

Don Juan olvassa és fölkiált:

Ha! ha! nevettető e bárgyú intés!
Boszút akarsz, és rajtam, márvány öreg
Márvány szakálladdal? (Meghúzza a szobor szakállát.)

Catalinon. Ezt ki nem téped!

Erős szakála van az öregnek.

Don Juan. Ma estére meghívlak vacsorára
Lakásomba; ott elvégezhetjük
Ügyünket, hogyha ép boszút akarsz.
Igaz, nem könnyű lesz a harc, mert kardod,
Mint látom, kőből van.

Catalinon. Uram, menjünk.

Közélg az éj; siessünk ágyunkba.

Don Juan. Sok türelemmel vártad a boszút;
Magad akarsz a boszú karja lenni?
Akkor mért alszol? Vagy tán jobbnak tartod,
Halálomkor hogy büntetést szenvedjek?
Bárgyú remény! Mily hosszú időm van,
Mig dőre boszúd el fog érni engem!

A közsobor vendég megjelen Don Juan vacsoráján. A lo-
vag föl sem veszi. Annál nevetségesebb inasának iszonyú
félelme, kit ura arra kényszerít, hogy a vacsorában, a kő ven-
dég mellett, részt vegyen.

Don Juan leülteti a szobrot.

Catalinon. Isten segits! Segits, Panuncio, szentem!
Segits, szent Antal! (félve közeledik) Bocsánat, a holtak
Is esznek? Mi? (A szobor int.) Jézus! ő igent int.

Don Juan. Catalinon, ülj le!

Catalinon. Dehogy uram!
Úgy veszem, hogy már jól laktam.

Don Juan. Bolond!

Halottaktól félsz? Mit tennél, ha élne?
Nevetéses és balga félelem!

Catalinon. Egyél te vendégeddel, én jól laktam.

Don Juan. Megharagítasz?

- Catalinon.* Valóban, uram
Komisz a szám szaga.
- Don Juan.* Jer, Meddig várjak?
- Catalinon.* Jaj, holt vagyok előlről s hátulról.
- Don Juan.* (Int az inasoknak, kik remegve állnak.)
Hát ti, buták? Mit tájtátok a szátok?
Mit álltok ott? Mit? és ti remegtek?
- Catalinon.* Ily idegen néppel semmi kedvem enni
Hogy ülnék én egy kövendég mellé?
- Don Juan.* Bolondos félelem! Ha köből van,
Mi bajt okozhat néked?
- Catalinon.* Milyen bajt?
- Don Juan.* Lyukat üt fejembe. Ej jer csak, jer,
Szólítsd meg finoman.
- Catalinon.* Hogy van nagyságod?
Szép vidék az a másik élet? Sík
Vagy görbe ország? Szeretik ott is
A költészetet? (A szobor int.)
- Inas.* Mindenre igent int.
- Catalinon.* Sok ott is már a kocsmá? Hogy ne, persze;
A holtak másképp ide le jönnének.
- Don Juan.* Hé, bort ide!
- Catalinon.* Ugyan, hulla uram!
Van-é ott jég? és isznak jéggel is? (A szobor int.)
- Catalinon.* Mily szép vidék!
- Don Juan.* Ha kedveled a dalt,
Danolnak majd! (A szobor int.)
- Inas.* Igent intett.
- Don Juan.* Dalt hát!
- Catalinon.* Oh hulla uram jól nevelt egy férfi.
- Inas.* Nemes vitéz s a tréfát kedveli.

És így tovább. Végre a szobor indul s más napra sírkápolnájába hívja meg Don Juant, ki becsületszavával ígéri, hogy elmegy. Midőn a lovag a távozó szellemet gyertyával ki akarja kísérni, ez visszautasítja őt e szavakkal: «Nekem Isten irgalma világít!» A jelenet mégis megrázza Don Juant; de dacza és önbizalma hatalmasabbak, mint a túlvilág szörnyű képei, melyek fölbredtek volt szeme előtt.

Ezalatt Isabella megjelent a király előtt s ez megparancsolja Don Juannak, kinek különben megkegyelmez, hogy az elcsábított hercegnőt nőül vegye. A lovag hajlandónak mutatkozik, de előbb elmegy, adott szavát beváltandó, Catalinon ellenzése daczára, a kápolnába. Itt készen várja a vacsora:

az ételek skorpiók és kígyók, az italok eczet és epe, az asztali zene a *Dies irae* iszonyú hangjai; az asztal fekete, mint a sír.

Szobor. Erős vitéz vagy.

Don Juan. Erő és bátorság van szívemben.

Catalinon. Ez asztal négerföldi, mily sötét!

Hát nincs ott mosóné?

Szobor. Jer, üljünk le!

Don Juan. Mire?

Catalinon. Nini, fekete apródok

Már hoznak székeket... Viselnek ott is

Hollandi gyászruhát?

Don Juan. Ülj le.

Catalinon. Én, uram?

Bocsáss meg, de én meguzsonáztam

Ma délután.

Szobor. Ne szólj.

Catalinon. Hisz nem szólok.

Isten segitsen ép bőrömmel innen! —

Ugyan mily tál ez uram?

Szobor. Ez a tál

Kígyókkal töltve és vad skorpiókkal.

Catalinon. Kedves egy tál.

Szobor. Ez eledelünk itt.

Te nem eszel?

Don Juan. Eszem biz én,

És hogyha baziliszkkal kinálsz meg,

A pokol összes basiliszkival.

Szobor. Dal is legyen, míg itten jól lakunk.

Catalinon. Ugyan milyen boroeskát isznak ott?

Szobor. Kóstold.

Catalinon. Juj, juj, epés eczet e bor.

Szobor. Ily bor terem nálunk.

Ének. Így jársz, ki az Úr törvényét

Vétkes daczczal megveted:

Bárha kikerülni vélted,

Bünöd díját megleled.

Catalinon. Oh Jézusom, hogy ezt a dalt kell hallnom!

Szent Antal, tán még engemet is ért!

Don Juan. Jégborzadás égeti keblemet.

Ének. És ne mondd merész halandó:

«Hosszú még az én időm!»

Por a tested, gyors a boszú,

Bánatod im későn jön.

Catalinon. És e ragout?

Szobor. Körmök.

Catalinon. Ahá, talán

Szabóknak hosszú újjiról valók?

Don Juan. Jól laktam én. Vitesd el már az asztalt!

Szobor. Add kezedet. Ne reszkess. Add kezéd!

Don Juan. Ha, mit beszélsz? Reszketni én? (kezét nyújtja). Megégek!
Ne égess meg lángoddal!

Szobor.

Oh e tűz
Még semmi sem azon vad tűzhöz képest,
Mely részed lesz. Az Istennek csodái
Mégfoghatatlanok; ő úgy akarja,
Hogy hulla keze adja meg a béred.
Az Úr ítél. A mint cselekedtéél,
Úgy lesz jutalmad.

Don Juan.

Égek, hadd kezem,
Ereszsz. Megöllek éles fegyveremmel.
Hiába, jaj. Levegőt vagdalok. —
Nem sértém meg a lány d'; — fölismerte
Csalásomat, mielőtt érintém.

Szobor.

Gonosz szándék oly bűn, mint gonosz tett.

Don Juan.

Papot hívass, hadd valljam bűneim,
Meggyónok s ő föloldja lelkemet.

Szobor.

Előbb miért nem tértél meg? Most késő.

Don Juan.

Oh égek, lángolok! Lelkem oda! (Lerogy.)

Catalinon.

(Letérdel.) És senki sem szabadúl? Nekem is
Már végem, mert eljöttem?

Szobor.

Isten szólt!

A mint tettél, úgy veszed jutalmad.

(A sír lesülyed a szoborral és Juánnal.)

Catalinon.

(Térden tovább csúszva.) Oh Jézusom, mi ez? A templom ég.

S én itt maradjak, holtakat őrizni?

Nem, nem, el innen — elsuhanok én,

Tán sikerül, s elmondom, a mi történt.

Oh szent Antal! oh Isten szent báránya!

Segítsetek ép bőrrel az utczára! (El.)

Az utolsó jelenet a király előtt játszik. Az összes elcsábítottak és megcsaltak megjelennek panaszaiikkal s vádjaikkal trónja előtt. Ekkor jön Catalinon s jelenti a történeteket. «Meghalt a bajok okozója», mondja a király, «most házassodjatok mind!» És csakugyan Octavio elveszi Isabellát, kit özvegynek tekint, de la Mota Donna Annát, kit Don Juan nem gyalázott meg, és Patricio Amintát, ki igen nevetséges szerepet játszott, mert grófnénak képzelte magát s folyton hitte, hogy Don Juan, esküje értelmében, nejévé teszi. Csak legkedvesebb alakjáról, a szegény Tisbearól feledkezett meg a költő.

A ki Mozart *Don Juan*ját s a többi földolgozásokat csak futólag ismeri is, első pillanatra látja, hogy Tirso de Molina

darabja mindnyájoknak, közvetve vagy közvetlenül, forrásuk és alapjuk.

A spanyol darab igazi népdráma, számos életre való alakkal, érdekes jelenetekkel, gazdag cselekvénnyel. A Don Juan-történet főalakjait: a kormányzót, nemes leányát, a könnyelműen csábító hőst, furfangos és gyáva inasát, a bájos parasztleányt ügyetlen otromba vőlegényével — mind ez alakokat Tirso de Molina megteremtette örök időkre. A későbbi költők jobban, egyéniebben jellemezheték, a különböző korok eltérő műveltsége és világnézete szerint módosíthatták e jellemeket, alapjukban meg voltak azok teremtve Molina színművében, melynek főértéke éppen a szereplők ez életteljes jellemzésében rejlik. Különösen sikerültek a hősön kívül inasa, ki finom tapintattal van rajzolva és sem élceivel, sem moráljával nem foglal el túlságos tért, de nem is rendelkezik magasabb humorral, — a szenvedélyes Tisbea és a naiv Aminta. Sokkal kevesebb dicsérettel szólhatni a mű drámai szerkezetéről. Motivumai folyton ismétlődnek; Don Juan viszonya Isabellához, Donna Annához, Tisbeához, Amintához egy és ugyanaz; eljárása, csele, a kaland lefolyása mind a négy esetben azonos. Hozzá járul a jelenetek össze-visszája; semmi művészi terv nem képezi a cselekvény alapját; majd Nápoly, majd Sevilla, majd Tarragona, majd a királyi palota — és ezek tarkán egymás után, egymást fölválta, benső kényszerűség nélkül. Végre hiba — főleg és első sorban színi szempontból — az utolsó jelenet, melyben a szerző költői igazságot akart szolgáltatni. De a darabnak valósággal Don Juan halálával van vége, a mi ezután következik, lehet nagyon igazságos, de drámai tekintetben hiába való, szükségtelen.

Molina természetesen kora szempontjából fogja föl a mondát. Don Juan vétkezik a vallás és erkölcs törvényei ellen, kizárólag könnyelműségből, haszontalanságból; hisz ugyan az igazságos Isten büntető hatalmában, de nagyon messzinek gondolja azt s gyalázatosan folytatja vétkes életét; — ezért bűnhődnie kell. Különben a költő vonzó alaknak rajzolta hőset. Úgy látszik, korának nemes ifjait fényképezte benne. Don Juan állhatatlan, könnyelmű; életének föladata: a nőket elcsábítani. De e mellett lovagias, előzékeny, megtartja adott szavát, bátor és rendíthetetlen a pokol szörnyeivel szemben is; őszinte, nem tetteti magát, ha csak cselből nem. Hogy a

darab végén gyóntatót kér, ez szintén a kor szellemében gyökerezik, mely nem a belső szívbéli megbánásban, hanem csak az egyház fölmentő szavában kereste vétkei bocsánatát. Az is a korabeli nemesség egyik jellemző vonása, hogy Don Juan az alsóbb rendűeket semmibe sem veszi -- innen sértő modora az általa elcsábított parasztleányokkal szemben -- s hogy szolgájától ellenvetést, intést el nem fogad, hanem keményen visszautasítja a jóakaró inas szavát. A kor szellemét láthatjuk a szerelmi viszony könnyelmű ledér fölfogásában is, melyen a közönség talán azért sem botránkozott meg, mert a bűnös végre szörnyen lakol vétkeiért. *) Így tehát Molina darabja korának érdekes és tanulságos tükre, s mint ilyen is értékes. De drámai szempontból sem állíthatni, hogy valamely utódja az ő művének gyöngéit mind mellőzte vagy kikerülte, vagy hogy a darabnak főleg a jellemzésben el nem tagadható jelességeit túlhaladta volna. Vannak a későbbi daraboknak egyes előnyei, melyek Molinánál nem találhatók, de általában a Don Juan-monda ez első földolgozása egyszersmind tárgyunk legérdekesebb és legértékesebb megalakítása.

Az olasz Don Juan-darabokat csak érintem. Jellemző vonásuk, hogy a cselekvényt lehetőleg egyszerűsítik; a marquest, a királyt, Don Juan atyját s a falusi lakodalmat teljesen mellőzik, s ez alakokat Arlequinoval, ki a hős inasa lesz, es Pantalón orvossal, az olasz színház ez állandó két típusával helyettesítik. Könnyen következtethetni, hogy a darabban e változtatások által a komikus elem lesz a túlymó; a drámából vagy vígjátékból az olaszoknál bohózat lesz. Főleg nagy lett az Arlequino szerepe, ki természetesen még rögtönzésekkel s vastag czélzásokkal is fokozta szereplése hatását. Így például már a régebbi földolgozásokban is előfordul a kedvesek lajstroma, melyet az inas sok rőfnyi papírszeletre írva ledobott a parterrebe és fölszólitotta a közönséget, nézzenek utána, nem áll-e talán valakinek felesége, leánya, menyasszonya vagy nőtestvére a vég nélküli listán. **) Goldoninál főleg az

*) Schack (II, 569) fölemlíti, hogy a darab egyik kiadásához csatolt nyomtatási engedély azt mondja, hogy a drámában semmi sincsen, a mi a jó erkölcsöket sérthetné és ne szolgálhatna az ifjúságnak jeles példának.

**) E tréfa már azon Don Juan-rögtönzésben is előfordult, melyet egy olasz társaság a Hôtel de Bourgogneban 1657-ben előadott. Lásd Jahn *Mozartját*, II. 327. l.

átöltözések és párviadalok játszanak nagy szerepet. A hősnek megbüntetését az ő darabjában, mint már említettem, nem a meggyilkolt helytartó szelleme, hanem a villám eszközli. Még megfoghatatlanabb, hogy az ügyes drámaíró az inas szereplését teljesen elhagyta. De különben sincs e darabnak sem költői, sem történeti értéke.

IV.

Történeti szempontból kiválóan érdekes Molière *Don Juanja*, melynek általában művelődéstörténeti értéke jóval nagyobb, mint költői becse.

Molière darabját különösen lelemény szempontjából támadták meg sokszor. Igaz, hogy az alakok és jelenetek egy jó része, sőt még számos egyes élcz is régebbi spanyol és olasz Don Juan-darabokból való; de nem szabad felednünk, hogy a XVI. és XVII. század e tekintetben egészen más mértéket alkalmazott, mint ez ma szokás. Ma talán túlzott idegességgel vizsgáljuk a költői termékeket az eredetiség szempontjából s plagiummal vádoljuk néha a költőt ott is, hol a tárgy természete és a cselekvény lefolyása régiekhez hasonló jelenetek megalkotására vagy már másoktól kifejezett eszmék ismétlésére kényszerítik őt. Molière vagy Shakspeare idejében talán az ellenkező végletig mentek a költők: a világ közös birtokának tekintették nemcsak a történet és monda anyagát — ezt mi is teszszük —, hanem a már megalkotott, egyéni költői formát nyert tárgyat is. Annyi bizonyos, hogy minden író csak a saját korának mértékével szabad mernünk, és e szempontból a Molière ellen emelt vád nem tekinthető indokoltnak.

De a dolog ez oldalát nem is tekintve, én részemről nem vagyok képes Molière *Don Juanját* költői szempontból oly nagyra becsülni, mint azt némelyek tették, mint például a költő legújabb kitünő életírója, ki előttem megfoghatatlan elfogultsággal Goethe *Faustja* mellé helyezi e művet.*) Ez itéletben az irodalom- és művelődéstörténeti szempont furesán

*) R. Mahrenholz: *Moliere's Leben und Werke*. Heilbronn, 1881. 173. lap.

van összetévesztve az æsthetikaival: Molière *Don Juanja* a XVII. századi Franciaország egyik legmerészebb forradalmi nyilatkozata, Goethe *Faustja* pedig minden kortól független, örök értékű költői alkotás.

Költői s főleg drámai szempontból nem lehet a geniális francia költő művét nagyra becsülnünk. Molière darabjának főgyöngéje a cselekvény teljes hiánya. Don Juan meggyilkolta a kormányzót, elcsábította és elhagyta Elvirát — de mind a két tette a darab előtt történt. A parasztleányok elcsábítása pedig csak szándék, mely elég mulattató bohózatos jelenet, de cselekvényre nem vezet. A darabnak magának tartalma a következő:

Első fölvonás: Don Juan tudatja inasával, hogy egy esinos parasztkönyvesbe szerelmes. Elvira megjelenik és szemrehányásokat tesz a hősnek, melyeket ez semmibe sem vesz.

Második fölvonás: Pierrot paraszt beszéli menyasszonyának, Saroltának, hogy két előkelő urat megmentett a tenger habjaiból. Ezek, Don Juan és inasa Sganarelle, föllépnek, mire Don Juan Saroltát rögtön esküvel ostromolja és völegényét pofozza. Mathurine, az a másik parasztleány, kinek Don Juan már előbb hűséget esküdött volt, föllép, mire a hős mind a két leányt bolonddá tartja. Ekkor hallja, hogy üldözik, s menekül inasával.

Harmadik fölvonás: Don Juan katonának, Sganarelle orvosnak (Pantalon!) öltözött. Rablók megtámadnak egy vi tézt, Don Juan megmenti ezt, Don Carlost, Elvira nővérét, ki legnagyobb ellensége. Carlos testvére, Don Alonzo, föllep és meg akarja támadni Don Juant, mit Carlos meg nem enged. — Don Juan ezután bemegy inasával a kormányzó s írboltjába s vacsorára hívja meg a szobrot.

Negyedik fölvonás: Egy kereskedő pénzt követel Don Juantól, de eredmény nélkül, a darab egyik legkitünőbb jelenete. A hős atyja és Elvira intik a bűnöst, ki őket kineveti. A szobor megjelen és más napra vacsorára hívja meg a hidalgót.

Ötödik fölvonás: Don Juan megtérest színlel, de csak hogy atyját és inasát elbolondítsa. Egy allegoricus kísértet, mely a szellem föllépését voltaképen egészen szükségtelenne

teszi, inti a hőst, mire a kormányzó szelleme megjelen s a pokolba viszi Juant. Sganarelle hátrálékos bérét siratja. *)

E darabban tehát nem történik semmi, a mi cselekvénynek vagy tettnek nevezhető volna. Az egész munka egy finom műveltségű, lovagias modorú, de feslett és hitetlen marquis jellemrajza — és ebben van a dráma nagy művelődéstörténeti értéke, mert kétségtelen, hogy Molière e művének hősében XIV. Lajos korának nemességét rajzolta. E rajz a legmerészebb könyvek egyikévé teszi Molière vígjátékát, mely épen oly profétai hírnöke a régi Franciaország bukásának, mint egy századdal később Beaumarchais *Figarója*. Figaro viszonya Almoviva grófhhoz voltaképen nem is más, mint Sganarelle és Don Juan viszonyának utánzása, mása. Az inasokban, Molièrenél, mint Beaumarchaisnál, a józan ész, a lábbal taposott emberi jog, a tiszta erkölcs, az igaz vallásosság föllázadnak az úgy nevezett művelt, a birtokos és egyedül jogosított osztály feslettsége, aljassága, istentelensége, jogbitorlása ellen. A darab e forradalmi jellege és iránya megérteti velünk azt a roppant elkeseredést is, melyet Molière e műve Párisban keltett, s azt a szenvedélyességet, melylyel miatta az udvar kezétől védett költőt megtámadták.

Igen értékes és kitünő a darab dialogja és a költő dialektikája is, melylyel a társadalmi, erkölcsi és vallási problémákat élcezen és találóan tárgyalja. De nem tagadhatni, hogy a költő a morális prédicatiókat túlságos bőkezűséggel osztogatja, valószínűen tekintettel a közönségre, mely könnyen félreérthette a darabot.

A követőkre legtöbb befolyással volt Molière darabjából Elvira érdekes alakja, mely kizárólag a költő tulajdona. Az elhagyott szerető nő előbb gyűlölettel viseltetik csábítója iránt, azután megszánja őt, meg akarja őt menteni, könyörög neki nem szerelmeért, hanem megtéréseért s végre, midőn a szívtelen kéjencz csak gúnynyal felel kéréseire s könnyeire, kolostorba temeti fájdalmát és szégyenét. Hogy ez érdekes nőalakban az érzések mily feneketlen mélysége rejlik, azt persze

*) E vonás azon olasz Don Juan-commediában is megtalálható, mely egy 1685-diki velencei kiadásban fennmaradt. Lásd F. Lotheissen: *Molière, sein Leben und seine Werke*. Frankfurt, 1880, 270. l.

nem Molière, hanem Mozart fejezte ki megható és megrázó hangokban.

Da Ponte, ki Mozart számára a Don Juan librettóját megírta (1786), igen ügyesen használta föl előzőinek műveit. Nála a cselekvény sokkal jobban van összpontosítva, egyszerűbb, gyorsabb és hatásosabb. Ez annál inkább kiemelendő, mert sokáig divat volt e szöveget iszonyú butának tekinteni.*)

Molinából vette Da Ponte Donna Anna alakját, melyet a spanyol darab Isabellájából és Annájából alkotott meg. E két alak összefoglalásával nemcsak a csábítás ismétlését kerülte el, hanem egyszersmind sokkal magasabb drámai színvonalra állíthatta Annát, kinek energiája, boszúvágya, kitartó gyűlölete nála erélyes kifejezésre jutnak. Már első föllépése is imponáló: visszatartja a megszökő csábítót, míg atyja belep, de ekkor egyszersmind atyja halálának is okozója lesz, mert az ősz férfiú Don Juan kardjától kimúlik. Meggyalázott becsülete és atyja meggyilkoltatása töltik most be egész lényét s tragikus jelleget kölcsönöznek főséges alakjának. Völegénye, a gyöngé és erélytelen Ottavio, szintén Molinából való, s Da Pontenál is csak oly érdemtelen melyebb rokonszenvünkre vagy érdekünkre, mint a monda első földolgozásában.

Molièreből származik Da Ponte Elvirája, ki itt is oly ingadozó, nőiesen elhatározatlan, mint a franczia darabban. Szerelem és gyűlölet, szánalom és megvetés, vágy és lemondás folyton küzködnek feldúlt kebleben. Elvira engedékeny, kegyes jelleme épen oly érdekes ellentéte a férfias, erélyes Annának, mint a gyámoltalan, ingadozó Ottavio a vakmerő, elszánt Don Juannak. Ily ellentétek az ügyetlen, nehézkes, esetlen Masetto és a kellemes, eleven, eszes Zerlina is. E pár ismét Molinából való, de főleg a leány rajza minden tekintetben sikerültebb — a falusi menyegző egész eleven, élettől és örömtől pezsgő jelenete általában költőibb és drámaibb — s evvel ellentétben a szobor megjelenése meghatóbb és megrázóbb, mint a *Burladorban* s a többi földolgozásokban. A da-

*) Az eredeti szöveget kiadta Sonnleithner: *Il dissoluto punito ossia il Don Giovanni. Drama giocoso. Poesia di Lorenzo da Ponte.* Leipzig, 1865. Lásd különösen Jahn: *Mozart*, II. 337.

rabban rajzolt élet, mely az igaz valóság hatását teszi az olvasóra, voltaképen a korabeli velencei és bécsi frivol életnek, melyet Da Ponte olyan jól ismert, adja hű képét. A szöveg nyelve is ügyes és csinos, ha nem is emelkedik sok helyütt az igazi költészet magaslatára. *)

A szöveg egyik jellemző vonása a komoly és vídám, az iszonyú és nevetető, a tragikus és komikus elemek, alakok és jellemek folytonos váltakozása, mely a Mozart zenéjének is megadja sajátságos jellegét. Da Ponte két főlvonásra osztotta a cselekvényt, melyeknek elseje a sikerültebbik, mert kapcsolatosabb.

Első főlvonás. 1. Leporello várja urát, ki Donna Annánál időz. Don Juan és Anna föllépnek, ez utóbbi segélyért kiált; atyja, a kormányzó, elősiet és Don Juan ledöfi, mire elmenekül. Donna Anna visszatér vőlegényével, Don Ottavioval s a holt test fölött boszút esküsznek. — 2. Don Juan tudatja Leporellóval, ki őt hiába inti, hogy új kalandon törje a fejét. Donna Elvira, kit a hős Burgosban megcsalt és elhagyott, megjelen s kötelességére emlékezteti őt. Don Juan inasához utasítja s elmegy. Leporello elbeszéli ura csinjait, mire a felbőszült Elvira szerelmét boszújának akarja fölládozni. — 3. Masetto és Zerlina menyegzője Don Juan kastélya közelében. A hős kastélyába hívja meg a falusi társaságot. Elvira inti Zerlinát. Ottavio és Anna fölkeresik Don Juant, hogy segítse őket, a kormányzó gyilkosának kikutatásában és megbüntetésében. — 4. Nagy ünnepély Don Juan kastélyában. A hős körülhálózza Zerlinát. Ottavio és Anna, kikhez Elvira csatlakozott, s kik már most tudják, hogy Don Juan a csábító és gyilkos, álarczban megjelennek. Don Juan el akarja csábítani Zerlinát, ez segélyért

*) Mozart operaszövegének hatása alatt tervezett Schiller 1797-ben, a német irodalom ballada-évében, egy Don Juan-balladát. Jenából 1797 május 2-dikán ezeket írja Goethének: «Ha a *Don Juan* szövegét nekem néhány napra megküldené, szívességet tenne velem. Az a gondolatom, hogy balladát csinálók belőle, s mivel a regét (das Märchen) csak hallomásból ismerem, szeretném látni, hogyan van feldolgozva» — és néhány nappal később, május 5-dikén: «Egyszersmind köszönettel visszaküldöm a *Don Juant*. Azt hiszem, a tárgy igen alkalmas a balladai földolgozásra.» — Schiller hozzá is fogott a költemény megírásához, de nem fejezte azt be. A töredék, mely keveset ígér, olvasható a Goedeke Schiller-kiadásában, XI, 216—219. lap.

kiált, mire a hős inasát vádolja. Most az álarczosok leteszik álarczukat s az egész társaság Don Juan ellen fordul, ki ellen-segsein keresztül útat tör magának.

Második fölvonás. 1. Don Juan Elvira szobaleányába szerelmes. Hogy hozzá juthasson, Leporellóval ruhát cserél s ez utóbbi Elvirához oson, kinek Don Juan új szerelmet esküszik. Masetto keresi Don Juant, hogy elpáholja; a Leporellónak öltöztetett Don Juan tévútra vezet s elveri. Leporello most el akar szökni Elvirától, de találkozik Masetto-, Zerlina- és Ottavio-Annával, kik fölismerik s újra boszút esküsznek a fektelen csábítónak. — 2. Don Juan vacsorára hívja meg a kormányzó szobrát. — 3. Ottavio újra, de siker nélkül kéri Anna kezét. — 4. Don Juan vacsorája, Leporello tréfáival. Elvira megjelen s megtérésre inti a hőst, ki a kolostorba készülő Donnának intéseire könnyelmű gúnyval válaszol. A szobor megjelen s a pokolba viszi Juant. Ottavio-Anna, Masetto-Zerlina és Elvira föllépnek s megtudják Leporellótól, hogy ura már bűnhődik.

Figyelemre méltó, hogy Don Juannak egyetlen kalandja sem sikerül, a mi az opera komicus jellegét lehetővé teszi. A megrázó szenvedélyek s jelenetek daczára is víg szellem lengi át az egész művet; e szellem alapját jó részben az a humor teszi, melylyel Da Ponte a hős kalandjait fölfogta és rajzolta.

De persze, mi volna Da Ponte szövege Mozart zenéje *) nélkül! De e zene jellemzése, ha ugyan képes volnék reá, nem tartozik a monda tárgyalásához, nem is szorúl az sem ismer-tetésre, sem dicsőítésre. Azt azonban el kell ismernünk s jelenleg el is ismerik már, hogy Da Ponte nemcsak e tárgy megválasztásában volt igen szerencsés, hanem hogy annak földolgozását is ügyes kézzel eszközölte. Se Molina, se Goldoni, se Molière, se a többi olasz vagy franczia szerzőknek Don Juan-művei nem képezhették volna Mozart librettoját, illetőleg nem szolgáltatattak volna a genialis zeneszerzőnek oly kitünő helyzeteket és alakokat, oly drámai ellentéteket, a szenvedélyeknek oly gazdag sokféleségét, mint a da Ponte

*) E zene legelső genialis, de itt-ott önkényes fejtegetését és jellemzését adta Amadäus Hoffmann: *Phantasiestücke*, I. 4.

szövege, mely azért a Mozart dicsőségéből méltán követelhet magának egy kis részletet. *)

Molina, Molière és Mozart műveiben bírjuk a monda legjellemzőbb alakulásait. A spanyol Don Juan terv és szándék nélkül élvezi az életet; a női szépség oly hatalom, melynek nem tud ellentállani, de még sem olyan, mely őt egy személyben hosszabb időre vagy örökre lebilincselni képes volna; a vallással szemben nem foglal el ellenséges állást, hisz az Istenben és a túlvilági életben, hisz az egyháznak a bűn alól fölölködő hatalmában is, csakhogy az életet előbb gyökeresen ki akarja élvezni, mielőtt a bűnbánók közé állani kívánna, és hogy a megtérés idejét önmagára nézve még nagyon távolnak tartja, s így voltaképen csak azért vész el, mert bűnbánásával elkésik. Utolsó perczében gyóntatót kér ugyan, de most már későn, mert már a pokol hatalmában van. — A francia Don Juan önző és szívtelen; ő már terv szerint, világos szándékkal élvezi az életet, tapossa lábbal a női erény és az erkölcs szentiségét; feslettsége nem könnyelműségében vagy szenvedélyeiben gyökerezik, hanem rossz szívében és minden nemeset és szentet tagadó eszében; jóakaróinak intéseire és könnyeire daczczal és gúnnyal válaszol; Istent, a túlvilági életet, az ég igazságszolgáltatását vakmerően tagadja. — A német Don Juan *dæmonicus* alak; nincs cél, melyet el nem érhetne, nincs hatalom, mely neki ellentállani képes volna; egyéniségének varázsereje megbűvöl mindenkit, s azon hitet érleli benne, hogy neki minden szabad; ebből a hitből származik az az önhittsége, hogy még a túlvilág hatalmai is gyöngébbek nálánál, hogy ő ezekkel is rendelkezik s ezek fölött is diadalmaskodni képes. Ez önhittség, e féktelen önbizalom lesz tragikumává, mely vesztét okozza.

Don Juan halhatatlan alak, oly halhatatlan, mint Faust, mert mind a kettő az embernek képviselője és típusa. Tulajdonképen minden egyes ember Faust is, meg Don Juan is, mint ezt Goethe oly szépen mondatja hőseivel:

*) Magyarúl: *Don Juan vagy a kőbálvány vendég*. Vitézi szomorú, víg dall-játék két fölvonásban Abbate da Ponte után olaszból (fordította Pály Elek). Zenéje Mozart Amadeus Farkastól. Kassa, 1829, 8-adr., 83 l. — Először adták Kolozsvárott 1826 december 14-én, Pálné-Ecsedy Jozéfa jutalmára.

Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust,
Die eine will sich von der andern trennen:
Die eine hält in derber Liebeslust
Sich an die Welt mit klammernden Organen,
Die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
Zu den Gefilden hoher Ahnen.

Ez ellentétes irányok kiegyeztetése, harmonikus egységgé fejlesztése az emberiségnek és az egyes embernek feladata. A hol azok egyike egyoldalú hatalommá fejlődik bennünk, ott tragicus sorsra vezet. Ez a Don Juan- és Faust-monda alapeszméje s egyszersmind, ha úgy tetszik, morálja is.

HEINRICH GUSZTÁV.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

VI.

Talán kissé tovább is időztünk az újra-született classicismus bölcsőjénél és gyermekkoránál, de hősünk, kinek nevét czikkünk fölé írtuk, nem elsőrendű csillag, mely az egész tájé-
kot megvilágítja; ellenkezőleg e háttérre, e környezetre szükségünk van, hogy őt díszszel bemutathassuk.

Enea Silvio de' Piccolomini nem állott egy sorban a humanisták fejedelmeivel. Neve, mielőtt a bíbor kalap, később a pápai tiara díszíté fejét, ha ismeretlen nem is, de híres sem volt Olaszországban. Művei, melyeket huszonhárom évi tartózkodása alatt Németországban szerzett, nem igen terjedtek el az Alpeseken túl. Nem volt tagja az egymást magasztaló írói köröknek. Levelei sem kelthettek anuyi érdeket, mint Guarino-, Poggio- vagy Filelfői, melyek ismert viszonyokra és személyekre vonatkoztak. Azonképen beszédjei, invectivái és történeti művei tartalma is kevésbé érdekelte az olaszokat, míg a többi irodalmi fajokban — tagadhatatlan — valamelyest mögötte maradt az olasz tudományosságának. A szégyen sienai ifjuval, a műkedvelővel, ki elzüllött a barbarok közé, keveset törődtek a humanisták főbbjei. Ő ugyan erőködött a meglazult köteleket olasz barájaival föntartani, új

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 67., 68., 69. és 70. számaiban.

ismeretségeket kötni; hanem a kikkel sürűbb levelezést folytathatott: Noceto vagy Campisio, irodalmi fényes nevek nem valának. Filelfónak pedig rövid ideig volt tanítványa, Aurispának és Guarinónak volt ugyan alkalma magát bemutatni, futólag Valla Lőrinczezel is találkozhatott Milanóban, de mit érdekelte e büszke nagy urakat a német császár kanczellistája! Egy-egy sovány választ, vagy ha műveit megküldé nekik, udvarias köszönő levelet kapott tőlök: s ez minden. Beccadelli Sienában tanuló társa volt, Maffeo Vegióhoz szíves viszony csatolta; ez utóbbi azonban csakhamar lemondott a világról és szerzetessé lett, amaz meg finom udvaronczezá a nápolyi udvarnál, kivel a régi barátságot püspök-korában újította meg Enea, midőn 1450. Nápolyban, 1452-ben Sienában találkoznak; ekkor Beccadelli Alfonso király díszónoka, Enea pedig Fridrik császár szóvivője volt, s daczára a megújult barátságának Enea csak két ízben írt Beccadellinek, közvetítését kérvén a Vergerio műve átadásánál a nápolyi király számára. A florenzi kör férfait végre: Poggio Bracciolinót, Leonardo Brunót és Carlo Marsuppinit, noha szellemileg leginkább ezekkel rokonszenvezett, személyesen aligha ismerte, velök semminemű összeköttetésben nem állott.

Két dologban mégis meghaladta Enea kortársait, egyben pedig érdeme páratlan. Mert habár a latin nyelvet mások tisztábban írták nála, míg a göröghez épen nem értett; habár nem tartozott a költészet mestereihez és a régiségtan fölavatottjailhoz: levelei tartalma, s az irány, melyet a történetírásban és földrajzban kijelölt és követett, mind tiszteletre méltóbb helyet biztosítanak számára. Ama stílistákat és versificatorokat túlszárnyalták utánczóik, Enea tudósításai ellenben és elbeszélései idő jártával értékesebbek lesznek. Nem kis érdeme végül, hogy daczára az eghajlat kedvezőtlen befolyásának, ő a humanismus átültetője Németországba.

Jóllehet a classicismus, egy eltemetett nagy népnek néhai sajátja, az egész világnak immár egyaránt öröksége, mert lényeges ereklvéi könnyen sokszorosíthatók és szállíthatók, szépségei iránt pedig az éjszak és nyugat nem kevésbé fogékony, mint a dél és kelet, hol kezdetben virágzott; jóllehet ha a görögök és rómaiak irodalmi hagyatéká egyszerű elterjedt valahová, művelése nem sok erőfeszítést igényelve, s a tanítvány csakhamar nélkülözhető a tanító segédkezt, sem

nagy készülékre, sem összpontosított működésre szüksége nem lévén: föltűnő mégis, mily nehezen vert a humanismus gyökeret Európának Italián kívül eső tartományaiban elanynyira, hogy noha valamely szerencsés körülmény át is vitte magvát egyik-másik új talajba, a harmadik, negyedik nemzedékig telt, míg a megfogamzott növény gyümölcsöt termett. Italiában már az összes művelt elméket elfogta az új tudomány; befészkelte magát a főiskolákon, a gazdag kereskedők-nél, a nemesség és főpapság palotáiban, a köztársaságokban és fejedelmi udvaroknál, sőt magán az apostoli Curián, míg nyomai az Alpeseken innen, világpolgári jellege mellett is, a homokba tett nyomokhoz, melyeket a szél hamar elsimít, hasonlók. Egy egész századba került, míg Európa többi nemzeteihez útat tört magának. S e tekintetben is különbséget kell még tennünk nemzet és nemzet közt. A román nemzeteknél a talaj homogénebb, a hajlandóság készségesebb, a honosítás könnyebb volt; mihez képest hamarabb terjedt el Franciaországban és Spanyolországban, mint Angliában. Hogy hazánkba és Lengyelországba szembetűnőleg könnyen találta meg az útat az új műveltség, ennek okát a fogékonyságon kívül, melylyel a magyar és lengyel nemzet minden szép és nemes iránt viseltetik, azon szoros viszonyban és sűrű közlekedésben találjuk, mely a szentszék és hazánk és Lengyelország közt szakadatlanul fennállt. Ellenben a németek, kik minden iránt, mi az Alpesek déli oldaláról jő, gyanakodással, sőt idegenkedéssel viseltetnek, mereven viselkedének a humanismussal szemben is.

Németországba érkezvén, Enea Silvio fellengő fogalmai a humanismust megillető tiszteletről, dicsőségről és fejedelmi pártfogásról a németek érzéketlenségén elmállottak. Nála Alfonso, Aragon és Nápoly királya, a mæcenások eszménye. Ez volt a fejedelem, ki izlésteljes fényt szíves barátsággal, a pompás ünnepélyeket igénytelen egyszerűséggel megegyeztetni tudta; ki latinul beszélt, Liviust olvasta s e mellett a kormányhoz és háborúhoz értett; számos költőt és szónokot udvarához gyűjtött, fejedelmileg megajándékozott, de ép úgy államférfiakat, hadvezéreket és követeket magához csatolt; hadban és békében Augustus, a múzsák társaságában Mæcenás volt. Becsületes lelkében az ó-kor mintái éltek, és gondoskodott róla, hogy nagy tetteit szép szellemek az utókornak

hirdessék. Enea meg vala győződve, hogy e nagy férfiú, tisztán nemes hajlamait követve, a hír-névért a törökök ellen síkra szállani, s dicső életét e magasztos tettel megkoszorúzni fogja. Kora legnagyobb, leghíresebb fejedelmének, a század díszének nevezi őt.

Ezzel ellentétben Fridrik császár a takarékos józanságnak és kicsinyes korlátoltságnak ritka példánya. Enea mindjárt udvari élete küszöbén példálózott előtte antik és jelenkori jeles fejedelmekről, hogy lelkében a hívágyvat felköltse. A tökéletes fejedelmek, mondá ő, azok, kik az államügyeket a költészettel és philosophiával egyesíteni tudják. Ajánlott neki költői, szónoki, történeti és politikai műveket. Soha sem nyert érték elismerést vagy díjt; a szikra nem fogott a császár taplós keblében. Nem a szépszellemű Piccolomini hágott magasra Fridrik kegyeiben, hanem az ügyes diplomata, ki költség nélkül tudott urának előnyöket szerezni, s őt nem egy zavarból símán kimenteni. — Másoknál sem járt Enea különben. Zsigmond, az ifjú tiroli herczeg ugyan igen megörült, midőn egy alkalommal latin szerelmi levelet készített Enea számára; hanem ezzel ép oly kevéssé csente udvarába a humanismust, mint a hogy nem képezett László-, cseh és magyar királyból humanistát a nevelésről írt műve. Amaz a vadászatot és lederséget inkább pedzette, ez pedig nem érte el a kort, melyben szelleme önállóan kifejlett volna. Megkísérlé szerencséjét Enea a durczás Albert osztrák herczegnél szintén. Annyira vitte velé, hogy az aëtopusi meséket megkívánta, mire Enea egyszerű prózába öntötte e verses fabulákat, hogy a herczeg fölfogásához elkészítse, sőt ez irányban tovább haladva, értekezést írt számára a — lovakról. Gyűrűt kapott tőle ajándékba *), egyébkiut kárba ment vesződség volt ez is.

A fejedelmek okai annak, hogy Nemetországban a költészetet kevésre becsülik, úgy véli Enea; mert ha nagyobb kedvök telik a lovakban es ebekben, mint a költőkben, lovakhoz és ebekhez hasonlón dicstelenül fognak kimúlui.

*) A gyűrűnek smaragd köve volt, mire Enea megjegyzi Stein Vilmoshoz (de dato Bécs, 1444 július 4) intézett levelében: E kö szüzességet jelent; a herczeg tehát engem szüznek hisz. Sed sum poeta, non stoycus. Nem tartozom ugyan azok közé, kik tivornyákon gyönyörködnek, de azért a szép asszony szeme közé szívesen kacsintok.

Mindennél teljesebb világot vet a német viszonyokra a következő történetke: Midőn Lajos, bajor herczeg, Német-Újhelybe jött, s a sienai püspökkel, ki előtte nagy tudós hírben állott, megismerkedék, legelőbb a láthatatlanság köve iránt tudakozódott nála!

A német nemességnek, a mennyiben vele Enea a császári udvarnál s egyebütt megismerkedék, sejtelve sem volt a finom műveltségről, mely az olasz, kivált a tusk nemességet díszíté. A könyvtár és múzeum helyett a durvaságban és tobzódásban elmerült lovag urak a lóólat és pinczét kedvelték. Nagymérvű iszákosságokról mókás történetkéket őrzött meg számunkra Enea. Így olvassuk *Apophthegmáiban* Henrik, görcei grófról, hogy ez éjnek idején fölverte gyermekeit álmokból és borral kínálta meg a (föltevése szerint) okvetlenül szomjazókat. S midőn ezek a beléjük erőszakolt bort kiadák, feleségét gyanúsítá, hogy e bornemiszja magzatokat nem tőle nemzette.

Hogy e lovagok és nemesek Enea tervéi részére megnyerhetők nem valának, azon nincs mit csodálkoznunk, ha az olaszoktól eredő tudósításokat felőlök olvassuk; lehetetlen azonban megütközés nélkül értenünk, hogy a hosszas és sűrű érintkezés daczára a német főpapok közül sem bírt Enea egyet is meghódítani a humanismus részére. Sylvester, chiemseei püspök ügyes és tekintélyes férfiú volt. Hálából, mert ajánlatára került császári szolgálatba, fölajánlá neki Enea ékes leveleinek kisded gyűjteményét azon hízelkedő kéressel, hogy azokat a püspök, az irány mestere, kijavítani kegyeskedjek. A püspök úr komolynak vette a bókot, össze-vissza törült a kéziraton és barbarismusai kincses tárából elektelenítette azokat, mint később, magát észrevéve, tréfásan megjegyze, hogy jelét adja, miszerint a leveleket elolvasta. Passauai Lénárd püspök, a pompaszerető főúr, szívesen vette ugyan Enea tömjénezéseit, Epitaphiumot is íratott általa, de hamar megfélekedett róla. Míg a trieri püspök, a badeni fejedelmi ház ifjú sarja, nagyon egykedvűen fogadta, midőn Enea, maga is püspök és már-már bíbornok-jelölt, egyik művét ajánlá neki. — Annál föltünőbb jelenség ez, minthogy Enea ugyanazon időben egy magyar főpapnak Szécsi Dénes, esztergomi bíbornok-érseknek, s egy lengyelnek, Zbignew krakói bíbornok-érseknek merőben irodalmi művei által nyerte meg kegyét.

Nem különb mint a főnemesekekhez, volt Enea viszonya a német főiskolák tanárai- és mestereihez. Az ellenszenv, melylyel az ósdi tudósok az új tudomány iránt viseltetének, Németországban ha nem is nagyobb, legalább akkora volt, mint Olaszországban. Enea neveti ezen, a scolastica tömkelegében tévedező bölcssek meddő és száraz okoskodásait; élcel Hasselbach Tamásra, kiről az járta, hogy már huszonnégy év óta fejtegeti tanítványainak Jesaias első szakaszát, és még nem ért a végére. Egyébkint a bécsi tudósokkal nem is társalgott.

Ezen, a humanismus szépségei iránt érzéketlenek mögött számosan találkoznak, kik az újszerű igyekezetek ellenében határozottan ellenséges indulatot mutattak. Enea több leveleiben és értekezésében találta szükségesnek a classicus szerzők védelmére kelni a jogászok és erkölcsbírák támadásai ellen. E védekezés kedvencz tárgya lett. Azokkal, kik a költészetet haszontalan mesterségnek mondogatták, mely kenyeret nem ad, röviden bánt el: egyenesen leszamarazta őket. Vonzóbbak védvei, ha erkölcsi és komoly ellenvetéseket kelle kiforgatnia; ekkor ékesszólása és sophistikája minden fegyverét fényesre feni. Sokszor kelle hallania a józan értelmesség ez észrevételét: «Te rég feledett emberek tetteit akarod nekem elbeszélni, és engem arra bírni, hogy azokat utánozzam». Ez utánzás azon erkölestannak igazi magva, melyet a régi szónokok és költők, a régi történelem es philosophia tisztelői szakadatlanúl papolának. A költészet és ékesszólás haszna mellett Enea bármikor sikra szállt. A költő — állítja ő — arra tanít, mint éljünk, mit szeressünk, mit gyűlöljünk. «Hogy a dolog mélyere hassunk, vajon kik azok, kik az erényt magasztalják? A költők! Kik azok, kik a bűn ellen dörögnek? A költők! Kik azok, kik a királyok tetteit fényesen megírják? A költők! A ki tehát a költőket elítéli, vigyázzon, nehogy az erényt is elítélje, és saját hírneve ellen vétkezzék.» — Ha azt veték szemére, hogy az Olaszországból hozott újdonságok, a költők csiklandós trágárságai a szent birodalom erkölcsét metelyezik meg, nem maradt adós válaszával Enea. Az egyházi atyákra utal, szent Jeromosra, Lactantiusra, szent Ágostonra, szent Ambusra és másokra hivatkozik, kiknek művein megtetszik, hogy az antik szerzőket tanulmányozták. A mit a római költőkben, mint erkölcsmetelyezőt kárhoyzatnak, azok-

hoz hasonlókat a Szent-írásban is találunk, ennek olvasása pedig — ki tagadná? — haszonnal jár. A rózsza sem terem tövis nélkül. Csak azokat illeti a kárhoytatás, kik a költők ledérségein gyönyörködnek. — A költők, veték föl továbbá, több istenről beszélnek, isteneik czivakodásait, házasságtöréseit megéneklük. Azon időben — veti ellen Enea — a pogányok közt az igaz Isten tisztelete ismeretlen volt; de most ki lesz oly botor, hogy Jupiternek vagy Herculesnek áldozzék, mert ezt a költőkben így olvasta. Ha a költők bálványaik bűneit elbeszélük, ez elijesztő például szolgálhat, milyennel a hittudósok is elnek.

Hasztalan; Enea Silvio minden fáradozása, hogy Németország fejedelmeit, nemeseit, főpapjait és tudósait a humanismus pártolásának vagy művelésének megnyerje, hajótörést szenvedett. Ő kétségbe esett Németország tudományos reformatioja fölött, mert azon az úton akarta azt létre hozni, melyen Italiában sikerült. E közben a mustármag figyelemre alig méltatott talajban, de az ő tulajdon keze által elszörva, vert gyökeret, és nőtt azután terepélyes fává. Nem azon osztály, mely Olasz-, Angol- és Franciaországban is a humanismus terjesztője. A két irodában, melyeknek Enea tagja volt, a birodalmiban és osztrákban, alakult lassankint titkárokból, ügyvédekből, udvari csillagászokból és papokból a kör, mely olasz kollegiájok irodalmi működésén kedvét lelta. Ez emberek egyike sem volt több középszerű tehetségnél, egyikök sem volt oly lelkesültségre képes, hogy kizárólag az irodalomra adta volna magát; hanem az idegenkedés, sőt gyűlölség, melylyel Eneát, az idegent és betolakodót, kezdetben fogadák, idő következtében elenyészvén, kedvteléssel olvasák leveleit, philosophiai értekezéseit, kivált gyönyörködének eroticus vagy élczes tartalmú iratain. Lemásolgták tehát ezen és Poggio hasonirányú műveit, és terjeszték baráti, érdeklődő körökben. E kanczellista kollegák szétvetődtek aztán egész Németországon: az egyik városi írődeák lett Kölnben, a másik Prágában, a harmadik mint tanácsjegyző nyert alkalmazást Nürnbergben, a negyedik cseh kanczellár, az ötödik püspök lett az Odera partján. Volt közöttök, ki Enea leveleit kezdé gyűjteni és velök valamelyes vásárt csapni; volt, a ki Eneát utánozva, irodalmi próbálgatásait adta közre; ismét, ki németre fordította a humanisták tetszetős, első sorban Enea

Silvio műveit, végre találkozott olyan is, ki iskolát nyitott, hol latin nyelvet, költészetet és ékesszólást tanított. — Enea leveleinek, értekezéseinek, beszédeinek és történeti műveinek számos másolata, melyekben a német könyvtárak maig is bővelkednek; az előszeretettel, melylyel műveit a nyomda föltalálása után újra és újra kiadták, fényesen tanúskodik a kedveltségről, melyre a költő és szónok Enea szert tett, valamint irodalmi működése hatásáról a humanismus terjesztése körül Nemetországban.

Az összeköttetést hajdani kollegiával levelezés által tartotta fön Enea, mert a levélirodalmat, mint az akkori humanisták valamennyien, foglalkoztak legyen különben az irodalom bármily fájával, ő is kiválóan művelte. A XV. és XVI. század humanistáinál, ugyanis, kettős irányt észlelünk, a tudományost, mely akár a történelemmel, akár a philosophiával, akár a régi szerzők javításával foglalkozott, a művészetet az irányban, a classicus latinságot mindenkor negélyezte. Innen van, hogy csaknem kivétel nélkül mindegyik tudományos szakmáján kívül vagy a szónoklattal vagy a levélirodalommal, vagy mindkettővel együtt foglalkozott. Hanem a levél, mely természetéhez képest hivatva van a társalgást pótolni, a szóművész kezében remekművé lett, és sajátlagos rendeltetésén túl ment. A bizalmas közlésnek alig maradt meg nyoma benne, mert habár a levél egyes személyhez volt czimezve, intézve az összes irodalmi közönséghez volt. Azon tudattal írta levelét mindenki, miszerint az mások előtt fölolvastatni, lemásoltatni, megbíráltatni fog; sőt az író maga megörzé fogalmazatát, hogy leveleit egykor könnyebben egybegyűjthesse. Ha Cicero levelezése az utókor tanulmánya és csodálata tárgya volt, nem lehetett idővel Filelfo vagy Poggio művei közt leveleiket is megemliteni? Minden népek és idők számára tehát, hol a latin nyelvet értették, írták a humanisták leveleiket.

Valamint a társalgás nyelve, úgy a levélírás művészete is divatnak van alávetve. Hogy Cicero levelei szolgáltak a humanistáknak mintakül, talán mondanunk sem kell. Legelőbb a külsőségeket kölesönözték el tőlök. Petrarca ismét divatba hozta a római kelteztést, a te-gezést s az üdvözlés formáját — nem kevesek megütközésére. Azonban csakhamar elfogadák bíbornokok, fejedelmek és pápák a tulliusi *«Te»*

megszólítást; *Salutato* azt hivatalos leveleiben is használta; *Enea Silvio* pedig a németek barbár szokásai egyik jelének tünteti föl, hogy még mindig tisztességesnek tartják, ha a fejedelmi többször szólíttatnak. — Később az élénkség, könnyűség és a szellemesség fitogtatása volt a finom levél sajátsága, s ennek *Poggio* a mestere. *Filelfo* levelei telvék hízélgéssel, mert ő vagy kér vagy köszön, de minden körülmény közt a halhatatlansággal kecsegteti azt, kihez levelét intézi; s erről nemcsak ő, hanem az egész világ, úgy látszik még a török szultán is meg volt győződve. Ugyanis, *Byzancz* bevételekor *Manfredonia*, *Filelfo* napa, két leányával török fogságba esett. *Filelfo* azonnal görög levelet intéz a szultánhoz, bemutatja magát mint azt az egyént, kinek szava dicsőség és halhatatlanság fölött rendelkezik, dicsőítő odát mellékel, rokonai szabadon bocsájtatását kéri, s a szultán teljesítette e kívánságát. — Megemlékezünk e helyt *Filelfónak* úgynevezett «török leveleiről», melyeket a szerző több fejedelmhez írt. Legnevezetesebb ezek közt a VII. *Károly* francia királyhoz 1451 február 17-én intézett. *Konstantinápoly* eleste után menesztett hasonló leveleket *Mátyás* magyar királyhoz, *Fridrik* császárhoz, a burgundi, urbinoi hercegekhez, a velencei dogához. Szónoklati fogalmazatok ezek, melyek a török ellen indítandó hadjáratra buzdítottak.

Enea Poggio mintái után tanulta meg, mint kelljen szellemesen, könnyed finomsággal és fesztelen nyájassággal levelezni. Midőn szerénykedve fogadja a dícséretet, melyet szép levelei nyernek, e szerénység a legnaivabb öndicséretként hangzik. «Miként lehetséges — úgymond — hogy leveleim tessenek, hisz oly egyszerűen folynak tollamból; nyelvök közönséges, nincs ékesség, nincs élénkség, nincs méltóság bennök. Nem fárasztom magam, ha írok, nem érintek ismeretlen dolgokat; közlöm, a mit tanultam, mellözöm az összesomózott, hosszadalmas körmondásokat; ha csinosb kifejezések esnek kezem ügyébe, élek velök, ha nem, soh'se keresgélem messzűnven. Főgondom, hogy megértessem.» — Nos ép e keresetlenség, melyen a közvetlenség üde hamva meg látszik, ez az, a mi az olvasóra, kivált a történetíróra oly vonzerővel bír. E mellett *Enea* levelei kimagaslanak ama szűk körből, melyben a korabeli humanisták forognak. E humanisták levelei ma irodalomtörténeti érdeknél egyebet nem

keltének; félig álmosan lapozgat köztök a kutató, mert íróik a politikát, államit és egyházit egyaránt, kerülték. Közös igyekvéseik, kicsinyes surlódásaik ama tudós köröknek, melyek nyelve a cicerói latinság vala, levelezésre elég anyagot szolgáltattak. Sőt erre sem vala okvetlenül szükség. Illő megszólítás, néhány udvarló és baráti szólam, finom befejezés udvarias ajánlattal: ennyi képezte sokszor tartalom nélküli alakját a humanisták számos levelének.

Ellenben Enea szinte az egyetlen közöttök, ki egész lelekkel a politikába ártotta magát. Ő a politikus, püspök vagy bibornok más szempontból tekinté a világot, mint a szobatudósok és tanszékek férfiai. Ehhez járult sokat hányatott élete, csaknem negyedszázados tartózkodása Németországban, Magyarországon és a török háború közelében; továbbá az, hogy ő mindenütt, a baseli zsinatnál, Schlick irodájában, a német császár tanácsában, a bibornok-collegiumban, mindenütt a politikai élet tűzfokában volt, s az események folyását mindig szemmel kísérhette; érdekében is állott ezt tennie, ha nem más okból azért, mert azon korban, midőn a követi tudósítások még gyérek, hírlapok épen nem valának, ő baráti levelei czéljául tűzte ki pótolni mind a kettőt. Kevés is van Enea levelei közt, melyekhez újdonságok, sokszor e czímen *Nova*, ne volnának függesztve; másokon azonnal fölismerszik az államférfiú hivatalos jellegű irálya, míg némelyek történeti elbeszélésekké bővülnek ki. Már a baseli zsinatról kezdé értesítéseket küldeni barátainak, és már akkor sem igénytelen közlésképen, hanem a végre, hogy barátai az ő tudósításait e vagy ama bibornok elé terjeszszék, s ily módon őt ajánlják. Levelezéseit nagyobb mérvben folytatta a császári irodából, hol mint Schlick kancellárnak, később magának a császárnak bizalmas embere sok olyat tudott meg, a mi másoknak soha, vagy csak hetek múlva lett hírével. — E kűtfökből szakadatlan újságolja, a mi Bécsben vagy Német-Újhelyt történt — például — Cesarini bibornoknak, ki akkor hazánk déli határain a törökök ellen volt foglalatos. Viszont Cesarinitól megértvén a magyar vagy török ügyek állását, e közleményeinket Köln-, Milano-, Siena- és Rómába indította. Maradtak továbbá barátai Baselben a zsinatnál, mások, kikkel ugyancsak a zsinatnál kötött ismeretséget, Londonba vagy Lissabonba térvén vissza, innét leveleztek

vele. Ezek tudósításait meg Olaszországban értékesítette az elelmes titkár.

Efféle értesítések amaz újságszegény időben csak nyertek tetsző irányuk által, s Enea ez úton nemcsak azon fejedelmekkel és főpapokkal tartotta fenn összeköttetéseit, kiknek barátságával vagy kegyével régibb idő óta dicsekedhetett, hanem számos új ismeretséget kötött, pártfogókat szerzett. Midőn (példaképen jegyzem meg) a milanói herczegnek megígéré, hogy újságokat fog neki írni Német-, Cseh- és Magyarországról, ez oly ajánlat volt, melyet kegyekkel illet megjutalmazni. A krakói bíbornok és sienai balia egyenesen fölhítták, hogy tudósítójok legyen. Azonban legközlékenyebb volt Enea Róma iránt, hol az ilyen közleményeket bec sülni és jutalmazni leginkább értették. Oly eszköz volt e levelezés, mely által a Curia figyelmét magára vonta, még mielőtt szerepet játszott a német-olasz politika terén. Eleinte leveleit csak valamely római barátjához czímezte, ki kanczellista volt, mint jó maga, hanem a tarentói vagy comói bíbornokhoz bejárt. Ez fölolvasta vagy esinos másolatban átadá barátja tudósításait, melyek érdekességök mellett egy-egy szerény bókot tartalmaztak az illető bíbornok urak számára. Később egyenesen ő főtisztelendőségeikre czímezte fontosabb közleményeit, melyeket nem ritkán ért a szerencse, hogy a bíbornokok gyülekezetében, sőt a pápa jelenlétében fölolvastattak. Végre azon időtől fogva, hogy V. Miklós ült szent Péter széken, meg vala engedve a trieszti püspöknek közvetlenül a pápával leveleznie. Még bíbornok korában is nem ritkán mondott tollba leveleket, főleg Németországba szólókat, melyek újdonságokat tartalmaztak, viszont kimerítő közleményeket vett ugyan onnét, melyeket részint mint e nemzet bíbornok protectora, részint történelmi műveiben szorgalmasan felhasználált. Sőt midőn a gondviselés elvégre oly polczra ülteté, melyen felül nincs emelkedés, a hálás pápa irodalmi működésének e téren sem vetett határt. A II. Pius pápa után maradt hullák és brevek fönnen hirdetik urbi et orbi, hogy a classicismus tanítványa, finom műveltségű férfiú viseli a hármaskoronát. Hozzá vethetjük a mondottakból, mily nagy kiterjedésű volt a levelezés, melyet Enea Silvio folytatott. Hogy levelei nagy része, ez írásfaj természetéhez képest elkallódott, tagadhatatlanul nagy veszteség; mindazonáltal a fönmaradot-

tak és kiadottak, ha gondosan egybe gyűjtenének, aligha meg nem közelítenék a hatszázat.

A mi Enea leveleinek belső értéket, szerzőjük megbízhatóságát illeti, arra nézve szolgáljanak útmutatásul a következő megjegyzések. Midőn II. Pius leveleit, melyek nagy része akkor már közkezen forgott, gyűjte és rendezé, négy csoportba osztályozá azokat. Külön-külön, melyeket pappá szenteltetése előtt, melyeket mint subdiaconus és diaconus, melyeket mint püspök és bibornok, melyeket végre mint pápa írt, hogy ne választék nélkül olvassák, hanem írójok állásához képest ítéljék meg azokat. A «pápa», ugyanis, nem akart felelősséget vállalni azon merészségekért, melyeket a «költő» engedett meg magának. S habár igaza van, midőn állítja: «ki sokat ír, szükségkép el fogja árulni érzelmeit», tagadhatatlan az is, hogy Enea levelei tartalma és hangja írójok ruhájához képest szembeszökön változik.

Mint koszorúzott költő a német király udvarán sulyt fektetett arra, hogy főnökét, a kancellárt, Fridrik királyt, a bibornokokat és a grófokat a tulliusi «Te»-vel szólítsa. Azonban eléggé udvari ember volt ahhoz, miszerint előlegesen bocsánatot kért azért, hogy a classicus egyesben szólítja meg őket, meg hogy nevét a levelfőn elül írja. Világiaknál Sokratesre, Demosthenesre, Cicero- és Mæcenasra —, oly emberek előtt, mint Kapisztrán János, szent Jeromosra és szent Ágostonra hivatkozva, mentegeti merészségét. Mint püspök a bibornok urakat már a tiszteletes többesben szólítá, míg magáról egyesben beszél; hanem rokonaihoz irván, a püspöki «Mi»-vel él. Mikor maga is a bibornoki cappát viselé, legregibb barátjához, Da Noceto Péterhez intézett, levele elején szívelyesen visszaidézi emlékezetébe élete pályáját tanuló korától fogva; kedélyesen beszél a szerencséről, mely mindinkább szárnyára emelte, a méltóságokról, melyekre méltatlanul jutott, s e mellett oly méltóságos hangulatba jő, hogy a bizalmas «Te»-ből a fejedelmi «Mi»-re emelkedik. Más leveleiben ugyanahhoz, hivatkozik ugyan a régi, igaz barátságra, hanem már csak per «Mi» és «Ti». Sőt olyan irodalmár irányában is, mint Poggio, kitől a classicus tegezést túrnie kellett, folyton a bibornokhoz illő többest használja. E lenyegtelen külsőséggel karöltve járt a tartalomnak átalakulása is. A baseli zsinat idejéből kevés levelet bírnunk tőle; ezek nagy-

részt elvesztek, mert épen csak levelek voltak, melyek másolatát nem tartotta meg magának. Csak miután költővé koszorúztaték s a birodalmi irodában alkalmazást nyere; mióta a németek, magyarok *), csehek és lengyelek közt csodálókra talála, kezdett irodalmi hírére gondot fordítani, leveleit lemásolni és másokkal közleni. Hanem azért elfogulatlanul, gondtalan nyíltsággal írt egyházi és világi ügyekről, magáról és másokról egyaránt, mint az olyan ember, kinek alárendelt állásában nem kell félnie attól, hogy magát compromittálja, hanem a ki csak a finom és fűszerezett irály barátjára, nem pedig a szigorú erkölcsbíróra is van tekintettel. Ha valamely javadalom után nem a legegzenesebb úton leselkedett; valamely előkelő férfiú kegyeire nyílt hízeggéssel vadászott; ha Schlick uramnak ármánykodni segített; ha vig czimboráinak könnyű híű nőkről, bastardokról, tivornyákról bizalmas közléseket tett: mindezt nem tekinté oly oknak, mely miatt keze írását megtagadja vagy eltitkolja. Hisz ép e levelek nem kerültek fáradságába, ezek nem foglaltak ismeretlen dolgokat magokban, s ezeket olvasta a közönség legszívesebben. Enea, a költő, inkább kívánt szeretetre méltó könnyelműségével tetszeni, mint együgyű becsületes embernek tartatni. Ez időben a begomboldzódt diplomataúhoz sem tartozott, hisz sem állami, sem egyházi ügyekben közvetlenül nem volt érdekelve, a felelősség nem az ő vállait terhelte. Minden gondja abban összpontosult, hogy fontos közlemények által saját fontosságát növelje, finom, fűszeres irályával az olvasó szépérzékét gyönyörködtesse. — Politikai szereplése s egyházi pályája szinte egyidejűleg nyilván meg, e körülmény már elővigyázatra intette őt, int bennünket. Kezdetben ugyan vissza-visszaesett szabadelmű irmodorába, de mint püspök elvégre megtanulta egyházi és politikai ügyekről tartózkodva beszélni, előkelő személyekről vigyázattal nyilatkozni, és méltóságára ügyelni. A hivatalos levelek lépnek most előtérbe, a barátiak száma ritkúl, végre megakad. A bibornok már csak gyéren ír

*) Magyarországon Enea Silvio leveleit szívesen olvasták; kitűnik ez abból is, hogy az ismert legrégebb kéziratok egyikét Neumann Farkas «de Buda» másolta le. E codex jelenleg a weimari nagyhercegi könyvtárban őrzetik. — A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár is fényes kiállítású latin hártya-codexben bír: Enea Silvio levelezéseit.

sajátkezüleg, hanem megjelen a kitűzött órában titkárja, hogy tolla alá vegye a diktált leveleket. Immár nem a tanítványok kéri a mestert, hogy műbecsessel bíró fogalmazatait lemásolhassák, de a főpap maga gondoskodik, hogy levelei leveleskönyvekbe írassanak, így átnézettel bírjon az ügyek folyásáról, s azokat javíthatassa. Hadd tanulja meg a tanítványok serege ezekből, mint kelljen az ügyiratokat csinnal szerkeszteni; miként szabad finoman es hatással kedveskedni, cicerói barátság alakjában szívességet kérni, s a vizontszolgálat följajánlásával jó hajlamot kelteni; mint lehet előkelőket alázattal és bámulással, — alsóbb rendűeket udvarias fordulatok által megnyerni; mi módon kell nagylelkűen ajándékozni, szerényen köszönetet mondani; mint illik méltóságban álló férfinak magát levelezéseiben föltüntetni.

Enea Silvio leveleit valamint előbb sokan másolák, úgy a könyvnyomda föltaláltatván épen az ő korában, azok sok kiadást értek, de jól rendezett kiadásuk egy sincs. Mert jóllehet a leveleiben foglalt történeti adatok megbecsülhetetlenek főleg azon korból, midőn Fridrik udvarában tartózkodék, azaz 1443-tól 1458-ig; jóllehet nemcsak az egyházi, főleg a pápaság és baseli zsinat történetének írójára nélkülözhetetlenek, hanem a német, osztrák, magyar, cseh, lengyel, olasz, francia és az irodalomtörténetre elsőrendű kütfőkül szolgálnak: egyik kiadójuk sem rendezte azokat történelmi értékökért sajtó alá, hanem szépirodalmi tartalmok és szép irályok végett. Innen van, hogy a címre és keletre, a mi pedig a történetírónál a földolog, tekintet nincs; innen van, hogy e napig kellőleg kizsákmányolva a történet számára nincsenek.

Pedig a humanisták vajmi büszkék valának történetírásukra, s az olaszok mind e napig nagyra vannak ebbeli működésökkel. Tény, hogy a mit e téren fölmutattak, az tanulmányaik legjobb izü gyümölcse; hanem kritika nélkül leszakasztanunk ezt sem szabad. A történetírásnak határozottan nagy lendületet adott, midőn a humanisták a szerzetesek és városi jegyzők krónikáit műveikkel háttérbe szoríták. A krónikások arra voltak ügyelettél, hogy a tenyeket, úgy a hogy, a feledékenységtől megójják: a humanisták a történetírás művészete végett irtak, mi mellett a történeti anyag némileg az előadás mögé vonúlt ugyan, de ez alak inkább vonzotta az olvasót. — Cicero egykor a történelem értékeről

nagy hangú szavakat ejtett: A történelem az idők tanúja, az igazság világa, a múltak élete, az élet mestere, a szép hirdetője. Újkori tanítványai e büszke szólamokat utána hangoztatták nemcsak a történelem, de a történetíró tekintélyének emelésére is. Szívesen és sokszor hangsúlyozták a történelem erkölcsi hasznát. A történelemnek nézetők szerint föladata, hogy mindazon erényekre, melyek által a régiek kitüntek, a vitézségre és szerénységre, a hazaszeretetre és nagylelkűségre —, de a keresztyén erényekre is, sőt ama személyi tulajdonságokra is, melyeket az olaszok szintén erényeknek szerettek tartani, a művelt társalgásra, a politikai és társas élet egyéb jártasságaira, mindenek előtt pedig az ekesszólásra ösztönöz. Viszont a történetíró, ki mindezt előadta, s mindenre tudott példát az ó-korból idézni, hivatva érezte magát, hogy a kormányok politikáját megítélje, nekik tanácssal szolgáljon — természetesen a megfelelő tanácsosi állomás betöltése mellett. Már Petrarca, ki tisztán könyveiből ismerte az életet, de magában a régi Róma bölcsességét összpontosítva tudta, minden alkalommal kéretlenül tanácsot adott császárnak és királyoknak, mintául állítá föl az őskori nagy példákat békében és háborúban, követségeket vállalt, és Olaszország minden ügyébe avatkozott.

Ha megkülönböztetjük a korirókat, az emlékezések szerzőit a tudós történetkutatóktól, amazoktól azt kívánjuk, hogy oly helyzetben legyenek, melyben a tényeket megfigyelhessék, vizsga szemök, ép ítéletök és őszinte előadások legyen. S épen e tulajdonok hián van a legtöbb humanista. Alig volt közölök egy azon helyzetben, hogy a nagy államok viszonyaiba tekinthetett. Lionardo Bruni és Flavio Biondo, midőn koruk történetét elbeszélék, pápai titkárok valának. Amannak figyelme nem terjed túl a Curia érdekén és az irodába kiszivárgott hírein; leírja, a mit előbbi éveiben hallott, s a keveset, a mit látott; fő gondja irányára van. A derék Biondo voltaképen csak a pápai állam háborúit ismeri, mert ezekről Jenő pápa naponkint vett értesítést, és magának is, mint követnek, közvetlen tapasztalatai vannak; már a baseli zsinat eseményeiről, pedig ezek is csak oly közéről érdekelték a Curiát, általános szólamoknál, sopánkodásoknál nem hallunk tőle egyebet. — Másrészt a pártatlan megfigyelés s a hű előadás is hiányzik a legtöbb humanistánál. Ugyanis a fejedelmi ud-

varok vagy köztársasági államok szolgálatában levén, a fejedelmeiknek vagy a nemzeti hiúságnak kelle kedvezniök. Azért a magasztaló hang, mely összes történeti műveikből kizeng, ha tárgyak a jelen, az állam vagy uralkodó ház története. A köznapias tények világrendítő eseményekké, mint a hólyag, fölfúvatnak; közönséges emberek görög vagy római világításban, mint a színpadon, hőskül lépnek föl. A legparányibb fejedelem vagy condottiere, a leghitványabb tartományi város történetírója antik méretekkel dolgozik. Eszembe jut egy püspöki helyettes, ki igen kedvetlenül fogadott, midőn «utóbbi bérmálása történetének» megírásában tisztelgésemmel háborgatám. Az antik történetírásnak egyik sajátossága, melyet a humanisták mohón átvállaltak, beszédek beszövése. Tudjuk, hogy Thukydides a helyzet jellemzésére használta ez eszközt. Már Sallustius és Livius szónoki diszműveket csináltak belőlök, utánzóiknál pedig, a humanistáknál e beszédek álfényt, nem világosságot derítenek a helyzetre. E mesterfogás által az egyszerű tényeket nagyszerűekké, az előadást élénkebbé kívánták tenni. Tényleg nem sok beszélni való volt, mióta a kormány és diplomacia mindinkább az írott rendeletekre és jegyzékekre fanyalodott. Az érintett történeti művek szerint azonban azt kellene hinnünk, hogy minden városházban az attikai ecclesia vagy a capitoliumi senatus tárgyalt, egy-egy Demosthenes vagy Cicero dörgött az állam ellenségei vagy összeesküvők ellen, s a trónusokon s a hadparancsnoki méneken végzett szónokok ültek.

Kora minden emlékirói közül, noha e hiányok némelyei nála is észlelhetők, kimagaslík Enea Silvio de' Piccolomini, ki férfi korának szinte két harmadát külföldön, a baseli zsinaton és Fridrik császár udvarában töltvén, mint bibornok és pápa lön ismertebbé Olaszországban. Itt megírhatta németországi élményeit tetszése szerint; nagy egyházi méltósága is föloldá a békóktól, melyek az udvaroncokat nyügzök. Mint történetíró néha-néha dicsekvő, nem ritkán ügyvedje saját pártjának; egészben véve azonban sokat tapasztalt, és legtöbbször oly helyeken, honnét a politikai szövevények szálai kiindultak s a hova visszakerültek ismét; látása éles, előadása ügyes, habár megesik rajta, hogy néha többet mond, mint kellene, máskor többet, mint tud.

Valamint egyéb tekintetben, úgy ha mint korírót tekint-

jük Eneát, bajos felőle egyöntetű ítéletet mondanunk; nehéz számos e nemű művéből közös eredményre jutnunk. Megfogható ez, ha számba vesszük a módot, melyen e nemű műveit szerkesztette. Nagyszerű terve nem volt. Szívesen megírta valamely barátjának vagy jóakarójának élményeit — mint mondani szokás — melegében. Írás közben a levél kimerítő jelentéssé, már is kisebb történeti művé nőtt, milyenek, például, a táboritáknál tett látogatása, melyet Carvajalnak — a mit ifjú László magyar királyról a krakói bíbornoknak vagy az 1454-ik évi regensburgi birodalmi gyűlés története, melyet Vitéz János, váradi püspöknek, írt meg. E levelek fogalmazványát vagy másolatát rendszeren eltette. Hasonló tudósításokat kapott barátaitól Prágából, Pozsonyból, Mainzól, Bécsből, Rómából, Nápolyból és egyebűnmen. Tanúja volt továbbá nem egy eseménynek a zsinaton Baselben, a Habsburgiak udvarán, a birodalmi gyűléseken, vagy a római curián. Mindenütt talált még szóhagyományt is a régibb időből, adomákat, híreket, mendemondákat. Ha jelentősb események fejlődtek, nyilván naplót írt; egyes részleteket hamarjában rávetett valamely szelet papírra; jegyzeteit aztán gyűjteményné rendezte együvé. Különféle okiratok vagy hivatalos alakjokban vagy kivonatban állottak rendelkezésére. Jeles államferfiakat, főpapokat, tudósokat közelebről tanult megismerni, hol közvetlen érintkezés által, hol szolgálk vagy íródeákjaik előadásából. Ezer való és valótlan dolog vonúlt el szeme láttára vagy füle hallattára, és majd emlékezetében, majd írataiba különböző alakot öltött.

Egészen ily tarkák jelentései s emlékezései. Néha könnyenlívó a bámulatig, máskor kétkedő és fontolgtató ok nélkül. Itt gondosan hivatkozik kútforrására, amott cseveg gond nélkül. Minden személyes viszony, a legkisebb tekintet, sokszor pusztán az irály, majdnem a szófűzés kedvéért képes valamit túlhajtani, elhallgatni, elferdíteni; viszont máskor csodálatraméltó őszinteséggel és naivitással ír. Hol a minden szavát mérlegelő diplomatát véljük fölismerhetni benne, hol a szenvedélyes pártembert, majd ismét a közönyös szemlélőt. Ugyanazon dolgot különböző helyeken nem ritkán két, három ízben csaknem szó szerint ismétli, ha tudniillik ugyanazon jegyzet feküdt előtte; sokszor ellenben ugyanegy tárgy más-más alakot ölt a levélben, a beszédben, az emlékiratban vagy

történeti műben. Kortársait, kiket jól ismert, mint IV. Jenő és V. Miklós pápákat, Filippo Maria és Francesco milanói hercegeket, Fridrik császárt, Albert és Zsigmond osztrák hercegeket néha mint hősi mintaképeket állítja elének, máskor csupa emberekül, kiknek gyöngéit és törpeségeit nem födi el a fejedelmi palást. Mily könnyű szerrel ferdit el közzel-közzel egyes tényeket, világosan megtehetjük, hol előadásának okiratokat állíthatunk szembe; mily fölületesen combinál, kitűnik oly tárgyaknál, melyekről pusztán hallás után értesült. Midőn például az V. Márton és IV. Jenő pápasága alatt viselt olasz háborúkat leírja, sokat összekever, a mi különböző időbe tartozik, de oly símán és ügyesen teszi ezt, hogy a ki a megbízható Biondot nem használja ellenőreül, reá sem jön a zagyvára. — Hogy saját becses személye a főszerepet játszsza s előtérbe tolakodik, midőn a titkár úr valamely szerény szögletben vonta meg magát, vagy a püspök úr kortársai sorában foglalt helyet, arra súlyt nem fektetünk, mert ez a memoirok természetében rejlik. Általában véve mind a mellett állíthatni, hogy mindenben, a mi tollából kikerül, élénk egyéni fölfogásának eleven színekkel festett képét nyerjük, mely a legalaposabb okiratok mellett is megtartja becsét.

Enea Silviónak minden történeti művén fölismerhető czélja volt az olvasót mulattatni, annak szépérzékét gyönyörködtetni: de ellhallgatnunk nem szabad, hogy a síma alak, élénk elbeszélés és fényes dictio közt néha elcsenevész a való: a történetírási művészet neki fölebb való a hű hagyománynál. — Az okiratokat eredeti alakjukban közleni a humanisták nem szokták volt: ez irományok barbár alakja elékteleníti vala szépműveket. Enea, ha épen előtte fekszenek, szabadon átdolgozza azokat. Ilyen átdolgozás Fridrik császár történetében az Angelpceknak adott utasítás, melynek eredetijét Pray *Annalesei* III. kötetében a 92. lapon adja. Ha az okiratok nem esnek keze ügyében, emlékezetből közli tartalmát. Sőt egy esetben azon kemény level helyett, melyet II. Pius pápa Mantuából küldött Fridrik császárnak (lásd Mailáth: *Geschichte der Magyaren* III. kötet függelékeben), még keményebbet jegyzett *Commentarius*aiban (65. lap); mintha itt akarta volna igazán megírni, a mit gondolt, és pótolni, a mit illemből az eredeti levélből kihagyott. — Közbeszótt beszedekeket, — s ebben különbözik a többi humanisták-

tól, — ritkán használt a koríró Enea; s ha mégis liviusi szónoklatokban telik kedve, egyes nyilatkozatok, értesítések alapján készíté azokat, s általok vagy jellemezni, vagy a helyzetet vázolni sikerrel törekszik. Így, nem lehetne erőteljesebben föltüntetni a demagog Eizingert és lázadását, mint a neki tulajdonított beszéd által, mely a tényállást és vitás kérdéseket kellőleg megvilágítja. Ellenben a császár épületes nyilatkozata a németújhelyi hadi tanácsban, nem illik a Fridrik ajkára, ki nem szeretett, hosszan épen nem, beszélni, de a helyzetnek sem felel meg: kétségtelenül száunalmas csüggedtségének elpalástolására van kigondolva.

Szintén egyik sajátja Enea írmodorának, mely sokoldalú tanúltságából sarjadzik, a kitérés, episodika. Folyton készti őt az inger földrajzi vagy életrajzi gyűjteményéből egyet-mást közbeszöni. Kivált nagyobb műveiben, mint III. Fridrik történetében vagy *Commentariusa*iban nem vet feket e hajlandóságának. Ily módon a világ minden történetéből a földrajzi és archæologiai kitérések egész halmazát nyerjük, s alig találkozik nevesebb kortársai közül egy is, kiről valamely jellemző vonást ne közölne. Megesik, hogy némely kitérés ismételve előkerül, sőt, hogy egyik kitérés a másikkal van kibővíve.

Áttérve Enea Silvio történeti egyes műveire, sorrendet követhetünk, mert azok kiválóan emlékezések — memoirok — jellegével bírnak. — Ez emlékezések sorát megnyitja a baseli zsinat története. Ilyet azonban kettőt írt. Az egyiket mint Bódog ellenpápa titkára írta 1440-ben. Ez három könyvből áll; az első könyv, a nürnbergi 1438-ik évi októberben tartott birodalmi gyűléssel kezdődik, a második, mely elveszett*), Jenő pápa ünnepélyes letételeit tárgyalta, a harmadik az előkészületeket a conclavehoz, a conclave lefolyását az 1439 november 5-én megejtett pápaválasztásig adja elő; toldalekül tekintendő Enea levele Segobiához, melyben Bódog pápa koronáztatását festi le. Célja e műnek Jenő pápa letételeit, melyet a világi hatalmak határozottan rosszallottak, igazolni,

*) Az senkit meg ne zavarjon, hogy a Süstermann-féle kiadásban (Helmstadii, 1700, kis 4-rét) De concilio Basiliensi libri III fordul elő. Itt a II. könyv az eredeti harmadik, és a Segobiához írt levél pedig III. könyvnek vétetik.

s az ellenpápa megválasztását kedvező színben föltüntetni. Ezért szorítkozik a hosszú zsinat egyéb viselt dolgai mellőzésevel 7--8 hó eseményei leírására. Még világosabban kitér szik ez irányzat azon hosszú hittani értekezésből, melyet a szerző jónak látott történeti művébe fölvenni. Ebben bebizonyítani törekszik a három tételnek, melyek alapján a pápa letétetett, helyességét: először hogy a közzsinat a pápa fölött áll, és hatalmát nem a pápától vette; másodsor hogy a közzsinatot csak saját megegyeztével lehet föloszlatni vagy áthelyezni; harmadsor hogy a ki ez igazságoknak ellenszegül, az eretnek. — Enea ugyan nagy bölcsen a zsinat hittani tekintélyei mögé rejtőzik ez alkalommal, valaminthogy érveit csakugyan Segobia, Tudeschi és Courcelles írataiból és beszédeiből szedi, de hogy ezeket megtoldja több oly érvel, melyek inkább eles elmét, mint mély tudományt igényelnek, kétséget nem szenved. Mily sophismákkal üzte Enea játékát, kitűnik a következőkből: Annak védelmére, hogy a pápát letenni nem szabad, így okoskodának a Jenőpártiak: a pápa az egyház feje; valamint az orvos soha semmi szim alatt sem fogná a fej amputatioját elrendelni: úgy az egyház fejét, ha még oly sebes volna is, nem szabad a testtől elválasztani. Mely okoskodásra Enea igyen válaszol: ha az emberi test fejét oly könnyen lehetne újjal pótolni, mint az egyházét, bizonyára többszor újjal pótolnák azt; az egyház nem hal meg, ha feje meghal is. — A pápa az egyházban annyi, mint a király az államban. Absurdum állítani, hogy a király többre becsülendő az államnál. Ha a zsarnok királyokat el lehet üzni, kell, hogy lehető legyen a pápák letétele is az egyház, azaz a közzsinat által. — Az egyház, melyről az Ur mondá, hogy a pokol kapui erőt nem vesznek rajta, büntelen; a pápáról, ki gyarló ember, ezt senki sem állíthatja. Ki tarthatja tehát a bűnös embert többre, mint a büntelen egyházat? stb. — Természetes, hogy efféle elmefuttatásnak az ellenpárt sem volt hiával; ők is küzdöttek hasonló és más érvek fegyverével. Az eszes és nem elfogult Piccolomini ismerte ezeket is, és, mint Nocetohoz írt egyik leveleiből kitűnik, nem mert fölöttük pálczáat törni. Most azonban, minthogy érdekeben állott, a Jenőpártiakat hírlhajtás emberekknek, rangvadász udvaroncoknak, rabulistáknak, kik csak konokságból és nem meggyőződésből vitatkoznak, nyűlszívű főpapoknak, kik javaikat

feltik, nevezi. — Ezen és más okoknál fogva érte Enea Silvio szóbanforgó művét a baleset, hogy a tiltott könyvek sorába, az Indexbe került, mi miatt később, ellenkező szempontból a baseli zsinat egy másik történetét írta meg a nélkül, hogy benne ez elsőről említést tenne. — Carvajal mint apostoli követ, Enea mint trieszti püspök közösen fáradának az egyházi szakadás sebeinek beheglesztésén, a német concordatum megkötésén, midőn Enea Carvajal fölhívására fogott e másik műbe, mely akkorra készült el, mikorra a baseli zsinat föloszlott, s elnöke, Allemand bíbornok, valamint a savoyai ellenpápa már kiköltöztek volt az élők sorából. Most, hogy a mozgalom, mely húsz évig feszültségben tartá a keresztyén világot, elfeküvék, inkább a böleselő tekintete vezeti a szerzőt, ki azon végeredményre jut, hogy minden zsinat ártalmas az egyházra, mert a tömeg mindig újságvágyó, a püspökök irigyek, s a nép ítélete igaztalan a pápa felől, és mert nincs veszedelmesebb dolog, mint ha a legfőbb papot felelősségre akarják vonni. Egyébkint e két mű kiegészíti egymást a mennyiben ez utóbbi Jenő pápa letételét és Bódog pápa megválasztatását csak röviden érintvén, az egyházi szakadásnak egyéb stadiumait, keletkeztét, növekvését és végezetét adja elő.

E megállapított terv szerint készült, ezélatos irányú két mű után megemlítjük Enea Silvio kisebb művet *A híres kortársakról*, mely egészen a szerző jellegével bír. Életrajzi gyűjtemény ez rend nélküli halmaz-állapotban, a mint épen az életrajzok évek során át készültek és elkészültek. Összesen hatvanöt életrajz volt, mint ez Enea tartalomjegyzekéből kiténik, de huszonegy közölök mindeddig lappang vagy elveszett. Az egyik hosszabb, a másik rövidebb, többé vagy kevésbé befejezett. Értékes jellemzések fölületes megjegyzésekkel váltakoznak. Olasz és nem olasz fejedelmek, bíbornokok, püspökök, vezérek es tudósok vegyest fölvétettek ez arckép-gyűjteménybe; csak pápa nincs közöttük. — Egészen véve e mű mind tartalmára, mind alakjára nézve fölműlja kortársainak, Fazio Bertalannak és Accolti Benedeknek, hasonló dolgozatait.

Ez életrajzi gyűjteményhez sorolhatjuk *III. Fridrik történetét*, melyet Enea emlékiratainak is lehetne nevezni a pápaságát megelőző korból, mert így, a mint előttünk fekszik,

túlszárnyalja a czimben kifejezett föladatot. Maga a császár hívta föl a szerzöt, hogy írja le azon támadást, melyet hálátlan osztrák alattvalói 1452 augusztus 27-én, utószülött Lászlót gyámsága alól fölszabadítandók, ellene intéztek. Enea böségesen megfelelt a föladatnak, midön azon fatalis egy nap története helyett mintegy tizenhét év memoirszerü történetet írta meg e könyvben, melyhez azonfölül még több, keze ügyében fekvő, kész művecskét csatolt, részint bevezetés, részint kitéréskepen. Első ilyenmü bevezetésül Ausztria, különösen Bécs városának leírása szolgált. Igaz, nem épen e czélra készült e leírás, nem is épen illik ide, hanem mindenha érdekes bevezetésnek. Aztán következik Ausztria története a legrégibb időktől kezdve a krónikák nyomán, melyeket, ha németül valának írva, társa, Hinderbach, tolmácsolt a szerzőnek. Mihelyt a Hohenstaufok korához érkezik, elcsábítják Eneát jegyzetei, melyeket Frisingai Ottóból és folytatóiból kivont, hogy ezeket is fölvegye művebe, mert — úgymond — a sváb vér az osztrákkal házasságok által sokszor összevegyült. Aztán, minthogy kútfői elhagyják, merész kanyarulattal azonnal Fridrik korára tér át, hol a szemfüles kortárs egészen elemében van. Mielőtt azonban azon végzetes egy napos háborúra térne, előadja az egyházi tárgyalásokat, melyek Fridrik koronázásánál kezdődnek s a concordatumban lelik végököt; aztán következik eljegyzése és római koronázási útja. E távolléte alatt készülnek a hálátlan alattvalók ama végzetes háborúra, melynek lerását a fegyverszünet tetözi be. De a mű itt nem végződik; még mint bibornok folytatja azt Piccolomini, leírván az ifjú László magyar király halálát, melynel a császár személye a háttérben gyászol. Podiebrad és Hunyadi Mátyás a trónra lépnek, s itt e szavakkal teszi le tollát a néhány héttel utóbb pápának választott szerző: *Nobis persuasum est, armis regna acquiri non legibus.* — Nagyobb kitérésül szolgálnak a IV. Jenő és V. Miklós pápákról, Sforza Ferenczről, Fortebraccioról, a két Cillei grófról, szent Bernardinról, Kapisztrán Jánosról közbe szövöttek, városok leírását és régiségteni függelékeket nem is említvén. — A mit László király utóbbi éveiből nagy részletességgel megír, az mind akkor történt, miután Nemetországot elhagyá. E végső részleteket barátainak, mint szemtanúknak, értesítései után adja. Ilyen volt Volterrai Liszti Miklós, a magyar és cseh

király főjegyzője, ki őt Cillei Ulrik és László király haláláról tudósítja, míg a belgrádi csata és Hunyadi János halála leírását a szent Angyalról nevezett bibornoktól veszi; mások, álljanak itt neveik: Rabstein Prokóp, Rhode János, Senftleben Henrik, Hinderbach János, Mayr Márton, Tröster János, Tolner János és Knorr Péter a cseh és német eseményeket, melyeket művébe fölvelt, újságolták neki. — Kritikai szempontból e nagy mű hitelessége az egyes részletekhez viszonyul. Általán véve nem kételkedhetünk az előadás hűségén. Azon körülmény, hogy a szerző művét magának a császárnak ajánlotta, nem esik súlyosan a latba. Enea nem sokat látszik törődni e kényes helyzettel; vagy azért, mert meg volt győződve, hogy Fridrik nem olvassa el még ezen róla szóló művet se, vagy mert oly egykedvűnek ismerte, kin nem fog se dicséret, se gyalázat. Fejedelmek, úgymond az ajánló levél, két oknál fogva íratják meg történeteiket: vagy hogy okulásul szolgáljanak másoknak, vagy hogy nevök dicsőségét megörökítsék. Ez utóbbi ugyan nem lehetett Fridrik célja, mert dicsőséget a «bellum Australicum» nem hozott árva fejére. Ő azonban nagyobbra becsüli az őszinteséget a hízélgésnél. «Tua, Cæsar, incredibilis virtus vel cum tui nominis iactura posteritati consulere quærit . . . Libera vox et romano Principi digna. Maius hoc verbum est, quam si victis hostibus opima spolia retulisses». S azért, habár nem festheti őt mint ellenségverő hőst, festi mint a vad harag és kevélység szelidítőjét. — A fejedelem, ki, ha fönségét lábbal tapodják, úgy bosszulja meg magát, mint a gyámoltalan gyermek, ki miután anyjának elpityergé sérelmét, elcsitúl, hogy az utókor ítéletére hivatkozik ily fejedelem, nem nehezíti meg az igazmondást a történetírónak. Enea, mint történetíró, élt a szabad szó engedélyével, de mint udvaronc nem élt vissza vele. Egyenesen soha sem jellemzi Fridriket, azonban nem hallgatja el jellemző tetteit. Ha ezek megrovást érdemelnek, fátyolt borít reájok, de átlátszót azok számára, kiknek szemök van. Ehol néhány példa. Midőn Fridrik még forrongó országában időzött, a lázadás lehetőségében hinni nem akarván, csak római megkoronáztatása után vágyakozék, és tanácsosai ellenezék távozását: nem engedett föltett szándékából. A tapasztalás megmutatta, hogy ez esztelen csökönység volt tőle. Enea azonban az olvasóra hagyja, ítélje meg, ha vajon önfejűség volt-e

ez, vagy férfias jellemzilárdság? — A császárnak a föllázadt osztrákok ellen követett hadi tervét (azaz hogy gyáván és tétlenül bevárta őket) rosszalja Enea, mert a császár csak fősvénységből nem tette meg a szükséges intézkedéseket. De a helyett, hogy szemrehányással illetné, isteni végzetnek, mely elől azonban helyesebb rendelkezés által ki lehetett volna térni, veszi a szerencsétlenséget. A császár kettő közt választott, teszi hozzá kegyesen, vagy fájdalmat okozni övéinek, értsd: lázadó alattvalóinak: vagy méltatlanságot szenvedni tőlök. Ő az utóbbit választotta.

Egy másik fejedelem, kiről Piccolomini művet írt, Alfons nápolyi király volt. Mint sienai püspök és Fridrik császárnak az új pápához, III. Calistushoz követe 1456-ban Rómában tartózkodott Enea, midőn szülőföldének és püspöki székvárosának tanácsa fölkérte, ne tiltaná fúradtságát részt veendő a követsejben, melynek czélja békét eszközteni a nápolyi királytól, ki a sienai köztársaságot háborúval fenyegette, sőt némely szabad csapatok által már meg is támadtata. A választást helyesen tette Siena, mert Alfons Eneát azon időtől fogva, hogy ez Fridrik császár eljegyzése alkalmával előtte fényes beszédet tartott, ismerte; mert továbbá Alfons a nevesebb írók iránti tekintetből, kikben dicsősége tárogatóit szemléle, a politika érdekeit néha-néha háttérbe szoríta. Mindamellett sokáig tartott, míg a béke megkötetett. Az alkudozások ez ideje alatt Beccadelli, Alfons udvari költője, urának általa egybegyűjtött elmés mondatait és tetteit «bírálás végett» átnyujtá Eneánknak, ki ez alkalmat ügyesen fölhasználván, e gyűjteményhez függőleket írt, mely kétségtelesen arra volt számítva, hogy a nápolyi királyt gyöngéjen, hírvágyában érdekelje, és Siena iránt mennél engedékenyebbe tegye. Művét, melynek teljes czime: *Commentarius in libros Antonii Panormitae poetae De dictis et factis Alphonsi regis memorabilibus*, négy könyvre osztotta. Klassicus mintái Xenophon, Plutarchos és Valerius Maximus valának. Alfons bölcs mondataiból keveset tartalmaz e mű, valószínűleg mert nem hallott többet tőle a szerző; ellenben nem egy aphorisma került elő az ő saját irodalmi berkeiből, számos való és valószínű adatot, érdekes adomát, tarka történetkét, elezes és jeles mondatot hallunk itt a szerző kortársairól, kik közül csak a bennünket, magyarokat érdeklöket:

Zsigmond Albert és László királyokat, Hunyadi Jánost, Vitéz Jánost, Cillei Ullrikot, Schlick Gáspárt és Cillei Borbálát, említjük. Minap közölvén e kor- és jellemfestő adomákból többeket (*Vasárnapi Ujság*, 1881 november 20-ki szám), csak egyre szorítkozunk: «Borbálának, ki Zsigmond császár neje volt, férjehagyott özvegyiségeben azt tanácslá valaki, hogy a gerle példáját kövesse, mely párjavesztetten örökös szüzességet tart. Ha már azt akarod, hogy oktalan állatok példáján okuljak, — viszonzá az özvegy, — miért nem ajánlod inkább a galambokat vagy verebeket?» Ha egyebet nem, annyit jó lélekkel állíthatunk e hamis adomáról, hogy Borbálát, kit Cuspianus kora Messalinájának nevez, híven jellemzi. Egyébkint főczélját is elérte szerző művével, minthogy az óhajtott béke létre jött.

Az utolsó mű, melyet Enea az apostoli trónra lépte előtt, és pedig csak néhány héttel előbb, befejezett, a csehek története. A viterboi fürdőben dolgozott e, számára nem épen nagy földadaton, melyhez számos készlete, előmunkálata volt meg. Csehország legrégebb koráról évek előtt írt értekezést, s ezt Capranica bibornokhoz, ki Baselban első kenyeres gazdája volt, intézte. Úgy látszik tehát, hogy már baseli időzése alkalmával kezdte meg e tárgyú tanulmányait. Bécsben aztán nem egy barátja akadt, teszem: Tussek János, Buchau Venczel vagy Rabstein Prokóp, kik néhány cseh krónikával kedveskedtek neki, melyek tartalmát kritikailag megrostálta és szebb latin alakba öntötte. Már ifjú László királyt óvta, hogy a cseh krónikákat ne vegye kezébe, mert ezeket műveletlen emberek írták, tele vannak sületlenséggel, hazugsággal és hiányzik belőlük a csiszolt irály. Érdekesebb lesz története, hol a huszita időkhez ér, csakhogy Palacky állítása szerint, itt elhagyja kritikája, sőt méltányossági érzete. Minden mesét, melyet Baselban, vagy a német császári udvarban, vagy Pápausek mestertől hallott, elfogad és vonzón, de az igazság rovására kiszinez. A husziták harczi éleszték ugyan képzel-mét, s irály a ekkor liviusi lendületet nyer; Husz János és Prágai Jeromos vértanúsága, melyet Poggio lelkesült előadásából ismert, bámulatra ragadja őt és sokratesi vonást fődöz föl ez eretnekekben: egészben véve azonban gyűlöli e nyakas hitehagyott népet, főleg azóta, hogy saját országában közvetlenül megismeri tanulta. Azon részletek, melyek László

királyról szólnak, a Fridrik történetébe fölvetekkel megegyeznek, valamint a mű befejezése is ugyanazon eseménnyel, sőt mondással történik: *Nobis persuasum* etc. — E mű, a cseh nemzet története, az egyetlen, melyét pápa írta meg, nagy elterjedésnek örvendett; nyomtatásban először Rómában jelent meg 1475-ben, azóta tizenhat kiadást ért, a fordításokat ide nem számítva.

Semmi sem természetesebb, mint hogy II. Piusnak, a nagy korírónak, gondja volt arra, hogy az utódok tudomással bírjanak mindarról, a mit ő művelt. Ő, ki most Európa összes keresztyén államaiból követségeket fogadott, háborút viselt, az egyházi mozgalmak ellen harczolt, a politikába mindenütt beavatkozott, azon polczon állott, hol minden jelentés, minden érdek összefolyt: nem szalaszthatta el e kedvező alkalmat, mely lényében feküdt, a történetírásra. Tudunkra az egyetlen pápa, ki szent Péter székén emlékezeit, önéletrajzát megírta, ő volt. *Commentariusok*nak nevezte e művét, kétségtelenül tekintettel Julius Cæsarra, ki viselt dolgait ugyan e czímen hagyta az utókorra. Legterjedelmesebb és utolsó műve ez, melyet csaknem anconai útjáig folytatott, és mely haláláig a szerző szellemében folytatót talált. Hogy e *Commentariusok* minden lényeges részökben a pápa saját műve, ahhoz kétseg nem férhet. Pius, mihelyt hivatalos teendői megengedék, tollba mondotta naplójának néhány lapját, mi csak szakadozva történt, mert soha két óránál többet e munkára nem fordíthatott, s ezeket is nem ritkán álmatlan éjjelei rovására. Ehhez képest műve kisebb-nagyobb részletek halmazából áll, melyek lazán függnek össze. Csak az első könyvben észlelhető nagyobb egyöntetűség: Pius életét tárgyazza trónralépte előtt, tehát e rész utólagosan íratott. Némely dolgot ismeretei tárházából földrajzi vagy történeti bevezetéssel látott el, mást kiteréskép szőtt közbe. Legszívesebben időzött utazásainál, melyeket szórakozás kedvéért tett; a hódolatoknál, melyek tárgya volt; az egyházi ünnepélyességeknél, melyeknek fényt az ő fönsége és ékesszólása kölcsönzött. — Hogy naplóval van dolgunk, kitetszik a hiányos időrendből is, mert Pius a tényeket akkor füzte be művébe, midőn hírével lettek. Önmaga is megismeri, hogy elbeszéléseiben nem tart korrendi egymásutánt; főleg arra irányult gondja, hogy a tényeket igazán följegyezze, nem figyelvén

évre és órára. «Talán találkozok, — így fejezi ki reményét, — ki magára vállalja az időrend helyreállítását. Mi nem érkezünk reá.» Irály tekintetében sem volt megelégedve fogalmazatával, a mit szintén megvall, midőn Biondo műveiről úgy ítél, hogy hiányzik rólok valamely ügyes stilista ráspolvas aztán, bizony nem álszerénységből, így folytatja: «Ezt talán Rólunk is fogják mondhatni, még pedig joggal; mert habár valót, de finomság nélkül írunk. Igen rendetlen és észszolatlan történetet írunk.»

Enea Silvio egyéb történeti művei: a *Góthok története*, *Biondo Decusai rövidlete*, *Európa és Ázsia* noha, főleg ez utóbbi kettő, koríratí részletek nélkül nincsenek, helyesebben a tudományos történetírás és földrajz körébe tartoznak.

A földrajzot a történelemtől Eneánk nem szokta volt elválasztani és volt érzeke a népisme iránt is. Jóllehet ez irányban is meghaladta kortársait, el kell ismernünk, hogy a helyrajz és földírat iránti érdekeltség, a mennyiben a közvetlen szemléleten alapul, a humanismusban gyökeredzik. A középkor ugyan nem volt érzéketlen az útazások iránt, hanem az útnak idegen csodálatos vidékre, vagy a szent földre kelle vezetnie. Ismert népek országai senkit sem érdekeltek. Boccaccio volt az első, kiben az összehasonlító földrajz eszméje megéledt, hanem ő a hegyek és folyók, erdők és tavak neveit állította csak össze betürendes sorozatban, mely segéd-eszközül szolgált régi költők tanulmányozásánál. Biondo a terv egy részét, támaszkodva nem kevés tudományos készletére, s élénk figyelmet fordítva a jelenre, *Italia illustrata* című művében létesítette, de Olaszország határain túl nem járt. A constanzi zsinat alkalmából Lionardo Bruní és Poggio Németországba vetődvén, érdeemesnek találták itteni élményeiket olasz barátaikkal, ha csak könnyed levélalakban is, közleni: Bruní leírta alpesi és rajnai útját, Poggio, a mi pikánsat a német barbárokön észlele. Aztán Filelfo esetelte azon tartományok és népek állapotát, melyeket 1423-ik évi útazásában Konstantinápolytól Budáig ismerni tanúlt.

Eneát geographussá ugyancsak a szemlélet es tapasztalat tette. Mint az iskolából az életbe lépő ifjuban föléledt már e hajlam, mely törekeny aggkorában sem hagyta el. Midőn Baselba útaztában Genuát érinté, azonnal leírta e várost, hasonlóképen Baselben szabad idejét arra fordítá, hogy

e város leírását elkészítse; London látott nevezetességeit szintén följegyezte, Skóczyáról pedig 1435-ben oly kedves kepet nyujt, mely bámulatra ragad sokoldalúsága miatt. Minden érdeklí őt és közlésre mindent méltónak talál, a mit lát, a mit kalauzától vagy a paptól hall: az ország nagyságát, éghajlatát, terményeit, a lakosság életmódját, táplálékát, szokásait, a házak építési módját és a lófajokat, a skótok politikai hangulatát az angolok iránt, még azt is, ha vannak-e ott farkasok és varjak. — Más dolgok érdeklik őt Ausztriában, hol egyebek közt azt a nézetet vallja, hogy Magyarország haldan a bécsi erdőig terjedt; Bécsben pedig a város terjedelme s a lakosok száma után kérdezősködik; bámulja a polgárházakat, a szobák kályháit, a kalitkában éneklő madarakat; jellemzi a tanárok pedánságát, a deákoknak — kik közt sok a magyar ifju — sivár életét, a város szervezetét, a lakosok táplálékát. Már ekkor Magyarország látta el Bécsset hússal. Emli a férfiak utczaí botrányait, az asszonyok feslettségét, a polgárok és nemesek viszonyát egymáshoz, az igazságszolgáltatást és rendőrséget: mindezt ugyan játszi turista szélszélylyel, de finom észlelő ösztönnel. Látogatása Passauba és az ebersdorfi várba helyrajzra, a Sarnvölgy, melynek plébániáját nyerte el, a lakosság életének és erkölcsének jellemzésére készti. Csaknem minden városnak, melyben hosszabb ideig tartózkodott, megírta valamelyik művében fekvését, régiségét, alkotmányát, szokásait, jeles férfiait stb. Így Nürnbergét és Frankfurtét, hol a birodalmi gyűlések miatt kellett többször időznie; továbbá Bologna, Assisi, Perugia, Tivoli, Ferrara, Mantua, Florencz, Siena, Milano, Velence és egyéb városokét. — Midőn mint pápa nagyobb utazásokat tön Olaszországban, vagy kisebb kirándulásokat Róma környékén, föl nem foghatták, hogy nem nyughatik az a beteges öreg ember. Bizonynyal kevesen osztoztak azon örömben, melynek II. Pius kifejezést ad *Commentariusai* lapjain, midőn az ily szórakoztató kirándulását a folyamok vagy hegyek mentében leírja. Nem marad ekkor semmi megfigyelés nélkül. Vagy ki figyelte meg előbb, hogy mily fák nőnek a felhőtakarta ormon, mily egymásutánban sorakoznak az épületfa, a kerti gazdaság, a szántóföldek és rétek a hegyoldalon lefelé? Mind-ezt legelőbb kényelmes zsölleszékeben a köszvényes pápa figyelte meg. És ki érezte ekkorig szükségét annak, hogy a

folyóvizeket hálózatok, a hegyeket lánczolatok szerint állítsa össze? Igaz ugyan, hogy az Alpések kapcsolatát megfejtendő, hasztalan törte fejét, de az Appenninek rendszerét helyesen fogta föl, állítván, hogy valamint a cserfa levelén emelkedéseket látunk, ép úgy képezik az Apenninek Italia gerinczét. Minden esetre érdekesebb igyekezetét, mint az eredményt szemlélnünk, midőn az akkori ismert három világrész hegyeit egybekötni iparkodik. — A hova pedig saját szemléletével el nem ér, ott tekintélyre hivatkozik Enea. Igen; de kellő kritikával választja-e meg azt, kinek szava után indul? E kérdésre szolgáljon válaszul e következő példa: A baseli zsinaton regényes, de sőt csodálatos dolgokat beszéltek a keresztyénségre tért litvánokról. Prágai Jeromos, camalduli szerzetes, ki maga is apostola volt e pogány népnek, és kit Cesarini azért hitt meg Baselbe, hogy most eretnek honfitársait, a cseheket, megtéríteni segítsen, volt terjesztője e csodadolgoknak. Enea meg akart győződni azok valóságáról, s néhány barátjával elment a baráthoz a karthausiaknak a Rajna túlsó partján fekvő kolostorába. Jeromos újból elbeszélte, a mit a litvánokról tudott, becsületes, nyílt arczczal és esküvel erősíté szavait, melyeket Enea papírra vetett és föntartott számunkra. «A mint hallottam, úgy beszélem el ismét. A szavatosságot nem vállalom magamra, de meggyőződve arról, hogy igazat mondott, mentem el barátaimmal együtt tőle.»

Mint tudós földirója az ókornak szintén jó hírben állott Enea kortársai előtt. Értekezései a Nilus eredetéről, a Paradicsom fekvéséről, Rhodos és Lesbos leírása, *Európája*, kivált *Ázsiája* föltünést okoztak, és ösztönül szolgáltak a régi geographia tanulmányozásához. Hogy a földrajzi névhüvelyezés, és az antik népisme, ezen, a kibicsaklott tudósok versenyterén, elsiklott ő is nem egyszer, bocsánatos dolog. De még e téren is helyes ösztön vezérli, midőn például kinyilatkoztatja: Sed est omnis de nomine vana quæstio; vagy midőn az Appenninek nevét — haraggal vetve el minden többi elemzést — helyesen az Alpések diminativumának veszi; vagy ha így ír: Magyarországot némelyek Pannoniának nevezik, mint ha a magyarok a pannonok helyére költöztek volna. Azonban se Magyarország nem tölti be egészen Pannonia határát, sem ez soha akkora nem volt, mint korunkban Magyarország. Máskor ismét neveti a cseh krónikásokat, kik nemzetök eredetét a

babylon nyelvzavarig viszik föl, vagy azon németeket, kik a rómaiaktól eredeztetik magokat: már miért nem inkább Noe bárkájából, vagy Eva anyánk ágyékából? így csúfolkodik. Minket magyarokat nem a húnoktól származtat, noha a névrokonságnál fogva némelyek a fajrokonságot is fölállítják. Enea szittyja fajnak tart bennünket, kiket már Jordanus ismer mint nyestbőrkereskedőket. Élt pedig e Jordanus Justinianus császár korában, mielőtt a magyarok Pannoniába érkeztek. Sokkal későbben, a húnok, góthok, longobardok után indultak ki a magyarok Scythiából és foglalták el e dunamelléki országot. Ismert Enea egy veronai származású barátot, ki Lengyel- és Litvánországon át a Tanais eredéteig jutott. Ez azt beszélte neki, hogy nem messze a Tanaistól, ázsiai Szittyországban laknak műveletlen, bálványimádó emberek, kik a pannoniai magyarokkal egy nyelvet beszélnek. Szándéka volt e barátnak magyar ferencz-rendiekkel oda visszatérni, hogy ott a Krisztus evangeliumát hirdessék; de ezt nem engedte meg a moskvai fejedelem, ki göröghitű levén, nem akarta tűrni, hogy az ázsiai magyarok netán a latin egyházhoz csatlakozzanak.

A szoros értelemben vett történetírás mezején Enea Silvio szintén külön állást foglal el. A humanisták csaknem kizárólag az ókori történet megírásával foglalkozának, melyet a classicus szerzőkből merítének. A középkor történetét kicsinylőleg lenézték, mert kútfői barbár latinsága ingerrel nem volt reájok, és mert óriás munka kívántatott megvilágítására azon kornak, mely a nyugat-római birodalom enyészésétől folyt. Tudjuk, az egy Flavio Biondo vállalkozott e nehéz munkára. Művét sokan magasztalták, de kevesen olvasták. -- Enea viszont a görögök és rómaiak történetében nem volt járatos; a szükséges könyvek hián volt. A mit tudott belőle, azt a néhány részletet arra fordította, hogy műveinek classicus színezetet kölcsönözzön. A római emlékek, régiségek, melyeket Német- és Olaszországban talált, figyelmét nagyban felkelték, de nem értett hozzájuk. Inkább érdeklődött az élő népek története iránt, noha itt is csak egyes részletekről adhattak neki tudósítást az esetleg föltalált krónikák. Például: midőn Ausztria történetét kutatá, szerencsésen kezébe került Frisingai Otto püspök műve Ragewin folytatásával együtt. Ítélete e jeles történetíróról maig is irányadó: «Az a dicséretes Ottóban, hogy noha testvérenek és unokájának, kik a ró-

mai pápák ellenfelei valának, írta meg viselt dolgait, mégis annyira becsülte a történetírás követelményeit, hogy sem a rokonságot az igazságnak, sem az igazságot az atyafiságnak nem áldozta föl». Kritikai elvei általában helyesek. «Nem szabad mindent elhinni, a mit írva találunk. Csak a kánoni iratok bírnak minden kétségen fölüllálló tekintéllyel. Egyebeknél ki kell kutatni, ki volt írójok, mily életet élt, mely felekezethez tartozik, mily személyes becsesél bír, mely tanúkkal egyez meg, miben tér el, valószínű-e, a mit mond, megegyez-e a helyi és időviszonyokkal?» — Nem állíthatjuk ugyan, hogy ő maga mindig meg is felelt ez általa előírt föltételeknek, elvégre a történeti kritikához elégséges anyag is kívántatik; azt sem mondjuk, hogy ő volt az kritikai történetírás megállapítója: de aligha találunk előzői vagy kortársai közt egvet is, kinek a történetírói kétely, az óvatosság a kütfők iránt annyira vérében volt, s ez ösztönét, ha úgy tetszik, oly jól tudta volna értékesíteni, mint ő.

E nemű művei közé sorolhatók a *Góthok története*. Enea rég táplált vágya volt a góthok tetteit, melyekre történeti kutatásai közt annyiszor bukkant, ismerni. Hallotta ugyan, hogy Brunni megírta a góthok történetét (helyesebben: Procopios művét a góthokról lefordította), de Brunni e könyvét nem ismerte, midőn véletlenül a göttweichi zárdában Jordanis góth történetére akada, mely vágyát kielégíté. E művet vonta ki tehát és elküldötte Colonna bibornoknak, hogy az Brunni művével egybevesse. — Hasonló munkát végeztet Pius pápa Flavio Biondo már említett történelmével, az egyetlennel, melyből azon időben a kor eseményeit megérteni lehetett. *Commentariusaiból* értjük, hogy Biondot javításra és átdolgozásra méltónak találta. E javító munkát el is végezte önmaga, *Epitome Decadam Blondi* a második decas végeig, vagyis XXIII. János pápa uralkodásaig; innen túl — úgy hitte — maga is képes lesz a történetet a hagyomány és tapasztalatai alapján megérteni. E munkát valószínűleg (vagy legalább főképen) saját okulására végezte, mert rövid és kerek irálya nem ad az olvasónak elég kárpótlást az események kivonatos, száraz fölsorolásaért. — *Európa keletkezésének története* következő: 1458-ik év tavaszán a köszvény által Rómában marasztalt és irodalmi szórakozásra utasított Piccolomini előtt megjelent bizonyos német könyvkereskedő,

es bemutatta neki Rambaldininak *Liber Augustalis* című könyvét, mely Julius Cæsartól Venczelig terjedő császárkrónika. E kereskedő azt vélte, hogy Piccolomini volna leginkább hivatva e mű folytatására. Ez csakugyan könnyű földadat leendett a bibornok számára; azonban ő azt nagyobb szerű mérvben kívánta megoldani. Földrajzi és történelmi kosmost akart készíteni, világtörténelmet földrajzi bevezetéssel és alapon, melynek czíme: *Historia rerum ubique gestarum locorum Descriptio*. E szándékát azonban teljesen végre nem hajtotta. *Európa* úgy a mint előttünk fekszik, aránytalan töredek ideiglenes összeállítására. Gyorsan tollba mondogatta, a mit jegyzeteiben tárgyyszerűt talált, vagy a mit emlékezetében tartogatott. Innét van, hogy az olvasó *Európában* igen sokat talál, a mit már máshonnét ismer. Az átdolgozást, mely e nagyszabású művet arányosította, kibővítette volna, későbbre hagyta a pápa, mert kosmographiájának *Európa* második részét képezte volna. «Hungaria . . . principum narrationis præstabit», e szavakkal kezdi meg Enea művét, azaz Magyarország földleírásával, melyhez Albert királytól kezdve a történeteket röviden elbeszéli, aztán áttér Erdélyre, s e tartomány német, székely és oláh lakóira; közbe vetvén némelyeket a törökök eredetéről és szokásairól, elbeszéli Hunyadi János hadjáratait, a várnai ütközetet, a nándorfehérvári győzelmet; majd meg a török-görög félsziget tartományait kalandozván be, visszatér Dalmát-, Horvát- és Tótországon keresztül Németországba, *Európa* többi államaiba s Olaszországon végzi. Reánk, magyarokra, e mű sok érdekest tartalmaz. — A kosmographia első részének czíme pedig *Asia*, melyet Tivoliban, 1461. év nyarán írt meg II. Pius. Ebben a műben az alapot képező földrajz határozottan előterbe lép, minthogy történelmi ismeretei *Azsia* tartományairól vajmi gyérek valának; de azért nem mulasztja el minden helynévnel leírni az eseményeket, melyeket pogány és keresztyén íróknál róluk talál, és megemlíteni a jeles férfiakat, kik ott születtek vagy éltek. Eddigi tanulmányai — igaz — nem valának ily munka végzésére elégségesek, hanem a pápának rendelkezésére állott a nagy római könyvtár, V. Miklós által készített görög fordítások, a római szerzők mind, valamint az újabb keleti tudósítások is. *Asia* II. Pius pápa legtudósabb műve, mely nagy részben elősegítette a szárazföld és tengerek kapcsolatának,

földünknek ismeretét. Cristoforo Colombo tanulmányozta e művet; és — kérdi Humboldt Sándor — ki tudja megmérni, mily hatással volt az reá?

Enea egyéb műveiről, noha azok némelyei nagy elterjedést nyertek, rövidebben szólhatunk. — Írói pályáját, mint előtte és utána annyian, ő is a költészettel kezdette. A költészetnek akkor még megállapított tana nem levén, az utánzás volt a költők egyedüli mestere. Már tanuló korában írt Enea olasz nyelven verseket, melyeknél a külalakra nézve Petrarca, a tartalom tekintetében a dévaj Juvenalis voltak mintái. II. Pius pápa elnyomni iparkodott Eneának e pajzán szülőtteit, de ez nagy elterjedtségök miatt nem sikerült neki. Nyomtatásban azonban nem jelentek meg, s így ez idő szerint nem ismeretesek. — Költői ere nem hagyta el agg koráig; még mint pápa is foglalkozott, s az ekkor írt költeményei némelyikét ismerjük. Ide sorolandók a Károly francia királyhoz írt költemény, mikor a szentelt kardot neki átküldé, s a szent András ünnepélyére írt versek. Utolsó beszédét a mantuai congressuson is önkészítette párhuzamos rhythmusokkal fejezte be. Pápasága korába esnek továbbá a szent szűzhez, szent Ágostonhoz, sienai szent Katalinhoz írt hymnusok. Berekeszti e sort azon ének, melyet a törökök elleni hadjáratra indulván, zengett. Vannak tőle szétszórtan epigrammák és sírversek is.

Ugyancsak Petrarca nyomán indult Enea értekezései megírásában, csakhogy ő a levélalakot tartotta céljához képest megfelelőbbnek, melyben irálya szépségeit, classicus idézeteit, philosophiai eszméit és archæologiai ismereteit mintegy alkalmilag és kevésbé rendszeresen tárhatta föl, míg a humanismus atyja, Cicerót utánozva, tractatusaiban bölcsességét és tudományát rendszeres alakba öntötte. Enea értekezései bekalandozzák a theologia, philosophia, politika sőt természettudományok terét. Írt, például, a Krisztus véréről, a keresztény igazságról, a zsinat hatalmáról, a pápa tekintélyéről, a római birodalom keletkeztéről. Ez utóbbi három értekezése valamint *Pentalogusa* egyház-politikai pártállásának jelzői. *Pentalogusát*, melyet Fridrik királynak nyujta át, azért nevezi így, mert öt személyt: a királyt, a frisingai és chiemseei püspököket, Schlick kancellárt és saját magát lépteti föl beszélőkül, kik képzelt államtanácsban tárgyalják együtt az egy-

házi szakadást és birodalmi politikát. — Véget vet hullámzó politikai nézeteinek a kölni főiskolához trieszti püspök korában intézett, később több alakban ismételt nagyhírű visszavonó irata, az *Epistola Retractionis*, mely ez ismert tételben kulminál: Aeneam reicite, Pium recipite! — Írt továbbá utószülött László magyar király érdekében több védíratot és számára egy talpraesett értekezést a nevelésről. Talán egyidejűleg keletkeztek a lovak természetét, a falusi élet dicsőítését, és a természet dicséretét tárgyazó monographiák, melyektől a gyakorlatiasságot a sok archæologiai lim-lom daczára sem lehet megtagadni. — Legolvasottabbak Enea Silvio művei közt a *Tractatus de curialium miseris*, az udvari élet kellemetlenségeiről vonzó humorral írt — ma úgy mondanók — tárczaczikke, valamint *Eurialus és Lucretia* című — ha úgy tetszik — beszélye. Mariano de' Sozzini, sienai jogtanár, fölszólította szerzőnket, írjon egy «szép historiát» is. E fölhívásnak engedett Enea, midőn Schlick Gáspár egyik sienai kalandját költői részletekkel és illő tanulságokkal fölékítve, kidolgozta. Tudjuk Vespasianoból, hogy Boccaccio beszélyei a florenczi hölgyek kedvelt olvasmányát képezték. Petrarca maga fordította latinra Boccaccio *Hü Griseldisét*, míg az arezzói Bruni ugyanannak *Ghismonda-Ghiscardoját*, a maig is élő *Romeo és Julia* eredetijét adta át a latinul értő közönségnek. Mennyire kedvelt volt Enea jelen beszélye, kitűnik elterjedettségéből. Művei közül egyik sem találtatik annyi kéziratban, mint ez. Az incunabulák vagyis első nyomtatványok közt pedig 1500-ik évig külön lenyomatban huszonhétyszer fordul elő az eredeti latin nyelven, háromszor olaszul, ugyanannyiszor francziául, kétszer pedig németül; azonk ivül nem hiányzik levelei gyűjteményeiből sem. Magyar átdolgozását «költői kebellet, több szép lyrai helyekkel s a lelki állapotok gondos festésével» az úgynevezett «pataki névtelen»-től bírjuk, melynek legrégibb kiadása elveszett, újabb Kolosvárt, 1592-ben nyomtatott.

Végül megemlíjtük Enea Silvio szónoki műveit is. — A humanisták a szónoklat iránt valamennyien oly nagy előszeretettel viseltettek, hogy a mindennapi élet e hajlandóságuknak kellő tért nyújtani elégtelennek látszék. Bizonyítja ezt az udvari, ünnepi, üdvözlő és halotti beszédek özöne. Használható államférfiak azonban kevesen valának e tudósok

közt, s ezek is legfőlebb követségekből, ünnepélyes fogadtatások alkalmával tündökölhettek beszédeik által. Velök szemben Enea azon szerencsés előnyben részesült, hogy szónoki tehetségét legtöbbször érvényesíthette. Baselben mint zsinati atyának, Olasz-, Német- és Csehország gyűlésein követi minőségében, végre mint pápának nyílt alkalma elég szónoklatokat tartani. Nem is mondott kortársai közül senki annyi jelentős beszédet, mint ő. Gyakorlottsága mellett nem hiányzott nála az elmélet sem, mint az *Tractatus de liberorum educatione* és *Artis rhetoricae praecepta* című műveiből kitetszik. Érdekes meghallgatnunk a tanácsokat, melyeket titkár korában urának, III. Fridrik császárnak, adott: A fejedelem beszéde, úgymond, soha sem oly érdektelen, hogy meg ne dicsérnek érte. A fejedelemnek, ha beszél, nem kell hallgatóit jóakaratra, figyelemre intenie, mert az ő beszéde soha sem fárasztó, soha sem túlhosszú. Ha valamely velős mondatot kiejt, ez az egész éven át szájról szájra jár. A követek előtte megdöbbennek, s elfogultságokban nem tudják érveit megzáfolni. Ha pedig visszatérnek küldőjökhez, azt jelentik, hogy nem gyermeket vagy kőbálványt, hanem férfiút találtak, ki önmaga kormányoz, és mindent, a mit láttak vagy hallottak, nagyitva újságolják. — Hogy miként kelljen a követségekkel elbánni ügyesen, azt Enea Cesarinitól, a baseli zsinat elnökétől tanulta, ki mielőtt ünnepélyesen fogadá, néhány napig váratta és kifürkészte a követeket, hogy jól elkészülve, talpraesetten válaszolhasson nekik. A válasz Enea utasítása szerint következőleg igazodik: Dicsérik a követek a fejedelmet, azt kell felelnie, hogy a megdicsért jeles tulajdonokkal ugyan nem bír, de iparkodik azokat elsajátítani; ha oly tettet magasztalják, melyet csakugyan véghez vitt, a dicsőséget Istenre hársítsa, míg a meg nem érdemlett dicséretet legjobb hallgatással mellőzni; ha olyasmit kérnek tőle, a mit a fejedelem könnyen megadhat, akkor szavai nagyítsák az adandó kegyelmet, melyet senki másnak meg nem ajánlana, de a folyamodónak örömet megad, sőt iránta való szeretetből többel is szolgálna; ellenben haki olyat kér tőle, a mit hamarjában megadni nem szándékozik, ez esetben fontosnak tüntesse föl az ügyet, mely érett megfontolást igényel; ha panaszszal érkeznek a követek a fejedelem elé, ilyenkor küldőjök dicsérésével ne fukarkodjék, s előbb kölcsönös szeretetöket hang-

súlyozza, saját erényeiről kicsinylőleg beszéljen ekkor is, kiemelje azonban jogérzetét, mely minden tette zsinor mértékül szolgál, hanem e mellett saját mentségeül hozzon föl egyet-mást, s így tovább. — Fridrik császár ugyan hasznát nem vette ez oktatásnak, de hogy a szerző, midőn alkalma nyílik hozzá, meg nem hazudtolta önmagát, azt tudjuk. Kétségtelen továbbá, hogy Enea beszédeit gondosan készítette, szorgosan javította és betanulta. Fönmaradtak, ugyanis, beszédei, melyeket el nem mondott, és beszédei, melyeket az eshetőséghez képest kétféleképen szerkesztett. Ő műszónok volt; jóllehet jeles szónoki tehetséggel is bírt, mely rögtönzéseinél fényesen igazolta magát. Beszédeit maga kezdette gyűjteni, s így nem nehéz föladata volt Mansinak, ki azokat két kötetben kiadta. E kiadásban húsz beszéd a Pius pápaságát megelőző korból, harminczkettő olyan, melyeket mint pápa mondott.

Midőn Enea Silvio pápa lett, e szavakkal üdvözlé őt Filelfo, a humanista literátorok karnagya: «Te minden nemes és művelt embernek, elüzvén a sötétseg ködét, mint a nap világítasz. A magasztos művészetek és dicséretes erények nagy kárával lett volna, ha az ég téged nem ad visszaállítasukra, védelmőkre és dicsőítésőkre. Most azonban ismét fölelednek a megdermedt múzsák. Az elnémült ékesszólás újra hangot és új tartalmat nyert. Mindenek újult hévvel buzdulnak a tisztességes munkára. Mert nemcsak buzdító szavakkal keltesz szép reményeket bennök, hanem gyors és gazdag ajándékokkal . . .» Ez urak ráéheztek a mæcenásokra. V. Miklós pápa kora volt az ő aranykoruk. Miklós mindenről, a jó föltételekről, melyekkel uralkodását kezdé, a török háborúról, a Curia méltóságáról, mindenről megfeledekzék, csak hogy könyveket vásároltasson, lemásoltasson, fordíttasson, beköttessen, hogy udvari tudósok nagy seregével magát körülvegye, ezeket kegypenzsekkel, gazdag ajándékokkal, hivatalokkal jó hangulatban tartsa. A középszerűség is becsülésben, kegyben részesült nála. A sűrű irodalmi tömjénfüst anynyira elkábítá, hogy a pápaság gondjai, sőt Byzancez veszedelme sem rendíté meg őt. Halálával sokat veszttettek a humanisták, sok szép reményök ment füstbe. Következett III. Calistus pápa, beteges öreg ember, kit legkevesébbé sem érdekelt az új műveltség. Elképedt, hogy a vatikáni könyvtárba

lépven, a sok, karmazsinba kötött, arany és ezüst sarokkal díszített könyvet látta. «Igen — mormogá — ezekre pazarolta az egyház kincseit,» és azonnal megajándékozta néhány száz görög codexxal orosz Izidor bíbornokot, kinek udvari emberei legott elpocsékolák ez ajándékot, mert ők a bárgyú bíbornokkal együtt sem értettek a tudományhoz. A többi könyvről pedig leszedeté a pápa az arany, ezüst díszítést s a török háború javára a pénzverdébe küldé; a kegydíjakat az íróktól megvoná, s a pápai irodát a betolakodott humanistáktól megtisztítá. Hasztalan tiltakozott Bessarion és mások ily eljárás ellen.

Annál bizalmasabban tekintének a humanisták Piusra, ki előmenetelet szintén tollának köszöné, s kiről azt hívek, hogy visszatérnek vele a Miklós napjai. De keserűen csalódtak. Pius, ki magát kora nem utolsó írójának tartá, nagyon finnyás volt azon írók megválasztásában, kikkel kegyeit éreztesse. A görögök alig értettek egyébhez, mint a hellen codekek másolásához, ezeket viszont ő nem értette, így tehát sem őket, sem a fordítókat, szótárkészítőket, commentatorokat és nyelvészeket, e szorgalmas, de száraz tudósokat, kik Miklós ízlése szerint tudtak könyveket csinálni, a szellemes Pius nem sokba vette. Saját hirnevéről pedig kellőn gondoskodván önmaga, nem szorúlt a tömjénezőkre, kiknél — ezt magáról tudta — a főczél a jutalom. Hozzájárult, hogy a humanisták nagy nemzedéke, melyhez a classicismus fejlődése fűződik; ama jeles férfiak, kikre Enea, mint mestereire, tisztelettel föltekintett, épen azon időtájt megdőbentő egymásutánban kimúltak. Valla Lőrincz, kinek hajdan epigrammáit mutatta be, Fazio Bertalan, kit a «nagy férfiak» közt megörökíte, a trónra lépte előtti évben haltak meg. A következő évben múltak ki: Manetti Nápolyban, Poggio Florenczben, Vegio Rómában. A 90 éves Aurispa s a 89 éves Guarino nem szorúltak a pápa segélyére, míg Biondo, az apostoli titkár, bőven részesült Pius tiszteletében és segélyében halála napjáig. — Ki maradt fenn a humanisták régi nemzedékéből? Beccadellit nevezhetjük, ki a nápolyi udvarnál gondtalanul élt, és Filelfót, kinek arczátlan tolakodása kiállhatatlan volt: senkit mást; és Piusnak igaza volt, midőn az utánsarjadó epigonhadat, összehasonlítva a humanismus patriarcháival, az ő kortársaival, csak oly jelentéktelennek tartá, mint V. Miklós

fordítóit, ez irigy és veszekedő görög népet. Az sem bántotta, hogy a mellőzött óriáskák titkos társulatá bujnak össze, melyben divattá vált a papokat szidni, a pogányságot dicsőíteni, a vallást gúnyolni s a köztársaságért rajongani. Feje e társulatnak akkor Pomponio Leto volt, a papok büszke megvetője; tagjai közül megemlítjük Buonaccorsi Fülöpöt, ismerőbb nevén Callimachust azért, mert I. Ulászló magyar király történetét írta meg (kiadva Schwandtnernál *Scriptt. rer. Hung.* I.) es Platinát, később a pápák élete íróját. Ezek közt ugyan nem hiányzanak, kik hízelgések, szolgálataik és műveik följajánlása, sőt fenyegetések által (mert habár a revolver föltalálva nem volt, revolver-journaliszták nem hiányzottak akkor sem) próbáltak a pápa kegyéhez vagy legalább zsebéhez jutni. De Pius válasza ritkán volt csengő. A hízelgők számára nem hiányzottak lekötelező szavai; a dedicatiókat udvariasan megköszönte, a kik fenyegetésekkel iparkodtak reá hatni, azoknak gúnynyal és megvetéssel válaszolt; a költőknek pedig e distichonnal kedveskedett:

Discite pro numeris numeros sperare, poetae!
Mutare est animus carmina, non emere.

Azonban, habár Piusban nem támadt föl a várt Mæcenás, a humanismus iránti érdekeltség sem halt ki belőle. Mutatják ezt a könyvek, melyeket írt, beszédei és levelei s a férfiak, kiket maga köré gyűjtött; nem nagynevű írókat, könyvesinálókat és görögöket, de művelt, megbízható, munkás és hasznos embereket, kikkel megosztá irodalmi kedvteléseit. Ezek közé tartozának a Patrizzi testvérek, a pápa ifjúkori barátai: Ágoston, ki a pápának fölolvastott, ha nyugovek, írt, ha tollba mondott, különben irodalmilag önállóan is működött; és Ferencz, ki a pápa nélkül is híres emberré vált és szülővárosának, Sienának büszkesége volt; beszelte mind a két klassicus nyelvet, tanította az ékesszólást és költött; Pius kinevezte őt gaetai püspöknek. A pápa kedvencei közé tartozott még a már említett Agapito di Cenci de' Rustici, classicus műveltségű jogtudós, születésére római, kit Pius szinten püspökké tett; bizonyára többre is viszi, ha gazdája idő előtt sirba nem száll, hova őt néhány hétre reá követte. A negyedik, ki a Pius pápa irodalmi köréhez tartozott, Giantonio Campano. Eredeti alak. Ő is, mint Pius, önmagától lett azzá,

a mire vitte. Atyja szolgáló ember, anyja szolgáló levén, családi neve sem volt; Campanónak úgy nevezte magát, hogy campaniai születésű volt. Három éves korában árvült el, és ekkor valamely nénje fogadta föl bojtárkának; aztán valamely szegény paphoz szegődött inasnak, ki bére fejében megtanította a latin nyelv elemeire, s annyira ment vele, hogy Nápolyban nemes családok gyermekeit oktathatván, egyúttal saját neveléséről is gondoskodhatott. Valla Lőrincz lett tanára, ki mellett kiképezvén magát, Campano Perugiába indult jogot hallgatni, de e helyett csakhamar a humaniorák tanáraül lépett föl. Első akadémiai beszédét három ezer ember előtt tartá, kik három órán át bámulták beszédje áradatát. Oly szokatlan gyorsasággal és élénkséggel szónokolt, s annyi tudós holmit hordott egybe, hogy abból néhány könyv kitelt volna. E mellett külseje rendkívüli volt: termete rövid, potrohos, kurta és vaskos végtagokkal; széles nyílású orra fölfelé állt, mélyen ülő, apró szemei szikráztak a bozontos szemöldök alól; homloka keskeny, haja túlsűrű és tüskés, egész teste, saját vallomásaként, mint a süné, szőrrel benőtt, lába görbe, járása mindamellettt siető. Ha e tömeg lelkesülten ágált, el nem kerülhette, hogy majommal ne hasonlítsák össze. Egyébiránt Campano valamennyi kortársa közt mestere volt az irálynak. Mindazon mesteri vonások, melyek a régibb iskola fejeit, Guarinot, Vallát, Poggiót ékesíték, benne könyvnyűséggel egyesültek. Élénk folyású és izletesen egyszerű prózája az élc és szeszély savát, a dictio fönségét, hol kellett, nem nélkülözé. Leveleiben a síma nyelven kívül került minden ékességet. Válogatott szóvirágokkal és tudós idézetekkel fölciczomázni azokat, izléstelennek tartá. Azon volt, hogy oly élénken és bizalmasan írjon, mint mikor valakinek a fülébe suttogunk valamit. Összes lényét belefekteté a levélbe szeretetre méltó hiúságával, tréfáival, szeszélyeivel, pajzánságával együtt, mint a milyen volt a vendégségeknél, vadászatokon és a halászat mellett. Formás verseiben azonban sok a reminiscencia, epigrammáinak vékony az éle; hanem ha in promptu kellett valamely mókás distichont elsütöni, arra mindig készen volt.

A perugiaiak bámulták őt, ő maga is eltelt a kivívott dicsőséggel, de hét éven át folyton tanítani a philosophiát és ékesszólást kis városban elvégre is megunta, és udvari életre

vágyódván, mihelyt Pius megválasztatásáról értesüle, kereste kegyeit. Itt könnyen czélt ért. A pápa barátságosan fogadá hódolatát, kedve telt a bohókás alakban, ki e mellett kedves, kedélyes ember volt, és kövér egyházi javadalmakkal jutalmazta. Rögtön, úgy hogy magának Campanonak sem volt róla tudomása, szokatlan módon kinevezte őt püspöknek. A meglepett bíbornokok elé lépve mentegetődzött, hogy a jeles férfiú érdemeit csak most jutalmazza. Minthogy pedig az új javadalom vékony volt, meghagyta nála a régieket is, elengedte a taksákat, és neki adta elődjének hagyatékát, mely a fiscusra volt esendő, később a jövedelmesebb teramai püspökségre helyezvén őt át. Hanem azért Campano megmaradt a pápai udvarnál, püspökségeinek inkább csak jövedelmeiről érdeklődvén; az infula nem változtatott a költőn, sőt kényelmetlennek találta, hogy a hosszú öltönnyel a komoly, megfontolt embert is felöltse, hagyja megszokott kedvteléseit, tréfáit, szórakozásait, aggá legyen — mint mondá — mielőtt megöregedett. — Pius nem kívánt Campanótól egyebet, mint hogy szabad óráit földeritse. Ha helylyel-közzel megénekelte őt, Piusnak annyira tetszettek ez, az övéihez hasonló versek, hogy *Commentarius*aiba is fölvevé; prózáját is oly nagyra becsülte, hogy őt szemelte ki *Commentarius*ai átdolgozójának. Viszont Campano legfőbb föladatának tűzte ki urát dicsőíteni. E föladatot Pius halála után is híven teljesíté, a mennyiben csinos sírverset készített neki, halotti beszédet mondott fölötte és megírta életrajzát. S e tekintetben Plutarchos nyomán sokkal ügyesebben végezte dolgát, mint a dicsőítők nagy serege, kik hatástalan superlativusokban áradoznak. Campano Piust oly melegséggel és elragadó művészettel festi, milyet csak az igaz érzés kölesönöz a tollnak.

Ellenkező volt, s az irodalmi világban nagy zajt keltett a viszony, mely Pius és Filelfo, a kolduló költők szerzetének e szentelen gvardiánja közt fejlődött. Enea Silvio ugyan egy szóval sem érinti, de Filelfo egyik czélzatos művéből értesülünk arról, hogy Enea ket évet töltött Florenzben, midőn Filelfo ott az erkölcostant és ékesszólást tanítá, sőt néhány hónapot a mester házában, valószínűleg szolgáldeák minőségben, lakott is. Filelfo, miután Piccolomini bíbornokká lön, azonnal megtisztelé hajdani tanítványát verseivel es leveleivel, melyek egyikében megjövendőli neki, hogy Calistus

augusztus havában meg fog halni, s utódja a bíbornok lesz. A beteges öreg halálát megjósolni nem volt nehéz dolog, Filelfo aztán minden bíbornok ismerésének hasonló, jövődöléssel kedveskedett. És hogy e jövődölése Piuson be is teljesedek, félre nem érthető intéseket menesztte hozzá. Hallja — úgymond — hogy Calistus után nagy kincs maradt, s reméli, hogy Pius ezt V. Miklós módjára Krisztusnak s a «szent ére-nyeknek» (azaz írók jutalmazására) szentelendi. Továbbá ajánlkozott pápasága Homerosának, és kérdezősködék, nem kívánja-e őt mielőbb Rómában látni? Pius kegyesen fogadta a hódolatot, és 200 arany évpénzt vetett ki hajdani tanárának azon megjegyzéssel, hogy ez összeget Milanóban is élvezheti. Látni való, hogy Pius e hitvány ajándékkal — mint azt Filelfo nevezi — távol akarta magától tartani a tolakodót; de Filelfo játszta az ártatlan arczátlankodót, s egyszerre Rómában termett Mario és Senofante nevű fiaival. Hasonló alkalomkor V. Miklós 500 darab aranynyal telt erszényt adott neki; Piustól keveset vagy semmit sem kapott. Filelfót e hidegség nem ejtette kétségbe, hanem Milanóból, föllábadván lázából, azonnal írt görögül Bessarionnak, jelentvén, miszerint ismét képes és kész kötelességeit a pápa irányában teljesíteni, «azaz verseket írni, hogy érettek pénzt kapjon;» «mert tudnotok kell, hogy minél gazdagabbakká tesztek engem, annál nagyobb örömet szerzek nektek, talán még ódákkal is lábatlankodom.» — A pápa nem kért belőlök. — Midőn pedig Mantuába jöve, Filelfo ura, a milanói herceg, kíséretében volt és fényes beszédet tartott előtte. A pápa elismerőleg nyilatkozott langeszéről és kifizteté néki 200 aranyát; de azon kérdésére, hogy mint az apostoli szék Homerosra mit énekeljen? a pápa azt válaszolá, hogy majd értesíteni fogja erről. — További kegy-élvezetek reményében Filelfo haza utazott, hanem elsőszülött fiát Mariót, kit mindenképen a Curián szeretett volna alkalmaztatni, küldé Mantuába. Ez a Mario atyja kedvence volt, és nevelése, a mi szemtelenségét, önhittségét és könnyelműségét illeti, teljesen sikerült. Atyja könyveit lopta és eladogatta, fajtalansága miatt mind-ünnen elűzték, s atyja feddéseire oly arczátlánul válaszolt, a mint épen atyjától tanulta. Azon reményben jött Mantuába, hogy a pápa — legkevesebb — egy kövér püspökséget ad neki. Pius ugyan hajlandó volt szentszéki ügyészszé nevezni

ki őt, de ezt az állomást Mario visszautasította. — Filelfo tovább is bámulatos türelmet tanúsított. Elküldé a pápának a *Szorziáda* azon részét, mely Enea milánói követségét tárgyalja. — Hallott a fönnidézett distichonról, melyben a pápa verseket versekkel viszonzni ajánlkozik, és — miközben eredete iránt kételkedik — így javítja ki :

Discite pro numeris nummos sperare, poetae,
Mutare est animus carmina muneribus.

Azon levelekben, melyekről tudta, hogy a pápa kezéhez jutnak, tele marokkal szórja a dicsőítést, magasztalást.

E közben kezdék a pápai évpénzt Filelfónak rendetlenül fizetni; a pápai pénztár kimerült, s Filelfo egy éve nem kapott semmit. — A megindult figyelmeztetések, kezdetben udvariasak valának; jöttek aztán fenyegetések nem egyenesen a pápához, hanem egyik-másik ismerős bibornokához ily formán: reméli (Filelfo), hogy a «pientissimus Pius» megtartja adott ígéretét, és megemlékezik arról, a mivel a tanítvány tanítója iránt tartozik, és nem kényszeríti őt, hogy megbokrosodjék. — Valószínű, hogy Filelfo ekkor (háborús időben) milánói rendes fizetését sem kapta meg; hogy azonban e miatt könyveit és ruháit uzsorásoknál kényszerült zálogba vetni, ez oly panasz, melyet minden időn ajkán hordott. Anynyi az egész, hogy hozzá szokott a pazar élethez, és nehezen tűrte, hogy a keresztyénség háborúi miatt rövideget szenvedjen. — Mindezekre kívánt válasz nem érkezvén, Filelfo azon fenyegetésre vetemült, hogy a szűksegtől kényszerülve, a törökhez pártol, mi nem csak nagy gyalázatjára válandik a keresztyénségnek, hanem megbecsülhetetlen kárára is, ha az ő hatalmas szavát a pogány mellett fogja latba vetni. — Ez sem fogott! Most már nem csak hátrálékos évpénzét követelé, hanem mert Milanóban is reá úntak, minden módon a római Curiához kívánt jutni, és hogy a pápát megpuhítsa, egy méreti hibát jelölt ki a pápa verseiben, és kiérezteté, hogy ez egérfarkra kemény invectivát lehet csomózni. Pius gúnyosan válaszolt: megeshetik biz az sokszoros elfoglaltsága mellett, hogy valamelyik verse sántít, a mi megbotránkoztathat holmi naplopót; hiszi egyébként, ha Filelfo nála volna, sokat javíthatna íratain. Mindamellet egy szóval sem hitta magához. — Még egy kísérletet tett a nagy mester. Értesülvén, hogy

Pius személyesen készül sikra szállni a törökök ellen, ajánlkozik öt elkísérni, mert noha 66 éves, teljes erejében van és nagy hasznot hajthat, mert öt senki meg nem közelíti helyes nyelvismeretében. Ez volt az ultimatum. Minthogy pedig erre sem nyert választ, bezzeg adott ő. Névtelenül gyalázkodó invectivát terjesztett mindenfelé, melyben a legszemérmetlenebb rágalmakkal halmozza el Piust, s egyebek közt azt híreszteli felőle, hogy alacsony és megvetett nemzetségből származik; hogy ő volt, ki Mantuában, a többi államok áldozatkészségével szemben, a török elleni hadjáratot meghiúsította, s egyéb sületlenségeket. E gúnyirat még a pápa életében jelent meg. Halála hírére félre tett Filelfo minden szemérmét. Múzsája újjong és diadalt ül a hálátlannak, az irigynek, a költők és tudósok ellenségének halálán.

Íme a humanista literátorok gyűlölete és szeretete! Nem csekély életbölcsestre mutat Piusban, hogy e megvesztegethető ítélő széknek, melynek elveit előbb ő is vallotta. utóbb hátat fordított, és elvégre megtanulta, hogy az élet értékét nem a hízelgők hymnusai, hanem nemes tettek s ezek gyümölcse határozzák.

PÓR ANTAL.

AZ 1839—40-DIKI ORSZÁGGYŰLÉS RŐL.

(Fiatalkori visszaemlékezések.)

A nemzetek életében vannak bizonyos mozzanatok és időszakok, melyeknek mély jelentőségű behatása rövid idő múlva feledékenységbe megy, és zajosabb események miatt háttérbe szorul. Ilyen fejlődési pillanat volt hazánkban az 1839—40-diki országgyűlés, mely a szó teljes értelmében, az államférfiúi fölfogások és egyéniségek országgyűlésének nevezhető.

Az államférfiú czimét némileg bőkezűen osztogatják hazánkban. Komoly értelemben csak oly fölfogások nyújthatnak arra igényt, melyekben az elméleti irányzat a gyakorlati képességgel, az általános szempontok fölismerése, a keresztülvitelőket föltételező egyes tényezők, és az adott viszonyok kellő számbavételével párosul. Ki csak a nap föladatait, csak az egyes kérdések természetét és igényeit veszi szemügyre, a közvetett behatásokat és következményeiket, a dolgok és irányzatok benső kapcsolatát ellenben, terveiben és intézkedéseiben számításából kifelejtí: ép oly kevéssé tarthat igényt az államférfiú nevére a történelem törvényszéke előtt, mint az, ki a politikai események elméleti oldalára és nagy vonásaira fordítván kizárólag figyelmét, elfelejtkezik, hogy minden napnak megvan a maga föladata; minden egyes kérdésnek a maga saját természete és létföltétele, melyeken, ha kellőleg figyelembe nem vétetnek, gyakran a legmagasztosabb eszmék és tervek hajótörést szenvednek. Az államférfiúi kellékek első sorban jellembeliek, melyeknek hiányát a szellemiség egy maga nem pótolhatja. Az államférfiúi képesség egyébiránt

nem igazolja még magában az államférfiú czímének osztogatását történelmi értelemben. Nem minden képességnek nyújtja a sors érvényesítésének kellő alkalmát, vagy tevékenységének méltó eredményét; de bármily kevéssé helyeselhető is azon fölfogás, mely a sikerben keresi egyedül vagy főleg az érdemnek mértékét; a tények mezején mégis, és hol a történelem azoknak előadásával és megbírálásával foglalkozik, az eredmény az ítéletnek egyik főtenyezője. Magyarországon nem hiányoztak soha — történetének akármely időszakában — az államférfiúi egyéniségek. Egy nemzet, mely a legnehezebb viszonyok közepett is, fajelszigeteltsége daczára, nemzeti létét és eredeti szervezésének alapvonásait egy évezreden át fönn tudta tartani, jellemének hazafias szívóssága és erélye mellett nem lehetett tartósan oly egyéniségek hiányában, kik a nemzeti tulajdonokat összefoglalva és azoknak kifejezést adva, nyomatékukat öregbítették és azokat öntudatosan a tisztán fölismert politikai czélok felé vezették. A középkornak államférfiúi tevékenysége természetesen más alakban, más tényezők és fölfogások befolyása alatt nyilvánult, gyakran más czélok felé irányult, mint a későbbi időké; a történelmi kutatás minden fáradozásai daczára elég gyérek és töredékesek adataink mindezeknek fölismerésére és megítélésére, és így a szellemes történelmi combinatio mintegy önkénytelen kínálkozik a positiv adatok hézagainak pótlására, a nélkül, hogy azok tényleges nyomatékára teljes mértékben igényt tarthatna. A XV. század egy fontos átmeneti korszak; úttörője azon nagyobb mérvű átalakulásoknak és összefoglaló állami szervezeteknek, melyek Európa keleti részén Mátyás király sokoldalú és irányú politikai és hadvezéri működésében mintegy előreveték későbbi fejlődésök árnyékát. De csak a XVI. század látta a modern állami eszme létesítését, melynek alapján a modern államférfiúság fejlődött; és 1526-ban gyászolta Magyarország a mohácsi vésznapot! Másfél századon át a mindig megújuló török és belharczok közepett, minden vélemény-árnyéklat és párt utalhat államférfiai és hadvezéri kitünő egyéniségeire; de az alap, melyen működésök fejlődött, nem egy területileg ép és biztosított, politikailag közmegegyezéssel szervezett országnak alapja volt. És midőn a szathmári béke után a felüdülésnek azon korszaka beállott, melynek benső, zajtalan, de üdvös, eddig alig kellőleg méltánylott fejleményét

egy újabb történetírónk oly érdekesen rajzolta (l. Marczali H.: *Magyarország II. József korában* I. k.) az 1741-diki harcziás lelkesülésnek csillapultá után, melyet a kitűzött nemzetközi cél — a *pragmatica sanctio* biztosításának valóstítása — ösztönszerűleg szűlt; az egyéni államférfiúi tevékenységnek főleg csak a közigazgatás benső keretében nyílt üdvös, bár látszólag szerény tér. Csak az újabb kutatások ismertettek meg az igénytelen hazafiság, a gyakorlati belátás, a tudományos képesség és önfeláldozó munkásság azon bő mértékét, mely akkoriban e téren fejlődött. De egy országban, mely századokon át a nyilvános közéletnek, a szabad politikai vitakozásnak volt hazája, a közszellem a politikai működésnek jelentőségét alig tudta ezektől elváltan fölfogni vagy méltányolni. Az 1790-diki országgyűlés a működés e terére hívta föl újra a nemzetet. Gyérek és kevésse kielégítők azon fölvilágosítások, melyeket az akkori országgyűlési irományok és naplók a dolgok menetének benső részleteiről nyújtanak; de minden túlzások, tévedések, a pártok minden netaláni kölcsönös hibái mellett is az ügyek vezérletében és a végeredményekben kitűnő államférfiúi szellemek befolyása félreismerhetetlen. Világrendítő események jelezték századunk első negyedét; a helyreállított béke korszakában a politikai élet fölébredése, Széchenyi István föllépése, a nemzetiség érzelmének lelkesedett fejlődése jellemzi. Az 1825-diki országgyűlésnek közjogi és nemzeti, az 1832—36-diki törvényeinek társadalmi és nemzetgazdasági fontosságát senki sem fogja kérdésbe vonni; de ha az államférfiúi fölfogásoknak és irányzatoknak közvetlen összeköttetéséről, a nemzet politikai életéről van szó, az 1839—40-diki országgyűlés az első és egyedüli, a század első felének országgyűlései közt, melyről bátran állíthatni, hogy az 1790-diki államférfiúi szellemnek fonalát, vitáiban és döntő lépéseiben újra fölvette. Elhaltak vezérférfiai, rég elnémúlt szónoklatuk lelkesítő szava, és véleményharczaik gyakran szenvedélyes viszhangja; nagyban ritkultak az akkori fiatal nemzedék sorai is, melyek számos egyéneket tudtak fölmutatni, kik az első benyomások egész elénkségével csüggték a szónokok ajkain, vitáikból férfias érdeklődést meritve az ország közügyei iránt, ösztönzést és tanúlságot jövendő hívátásuk teljesítésére. Az idő sokban túlhaladta azon kérdéseket, melyek annyi év előtt az elméket foglalkoztatták, a kebleket es

kedélyeket mozgatták; de a szellem, melyben azok tárgyaltak, bár fejlődése rendszeres folytonosságában a későbbi események és a szenvedélyek azon árja által megakasztva, melyet ezek fölhívtak, mégis tartós befolyást gyakorolt a magyar parlamentararis és politikai életre, és magasabb színvonalra emelte annak kellekeit és követelményeit.

A parlamentararis élet ugyan nem szűl vagy képez államférfiakat oly számmal és mértékben, mint dicsőítői hinni és hirdetni szeretik. Még a görög és római világban is, hol a nyilvános vitának és szónoklatnak, az állami és társadalmi szervezet természeténél fogva, sokkal közvetlenebb volt hatása, sokkal mélyebb befolyása: a nagy szónokok, a vitatás mesterei, az egy Periclesen kívül, alig ugyanazonosak a nagy államférfiakkal. Némely újabb történetírók, mint például Mommsen, kétség kívül kellettén túl kicsinylik Cicero egyéniségét; de tagadhatatlanul ő bizonyította be leginkább, hogy a szónoki és vitatási képesség tökélye nem tekinthető az államférfiúi kellekek zálogaként. Mennyi angol politikai egyéniséget lehetne elősorolni, kik erről szintén tanúskodnak. A francia restauratio és Lajos Fülöp kormányzatának időszaka a modern parlamentarismusnak egyik legfényesbike; de ki állíthatná, hogy valódi államférfiainak száma kellő arányban áll azok csoportjaihoz, kik szónoklataik alapján olyanoknak tekintettek, vagy azok nevére igényt tartottak. A parlamentararis működés, szintűgy mint sok más tevékenység terén az eszköz gyakran a czéllal szokott ugyanazonosíttatni, és e tévedés leginkább megfejthető és igazolható ott, hol magának az eszköznek van saját szellemi értéke, és némelykor elragadó közvetlen hatása. Lehetnek és vannak egyébiránt pillanatok és helyzetek, melyekben a szó a tett jellegét nyeri és annak jelentőségével fölért. De rendszerint annak mégis csak előkészítője, közvetítője, igazolója, és ezért államférfiúi szónoklatok, bár mily fényesek legyenek is, még távol esnek a valódi államférfiúság teljes mértékétől. De megközelítik azt, ha azon szellemtől vannak áthatva, azon fölfogásoknak adnak kifejezést, melyeken az államférfiúi tetteknek alapulniok kell. És azon ponton, hol e fölfogásokkal érintkeznek, nyilvánul és érvényesül a parlamentararis élet valódi jelentősége és férfiainak komoly nyomatéka. Föladatuk és hivatásuk ép azon tágasabb lég- és látkört előteremtteni és terjesztetni, melynek élénkítő behatása alatt kell az államok és nemzetek

nagy ügyeinek és érdekeinek tekintetnők és tárgyalatniok, ha fontosságukhoz és azon áldozatokhoz méltán akarnak tárgyalatni, melyeket föntartásuk, érvényesítésök és fejlesztésök gyakran igényel. Az alkotmányos élet parlamentarizmusában a vita és szónoklat útján eszközözendő közvetlen kölcsönös meggyőzetésnek, a tanácskozó testületek keretén belül, csak ritka esetben van helye, kizárja azt a sokszor alkalmazásában túlfeszített, de lényegében majdnem nélkülözhetetlen pártalakulás és fegyelem, mely nélkül a közdolgok menete az ingadozó és változó benyomások habozásaitól föltételezve a következetesség és folytonosság minden föltételeit nélkülöznék és a rendszeres kormányzást majdnem lehetetlenné tennék. Ép oly kevéssé lehet a parlamentarizmus vitáinak helyesen fölfogott föladata, egyes esetekben és kérdésekben közvetlenül kifelé hatni, de ott, hol azok a köteletségérzet, hazafiság, méltányosság és tárgyilagosság szellemének egész komolyságával vezetettnek, közvetett hatásuk az államférfiúi lég- és látkör teremtésének egyik hatalmas eszköze. Az 1839—40-diki országgyűlés tanácskozásai a régi sérelmi téren indultak meg. Hogy országgyűléseink e tért a három utolsó század lefolyta alatt oly soká és oly tartósan elfoglalták, nem egyedül a kormány túlkapásainak vagy törvénytelen lépéseinek, a pártszenvédely sugallatainak, a kölcsönös félreértésnek és féltékenységnek, hanem sok ki nem egyenlített, vagy csak látszólag, határozatlanul, némelykor kétszínűleg megoldott ellentétnek tulajdonítandó. A középkori alkotmányok — és ilyen volt hazai alkotmányunk is — kiinduló pontjokban és fejlődésökben, főleg a jogbiztosíték és védelem alapján nyugszanak. Intézményeik szoros kapcsolatban állnak a társadalom szervezésével, jogaival, kiváltságaival. Nagyrészt azok megőrzésére alakítottak; védelmök képezi kiváló föladatukat, és létök fő jogczimét. Tényleges befolyásuk csak az állami élet rendkívüli és ideiglenes követelményeivel szemben érvényesül. A kiválóan jogföntartási és védelmi föladat igényeivel a sérelmi szellem uralma határos. Tanúskodnak erről hazánk régibb törvénykönyvei, még Mátyás király idejében is, szintűgy mint az angol parlamentarizmus történelem lapjai az 1688-diki forradalom bevégzéséig. Az 1839—40-diki sérelmi vitatkozások nem forogtak kizárólag tényleges törvénytisértések, vagy alaki jogigények körül, bármily érveket merítettek is azok eltérő fölfogásából

kormánypártiak és ellenzék. Ugyanezt állíthatni azon hosszas és elkeseredett harczról, mely a királyi előadások vagy az országos sérelmek tárgyalásának elsőbbsége körül folyt. Legkevésbé valának a vallási kérdések tisztán az alaki törvényesség szempontjából megítélhetők és megoldhatók, ha azok tárgyalása által más eredményt ohajtottak, mint az ellentétek élénkítését és a kedélyek ingerültségének növelését. A kérdések az elmékben nagyrészt öntudatlanul a kor eszméinek és általános szellemi légkörének befolyása alatt fejlesztve, nem valának többé kizárólag a hagyományos okoskodások keretébe szoríthatók, melyet a positiv törvények eltérő magyarázásából merítettek első sorban, és legföljebb bizonyos általános, szónoki phrasisokkal szoktak bővíteni. Érezte a parlamentaris föladatok és szónoklatok természetének e fejlődő átalakulását, és annak előbb-utóbb mellőzhetetlen létesülését mindenki, ki a főnforgó viszonyokat komolyan szemügyre vette; de ezen még némileg fejletlen érzelem csak akkor vált öntudatossá, midőn először egyéni tiszta határozott kifejezést nyert volt. Egy fiatal főrendi tagnak, gróf Dessewffy Aurélnak, föllépése villanyzó hatással jelezte az országgyűlési tanácskozások szellemének és hangjának e nagymérvű fordulatát. Kora, szerény hivatalos állása, még rokonszenves hangjának aránylagos gyöngesége és eszmedús okoskodásainak túláradó bősége is, melyek szakadatlan láncolata a feszült figyelem folytonosságát vette igénybe; mindez alig látszott eleve számára ily fényes és döntő sikert biztosítani. Politikai lángeszének hatalma legyőzött minden hátrányt. Nem ugyan, mintha győzelme rögtön föltétlen lett volna. Még gyakran kellett az ellenszenvvel, az előítéletekkel, a kisszerű fölfogásokkal, a méltatlan gyanúsításokkal megküzdenie. Föllépése első szempillantatótól fogva azon szellemi felsőbbtség, mely számosaknál a nyilvános és föltétlen elismerést csak jelentőségének mindig megújuló tanúságai folytán tudta kivívni: mindenki által mintegy önkényt éreztetett; míg végre az országgyűlés bevégeztével általánosan hirdetve, életének hátramamaradó rövid éveiben, a hazafias tevékenység minden, de főleg a politikai sajtó terén, kiapadhatatlan szellemiséget és készültséget, ritka mélységet, elragadó élénkséget fejlesztve: kora ravatalánál a nemesebb keblek és emelkedettebb szellemeknek osztatlan és pártkülönbség nélküli gyászában találta benső értékének és gyakorlati jelentő-

ségének fényes és elvitázhatatlan bizonyítékát. E gyakorlati jelentőség Dessewffy Aurel 1839—40-diki országgyűlési működésében főleg abban nyilvánult, hogy bár mily határozottan védte is az általa és vélemény-társai által elfogadott közjogi szempontokat, bármily fényes volt dialektikája, a szellemes indokolások, a találó czáfolatok, a történelmi és törvényes szempontok bármily gazdag készletét fejtette is ki fölszólalásaiban, azoknak valódi magva a nap harczi és vitái kellekeinél nagyobb szabású, emelkedettebb szempontokat és fölfogásokat rejtett magában. A nap égető kérdéseiben nem szorítkozott az eldöntő szempontok egyike vagy másika diadala kizárólagos tekintetbe vételére, általános elméleti fölfogások hangsúlyozására; előtte állott mindig azon kérdés: mi fogja e diadalt követni, mi lesz annak befolyása, és hatása az ország és kormány kölcsönös állására, a közjogi viszonyok tartósságára és fejlesztésére, a politikai szabadság és az erős, vezérlő kormányzás igényeinek kellő egyensúlyozására? Midőn a királyi előadások fölvételének elsőbbsége iránti vitában a fényes, de a szokott, lényegileg alaki közjogi téren mozgó discussio közepett egyszerre annak keretét túlhaladó fölfogások hangoztattak, és pedig a meggyőződés egész hevével, a politikai lángeszűség egész hatalmával, egész varázsával hangoztattak: mindenki érezte, hogy a magyar politikai szellem egy új elemmel gazdagodott, melyet ugyan nem nélkülözött soha teljesen, de mely hosszas idők óta alig talált kellő kifejezést. Teljes készséggel fogták föl az akkori főrendek a magasabb államférfiúi szempontok föllevenítésének fontosságát, és az egész 1839—40-diki országgyűlés lefolyása alatt az új és szélesbitett politikai vitatér kijelelője, annak fölhasználásában és védelmében az ország számos kitünő szellemi és magas politikai állású tekintélyek által látta magát önzéstelenül környezve és támogatva, kiknek némelyike épen e téren érvényesíthető politikai szelleme, bő tudománya és gazdag tapasztalása minden előnyét. Hogy e tert az 1839—40-diki országgyűlés lefolyása alatt főleg a főrendek foglalták el, nem azon pusztá véletlennek tulajdonítandó, mely Dessewffy Aurel, sárosi követjelöltsege meghiusulta után és eredeti szándéka ellenére, soraikba visszavezette. Voltak annak mélyebben gyökerező okai, melyek az adott politikai helyzet által könnyen megfejtethők. A vezérkérdések, a tárgya-

lási sorrendnek meghatározása, mint eszköz, az egyéni és a szó-
 lásszabadság védelme és biztosítása mint cél, melyekhez még
 a nagyrészen szintén a sérelmi téren forgó vallási kérdések is
 járultak, a követi tábla vezérferfiak által kitűzve, — politikai
 fontosságuk daczára — lényegökben, elméletileg és gyakorla-
 tilag mégis főleg a jog kérdéseiként valának tekintendők. Kik,
 mint a főrendi tábla többsége, e kérdésekben a kormány állás-
 pontját elfoglalták, eljárását törvényesnek, intézkedéseit iga-
 zoltaknak tekintették; a tényeket illetőleg nem látták azokat
 ellentétben jogi fölfogásukkal és meggyőződésökkel, és így,
 ezekkel szemben nem voltak késztetve a jogi szempont kizá-
 rólagos hangsúlyozására, mely szempont ugyan a valódi állam-
 férfiúi fölfogásnak egyik soha sem mellőzhető eleme, de nem
 kizárólagos tartalma. Azok ellenben, kik mint a követi tábla
 ellenzéki többségének vezetői, személyes meggyőződésök suga-
 lata szerint, utasításaik s az ország nagy része közszellemének
 értelmében, a törvényeket és az általok biztosított jogokat
 a jelenben megsértetteknek, és a jövőben veszélyeztetetteknek
 tekintették, e fölfogások által utalva voltak a jogi szempon-
 tokat kizárólag vagy legalább főleg előtérbe állítani; míg a
 tények és jogi meggyőzések közti ellentét az utóbbinak meg-
 felelően ki nem egyenlítettik. Ily kiegyenlítés a kormány részé-
 ről, csak az államférfiúi fölfogások befolyása következtében
 vala várható, melyek eleve az országgyűlés egyes tényezőjénél
 viszhangra alig számíthattak, és így annak reményéről talán
 le kellett volna mondani, ha a követi tábla kebelében nem
 találkozott egy férfiú, ki szellemében és jellemében az állam-
 férfiúi szempontok kellő méltánylásának és fölkarolásának
 kellékeit, népszerűségében és politikai állása súlyában gya-
 korlati érvényesítésük hathatós eszközeit bírta. Deák Ferencz
 nem tárgított ugyan, midőn és hol jogi meggyőzései forogtak
 kérdésben, senki sem ragaszkodott azokhoz szívósabban, senki
 sem védte ez álláspontját kérlelhetetlenebb logikával, az okos-
 kodások nagyobb bőségével, míg időnkint a kormány eljárása
 ellen intézett támadásainak élénksége benső fölindulásának adott
 kifejezést, melynek annál nagyobb volt nyomatéka, mennyivel
 szorosabban mozgott alakilag a mérséklet határain belül. De
 ha kiinduló pontjánál fogva közvetlenül kizárólag a jogi téren
 állott is, közvetve mégis egész személyisége, eljárása, ép úgy,
 mint komoly, higgadt vitatási modora is, mintegy önkénytele-

lenül előkészítette a követi táblánál is azon légkör fejlesztését, melynek befolyása alatt a kérdéseknek előbb-utóbb, nem többé a kizárólag rideg jogi, némelykor ügyvédi szempontból kellett tárgyalatniok és eldöntetniök. És ily fölfogások terjesztésére épen e közvetett befolyás volt az adott körülmények közt a legalkalmasabb, talán az egyedüli eszköz. Elég számmal találtattak a követi táblán a kitünő férfiak és jeles szónokok. Az események, melyek az országgyűlést megelőzték, bizonyos irányzatoknak és nyilvánulásoknak, a kormány által megkísérlett repressiója; annak módozatai és eszközei, a politikai perek és elfogatások, mindez a követi tábla ellenzéki elemeinek és többségének hagyományos eszmemenetét csak elénkítette, és a sérelmi fölfogások keretén kívül és túl fekvő nézetek érvényesítése előtt elzárta egyelőre az utat. Kétszeresen vala az adott viszonyok e befolyása észlelhető olyan jelentékeny egyéniségeknél, kikben, mint a tüzeskedő Beöthy Ödönben, a véralkat, vagy mint Klauzál Gáborban, az érzelmi jellem-elemek túlsúlya növelte a támadások és ellentétek élességét, mely az utóbbinál alkotmányos feltékenységének és aggodalmainak kifejezését majdnem az ellenvéleményűek nézeteinek és szándékainak szenvedelmes gyanusításáig fokozta. De épen érzelmeinek minden meggyőződését átható tüzeből és mélységéből merítette azon férfias bátorságot, melylyel az uralkodó megfélemlítés daczára követelte, életének egy későbbi szakában egy maga, nyilvános ülésben, Lamberg gróf gyilkosainak büntetését.

A kormánypárt férfiai természet szerűen azon téren vették föl a harczot, melyen az ellenzék a támadást intézte volt. Az esztergomi Andrássynak ékesszólása; Zsedényinek szónoki ügyessége és elhatározottsága, melynek gyakran kiszámíthatatlan nyilvánulásaiban; függetlenségét minden kültekintetektől, az ország csak későbbi időkben ismerhette föl; Ürményi Józsefnek szelleme, éles és metsző polemiája: nem módosíthaták föladatuk természetét, és midőn az öreg Nagy Pál, az újonczmagszavazás kérdése alkalmával a vita keretének szélesbitését vette czélba, elméssége és eredetisége által csak pillanatnyi sikert arathatott, mert a régi országgyűlések ez ünnepeit bajnoka és a magyar nemzeti fejlődés egyik legerélyesebb előharczosa, elszigetelve állott az újabb nemzedék aspiratióival és eszmemenetével szemben és nem bírt többé azon személyes

tekintélylyel, mely föllépésének a kellő súlyt kölcsönözhetette volna.

Másképen álltak a dolgok a főrendeknél. József főherceg nádor, a régi országgyűlési és kormányzati rendszernek és taktikának dicső képviselője, az egyes kérdések iránti compromissumoknak, a tények és személyek egyensúlyozásának sikerkoronázott mestere, nem üdvözölte ugyan föltétlen helyesléssel a discussiók új irányzatát. Bö tapasztalása, finom politikai érzéke, gyakorlati tapintata és fölfogásának messzelátó élénksége és találósága, nem minden kétkedés nélkül szemléltették vele egy oly politikai tér kijelölését, melyen számos, egyelőre megoldhatatlan, vagy veszélyes rázkódtatások nélkül alig megoldható kérdés fejlődhetett. Teljesen méltányolta kétségkívül e szempontok fontosságát idősb Majláth György országbíró is, kit személyisége még inkább, mint magas országos méltóságának disze, a főrendi ház tekintélyei élére állított. De érezte egyszersmind, hogy a tények és eszmék fejlődésére az alaki közjogi fölfogások keretét túlhaladni készül. És így őszinte rokonszenvvel üdvözölte és támogatta a főrendi tanácskozások új irányzatát. Rendszerint ugyan csak akkor szokott szót emelni, ha a tárgy fontossága vagy a tanácskozás menete föllépését igazolta vagy parancsolólag igényelte; valamint általában országgyűlési működését mindég egy bizonyos tartózkodás jellemezte, mely soha el nem felejtette, hogy az országbíró a főrendi háznak esetleges elnöke és egyszersmind az ország első bírója, kinek bizonyos mértékben a pártok tusáin kívül kell állania. De ha tényleges föllépésre látta magát indítva, röviden, classicus tömötséggel, minden üres vagy hangzatos szónoki disz elkerülésével fejezte ki nézeteit. Érveinek súlya, és okoskodásainak következetessége, érzelmeinek nemessége és férfias önállósága, hazafiságának őszintesége, bö tudománya, államférfíúi belátása, végre még a fölhevülés pillanataiban is, a méltányosság és tárgyilagosság szülte mérséklet: mindez öregbítve alakjának méltósága, hangjának meggyőző bensősége és egész egyéniségének azon sajátos jellege által, melyet legtalálóbban szelíd komolyságnak lehetne czímezni, nagy jelentőséget kölcsönözött minden fölszólalásának, és ritka mérvben biztosították annak hatását. Elfelejtethetlenül áll e férfi képe mindenki előtt, ki őt ismerte és tisztelte. Ha valakire, ő rája alkal-

mazhatók a római író szavai: «pectus est quod disertum facit», «a lelkület szüli a szónokot»; mit a korán elhunyt Zarka János azon elmés és tréfás módosítással formulázott: így szólta Wellington herczeg, ha szónok és azon kívül «civilista» volna.

Ott állottak Dessewffy Aurél mellett meghitt barátjai, anyai nagybátyja, a hallgató, de éles eszű, szívós jellemű, nagy befolyású gróf Sztáray Albert, ki báró Ambrózy Lajos sajtószertű, határozott, de egyszersmind higgadt és tapintatos szónoklataiban nézetei és irányzatai ritka ügyességű támaszt talált; továbbá Jósika Sámuel és Apponyi György, míg szeretett öccse és eszméi hagyományának hű örje: Dessewffy Emil, ez idétt még csak falusi magányában és családi körében gyűjtötte azon bő elméleti és gyakorlati szellemi anyagot, melyet utóbb annyi odaadással és következetességgel a haza javára vala érvényesítendő. Gróf Apponyi György szerény föllépésének határozottsága már akkor gyaníttatá, hogy fontos szerep lehetend jövőben osztályrésze; de míg őt még egy más mozgalmas országgyűlés föladatai és harcjai várták, báró Jósika Sámuelnek magyar főrendi tevékenysége az egy 1839—40-diki országgyűlésre szorítkozott. Politikai fölfogásának élessége és találósága, ritka szellemessége, gazdag, általános és mégis lényegében nemzeti műveltsége; jellemének tán-toríthatatlan bátorsága és szónoki erélye nagy, bár némelyek által csak kelletlenül elismert hatást biztosítottak számára. Horváth Mihály, ki irodalmi jelessége daczára, gyakran nélkülözi a magasabb történelmi fölfogást, és a valódi politikai érzéket, kicsinylőleg emeli ki állítólagos «ravaszágát». Utóhangja az az akkori szenvedelmes erdélyi pártharczoknak, melyek annál élénkebbek szoktak lenni, mennél szűkebb körben mozognak és mennél szövevényesebbek az állami intézmények részletei. E tekintetben a régi Erdély országgyűléseinek némely mesterkelt eljárási módozatai, melyek többek közt a választásokat illetőleg majdnem a velencei köztársaságra emlékeztetnek, bő alkalmat nyújtottak, hogy a vetélkedő pártok egymást kölcsönösen a fortély és ravaszság gyanújával vagy vádjával illessék. Meghitt kortársai és fiatalabb barátjai, kiknek meg volt engedve közelebről megismerkedni Jósika Samu kedélyes mélységével, szellemes emelkedettségével, jelleme férfiaságával, és élvezni eszmedús társalkodásának ösztönző hatását, híven őrizték és őrzik emlékét keblökben, és megilletődve

tekintenek vissza időelőtti kimultára. De még a távolabb állók is, ha elfogulatlanok és méltányosak, s ha személyiségét és működését kellő figyelemmel követték, alig tagadhatják, hogy vele az ország egyik legkitünőbb államférfíúi egyénisége szállott sírba, kitől a sors megtagadta, kinek csak aránylag rövid ideig és némileg szűk körben engedte meg tetterejének és jelentőségének teljes mértékben és közvetlen érvényesítését. Ki nem felelhető Dessewffy Aurél e szorosabb baráti és elvbaráti köréből Szögyény László, ki ugyan nem vett részt az országgyűlési testület tanácskozásaiban, (a királyi tábla tagjai egyes rendkívüli esetek kivételével alig használván föl többé ebbeli törvényes jogukat), de ki osztozott barátaik fölfogásaiban, irányzataiban, tanácsaiban, és az új, tágabb politikai látkörnek behatását észlelte a főrendi ház okiratai szerkezetében is, valamikor azok fényes tollából kikerültek.

Széchenyi István, a tisztán politikai, főleg az alaki politikai és közjogi kérdéseket mindig némileg másodrendűnek tekintette. Nem mintha közönyösséggel viseltetett volna az alkotmányos jogok, vagy az ország törvényes intézményei iránt, de megelőzte némileg korunk szellemének jelenlegi fejleményeit; azokban a nemzeti életnek csak egy, és alig legfontosabb tényezőjét látta. Kiindulási alap, mellőzhetetlen eszköz volt szemeiben mindez a haladás eszközlésére: történelmi hagyaték, melyet mint minden nemzeti tulajdont, megőrizni kötelesség, de melynek valódi értéke mégis kiválóan a nemzet anyagi és szellemi erejétől van föltételezve. Nagy kezdeményező és úttörő volt a nemzeti szellem ébresztésének és az ország anyagi fejlődésének terén, és a mit kezdeményezett, azt hazafias odaadással, ritka erélylyel és szívóssággal szokta létesíteni. Tervei és céljai kivételében oly diplomatai ügyességet és tevékenységet tudott kifejteni, a helyzetnek oly helyes fölfogását és fölhasználását, oly beható emberismeretet, mint a milyen a nemzetközi viszonyok kezelésében is ritkán leli párját. De ép, mert e képességét kiválóan egyes gyakorlati föladataknak szentelte, az általános politikai szempontokat nem vette mindig kellő figyelembe. Ez értelemben nem volt államférfíú. Senki sem érezte nála mélyebben, senki sem hirdette határozottabban és őszintébben, mily szoros összeköttetésben állnak Magyarország érdekei és léföltételei a dynastia jogainak sérthetlenségével és a monarchia államesoportozatának

elválaszthatatlanságával. De alig foglalatoskodott azon kérdéssel, mikép lehessen és kelljen a nagyrészt általa fölhívott erők fejleményét ez összekötetés kellékeinek alaki és politikai keretébe beilleszteni, vagy azok következményeivel kiegyeztetni. Igaz, hogy nyilvános életének legsikeresebb korszakában a monarchia vezérlő hatalmai állásának biztossága alig vétetett kétségbe, és hogy ezért tisztán elméletieknek tekintettek sok részről oly kérdések, melyek néhány rövid év lefolyta után gyakorlatilag égetőkké váltak. Széchenyi István népszerűsége és tekintélye a negyvenes évek küszöbén még nem volt megingatva; de a tisztán politikai körök mindinkább más térre kezdtek lépni, mint a melyet kezdeményezése a nemzetnek kijelölt. Erejének minden irányban fejlesztését, öregbítését, nemesbítését tekintette ő még mindig első és leglényegesebb föladatának, míg számos előbbi tanítványai mindinkább és kiválóan azoknak a modern elméletek szellemében politikai érvényesítésére törekedtek. Itt keresendők csirái számos későbbi ellentéteknek, melyek működésének utolsó éveit nagy mérvben elkészerítették. Észlelhetők voltak ez ellentétek előjelei már az 1839—40-diki országgyűlésen. A vezérekérdések nem voltak az ő kérdései; osztozott ugyan nagy részben az ellenzék nézeteiben, és ez értelemben nyilatkozott is szokott elmés modorában, szellemesen, nem minden mesterkelt eredetiség nélkül; a szorosan logikai eszmemenetet mintegy szántsándékosan kerülte, és azt találó élcezzel, szerencsés példázgatással, finom iróniával, nemes komolysággal pótolta; míg időnként beszéde közben helyét egy pár lépéssel elhagyva és ahhoz visszatérve, némileg alá és föl sétálni látszott. De mintegy önkénytelenül érezte, hogy a főnforgó kérdések figyelmét fásasztják, hogy azokat kétségkívül törvényszerűen és méltányosan, de minél előbb elintéztetni, az országgyűlést a gyakorlati reform törekvés terére átvezetni óhajtaná.

A főrendi ellenzék az 1839—40 diki országgyűlés kezdeten újra és nagyobb mérvben szervezkedett. Kiinduló pontja a követi tábla többségével ugyanazonos lévén, termszetszerűen majdnem kizárólag a sérelmi téren állott. A politikai érdeklődés emelkedése és az általános politikai légkör befolyása alatt fejlesztett vagy fokozódott egyéni meggyőződés sok olyan tagot vezetett soraiba, kik mindaddig nem vettek részt a nyilvános életben. Így könnyen magyarázható, hogy a viták élénk-

sége, sőt szenvedélyesebb ingerültsége daczára parlamentaris jelentősége szónoki tekintetben, mely a legközelebbi években nagymérvben fejlődött, egyelőre nem ért föl egyesek későbbi személyes és többsége társadalmi állásának nyomatékával. Gróf Teleky László, az erdélyi országgyűlés fiatal, de már megedzett harciosa, eszmebősége, gazdag műveltsége, okoskodásai, élénksége és némelykor túlcsigázott vitatási készsége által, mindig lekötötte a háznak figyelmét, és gyakran elfelejtette vele szenvedélyes idegességének kitöréseit, melyek véralkatának sokkal inkább, mint jellemének valának fölrovaadóok. Báró Eötvös József nevéhez, kora fiatalsága óta, nagy várakozások és remények csatoltattak. Nem hazudtolta meg azokat, midőn a főrendi házban megjelent és tüstént érezte, hogy egy kitünő szellem lépett a vitatkozás terére. Elméleti alapokra szerette okoskodásait fektetni, melyeket logikai következetességgel fejlesztetett, erős érvekkel támogatott. Az alak egyöntetűsége megfelelt a tartalom velősségének, és a hol az érzelemnek, a fölindulásnak, az iróniának akart kifejezést adni, nem nélkülözte se a szónoki erélyt, se a költői képek gazdagságát, se az élcznek metsző fegyverét. Mind ennek daczára Eötvös József alig volt hatásos parlamentaris szónok a szó teljes értelmében. Míg a magántársalgásban, főleg fiatal éveiben, elméjének és ismereteinek gazdag tárházából az eszméket, ötleteket, szellemes fordulatokat és megjegyzéseket kiapadhatatlan bőséggel, változatossággal és könnyedséggel szórta, beszédeiben gyakran egy bizonyos oktató, némelykor lenéző hang uralkodott, mely könnyen fárasztóvá és nehézkessé lett és nem engedte, hogy a szónoklati téren oly bő sikert arathasson, mint az, mely irodalmi tevékenységét rendszerint kísérte.

A magyar főpapság mindig élénk részt vett a közdolgok tárgyalásában és nagy befolyást gyakorlott menetökre. Sikra szállott minden főkérdésben az 1839—40-diki országgyűlésen is; de természetesen a vallásiak hívták föl első rendben figyelmét. Nem viselték ezek még akkor a modern «cultur»-harczok jellemét, de magokban rejtették azok csíráit. Törvényes jogok és igények, és azoknak különböző magyarázata körül, és így nagyrészt sérelmi téren forogtak a kérdések egyelőre. Az angol parlament megemlékezik az úgy nevezett «egybeszédű» Hamiltonról (single speech Hamilton),

nem mintha tényleg csak egyszer szólalt volna föl életében, de mert egy beszédet mondott, mely elég volt arra, hogy nevét az utókorra juttassa. Párját találhatni hazánkban Radvánszky Antal, zólyomi követ egy vallásügyi beszédében, mely az ellenzék protestans részének álláspontját bő tárgyismerettel, tiszta fölfogással, férfias határozottsággal és tárgyilagos méltánosságjal fejtegette, és az 1839—40-diki országgyűlés legkitünőbb szónoklatai közé számíttatott. A felsőházban Kopácsy primás méltóságteljes külseje, mely némileg Fleury bíbornok arczképeire emlékeztetett, és tiszteletet parancsoló magatartása a tekintély kellékeivel ruházták föl személyét, és a küllelleknek személyes tulajdonai teljes mértékben megfeleltek. Csak nagyon fontos kérdések hívták őt a vita terére, de minden fölszólalása tanúskodott higgadt elhatározásáról, finom eszmemenetéről és főleg ritka történelmi és közjogi tudományáról. A vallási viták alkalmával Tihanyi Ferencz, temesi gróf (báró Vay Miklós, a főrendi viták legtekintélyesebb és legkedveltebb szónokainak egyike, az 1839—40-diki tanácskozásokban, más föladatok által igénybe véve, csak ritkán szerepelt) a protestans álláspontot egy hosszú, érdekes, és a szónok gyöngé hangja daczára, hatásos beszédben fejtette ki, nézeteit és állításait a történelmi és közjogi adatok meglepő bőségével és részletezésével támogatva. Kopácsy primás rögtön utána kért szót és szólalt föl; egytől egyre vette elő a fölhozott tényeket és adatokat; megvitatván, megezáfolván vagy megezáfolni törekedvén azokat, és pedig oly következetes eszmemenettel, oly nyugodt készültséggel, oly biztos határozottsággal, mintha a megezáfolandó beszédet minden részletében eleve ismerte és gondosan tanulmányozta volna. Eltérők voltak természetesen a nézetek a fölhozott érvek és adatok belértéke és bizonyító ereje felől; de a véleménykülönség, mely a kérdés veleje iránt fölforgott, nem gyöngítette a primás e fényes, parlamentarai föllépésének mély benyomását. Alig volt az országgyűlésen egyéniség, a ki oly közkedveltségben és általános tiszteletben részesült volna, mint Lonovics József. A csanádi püspök szónoklatának varázsa megigézőleg hatott az ellenzékre és kormánypártra. E varázs tisztán a szellem varázsa volt. Arczvonásai, némileg nehézkes magatartása, egy bizonyos elmerültség és látszólagos szórakozottság, rövidlátása által fokozva, alig gyanítták elmebeli hatalmát; ha

szólani kezdett, nyugodtan, egyhangúlag, szakadatlanúl követték egymást szavai; mellözött minden szónoki mesterkedést, de eszme követte az eszmét, egy okoskodás fűződött a másikhoz; gazdag műveltsége kincsei bőven kínálkoztak nézetei támogatására vagy megvilágosítására; finom élez szövődött a gyöngéd érzelemhez, és mindez oly igénytelenül, oly benső összhangzással és következetességgel, hogy nem a szónok lát-szott szólani, hanem a tárgy maga, kitérve lényegének minden elemét. A méltányosság és tárgyilagosság elválaszthatatlanok a szellem emelkedettségétől, mely Lonovics püspök szónoklatát jellemezte, és így ő hatalmas támasza lett mindazoknak, kik az országgyűlés főkérdéseit a méltányosság és tárgyilagosság szellemében vélték egyedül megoldhatóknak, és megoldandóknak. Elérkezettnek látták az időt, e nézetet a kormány döntő köreiből is terjeszteni és érvényesíteni. Eszméiknek és az általok ajánlott intézkedéseknek kész helyesléssel találkoztak gróf Majláth Antal kancellárnál és Metternich herczegnél.

Metternich herczeg soha sem gyakorolt vagy igényelt olyan befolyást a magyar dolgokra, melyet egy bizonyos bureaukraticus iskola, elméleteinek értelmében, a törvényes magyar tényezők és közegek mellőzésével vagy jogaik csorbításával érvényesíttetni akart volna. Csalódás lenne félreismerni, hogy e bureaukraticus iskola a monarchia erejének központosítása szempontjából, és a nagy európai államok képzése történetének példáiból sok érvet meríthetett nézetei támogatására. De az ő szempontjuk nem lehetett soha Magyarország és nem volt Metternich herczegnek szempontja. Törvényeink már a XVIII. század első felében elfogadták volt az államminiszterium eszméjét, melynek czíme alatt, az akkori terminologia szerint a külügyek vezérlete értetett. A politikai dolgok benső kapcsolatát tisztán fölismerte minden komoly fölfogású ember. Kiváló nyomatékok kölcsönzött e kapcsolat kellékei érvényesítésének oly államférfiú személyisége, ki, mint Metternich herczeg, a legleverőbb csapások romjai közegett állítatott a területileg megcsorbult, anyagilag kimerült, pénzügyileg mélyen megingatott monarchia külügyeinek élére, és azt öt rövid év lefolyta alatt, a czélt változatlanul szem előtt tartva, lépésről lépésre éles előrelátással, nyugodt erélylyel és a körülmények ép oly higgadt, mint elhatározásra kész fölhasz-

nálásával, diplomatai tetőpontjára vezette: az osztrák főparancsnoksághoz a szövetséges hadseregek fölött, a bécsi congressus elnökségéhez, a birodalom területi épsége helyreállításához, öregbitéséhez és vezérszerepének újjá alakításához. Hogy ily diadalt csak kitűnő államférfiúi képesség és jellem vívhatott ki, főleg ha működésének kiinduló pontja a wagrami ütközet és a schönbrunni béke volt, csak olyanok vehetik kétségbe, kik a nagy eseményeket kizárólag a szenvedélyes pártszellem, vagy a rövidlátó ellenszenv követelményeihez szokták mérni. Metternich herceg nem idegenkedett a politikai fejlődéstől, ha biztos talajban vetette volt meg gyökerét; ily biztos talajnak csak a történelmi jogon alapuló intézményeket tekintette, és azért távol volt tőle minden ellenszenv Magyarország és jogai ellen. Mitől idegenkedett, az korának alkotmány-teremtési irányzata volt, melytől nem várt életerős intézményeket, és melynek műveiben nem látott mást, mint rend szerint az általa téveseknek vagy veszélyeseknek tekintett fölületes elméleti tanoknak compendiumát. Éreznie kellett ugyan, hogy ott, hol a történelmi folytonosság érintkező pontjai hiányoznak, legalább az új teremtés magvát kell megvetni, és hogy a magyar alkotmányos jogok fönnállása és fejlődése, a monarchia többi részeiben, hol a fejlődés csirái csak csekély mérvben léteztek, előbb-utóbb az alkotmányos teremtés kezdeményezése, a monarchia érdekében mellőzhetetlenül igénylendi. Adott is e fölfogásnak kifejezést egy 1816-diki emlékiratban; de nem bírt elég erővel vagy erélyvel ez eszméi kivitelére, és főleg a közönyösség és elodázás passiv ellenállásának megtörésére; talán némileg azért, mert az, mit üdvösnek és szükségesnek tekintett, határos volt azzal, mit veszélyesnek tekintett. Magyarország irányában egyszerűbb volt állása. A positiv jogtér megőrzésének üdvössége képezte politikai és személyes nézetei egyik fő hitágazatát, és Magyarországon létezett elméletileg és gyakorlatilag egy positiv alkotmányos jogtér. 1825-ben szólíttatott föl először Ferencz császár által, hogy a magyar dolgokkal is közvetlenül és közelről foglalkozzék. A törvényes állapotok visszaállítása, a törvényes út jövődöbeli megőrzése mellett emelt szót. Ha nézetei egyes kérdésekben, némelyeknek a törvenytől elteröknek látszanak, annak csak ott volt helye, hol az esetleges törvényes kérdés fölött a magyar politikai körökben is elterő

nézetek uralkodtak. A régi magyar alkotmány fő biztosítékai az újoncz- és adó-megszavazás, és az országgyűlés rendes összehívása nem mellőztettek többé, mióta 1825 óta Metternich herczeg szava a magyar ügyekben döntőleg tekintetbe vétetni kezdett. E szellemben hatott az 1839—40-diki, kezdetben oly viharos országgyűlés menetére is. Szerencsés befejezését, békítő, kiegyenlítő hatását neki köszönhetjük. Metternich herczeg hátrahagyott íratának közzététele némi csalódásokkal járt olyanokra nézve, kik új fölfedezéseket, vagy részletes személyes följegyzéseket vártak. A komoly történelem ellenben ép úgy, mint a politikai férfiú, bő tanúltságot merithetnek azon fontos okiratok hosszú sorából, melyek a munka főrészt képezik, és melyek közt Metternich herczeg diplomatai fénykorának jelentései, jegyzékei, emlékiratai az államférfiúi belátásnak, a fáradhatatlan kötelességérzetnek, a munkaképességnek és munkakészségnek fényes és ritka példái. A vasutak és táviratok, a legbehatóbb anyagi találmányok és szellemi fejlődések kora természetszerűen sokban átváltoztatta a diplomatai ügykezelés módzatait is, nem igényli, alig tűri, azon beható tárgyalást, melyet Metternich herczeg diplomatai és államférfiúi föladatainak szentelt; de ez átalakulás, mely inkább az alaknak, mint a lényegnek módosulása, nem kisebbíti ebbeli munkásságának szellemi értékét vagy történelmi jelentőségét. Szintúgy az új nemzedékek is, a rohamos területi, államszervezeti, társadalmi változások tanúi, alig leendnek képesek magoknak számot adni azon harcok és nemzetközi bonyodalmak valódi jelleméről és tartalmáról, melyek századunk első felében a főnnálló állapotok védelmére némely kormányokat foglalkoztattak és melyek élen Metternich herczeg állott; bár mennyi szellemiség és diplomatai ügyesség fejtetett is ki azoknak gyakran szövényes részletei kezelésében és elintézésében, kicsinyeseknek tekinthetik céljaikat, téveseknek vagy önkényszerűeknek és nyomasztóknak eszközeiket; túlhaladottaknak, gyökerestől fölforgatottaknak jelezhetik látszólagos vagy ideiglenes eredményeiket. És a tények mellettök látszanak szólani. Csak igen beható tanulmányok, nagy tárgyilagossággal és részreahlatlansággal párosulva, fejthetik meg e korszak valódi jellemét, melynek részletei iránt az érdek kiháló félben van. De egy elfogulatlan visszapillantás önkénytelenül azt a benyomást

szüli, hogy a tények és a jelen állapotai nemcsak a régi európai társaság védrendszere és annak előharczосai ellen látszanak szólani, hanem szólnak egyszersmind azok ellen is, kik e rendszert és eszközeit ostromolták és elmeleteikben épen úgy vélték föltalálni a haladás vagy politikai szabadság eszközeit, mint a fönnálló állapotok biztosítékát. Hová lettek 1848-ban és a császárság ideje alatt, az 1830-diki francia politikai vezériskola emberei és alkotásaik? hol található föl jelenleg Anglia érdeke azon területi átalakításokban, melyeket lord Palmerston oly élenken elősegített? mivé lett azon naiv bizodalom, melylyel a szabadelvű intézmények terjedéséről, a hadseregek leszállítása, az adóterhek könnyítése, a nemzetközi bonyodalmak ritkulása és egyszerűsítése Európaszerte váratott? Ez értelemben Metternich herczegtől a későbbi időkben is a messze látó jós czíme alig lesz eltagadható. A politikai élet beltartalma épen sokoldalú és beható változásokon ment keresztül, míg a harc még mindig és főleg annak külső alakzatai körül forgott.

Pitt, Fox és Burke kora tekintetett Angliában sokak által a parlamentararis szónoklat fénykorának. A régi magyar országgyűlések szónoklata nem tűndökölt talán soha fényesebben, mint 1839—40-ben. De minden politikai időszak megtermi a maga szónokait és szónoklatát. És ezért, ha e kort a szónoklat művészi oldala szempontjából, mind tartalmára, mind alakjára nézve az elsőbbség illetné, a jelen bátran utalhat oly kérdések szakavatott, beható és sikeres tárgyalására, melyek 1839—1840-ben legfőlebb oly szellemes párbeszédre nyújtottak volna alkalmat, mint az, mely a főrendi ház nagy derűtségére Széchenyi István és Dessewffy Aurél közt a Duna balparti és jobbparti vasút-tervezetek kölcsönös igényei és előnyei körül folyt. A múltnak kegyeletes visszaemlékezései nem hívatnak föl szükségkép a jelen rovására; az emberi földatok egyike épen az: a múlttól kegyeletesen megemlékezni, a jelent megérteni, és a jövőt előkészíteni.

Gr. SZÉCSEN ANTAL.

A PÉNZFORGALOM ÉS AZ ÁRAK ALAKULÁSA PAPIRVALUTA MELLETT.

I.

A pénz a gazdasági életben hasonló szerepet játszik, mint az ember szellemi életében a nyelv. Valamint ez a fogalmakat, úgy a pénz kifejezésre hozza az értékeket, és a gazdaság nem egyéb mint az értékek mechanikája. — Azonban valamint a nyelvek között ismerünk olyanokat, melyek jobban, másokat, melyek kevésbé alkalmasak a szellem és a műveltség minden kincsét kellő kifejezésre hozni, a gondolatok legfinomabb árnyalatait kifejezni, úgy azon tárgyak közt is, melyek egyes népeknél és egyes gazdasági korszakokban pénz gyanánt használtattak, különbséget kell tenni a szerint, a mint többé vagy kevésbé alkalmasak a gazdasági értékek nagyságát kellő kifejezésre hozni. A történet azt tanítja, hogy az eddig ismert és használt pénznemek közt a nemes érczek azok, melyek a legtökéletesebb gazdasági nyelvet képezik, melyek az értékek összehasonlítására a legbiztosabb mértéket szolgáltatják. És a nemesércznek e kiváló képességét a pénz funkciójára kiváltkép a következő két tulajdonságnak köszönik. Először annak, hogy értékök majdnem minden nép által el van ismervé és így biztosítva van az, hogy mindenütt szívesen fogadják el, hol egyszer pénz gyanánt használatnak. Másodszer annak, hogy az ismert javak közt a nemesérczek azok, melyeknek értéke általában véve a legnagyobb állandóságot mutatja. Hozzájárul még azon körülmény, hogy a nemesércznek számos tulajdonsága van, mely képes az érték ez állandóságát biztosítani. Minden tárgynak pedig, melyet

mérésre használni akarunk, első és főkélléke, hogy mint egység állandó és változatlan legyen. És e tulajdonság annál fontosabb, mert a mérések, melyeket a gazdaság terén a pénzzel teszünk, midőn minden tárgynak megállapítjuk az árát, nem bírnak talán csak tudományos értékkel, hanem a legnagyobb gyakorlati jelentőséggel, és így fontosságuk minden egyes gazdálkodó egyénnek legfőbb érdeke. Mert napról-napra, lépten-nyomon el vagyunk foglalva ily gazdasági mérésekkel, és ezért nem lehet föltűnő, hogy a gazdaságtan a helyes pénznem mint értékmérő választására oly nagy súlyt fektet. Mert valamint az építész nem használhat oly mértéket, mely maga is folyvást változik, vagy ha használná, épületei a legnagyobb veszéllyel fenyegetnék a benlakókat, kinnjárókat egyaránt: úgy a gazdálkodó egyének sem használhatnak oly tárgyat a mérésekre, mely maga is gyakori érték-hullámzásoknak van alávetve. Mind a mellett tagadni nem lehet, hogy a papírpénznek is vannak előnyei. Hátrányos például a nemes érczek nagy súlya. A londoni Clearing-house naponkinti leszámolásaira 159.464 kilogramm arany szükségeltetnék, melynek szállítására 80 lovat kellene igénybe venni. Evvel összefügg azon hátrány, hogy ily nagy összegek elhelyezése és őrzése igen sok alkalmatlansággal jár. Az érczpénzforgalom végre igen jelentékeny költséggel is, különösen kamatvesztéssel jár.

A papírpénz fogalma alatt, tekintve az anyag közösségét, tudniillik a papírt, igen különböző forgalmi eszközök foglaltatnak egybe. Vannak ugyanis számos hiteleszközök, vagy hitelpapírok, melyek bizonyos összegű pénzre szólnak, mint bankjegyek, utalványok, melyek ezért gyakran pénz helyett is elfogadtatnak. Ezeket is tágabb értelemben papírpénznek lehet venni, bár tulajdonképen csak pénzhelyettesítők. Papírpénz alatt szűkebb vagy tulajdonképeni értelemben azonban értünk oly pénzjegyeket, melyek nem szólnak bizonyos összegű érczpénzre, mely a birtokosnak kifizettetik, hanem melyek magok pénzt, tehát törvényes fizetési eszközt képeznek, beválthatlanok és kényszer-folyammal bírnak. Míg tehát a hitelpénz vagy pénzhelyettesítők elfogadása a kibocsátó iránti hitelen — ez kényszeren alapszik. Ezért csak e papírpénz valóságos «pénz», a pénzhelyettesítők pedig csak utalványok pénzre, mely a bemutatónak kifizetendő.

A két csoport között tehát lényeges különbség van.

A papírpénz defíniíója Huskisson szerint — és e defíniíót Tooke is elfogadja, — a következő: a papír-valuta kétféle: az egyik alapszik a bizalmon, a másik nyilvános parancson. Az első az, mit én forgalomba hozott hitelnek nevezek, és azon kötelezettségből áll, bizonyos megnevezett összeget pénzben kívánatra fizetni, mely kötelezettséget ily papírok kibocsátói, az általak élvezett általános bizalom alapján, az üzleti forgalomban a pénz helyébe állítanak. Oly papír ellenben, mely nyilvános parancson alapszik, ez a közönséges életben nevezett papírpénz és az államhatalomtól származó és általa szentesített kötelezettségen alapszik. Papír, mint ez a bank-restrictió előtt Angliában használtatott, lényegileg forgalomba hozott hitel volt; az Ausztriában, Oroszországban stb. forgalomban levő papír ellenben papírpénz.

Storch pedig következőkép magyarázza a papírpénzt. A papírpénz neve oly jegyekre illik, melyeket a fejedelem fizetéseknel pénz helyett elfogadni parancsol. Akármi legyen e jegyek alakja és keletkezése, akár ígérnek készfizetést vagy sem, akár a kormány, akár a magánosok által bocsáttattak ki, abban a perczen, a mint forgalmuk nem a bizalom eredménye, megszűntek hiteljegyek lenni és papírpénzzé lesznek.

A tulajdonképeni papírpénz értéke függ a kibocsátó iránti bizalomtól; a pénzhelyettesítők értéke a kibocsátó iránti bizalmon kívül, a kibocsátás módja és a beváltás iránti intézkedésektől.

A papírpénz és a pénzhelyettesítők, különösen a bankjegyek között lényeges különbség mutatkozik a kibocsátás és a forgalom tekintetében is. A papírpénz kibocsáttatik az állam által, többnyire nagy szükség esetében, bizonyos szükségleti tárgyak beszerzésére; a bankjegyek kibocsáttatnak többnyire kölcsönnyújtás útján. Ezért a papírpénz egészen visszamaradhat a forgalomban; a bankjegy vagy visszakerül a kibocsátóhoz, a kölcsön visszatérítése alkalmával, vagy pedig kap a bank helyette készpénzt.

A papírpénz 1. tulajdonképeni papírpénz; ez vagy az állam által kibocsátott, beválthatatlan és kenyszerfolyammal ellátott papírpénz; 2. bankjegyek, melyeket az állam kenyszerfolyammal ellátvák és beválthatatlanok. Az állam által kibocsátott papírpénz tulajdonképi papírpénznek nevezetik, ha

mindjárt kibocsátásánál a beválthatatlanság és kényszerfolyam elve alkalmazást talál.

Ha az állam beválthatatlan és kényszerfolyammal fölrüházott papírpénzt bocsát ki, ez többnyire abban találja okát, hogy egy bizonyos időben szükségleteit másképen fedezni nem tudja. E körülmény, párosulva a kényszerfolyammal és beválthatatlansággal, azon eredményt szüli, hogy a papírpénz értéke csökken.

E csökkenés annál nagyobb lesz, mentül válságosabb az időpont, melyben a papírpénz kibocsáttatik, mentül kedvezőtlenebb helyzetben volt már előbb az állam hitele, mentül nagyobb a kibocsátott papírpénz mennyisége. Az állam a papírpénz értékét gyakran az által vélte föntarthatni, hogy fizetéseknel elfogadta (Steuerfundation). De majdnem minden nép története mutatja, hogy az állami papírpénz egyenértékét a nemes érczettel nem tudta föntartani, hanem ahhoz képest több, kevesebb értékcsökkenést szenved.

A papírpénz tehát nem annak köszöni létét, hogy az emberek keresve egy a nemes érczettel még tökéletesebb eszközt a gazdasági mérésekre és a forgalom közvetítésére, a papírpénzhez jutottak, tehát nem is abbéli kutatásoknak szüleménye, vajon nem lehetne-e a nemes érczettel még alkalmasabb pénzforgalmat föltalálni. Keletkezése a papírpénznek épen ellenkező módon történt, olyan körülmények közt, midőn egyes nyilvános tekintélylyel fölrüházott személyek, többnyire az állam, teljes pénzhányban — e hiányt leplezni akarták, nem törődve sokat azzal, vajon az általok e végszükségben teremtett pénz bír-e csak azon előnyös tulajdonságokkal — mint az érczpenz. Ellenkezőleg a legtöbb esetben az állam őszintén bevallotta, hogy az általa teremtett pénz rossz minőségű, és hogy az első kedvező alkalommal ismét vissza fogna vonatni. Fölösleges tehát bebizonyítani, hogy a tulajdonképi papírpénz — és olyannak tehát a tudomány csak azt nevezi, mely nem tekintve belső értékét és a közönség által neki tulajdonított értéket, az állam parancsának köszöni pénztulajdonságát, tehát az állam hatalmából származó kényszer alkotása, hiányos pénz. Az állam kényszerítheti a közönséget e papírpénz elfogadására, de miután az ily pénznemnek nem adhatja azon tulajdonságokat, melyek kívántatnának, hogy a nemes érczpenz szolgálatát teljesíthesse, természetes,

miszerint az egész pénzforgalom megzavarodik, egészségtelenné válik és miután «abusus abusum parit» tovább hat ez a gazdasági organismusba bele oltott ragály és pusztít a gazdaság testének minden ízén.

A papírpénz nem bír sem belső értékkel, sem az érték állandóságával, mint a nemes érc: «A bankjegy kibocsátás annyira függvén a tételből, forgalmunk nagyon alá van vetve a közönség reményeinek és félelmének, valamint a bankárok véleményeinek, mi által a forgalmi eszközök állapota bizonytalan és ép úgy függ politikai eseményektől, mint a kereskedelem esélyeitől.» (Yates 28. l.) A papírpénz továbbá nem bír azon secundär tulajdonságokkal, melyek az érték állandóságát biztosítják. Míg ugyanis a nemesérc könnyű szállíthatása folytán — ha értéke túlságosan emelkednék egy államban — abból kivitetik, ellenkező esetben behozatik, továbbá termelése és termelési költségei is kevés változásnak vannak alávetve, és értékét nem igen szokták befolyásolni, mindez a papírpénznél hiányzik, mivel mennyiségét, forgalmát általában nem gazdasági, hanem pénzügyi körülmények szabályozzák. Kibocsátása gyakran oly időben történik, mikor a gazdasági élet pang, és használata mindig a kibocsátó államra van szorítva. Miután pedig belső értékkel nem bír, értéke nagy ingadozásoknak van kitéve, sőt ezek még mesterségesen egyes merész kereskedők által szaporítottak. Szolgálatá mint értékmérő, forgalomközvetítő és fizetési eszköz annál tökéletlenebb lesz, mentül többször ismétlődnek ilyen érték hullámzások.

E szerint a papírpénznek legnagyobb gazdasági hibája, hogy mint pénz nem egyesíti magában azon tulajdonságokat, melyek szükségesek arra, hogy ezen functiót lehetőleg jól teljesítse. A többi hiányairól, mint félelem a hamisításoktól stb. nem is szólunk. A papírpénz értéke túlságos ingadozásoknak van kitéve, és ebből fejlődnek azon visszás hatások, melyek annak használatából az egész közgazdaságra háramlanak. Ezt nem változtatja, nem enyhíti azon körülmény, hogy a papírpénz használata kényelmesebb, hogy megsemmisítésével és elhasználásával a közgazdaság kárt nem szenved és főleg azon nagy, el nem vitatható előny, hogy a közgazdaságra nagy tőke-megtakarítással jár, holott az ércforgalom mellett a pénzben fekvő értékek roppant tőkét vesznek igénybe, melye-

ket a papírpénz más használatra fölszabadít. Ez utóbbi előnyt azonban szintén lényegesen leszállítja, mint alább látni fogjuk, a vele járó sok kedvezőtlen tényező.

A papírpénz föllépése, történiék az akár egy előbb fedezett hitelpénz túlságos kibocsátása, avagy azonnal egy nem fedezett papírpénz forgalomba hozatala által — a pénzforgalomban nagy forradalmat idéz elő. Míg mindenütt a kevésbbé jó kénytelen a jobbnak engedni, addig a pénznél, mely az állam ægise alatt kényszerforgalommal lép föl, a megfordított eset áll be. A jobb pénz, a nemes érczek tudniillik kénytelenek helyöket a papírpénznek átengedni. Ez természetes következménye annak, hogy az állam a papírpénzt fizetési eszköznek nyilvánítja, és meg nem engedi, hogy névleges értékénél — mely valódi értékének a közönség ítélete szerint többnyire meg nem felel — alacsonyabb áron hozassék forgalomba. Minthogy pedig a nemes ércz kétségtelenül nagyobb értékű, mint a vele névszerint egyenlő papírpénz, a nemes ércz kilép a forgalomból és átengedi azt a papírpénznek.

Ez átmenet sok zavart okoz, és többnyire egy ideig a forgalom megakadásával jár, addig, míg a közvélemény a két pénznem és a pénzforgalomnak a legközelebbi időben történiendő alakulása iránt némileg tájékozott. Ez átmenet nem megy végbe a jövedelmek jelentékeny áthelyezése nélkül. A kik az állam kezéből szolgáltatások vagy nagy hadi szállításokért kapnak nagyobb mennyiségben papírt, továbbá az agioteurek az érczpénz összevásárlása által különösen oly vidékeken, hova az új pénznem hire még nem hatott, vagy a hol annak jelentőségét nem tudják megítélni, nagy nyereségeket arathatnak. A nemes ércz részint külföldre vitetik — egy része a bankárok pénztáraiban marad vissza, — részint magas ágió mellett ismét eladatik, részint feldolgoztatik vagy kincsesé változik át. A nemesércznek legnagyobb része azonban az első útat választja és ez egyúttal a leghelyesebb is. A külföldre vitt nemes ércz helyébe behozatnak külföldi árúk, melyek vagy közvetlenül átmennek a fogyasztásba, a midőn aztán jelentékeny tőkék semmisíttetnek meg, vagy átváltoznak termelő tőkéké, ha termelésre szolgáló tárgyak, anyagok, vagy talán külföldi értékpapírok stb. hozatnak be. A papírpénz behozatalának káros volta némileg enyhül, a mennyiben a nemes érczekben megkötött tüke felszabadul és részben termelési

tökévé válik. Közgazdasági szempontból tehát kívánatos, hogy mentül több nemes ércz menjen e metamorphosison át és így minden ezt nehezítő vagy akadályozó intézkedést károsnak kell nyilvánítani; káros tehát minden oly állami rendelet, mely a nemes érczek kivitelét akadályozza, mert lehetetlenné teszi az egyetlen hasznát venni a papírpénz behozatalának, és hiába tartja vissza a nemes érczet, mert forgalomba úgy sem fog jönni; káros hasonlóképen a kincsgyűjtés is, mert hasonló irányzata van, és esetleg még a termelő tőkét is megtámadhatja, ha egyesek nemcsak felesleges érczpénzöket, hanem azt is, melyet előbb termelésre használtak, eltennék, mi által a termelő tőkék mennyiségét leszállítják.

A nemes ércz kivitelének még egyéb következményei vannak. A nemes ércz kivitele ugyanis a külföldi piaczkon is nagy változást idéz elő. A nagyobb kereslet árúkat után a külföldön is emelni fogja az árakat, és így sérti az ottani fogyasztó közönség érdekét. — Ellenkezőleg leszáll a nemes érczek értéke annak emelkedő mennyiségéhez képest, ha az államból a papírpénz kiszorított. — A pénzforgalom és a gazdasági viszonyok felforgatása nem szorítkozik e szerint csak a papírpénzt kibocsátó államra, hanem az igazságosak kénytelenek itt is az igazságtalanokkal szenvedni. Némileg enyhítheti e körülményt azon lehetőség, hogy az egyik államból kiszorított érczpénz más államokba megy át, melyeknek valutáját ideiglenesen rosszabbítja, végleg azonban olyan államba jut, mely a most olcsóbb ércznek felhasználásával saját rossz vagy rendezetlen valutáját javítja. Azonban általában véve a demonetisatio a világ pénzkészletének értékét leszállítja és a pénzrosszabbítás hatását az egyes állam határán túl viszi az egész világgazdaság megkárosítására. Az ellensúlyt csak abban találjuk, hogy a papírpénzt kibocsátó állam a nemes ércz kicserélésénél úrúkká, maga is az általa előidézett magasabb árakban részesül, és így nem az általa a világpiacra dobott nemes ércz összes értékének megfelelő árumennyiségeket nyer, hanem annál jóval kevesebbet, mivel kénytelen magasabb árak mellett vásárolni; nem tekintve azt, hogy már a nagy impulsus, melyet egyszerre nyer a bevétel, sok kevésbé értékes vagy haszontalan tárgy bevásárlására fog ingert nyújtani. A nemes érczekben rejlő érték ennek következtében semmikép sem lesz teljesen helyettesítve a kül-

földön ujjonnan beszerzett árúban, melyek, a mennyiben hadi szükségleteknek szolgálnak, már magokban véve jelentékeny értékmegsemmisítéssel járnak.

Ha visszatekintünk most a belföld pénzforgalmára, különösen a következőket figyelhetjük meg: a pénzforgalom bőség és szükség között ingadozik, és nélküli azon biztos regulatort, mely azt a piac szükségleteihez alkalmazná. A bőség idejében a vállalkozás túlságosan ingereltetik, a szükség korszakában vészthozó válságok törnek ki, mivel a közönség nem tud kellő különbséget tenni reális és pénztőke között. Minden szaporítása a pénzmennyiségének úgy tekintetik, mint ha a tőke szaporodott volna, és mint tőkeszaporodás hat a termelésre. Az incongruentia a pénzmennyiség és a pénzszükséglet közt nem idézván elő oly gyorsan és biztosan mint a nemes ércnél az egyensúly helyreállítását, ismét szükség esetében a forgalom megakasztását okozza, bőség idejében pedig a papírpénznek a pénztárakban való felhalmozódásával jár. Megjegyzendő itt még az is, hogy különben a papírpénz szaporítása nem mindig emeli a pénzforgalmat, hanem a túlkibocsátás gyakran a pénztárakban visszamarad. Ezt lehetett 1789—1815-ig Angliában, 1854—57-ig Oroszországban észrevenni. A papírpénz mennyisége ez utóbbi államban három év alatt 356 millió rubellel emelkedett, a bankok betétei pedig 184 millió rubellel, mely összeg egészen paragon hevert. Még feltűnőbbben alakultak a viszonyok az osztrák nemzeti banknál; 1859-ben ugyanis emelkedett az államnak papírpénz-adóssága 147·2 millió forinttal, de miután a lombard és váltótárca 161·9-ről 90·7 millió frtra csökkent, a pénzforgalom is csak 388·5-ről emelkedett 466·8 millió forintra, nem pedig 535·7 millióra; 1866—67-ben pedig a papírpénz egy része mintegy eltűnt. Miután pedig a papírpénznek ilyképeni visszamaradása és heverése nem mindig a helyes módon magyaráztatik, gyakran azon törekvést vesszük észre, hogy a termelésnek és vállalkozásnak erősebb impulsus adatik, miért is ily államokban sokkal bizonytalanabb alapon indulnak meg a kezdeményezések a vállalkozásra.

A papírpénz azonban nem szünteti meg a nemes érc utáni szükségletet. A mint az állam és az állampolgárok saját szükség körükből kilépnek, ismét nemes érczre szorúlnak és kénytelenek azt magasabb áron megszerezni. Miután a papír-

pénz-kibocsátás természetesen oly államok pénzügyi politikája, melyek kevés anyagi segédforrások felett rendelkeznek, ez államok szükségleteik fedezésére kevésbé fognak a belföldi piacra apellálhatni, hanem kénytelenek mindannyiszor a külföldi piacra fordulni. — Ugyanaz áll az egyesekre nézve, kik hasonlóképp hitelszükségleteik kielégítését legkönnyebben a külföldön találандják. A külföldi kereskedelem, az újabb időben annyira divatos utazgatások stb. mindmegannyi kényszerítő körülmények a nemes érc beszerzésére. A beszerzés számtalan czímen újabb áldozatokat követel és a pénzpiac és pénzforgalom komplikációjához vezet.

A pénzforgalom tökéletlensége papírpénzrendszer mellett azonban nemcsak abból származik, hogy általában a pénzmennyiség nem lesz helyes arányban a szükséglettel, hanem hogy a hely és egyes gazdasági körök tekintetében nagy egyenetlenséget fog felmutatni. A kedvezőbb közlekedési viszonyokkal bíró vidékeken a pénzforgalom szabályosabban fog alakulni, a félreesőbbeken kevésbé. A gazdasági osztályok és körök tekintetében pedig kétségtelen, hogy az alsóbb körök aránylag jobban fognak papírpénzzel elárasztatni, mivel a nagyobb üzleti körökben a hitelpapíroknak mindig igen nagy szerepök lesz.

Minthogy a papírpénzrendszer mellett a pénz mennyiségének változása nem a piacz viszonyainak, hanem egészen más körülményeknek megfelelőleg történik, minthogy továbbá a papírpénz a pénz leglényegesebb tulajdonságát, az érték állandóságát nélkülözi, minthogy elterjedésére nézve, hely és idő tekintetében sok szabálytalanságot mutat, és végre az országot tökéjének egy jelentékeny részétől — a nemes érczektől — kedvezőtlen körülmények között megfosztja, kétségtelen, hogy a papírpénz és a vele összekötött ágió a pénzforgalomra káros hatást gyakorol.

II.

A természettudomány, mely jelen állapotában a legkételesebb tudományokhoz tartozik, nem képes több mint egy, vagy legfeljebb két együttműködő oknak eredményét meghatározni. Hogy mi történik, ha egy vízfelületre bizonyos

nyomás gyakoroltatik, azt tudjuk; de ha azonkívül még egyéb okok vagy erők járulnak hozzá, azok hatását meghatározni a természettudomány nem képes. Még jobban látjuk az itt érintett hiányt, ha a természettudományok valamelyikének egy gyakorlati célra való alkalmazását tartjuk szem előtt. Hány nagyszerű és roppant költséggel járó művet hibáztak el, mert az okok teljes számbavételét és együtműködésének hatását pontosan elérni nem lehetett.

Még kedvezőtlenebb helyzetben vannak a társadalmi tudományok. A társadalmi jelenségek legnagyobb része olyan, hogy sok oknak szülöttje, köztök olyan okoknak, melyeket részben ismerni nem is lehet, mert az emberek titkos pszichológiai élete által nyújtott rugók! Vegyük csak például a jövedelmet. Hogy valakinek milyen jövedelme van vagy lesz, ki állíthatná, hogy azt egy oknak tudása alapján, például képessége szerint, meg lehessen határozni? Ellenkezőleg nem annyi oknak szülöttje-e, hogy azokat felsorolni ismerni sem lehet, még kevésbé pedig azok hatását. Nem áll-e az egész világgazdaság befolyása alatt mindegyikünk munkája, jövedelme és fogyasztása — olyképen, hogy a legtávolabb eső, tőlünk világtengerek által elválasztott területeken végbemenő események határozzák meg azt, vajon holnap gazdagok leszünk-e vagy szegények?

És a gazdasági jelenségek között ismét alig van egy, mely annyi es oly érzékeny tényező befolyása alatt áll, mint az ár. A gazdaság organikus természetével függ össze, hogy minden egyes jelenségben az egész gazdasági élet számtalan szövevényes szálait meg lehet különböztetni. Minthogy azonban a piac mint az árképződés helye, a munkamegosztás alapján szervezett társadalomnak legnagyobbyszerű clearing-house-ja, minthogy minden munka és minden kívánság itt mint pozitív számbavehető nagyság jelenik meg, minthogy a kereskedelem az árképződés apparatusát roppantul kifejtette, úgy hogy az árképződésnél már nemcsak elsőrendű, hanem másod- és harmadrendű okokkal is kell számolnunk, nem csoda, hogy az árképződésnek tevőleges, mennyiségbeli törvényekre való visszavezetése igen nagy nehézségekbe ütközik. Nehezíti azt még továbbá azon körülmény, hogy az árak följegyzése, az árak statisztikája, mely alapját képezhetné az ártörvények inductív felfedezésének, oly hiányos, hogy csak

megközelítő és valószínűségű értékkel bír mindaz, mit annak alapján konstatálunk.

Ha tehát az ágiónak befolyását az árakra tanulmányozni akarjuk, mindig szem előtt kell tartanunk azon nehézséget, mely ezen complicált jelenségeknek úgy deduktív mint induktív felismerésének útjában áll, valamint különösen azt is, hogy minden következtetés, alapuljon az akár okoskodáson, akár tapasztalati tényeken, mindig azon fölfogásból indul ki, hogy az ágiónak befolyása az árakra semmi más zavaró körülmény által ellensúlyozást nem talál, mert különben természetesen az egész eredmény is máskép fogna alakulni.

Az ágiónak befolyását az árakra már behatóbban tanulmányozzák. Mindamellett az e tekintetben tett megjegyzések inkább aphoristikusok. Többnyire megelégedtek annak megemlítésével, hogy az ágió keletkezése folytán az árak emelkednek, egyesek még az egész processusnak egynehány külön esetét vizsgálják, a nélkül azonban, hogy kimerítő elméletet adnák a tárgynak. Nem vállalkozom azon feladatra, hogy e hiányt teljesen pótoljam; azonban törekvésem oda lesz irányozva, hogy először deduktív úton keressem a vizsgálat tárgyát képező jelenségnek lehetőleg kimerítő képét, hogy azután a statisztikai módszer és a nagy számok segítségével a tapasztalatból is levonjam azon tételeket, melyekben az ágiónak befolyását az árakra felismerhetjük.

Valamely tárgynak ára oly összehasonlítás eredménye, mely az illető tárgy és más a társadalmi gazdaságban érték-mérőül választott tárgy értékét tekintetbe veszi. A társadalmi gazdaság előrehaladtabb korszakaiban érték-mérőül választatnak a nemes érczek, mivel számos oly tulajdonsággal bírnak, melyek az összes létező javak közül ezeket e szolgálatra legalkalmasabbakká teszik. És miután minden mértéknek fökelléke az, hogy maga egy állandó, változást nem szenvedő, nagyság, illetőleg egység legyen, a nemes érczeknek említett kiváló tulajdonságai többnyire ép e czél biztosítását mozdítják elő. Egy nagy, évszázadokon át és minden kulturnéppel ismétlődő processus vezetett hosszú kísérletek és alkalmatlanságok után a nemes érczek választásához általános érték-mérőül.

Midőn az állam a nemes érczek helyett olyan papírpénzt hoz forgalomba, mely semmi viszonyban nincsen a ne-

mes érczekhez (azaz beváltása nemes ércz ellenében nincsen biztosítva), a kultura e nagy vívmányáról lemond, és a nemzetet és gazdasági érdekeit visszataszítja oly korszakba, midőn kevésbbé tökéletes eszközökkel kellett a gazdasági lebonyolításokat végezni. Mert hogy a papírpénz tökéletlenebb értékmérő mint a nemes érczek, azt már előbb láttuk. A papírpénz nem hordja magában saját értékét, és így ez érték az emberi érzületek legingatagabbjaira van alapítva, a bizalomra. De hiányzanak benne különben még mindazon tulajdonságok, melyek a nemes érczek értékének állandóságát biztosítják. Előállítás az önkénytől, illetőleg az állam szükségétől függ; szállítása kifelé lehetetlen, és így azon nagyszerű mechanismus, mely a nemes érczek keresetét és kínálatát folyvást szabályozza olykép, hogy értéke lehetőleg változatlan marad, itt hiányzik. Az értékmérés e szerint ott, hol az papírpénzzel történik, tökéletesen elveszti biztosságát, mert maga az értékmérő folytonos hullámzásoknak van alávetve. — A tárgy, melyet a mérésnél használnak, nem képezi többé

«den ruhenden Pol in der Erscheinungen Flucht.»

és így az eredmény a gazdaságra épen az, mintha a földrajz a helyek fekvését oly sarkpont által akarná meghatározni, mely maga is folytonosan változtatja helyét.

Tekintve az árképződést, az ágióval bíró papírpénz e szerint olyan természetű, hogy maga egy új elemet és okot szolgáltat az árhullámzásokra. Oly gazdasági rendszerekben, hol a nemes ércz képezi a csereforgalom tárgyát, kevés, többnyire rövid korszakokat nem tekintve, az árak meghatározásánál csak azon tényezőket kelle számba venni, melyek a meghatározandó tárgy részéről előfordulnak, mert az arauy vagy ezüst értéke egy adott, nem változó nagyság. Számba vesszük tehát az illető tárgy részéről, ha például gyapotneműek, keresletét és kínálatát, az előállítási költségeket stb.; ha egyszer ismeretesek, akkor az ár meghatározása azonnal megtörténhetik. Nem úgy van az ott, hol papírpénz teljesíti az értékmérő funkcióját. Itt még e papírpénz értéke, mint a mely szintén ingadozásoknak van kitéve, újból és újból meghatározandó és az árformula, mely a nemes ércz használata mellett, például úgy volna kifejezendő:

$a = k : k$, ($a = \text{ár}$; $k = \text{kereslet}$, $k_1 = \text{kinálat}$)
 papírpénz mellett még egy tagból fog állani, tudniillik

$$a = \frac{k : k_1}{n : p}$$

a hol n . a nemes ércz értékét, p . a papírpénz értékét jelenti.

Minden hullámzás a papír értékében szükségképen hullámzást idéz elő a javak értékében is. Hogy milyen mérvet fog ez ölteni, vagy mikor fog ez beállani, arról egyelőre nem szólunk, de hogy milyen jelentőséggel bírnak jelentékenyebb ármozgalmak, melyek az értékmérő értékének változása által következnek be, arra a XVI-ik században az amerikai nemes érczbányák, újabban a kaliforniai és ausztráliai bányák fölfedezésének története tesz tanúságot; nem ritkán még politikai zavarokat is idéznek elő. És mi sem természetesebb! Mert a pénz értékének hullámzása minden számítást a jövőre nézve, és így a gazdasági élet tervszerű vezetését megghiúsítja; az egész gazdaság aleatorikus jelleget ölt. De a gazdasági kultúra éppen abban áll, hogy a gazdasági tevékenységet egy az egész emberi életre, sőt azontúl a későbbi nemzedékre kiterjedő nagy kulturfeladatként tekintsük, melynek egyik alapföltétele a folytonosság. Midőn tehát ezen folytonosságot megtámadjuk, midőn évek eredményét veszélyeztetjük az által, hogy a gazdasági leszámolás és értékadás alapját, a pénzt, megtámadjuk, ingatag talajra fektetjük a gazdaságot, és valamint ott, hol gyakori földrengések uralkodnak, nagyobb társadalmi és culturalis élet nem fejlődik, ilyen ingatag talajon nagyobb gazdasági élet, messzebblátó vállalatok sem fognak létesülni.

Az ágió hullámzása az értékek, az árak hullámzásában tükröződik vissza; e tekintetben semmi kétség nem foroghat fenn. Már ez magában véve káros hatással van, mert nehezíti a gazdasági computatiot, az árak megállapítását, szaporítja fölösleges módon az árhullámzásokat, és ezáltal ismét surlódásokat idéz elő. Mert ezen hullámzások ismét visszahatnak a termelésre és fogvasztásra, a nélkül, hogy azokat mindig a kellő irányban befolyásolnák. Az igazságtalanság pedig, mely ez érték hullámzásokkal jár, különösen abban fekszik, hogy az árhullámzás nem követi, nem követheti mindig közvetlenül és teljesen megfelelő æquivalensekben a papírpénz ágióját. Mert ha ez minden körülmények között történnék, akkor ugyan a kár, mely az ágió létezéséből származik, meg nem szünnék,

de az igazságtalanságok, sőt jogsértések, melyek azt követik, kikerülhetők volnának. De éppen azon körülmény, hogy az árak megállapíthatása nem követheti mindig közvetlenül és pontosan az ágiót, eredményezi, hogy annak hullámzásából sok igazságtalanság származik. Az egyik kereskedő például a gyarmat-czukrot vagy más árút, melyet hónapokkal korábban szokásos megrendelni, oly ágió szerint rendelte és fizette, mely magasabb volt, és időközben az ágió leszáll, mikép fogja az magát kárpótolni? Beállhat az ellenkező eset, és akkor a fogyasztó fizet kelleténél magasabb árakat. — Mit tesz továbbá a kereskedő magasabb ágió mellett, ha a kisebb fogyasztás következtében nem képes az ágió-vesztéséget a közönségre áthárítani? Vannak végre oly szolgáltatások, melyeknek ára hosszú évekre előre állapíttatik meg, például lakberek, kölcsönök, földhitelkölcsönök. Milyen kárpótlást talál a hitelező, ha az adottnál rosszabb, vagy az adós, ha a nyertnél jobb valutában történik a fizetés?

Az ágió föllépésének, azaz a kellő fedezettel nem bíró papírpénz behozatalának legáltalánosabb és legtartósabb hatása az árakra, azok emelkedésében áll. Az árak emelkedése, a melynek statisztikai bizonyítékát is könnyen adhatjuk, három okból keletkezik. A legfontosabb és legtartósabb ok a papírpénznek túlságos mennyiségben való kibocsátásában áll, melytöbbnyire elértéktelenedésének oka is. Minthogy e pénznek kevesebb értéket tulajdonítanak, mint a nemes ércpénznek, minek kifejezése éppen az ágió, minden tárgynak árát magasabbra teszik.*) És ez egy nagyon természetes, de gazdaságilag szükséges eljárás is, mivel különben a termelés veszteséggel járhatna. Az ágió természetes következménye az árak emelkedése ép úgy, mint a közlekedő csövek egyikében a mennyiség szaporítása a másikban is emelkedést idéz elő. A magasabb árban biztosítékot keres mindenki a kevésbé értékes pénz elfogadása által szenvedhető veszteség ellen. Az emelke-

*) Nem lehet ez ellen azon körülményre hivatkozni, hogy az árak ilyen országban ércpénzben sem alacsonyabbak. Mert ennek egyszerű oka az, hogy ily fizetések csak ritkán fordulnak elő, és így az úrszabás mindig papírpénzben történik. A hol azonban az ércfizetés a szabály, mint az oly árúknál történik, melyek csak külföldön szerezhetők meg, mint például bizonyos könyvek, ott az árak ércben alacsonyabbak is.

dés mértéke azonban nem felel meg mindig pontosan az ágió magasságának. Minthogy ugyanis a papírpénz értéke folyvást ingadozásoknak van kitéve, a termelő e jövődöbeli esetlegességeket is lehetőleg számba veszi, és az árakat valamivel magasabbra állapítja meg, mint ez az ágiónak megfelelné, nem tekintve azt, hogy gyakran különösen a kiskereskedésben az árak kikerekítése maga is már egy újabb áremelkedést hoz magával. Az árak önkéntes és többnyire magasabb megállapítása már azért is egyik következménye az ágiónak, mivel az értéktelenedett papírpénz a termelés és gazdaság insoliditását idézi elő, mint ezt ama négy állam, mely leghosszabb ideig szenved rendezetlen valutában : Ausztria, Olaszország, Oroszország és Éjszak-Amerika, eléggé bizonyítja. Vajon ismét azon esetben, ha az ágió csökken, az árak is mindig megfelelőleg csökkennek, az legalább kétes marad és bizonyosan több oly esetre lehet utalni, midőn az ágió csökkenése daczára a régibb magasabb árak tartattak meg. Azonban némi correcturát szolgáltat a gazdaság az által, hogy az árak emelkedése visszahatást gyakorol a keresletre és kínálatra, mivel először a kelletnél nagyobb áremelés a keresletet lenyomná, legalább egyes árúkbán, vagy pedig a külföldön való bevásárláshoz vezetne; másodsor, mivel a papírpénz különben is idővel az állandó fizetéseköl élőknek jövedelmében beálló kisebb fogyasztási képesség, de általában a gazdasági viszonyok hanyatlásával a fogyasztást leszállítja.

Az ágió keletkezése gyakran ideiglenes áremelkedést is idéz elő. A papírpénz kibocsátása idejében ugyanis gyakran a kereslet nagy emelkedése tapasztalható. Az állam többnyire bizonyos szükségletek gyors kielégítésére bocsátja ki e pénznemet és így az általa okozott nagyobb kereslet az árak emelkedését idézi elő. De a nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló pénz sokakban azon hitet kelti, mintha az ország gazdagabb volna, a fogyasztás, sőt gyakran a termelés is, a vállalkozási szellem emelkedik, mindmeggannyi tényező, mely az árak emelkedésére hat. És ezen emelkedés még károsabb következményekkel járhat, mint az, mely csak az értéktlenebb pénz és az árakban való különbség kiegyenlítésére irányul, mivel itt rengeteg sok érték túlfogyasztás, túltermelés és túlvállalkozás által megsemmisítettik. Valamint a beteg, kinek ereje mesterséges injectio által fokoztatik, egyszerre nagyobb

életerőt fejt ki, úgy azon gazdasági kör, mely ily papírpénzzel elárasztatik, fokozott tevékenységet mutat; azonban csakhamar a mesterséges fluidum hatása szűnik, és az élet-füctiók gyakran még gyorsabb hanyatlást mutatnak, mivel ama rövid pillanatokban a még meglevő energia túlságosan fölhasználott. Mindenki gazdagabbnak érzi magát, mert több pénz kap, mint azelőtt és csak későbbben ábrándúl ki és veszi észre, hogy danaidák ajándéka volt a látszólagos, őt elárasztó gazdagság.

Különben a papírpénz ezen hatása, behozatala idejében, némileg ellensúlyoztatik egy másik körülmény által. A papírpénz behozatala, a mint láttuk, együtt jár az érezipénz kiszorításával. A kiszorított pénz helyébe a külföldtől árúk hozatnak, a melyek a fönt ábrázolt keresletemelkedés kielégítésére szolgálhatnak és így némi remediumot képeznek az árak túlságos emelkedése ellen. Hiszen e tanulmánynak tárgyát képező jelenségeknél ép úgy mint minden gazdasági jelenségnél mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a gazdaságban sem nőnek a fák az égbe; a gazdaságnak van számtalan ellensúlyozó tényezője, van öngyógyító tevékenysége, mely mindig iparkodik a jobb vagy balfelől megzavart egyensúlyt helyreállítani.

Ez általánosságban az ágió hatása az árakra. Igen természetes azonban, hogy a részletekben sok eltérést, sok különös jelenséget találunk, melyek a kép nagy vonásai között eltűnnek. Különbséget fogunk találni az idő tekintetében, különbséget a hely tekintetében, különbséget az árúk tekintetében.

Az idő tekintetében először kétséget nem szenved, hogy más alakot ölt az árképződés az átmeneti időszakban, midőn a papírpénz csak még behozatik, mást azon időben, midőn egyszer az egész gazdaság a papírpénzalapra van fektetve, mást akkor, midőn a valuta rendezéséhez közelednek. Legnagyobb az ágió hatása az árakra az átmeneti időben addig, míg kereslet és kínálat az új pénznemhez alkalmazkodtak; később, ha az ágió kisebb ingadozásokat mutat föl, a forgalom hozzá szokik, kisebb hullámzásokat gyakran számba sem vesz. Nagyobb zavar és alkalmatlankodás most ismét csak azon pillanatban áll be, midőn a megzavart valuta helyreállítása forog szóban, egy processus, mely ismét sok kár és sérelem nélkül nem megy végbe. Gyakran a jelenség ez utolsó

pházisát nem is vették tekintetbe, pedig itt ismét ugyanannyi fontos tüneménnyel találkozunk, ugyanannyi érzékeny tényezővel, mint a valuta megtámadásánál, a mint már Gentz mondta, hogy a papírpénz legveszélyesebb korszaka akkor kezdődik, midőn a pénzrendszer visszaállításához fognak. Különösen figyelmet érdemel itt azon körülmény, hogy a valuta javítása nem mindig idéz elő megfelelő árcsökkenést, hanem a fogyasztók még soká kénytelenek a magasabb árakat fizetni. Ez volt Nebenius szeriint az eset a század elején a francia háborúk után, midőn az ágió csökkent ugyan, de az árak nem változtak. Épen ebből tanulhatjuk meg, hogy a tulajdon szentségénél a társadalmi jólétnek nincsen fontosabb biztosítéka és sérthetlenebb érdeke, mint a pénz szentsége. Mert egyszer megtámadva, egész sorát idézi elő a veszélyeknek és károknak:

Das ist der Fluch der bösen That,
Das sie fortzuegend Böses muss gebären!

Figyelnünk kell az említett szempontból arra is, hogy az ágió megfészkelődése után, ha egyszer a papirgazdaság hatása az egész gazdasági organismusban végbement, a gazdagodás lassúsága, vagy plane a terjedő elszegényedés következtében a fogyasztás megállapodik, vagy csökken, és akkor számos árúban inkább árcsökkenés fog beállani, mely e gazdasági sorvadásnak kifejezése.

Igen fontos az ágiónak az idő tekintetében észlelt hatására vonatkozólag azon körülmény, hogy az általános tapasztalat szeriint leggyorsabban emelkednek az árak azon árúknál, melyek a külkereskedelem, akár a bevitel, akár a kivitel tárgyát képezik, tehát a nagykereskedésben. Csak lassabban történik az ágió szülte áremelkedés a belkereskedésben és különösen a kiskereskedésben, és még lassabban a munkabéreknél. Megjegyzendő az itt figyelemmel kísért szempontból még az, hogy az ágió által okozott áremelkedés, miután nem azonnal áll be gyakran oly időre eshetik, a midőn az ágió-már javúlt. Az itt említett jelenséggel legbehatóbban foglalkozott Hertzka, ki azt statisztikailag is bizonyítja. Azonban már előtte is többen, különösen Wagner, kimutatták azt.

A hely tekintetében is kétségtelenül számos különbségek fordulnak elő az ágió hatásában. Leggyorsabban követik az

árak az ágió hullámlását ott, hol a közlekedési eszközök igen tökéletesek, és az ország fő kereskedelmi piacain. Lassabban történik az már félreesőbb helyeken, vagy olyanokon, melyek kevesebb gazdasági önállósággal bírnak. Ezért is történhetik, hogy kisebb vagy rövidebb ideig tartó ágió-hullámlások ilyen helyeken az árakra befolyást nem is gyakorolnak, mivel ily helyek általában kisebb gazdasági érzékenységgel bírnak. — Mindenesetre áll az, hogy az ármozgalmak nem egyenlők az ország minden részében, hanem nagyobbak és az ágiót pontosabban követők a nagy kereskedelmi központokban, kisebbek és kevésbé kongruensek az ágió hullámlásával a vidéken és a központtól távol eső országrészekben. Újabban Rocca kiemeli a tökéletesebb közlekedési eszközök hatását az árakra ágió-országokban.

De az árak minősége szerint is különböző fogékonyságot találunk az ágió befolyásával szemben. Mindenekelőtt nagy különbséget okoz az, vajon az árúk olyan természetűek, hogy gyorsabban követhetik kereslet és kínálat tekintetében az ágió hullámlását vagy sem? Mert az első esetben az árak kellő pontossággal fogják ugyan az ágió ingadozásait visszatükrözni, de a többi hatások éppen azért kisebbek lesznek, mert azon körülmény, hogy az árúk nagy része nem képes azonnal az ágió hullámlásához alkalmazkodni, és az e körülmény következtében beálló számos surlódás idezi elő a legnagyobb gazdasági veszélyeket. A mely árúknál tehát ez alkalmazkodási tulajdonságot nem találjuk, annak termelési és fogyasztási viszonyai leginkább fognak az ágió hatása alatt szenvedni. E tulajdonság különben nem annyira az árúé, mint azon szükségleté, melynek fedezésére az illető árú szolgál és a termelés módjáé, mely szerint az illető árú előállítatik. Mentül rugékonnyabb az illető szükséglet úgy, hogy adott körülmények közt gyorsan kiterjeszthető, ellenkező körülmények között pedig összeszorítható, — mentül rugékonnyabb továbbá az illető áru termelése is, úgy hogy hasonlóképen adott körülmények között gyorsan kiterjeszthető, ellentétes körülmények között pedig összeszorítható, annál ritkább lesz a surlódás, az ár pontosabban követi az ágió ingadozását és minden egyéb viszáltság meglehetősen elmarad. — De az említett tulajdonságok hiányában az illető árúknak alkalmazkodási képessége kisebb lesz, a surlódások és incongruitások száma tehát nagyobb, e

szerint a károk is, melyek az ágió ingadozásából származnak, nagyobbak lesznek ez árúknál, mint másoknál. — Továbbá még a következőkre kell figyelniünk: 1. Mentül kevesebb árváltozásnak van alávetve valamely árú, annál érzékenyebb lesz az ágió ingadozása iránt, míg oly árúknál, melyek különben is sok hullámnak vannak kitéve, az kevésbé fog zavarólag hatni. — 2. Az ágió továbbá érezhetőbb lesz oly tárgyaknál, melyek kisebb értékkel bírnak, mivel itt már az áraknak kikerekítése is károsan hat. — 3. Olyan árúk, melyek az árban csökkenő irányzatot mutatnak, inkább fognak az ágió hatása alatt szenvedni, mely tulajdonsággal az összes iparcikkek bírnak, a melyek a technika fejlődésével következetes árcsökkenést tapasztalnak. — 4. Ellenben figyelmeztetni kell arra, hogy oly árúknál, melyek többnyire nagy nyereséget hoznak, az ágió gyakran nem találand kifejezést az árban, és a termelő előnyére esetleg hátrányára lesznek. 5. Kisebb lesz továbbá az ágió ingadozásának jelentősége oly árúnemeknél, illetőleg oly üzletágakban, melyek a készfizetés elvén alapulnak, holott ott, hol az adás-vevés hitel alapján történik és pedig különösen ha az hosszabb időre szól, továbbá 6. a spekuláció körében, az ágió hatása sokkal mélyebben fogja magát éreztetni.

Különbséget találunk végre az árhullámnak tekintetében a szerint, a mint az árú kiviteli, beviteli vagy olyan árú, a melyek túlnyomólag a belföldön állítatnak elő és ugyanott fogyasztatnak. A mi mindenekelőtt a beviteli árúkat illeti, úgy ezek ismét megkülönböztendők a szerint, a mint szükségképen külföldön beszerzendők, vagy esetleg a belföldön is előállíthatók. — Az előbbi csoporthoz tartoznak különösen a gyarmatcikkek; ezeknek ára azt a törekvést fogja mutatni, hogy az párhuzamosan változzék az ágióval. Persze, hogy tökéletes egyenlőség itt sem fog beállani, mert lehet, hogy a fogyasztás épen a magasabb árak miatt csökken. Ha ez árú segédanyagok, akkor az emelkedést tovább viszik az illető üzleti ágakba, de csak a segédanyag áremelkedésének megfelelőleg. Miután az említett árú leginkább iparkodnak az ágió szerint változni, a kereskedelmi üzletek is, melyek azok behozatalával foglalkoznak, nagy veszélynek vannak kitéve, melyet magok részéről ismét magasabb biztosítási díj által iparkodnak kiegyenlíteni. És ugyanaz áll a külföldről behozott tőkére

nézve is, miután az is az ágió-hullámzások kiegyenlítésére szolgáló pótlékot követel, a mi ismét mint áremelkedési mozzanatot sok ipar- és kereskedelmi ágra fog hatni. Azon külföldi árúknál, melyek esetleg a belföldön is előállíthatók, az áremelkedés nem fog szükségképen az ágió magasságáig emelkedni, minek következménye az lesz, hogy addig, míg az értéktelenedés és értékesökkenés közt különbség van, az ágió mint védvám fog hatni és az illető cikkek előállítását a belföldön előmozdítja, egyúttal pedig a tőkét általában új irányokba és gyakran helytelen irányba vezeti. Ellenben ha az ágió csökken, és ha különösen azért csökken, mert a valuta rendezése foganatba vétetik, akkor az ágió ismét mint beviteli jutalom működik. Ellenkező irányt találunk a második árúcsoportnál, tündniillik a kiviteli cikkekénél. Ha a belföldnek az illető cikkekben monopoliuma van, akkor azt az ágiónak megfelelőleg emelheti, és külön járadékot húz a külföldtől. A többi árúknál is beáll egy áremelkedés, mely a keresleti viszonyok szerint igen különböző lehet. Mentül nagyobb az áremelkedés, annál inkább fog az mint kiviteli jutalom szerepelni és mint olyan azon esetleges hátránnyal jár, hogy bizonyos foglalkozásoknak ideiglenesen nagy impulzust adván, a termelési viszonyokat megváltoztatja, a mint nálunk Magyarországon is az 50-es években uralkodott magas ágió kétségtelesen szírtén egyik oka volt a nagy mérvben kiterjesztett buzatermelésnek. Ugyanaz áll Oroszországról — mint ezt Rocca is kieneli — és más hasonló viszonyok között létezett államokról. Ami a belföldi cikkekkel illeti, úgy ezekre vonatkozólag már az előbbiekből is vonhatunk következtetést, minthogy az itt előadott ármozgalmak e cikkekre is visszahatnak; leggyorsabban emelkednek azon árúk, melyek előállításánál főleg a forgó tőke szerepel, lassabban azok, melyek leginkább álló tőzével állítatnak elő, még lassabban munkabérek, míg a járatékosok és állandó fizetésből élők az ármozgalmat nem követelik.

NE HIDD, NE HIDD . . .

Hogy én valaha megúnhatnám
Szerelmedet : ne hidd, ne hidd !
Most is oly bűvösen hatnak rám,
Mint egykor, szemeid.
Nem ifjuságunk múltó láza,
Mi hozzád vont, nem az csupán :
De szellemed edes varázsa
Hat most is, annyi év után.

Hamar hervadnak a virágok,
Éltök egy kurta nap.
De érik arany gyümölcs utánok
Ha már elhülltanak.
Oly édes, izes, oly állandó,
Eltart egész telen . . .
— Lásd édes, ilyen maradandó
Az igaz szerelem !

Hogy bájjaid hervadni kezdtek :
Tükröd hazud, ne hidd, ne hidd !
Érintésedre lelkem jobban resket
S csóкод jobban hevít.
Pedig nézd, mennyi ősz van már hajamban !
S melytől — ifjú gyanánt —
Bennem a tűz most is kilobban,
Milyen lehet a láng !

Nem földi láng az, mely szemedből
 Ily büvvel hat reám ma is;
 De milyet elásott kines vet föl
 Sok, sok év múlva is,
 Melytől kigyúl az éj homálya,
 De nem ég semmi el:
 — Lelked tüzének is ily csoda-bája,
 Nagy kincsről szól e jel.

Lelked varázsos édes lángja,
 Ha szemem bele néz:
 Mint gyermeket a büvös lámpa,
 Egészen megigéz.
 Hogy rám hatását elveszítse
 Valaha: oh ne hidd, ne hidd,
 Mig benne van hűséged kinese
 S dicső erényeid!

SZÁSZ KÁROLY.

DAL MAZENDRÁNROL. *)

Kavusz Kej öröklé a sáhtrónt, a fényt —
 Leomlott elé a világ szolgaként.
 Emitt kinese sajgott . . . halomban halom . . .
 A hódolt világ hullt le más oldalon.
 Aranylánc, csatok, trón, gyűrű, gyöngy, szines; —
 Korona zafírral rakott, dús, himes;

*) Kej Kavuszt úgy rajzolja Firdúsi, mint ingó akaratú uralkodót, mint a legtarkább s leghevesebb szenvedélyek rabját. Itt is, mindjárt trónrajutása kezdetén így mutatja őt be. — Egy dal hallatára a mazendráni hadjáratra engedi magát csábíttatni. Úgyde e hegyes tartományt a dívek (gonosz szellemek) lakják, kik Kavuszt egész seregével elfogják, megvakítják és egy sziklatüregbe zárják. Csak a veszélyéről értesülő és sáhja megmentésére siető fiatal Rusztemnek sikerül őt megszabadítani, miután emberi erőt felülhaladó hét kalandon diadalmasan átküzdötte magát.

Versalak a mutatárib:

o — — | o — — | o — — | o — | . —

Csatánként arab mén — szügyök domborult —
 Nem ismert magához hasouló hadurt! . . .
 Im így lön, hogy egykor a rózsás berek
 Ölen édes-izü bort szüresölgetett.
 Aranytrónja kristály talapzatra dült;
 Felül fönt a gögös világ-sáhja ült.
 Irán pehlevánok rajozzák körül . . .
 S a szó árja ömlött a sáh nyelvirül:
 «Ki rajtam kívül sáh világok felett?
 Mely ország nem ismer — urát — engemet?
 Örökfényü fenség kiről tündököl?
 Karommal, hadammal nem ér senki föl!»
 Kiált és a mézbort kihajtá a sáh
 Vezér s nép körül' mind csak ámúla rá. —
 Egy édes dalú dív im ott künt terem,
 Be-utért esengő a sáh-fejedelem
 Elé; szól: «Mazendrán az én szép honom,
 Vidám dalt verek, szívnyerőt, lantomon;
 Világ napja, nagy sáh, ha hallgatna rám:
 Dalom zsámolyánál följánlanám. —
 Bement hát az apród legott és a trón
 Előtt meghajolván porig — hódolón
 Jelenté: «Egy édes szavu férfi vár
 Kívül — dalt ha óhajt a Sehrijár!»
 Parancsolta: «Tüstént vezessék elő,
 Helyet lantverőim során nyerjen ő!»
 Kobozát vevé és alig pedzi meg
 Mazendrán felől zeng az ajzott ideg:
 «Magasztalja boldog Mazendránt a dal,
 Legyen gazdag, áldott e föld, e talaj!
 Örök rózsza pompáz virágkert ölen,
 Vadon kél a jáczint hegyek lejtőjen.
 A lég illat-édes, szines rajz e táj;
 Se forró, se hús; lágy tavasz-szötte báj;
 Liget lenge bokrán a búlbúl hizelg;
 A rónák halomján vidám özi lejt,
 Kifáradni nem bír, szökik, száll, futos.
 Az év resze mind, mind virágillatos.
 Habos rózsaviz fut kristály-gyöngy gyanánt
 Folyók medriben — szór szín- és illatárt.

Az őszi, tél, tavasz, nyár virágon vezet ;
A föld hordja mindég a liljom-mezet.
Mosolyg minden évszak ölen part, pagony ;
Vadák tarka rajjal lepik gazdagon ;
Egész tartomány mind, de minden helye
Aranypénz- s biborral takarvást tele . . .
Aranyszín főveggel kegyes, bölcs papok,
Aranyszín övekkel kevély lovagok . . .
E hon drága földén ki nem boldog : a'
Saját lelke kéjét sem érzé soha ! —

Mig ámulva csüggött Kavusz szép dalán
Merész eszme villant meg örült agyán ;
Tusát szomjazó vágy vivott lelkivel :
Mazendrán, Mazendrán ! oda menni kell. —

FIRDŰSZI után eredetiből.

FIÓK KÁROLY.

A K Í G Y Ó.

Elbeszélés.

Második közlemény. *)

II.

Bekecs Antal még gyermekkorában hallott egy elbeszélést. Akkor valóságos történetnek vette; ma, ha újra hallaná, bajosan tudná megmondani, mese-e vagy történet?

Volt egyszer egy gyermek, sápadt, vézna kis fiú. Valahányszor édes anyja teleszűrte kis cserép-tálát édes tejjel, a kis fiú kifutott az erdőre, ott költötte el a tejet, legalább mindig üresen hozta haza a kis cserép-tálat. Egyszer az anyja utána lopózott. Hát a mint a kis fiú leül egy bokor tövébe, csak előcsúszik egy rettenetes nagy kígyó, s egyenesen a gyermeknek tart. Az anyja szinte kövé meredt rémületében. A kígyó nem bántotta a gyermeket, hanem a tejnek esett neki nagy mohósággal. A kis fiú tartotta neki a cserép-tálat s mikor a torkos vendég jóllakott, ő maga a maradékkal érte be. Az asszony elmondta urának a mit látott, az ura összebeszélt a szomszédokkal, rálestek a kígyóra s agyonverték. Abban a perczben, melyben a kígyó utolsót vonaglott, a kis fiú is kiadta lelkét.

Hát ez a történet nagyjából épen ráillett Bekecs Antalra. Neki is volt egy kígyója, csakhogy sokkal nagyobb, sokkal rettenetesebb, igazi ötféjú sárkány-kígyó, a legtelhetetlenebbek fájából. Ez azután nem elégedett meg holmi édes tejjel, hanem

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 70-ik számában.

kivette a részét mindazon testi, lelki jóból, a mit az embernek a sors, vagy a természet nyújt, vagy a saját életrevalósága szerez, s a mi nélkül az élet nem élet. Kivette a napfényből, a levegőből, a virágok illatából, a lélek derűjéből, a sziv vidámságából, a szemek megelégedett csillogásából, a keringő vér melegéből, mindenből, de mindenből, még pedig úgy, hogy Bekecs Antalnak annyival kevesebb maradt. Leült vele az aszhoz, sarkában volt, mikor Micskeyékhez látogatott, lefeküdt vele a tábori ágyra, melyet estenkint Böske szolgáló szokott a tanácsházba állítani, s elvette álmainak legjavát. Vajon lesz-e, ki a veszedelmes férget agyonüti, s túléli-e Antal barátunk kígyója halálát?

Ez a szörnyeteg nem mesebeli sárkány, hisz az utóbbi a fejek dolgában heten alól nem igen alkuszik. Az Antal kígyója önmaga által költött, önmaga által nevelt kígyó, tulajdon maga a *Véres Angyal* című öt fölvonásos dráma.

Antal úr fejébe vette, hogy a *Véres Angyalt* december végéig szárnyára bocsátja, hadd repüljön a fővárosba, a fővárosban arra a helyre, hol egy nagyérdemű tudós-gyülekezet székél, s hadd versenyezzen ott a Teleki-féle drámai jutalomért. S aztán? S aztán, ha visszatér megkoszorúzottan, az elismerés aranyos fényétől körülragyogva, Antal úr karjára ölti a *Véres Angyalt*, s látogatást tesz vele Micskeyéknél. Odaérkezvén, ilyenformán fog szólani: eddigi látogatásaim főleg Pista bácsinak szólottak, a mai főleg önnek szól, mélyen tisztelt asszonya az általam nagyrabecsült háznak. Ön mint művelt hölgy, ki műveltség adta méltóságát akkor is megőrzi, mikor nyáron át egész nap az aratók sarkában van, nagyra becsüli az irodalmat s az irodalom embereit. Íme van szerencsém bemutatni a *Véres Angyalt*, szellemem törvényes gyermekét. A mi a zsebében csörög, az nem gyűszű, vagy kulcsfűzer ám, hanem száz arany, a mit a tudós társaság tett oda, elismerése jeléül. Kérem legyen szíves ezt egyelőre kegyes tudomásúl venni. Pár év múlva újra eljövök, talán már kettő-három társaságában, s bemutatom őket Etelka kisasszonynak. Azt már tudom, hogy Etelka kisasszony arcza gyönyörű piros rózsza, mikor a kis Pistával s a Zsebbevalóval versenyt fut, majd meglesem, fehérén marad-e, mikor bemutatom neki szellemem szülőtteit s megkérdem tőle, akar-e legalább mostoha anyjok lenni szegényeknek?

Antal úr majd kétségbeesett azon gyorsaság miatt, melylyel a napok feje fölött elsuhantak. Éjjelét, nappalát, minden idejét föl kellett használnia, hogy a határidőt el ne mulasztja. Föl is használta, a mint csak kitelt tőle.

Mintegy három-négy hétre az után, hogy Antal úr Lina kisasszony fejének alkalmat szolgáltatott arra, hogy törje magát azon a kérdésen: Micsoda nap esett Nagy-Szent-Jánosdán az őszi vásár, a község házán ugyancsak meggyúlt a dolog. Antal úr a vásár szombatján egész nap nem szabadulhatott az asztal mellől. Nehezen szívelte az állapotot, nehezelt főnökére, hogy túlhalmozza a jegyzőség körébe vágó dolgokkal, pedig, úgy emlékszik, annak idején főleg postás segédnek szerződött. Aztán micsoda iróniája a sorsnak, hogy ő nappal ugyanazon tollal írjon levelet arról, hogy Tapló Mihály harmadfű riska üszője nem lopott jószág, hanem saját nevelése nevezett Tapló Mihály nagy-fövényesi lakosnak, — ugyanazzal, mondom, melylyel majd az éjjel Cyrus hőstetteit fogja harsogó versekben megörökíteni?

Másnap, vasárnap reggel, a főnök úr berándúlt Nagy-Szent-Jánosdára a vásárra, nem is jön haza estig, s Antal úrnak meghagyta erősen, ki ne mozduljon legalább délig a község házából. Ha ügyes-bajos ember jön, találjon itthon valakit. Könnyű azt mondani, megtenni már valamivel nehezebb, különösen Antal úr mostani kedélyállapotában. Egész éjjel nem húnyta le a szemét. Este föltette magában, hogy Krözust okvetlenül máglyára kötözteti s elsóhajtja vele: óh Szólon, óh Szólon! s azután a nagylelkű Cyrussal ismét levéteti. De ki tudja, mi isten-csodája ütött hozzá, ült-ült, akart-akart, és nem bírt írni. A sóhajtásig csak eljutott, de Cyrust már nem volt képes megszólaltatni; hiába bökdöste tolla hegyével, hiába agyarkodott reá, az a kemény nyakú perzsa király egy hangot sem szólt. Láthatta, hogy a máglya tüze mindjárt belékap szegény Krözus ruhájába s még sem szólt egy szót sem, csak bámult a tűzbe. Nem fogsz ki rajtam pogány perzsája, gondolá Antal úr, majd meglátjuk melyikünk bírja tovább, te-e a hallgatást, vagy én a virrasztást? Mind a kettő egyformán bírta. Hajnal fele csak zörgetett Czirok Márton, hogy indulni akar. Antalnak a postához kellett látnia s így rávirradt a nélkül, hogy aludt volna, s a nélkül, hogy a máglya-jelenetet megírta volna.

Ott ült vasárnap délelőtt az utcza ablakok köze elhelyezett asztalnál, hogy a ki belép, lássa, hogy ma jegyző-segéd; a két kezét alátámasztotta az állának s az asztalra bámult, hogy a ki belép, lássa, hogy ma szomorú, hogy ma haragos. Jaj annak, a ki most belép.

Kéve Mihály uram, ha tudta volna, be sem lépett volna.

— Nincs itthon a tens jegyző úr? — kérdé Mihály gazda, miután szíves köszöntése egy bizonytalan értelmű morgással viszonztatott.

— Nincs itthon a tens jegyző úr!

— Talán bizony a vásárra ment a tens úr?

— Talán bizony a vásárra ment a tens úr!

— Nem tetszik tudni, mikor tájban érkezik haza?

— Nem tetszik tudni, mikor tájban érkezik haza!

— Ejnye, de csúfolódó kedvében van az úr.

— Ejnye, de csúfolódó kedvében van az úr.

El is kotródott szegény Mihály bácsi esze nélkül. Nem sokára rá a tiszteletesék szolgálója nyitott be. Hanem ezzel már sokkal udvariasabban bánt el Antal úr. Nem is engedte szóhoz jutni.

— Jóságot tetszik hajtani a vásárra? Marhalevéllé szolgálhatok?

A leány olyan nevetést kezdett, csakúgy harsogott belé a tanácsház.

— Levelet... levelet hoztam a postára, — dadogá nagy nehezen, annyira fojtogatta a nevetés.

— Úgy? Levelet méltóztatott hozni? És belyeg kellene rá úgy-e bár? Kérem, tessék odaállni a másik asztalhoz, az ott a postahivatal. Most nincs nyitva, hanem tessék várni, majd megnyilik. Most a jegyzői hivatal működik.

A leány oda állott, a hová mondták neki s bár hogyan türtőztette magát, folyvást fakadozott a nevetéstől.

— Ne várakoztasson az ifjúr, mert engem otthon megszidnak.

Antal úr hangot cserélt. Vastagabb húron kezdett hegedülni.

— Hát tegye le a levelet, meg az öt krajczárt s takarodjék dolgára. Csak nem várja, hogy én vegyem ki a kezéből.

— Igen ám, de czédulát viszek róla. Ajánlott.

— No hiszen a magok nyomorúságos levelét nem is lehet máskép föladni, mint ajánlva. Adja ide.

És Antal úr, hogy szabaduljon a vihogó cselédtől, ott a jegyzőség hivatalos asztalán írta meg neki a czédulát.

Így ment az kellő változattal egész délig. Ez a falusi nép olyan kiállhatatlan, hogy vasárnapi napon, ha nem megy a szentjánosdai vásárra, a község házán alkalmatlankodik csupa merő rossz szokásból.

Az ebédnél igazi kín volt végig nézni Antal úr kelletlenkedését. Olyan savanyú ábrázatot vágott, mintha a káposztából hiányzó ecetet akarta volna pótolni, olyan szótan volt, mint a torony a harangok Rómába költözésekor, s olyan immel-ámmal evett, mint az elítelt a siralomházban. Hogy Lina kisasszony kínálgatásaira se kelljen felelnie, a kis Pistával kezdett beszélgetni, holmi hiábavalóságokról. A kis Pista belemelegedett a beszédbe s elkésett az evéssel s mikor a másik kettő fölkelt, erősen tiltakozott az ellen, hogy az ebéd az ő csekély személyére nézve is befejezettnek tekintessék.

Antal úr némi örömet, nevezük meg, kárörömet érzett azon, hogy Lina kisasszonyt az ebédnél bosszantotta, hogy szíves kínálgatásait csupán elutasító kézmozdulatokkal viszonozgatta, voltaképen pedig azon, hogy volt bátorsága mindezt megcselekedni. Ne félj, gondolá magában, miután vissza került a tanácsházba, még többet is fogsz tapasztalni. Ma lesz a napja, hogy fölbontom a szerződést. Nekem a te oszonnáid nem kellene, de neked se kelljen a báróné lapja. Majd én örökös rettegésben leszek a te bolond szeszélyed miatt, hogy melyik perczben csap le fejemre a Timsóné nyelve. Ha lap kell, hozass magadnak. A bátyád úgyis élire veri a pénzt.

Aztán előre kifőzte magában, hogyan fog szólani Lina kisasszonyhoz, ha majd délután belebben az oszonnával.

— Lina kisasszony! Rég óta kívántam önnel komolyan szólani, de holmi álszemérem, vagy álgöngédség lezárta ajkamat. Vehette észre kisasszony, hogy újabb időben alig nyúltam, vagy csak tisztesség kedvéért nyúltam a szerződéses oszonnához. Ennek az az oka, hogy megterhelte — a lelkiismeretemet. Vagy jár nekem oszonna, vagy nem. Ha jár, megvárom minden viszonszolgálat nélkül, ha nem jár, nem fogadom el semmi szín alatt. Mától fogva azt az ügynevezett szerződést nem létezőnek tekintem. Bocsássá meg őszintesége-

met, de tartoztam vele önmagamnak, főnökömmek, sőt talán másnak is.

Így fog szólani, ma különösen elég erősnek érzi szívét, hogy így szóljon. És nagy ideje, hogy valahára így szóljon. Délutánjait okosabban is fölhasználhatja, mintsem a kisasszonynyal csevegje el oly dolgokról, melyek nem érdeklik. Aztán nem nevetséges-e, nem lealázó-e, hogy a huszonkét éves férfit gyerekszámba veszik s borral, kalácsal veszik rá olyasmire, mit tennie hivatalos visszaélés?

Csak aztán jönne már az ozsonnájával. Antal úr érezte, hogy szive bátorsága, melyet ma annyira megkeményített, óráról-órára fogy. Könnyű volt odamondogatni a falusiaknak, azok nem merik visszamondogatni; könnyű volt kelletlenkedni az ebédnél, ott volt a villámhárító, a kis Pista. Hanem majd az ozsonnánál, hogy és miképen lesz az ozsonnánál? Antal úr szégyenlette bevallani önmagának, de tagadni sem bírta, hogy tart, hogy fél a kisasszonytól. Igen, fél azóta, hogy bevallotta neki titkát, hogy oktalanul önmaga adott veszedelmes fegyvert a kezébe. Csak azt ne tette volna, régen sutba vágta volna már a szerződést. Oh bizony, mire a kisasszony belép, Antal úr szilárd elhatározása szét fog olvadni, mint a jég a napon, s ha kenyértörésre kerül a dolog, majd egy-két nyomorúlt mentető szót dadog s marad minden a régiben. De nincs-e más út a kigázolásra? Be kell-e várnia az ellenséget szemtül-szembe? Nem okosabb-e, egy merész mozdulattal kitérni előle? A szomszéd szobában nesz támadt, Antal úr összereszt, kapta kalapját, kirohant az ajtón — sétálni. Ebből érthet eleget, gondolá, ez világosabban beszél, mint az én egész ékesszólásom.

Az útezőn minden második-harmadik ház előtt ült egy-egy csoport gyermek, suhancz, eladó lány vagy vén asszony. A ki nem ment a vásárra, kiült a ház elé, az árnyékos oldalra beszélgetni, vihogni, szót szaporítani. Antal úr a napos oldalon haladt, ott nem lát embert. Hanem a vihogás áthallik ide is. Antal úr annyira bosszankodott, hogy ha ma az ő kezebe tenné az ország a törvényhozás hatalmát, eltörtené a vásárnapot, melyet a jó Isten pihenő napnak rendelt, vagy legalább megparancsolná, hogy az emberek maradjanak házaikban és aludjanak, ne bámulják meg a jegyzősegédet, mikor sétára indul, vagyis — az ozsonna elől szökik. S hogy bámul-

ják, mintha ma látnák először! Egynémelyik suhancz olyan szemtelen, hogy a túlsó sorról által köszön neki. Elérkezett a falu felső végéhez, mely jókora dombra kapaszkodik föl. Az utolsó ház jobbra, a saját háza, az öreg néni, a ki benne lakik, saját öreg nénje. Mind a kettő, a ház, meg a néni, apjáról maradt rá, ki Mázos Ádám előtt a falu jegyzője volt. A mint e ház mellett is elhaladt, egy kőcz-ostorral csettegetető fiú utána kiáltott: otthon van ám Rozi néni! Antal visszanezett rá olyan mérges szemekkel, hogy a szegény gyermek a megcsóvált ostorral önmagát húzta nyakon. Végre kiért a szabadba, a tarlóra, hol nem lát emberarcot. Egészen egyedül itt sem volt. A pacsirta ott énekelgetett a jó meleg szeptemberi levegőben.

— Szép vidék, én szerelmesem! Fonják már a koszorút számodra, hervadó lombból, száraz virágból, halotti koszorút a koporsódra. És én nem lehetek jelen temetésednél, szép vidék, én szerelmesem! Majd eljön a tavasz. Lesöpri a havat koporsódról, rád lehell varázs lehelletével. Virágot tűz fürteid közé s te mint ékes ifjú menyasszony újra élsz. újra örülsz. Hanem én, hanem én! Visszatérek-e, meglátlak-e én, szép vidék, én szerelmesem? Hadd fürödjem még egyszer napod sugarában, levegőd hullámaiban, hadd véssem szívembe rónád, ligeteid képét, hogy a távolban is felőled álmodjam, szép vidék, én szerelmesem!

Antal úr úgy találta, hogy a pacsirtának kiállhatatlan, sipító hangja van. Csodálkozott magán, hogy egyik költeményében annyira földicsérte. Azt a költeményt a gyűjteményes kiadásból ki fogja hagyni. Ballagott, ballagott a kis erdőnek. Tán a kígyóját ott felejtí s megszabadul tőle örökre.

Lina kisasszony pedig pontban délutáni négy és fél óra-kor belépett a tanácsházba és nem üres kézzel. A mit magával hozott, azt szokott módon odahelyezte a szokott asztalra. Ni, ni! a segéd úr nincs a szobában. Se baj, majd bejön. Lina kisasszony abba a szép világos lila-színű ruhába öltözött, melyet a báróné lapjának útmutatása szerint már ötödször alakított át a divat legújabb kívánalmaihoz képest. Antal úr asztalától oldalvást egy szerény aranyrámás tükör lógott a falon. Lina kisasszony belenézett, de csak a fejét láthatta, a ruhából alig valamit. Koromfekete fürtei, melyeknek fénye csillogott, mint a bársonyé, kifogástalan rendben állottak, úgy a mint a divat törvénykönyvének legújabb paragrafusa meg-

szalja; arcza fehér, mint az elefántcsont. Timsóné azt hieszteli, hogy e fehérség nem tisztán a természet munkája, de hát ki járhatna végére minden mende-mondának? De a mit a kisasszony nem vett észre, szemeiben most is ott ült a fürkésző kíváncsiság mellett az unatkozásnak bizonyos kifejezése. Szemlét tartott a szobán, nem pillanthatná-e meg valamely kabátzsebből kandikáló papiros sarkát? Antal úr nagyon titkolózik egy idő óta és Lina kisasszony eleget bosszankodik, hogy miért titkolózik? Miért nem vall be mindent nyíltan? Miért nem mondja meg, mennyire haladt drámájában? A megátalkodott titkolózás egyik fő oka annak is, hogy a kisasszony még mai nap sem deríthette ki, kicsoda az a nap? Sorba vette a számba vehetőket. Timsóné már vén arra, hogy nap legyen; a tiszteletesné leányai mind férjnél vannak, egy fia van még otthon, az is tanuló Debreczenben; a zsidó árendásnak van ugyan leánya elég, hanem még apró kis csillag valamennyi. Marad a kis Pista játszótársa, Etelka és? No úgy is tudjuk, hogy kicsoda. De hátha nem is Nagy-Fövényesen kél és nyugszik Antal úr szívének napja? Lehetetlen, hisz négy hónap óta ki sem mozdult a faluból, s micsoda napimádó az, a ki sohasem fordul arczczal kelet felé?

Lina kiasszony az utóbbi időben gyakrabban eljárt Micskeyékhez. Etelkát azelőtt ismerte, most barátságot kötött vele, már a mennyiben tizenhat éves és huszonhat éves leány között barátság létezhetik. Fürkészte, kémlelte és semminek sem tudott nyomára jönni. Egyenesen megkérdezni nem merte, hisz az a kurta ruhás tündér még sirva fakad s panasza szalad az anyjához. A kérdés tehát még függőben volt s addig míg el nem dől, egy lelek sem fogja Lina kisasszony szájából megtudni, hogy Bekecs Antal és Dalhony Tihamér egy és ugyanazon személy.

És ugyan mi füzte a kérdést oly szorosán a kisasszony lelkéhez? A dolog újsága megszülte az érdeklődést, bizonytalansága a kíváncsiságot, ez pedig a számításnak egy bizonyos nemét. Egy éve sincs, hogy a kisasszony sokat tánczolt egy mulatságon a Timsóné fiával, s hogy a lovagias ifju tulajdon sötétsárgára festett kocsiján, melyet a falusiak gonosz humora mártás-színü hintónak keresztelt, szállította haza tánczosnéját. Aztán gyakrabban megfordult a község házán, gyakrabban megkocsikáztatta a kisasszonyt. Az egész világ

hitte, miért ne hitte volna a kisasszony is, hogy arról a hintóról többé nem is fog leszállani. Pedig mégis leszállt. Timsóné fia egyszer csak nem jött többé Fövényesre, még most sem jár, anyjáért is csak a kocsist küldi le hetenkint egyszer. Lina kisasszonyt a csalódás óvatosabbá tette, de bölcsőbbé nem igen. Ha lett volna Bekecs Antalnak mártásszínű hintaja s megkínálta volna a kisasszonyt, hogy tessék felülni, a kisasszony felült volna. De nem volt. Van egy kis háza, belső telke a faluvégen, de ha megkínálta volna Lina kisasszonyt, tessék ebben lakozni velem együtt, kétszer is meggondolta volna az «igent». Azonban három hét óta változott a világ, a kisasszonyt érdekli . . . Mi? Antal személye? Alig. Antal úr most is az az igénytelen, alacsony termetű fiatal emberke, a ki négy hónap előtt volt, fakó arcú, sárga szemű, most verődő, élheteretlen kis vöröses bajuszszal. Hanem érdekli ama bizonytalan ködös alak, mely a jövőnek szürke köpönyegébe burkoltan ballag messze, alig kivehető távolságban, s melyben Lina kisasszony úgy hiszi, hogy fölismerte Bekecs Antalt, a költőt. Egyelőre nincs is más célja, mint készletben tartani az embert, fonálra kötni a madarat, hogy neki énekeljen és ne másnak. A kisasszony iparkodott utolérni azt az alakot, az meg futott előle. Az életben gyakran játszanak az emberek ilyen kergetősdit.

Fél óra telt el s Antal úr még mindig váratott magára. A kisasszony neheztelni kezdett. Ez a hóbortos ember kezd kiállhatatlan lenni. Ha így folytatja, a kisasszony úgy utána veti a gyeplőt, hogy maga is csodálkozik rajta. Legalább ebben a perczen azt gondolja. Hajh, mégis csak jobb lett volna azon a szép hintón maradni, vasárnap délutánonkint berobogni ide a bácsihoz és bámultatni magát az emberektől. Oh Timsóné, gonosz Timsóné, te voltál ennek a mestere!

De ime léptek hallatszanak. Bizonyosan Antal ur érkezik.

Czirok Márton lépett be, jelentve, hogy itt a posta, s kérve a kordé-láda kulcsát. A nyavalyást csak úgy rázta a hideg.

— Megint leli a hideg, Márton? Naponkint jár Szent-Jánosdára, miért nem megy az orvoshoz!

— Majd elmegyek — vaczogá Márton.

— El ám ahhoz a vén kuruzslóhoz, Timsónéhoz. Addig játszik kend a tüzzel, míg jól megegeti a körmét. Nem hallotta

már ezerszer, hogy Timsónénak tiltva van a kuruzslás? Nem fél kend, hogy a bátyám, ha rajta kapja, bezáratja Timsónéstől együtt?

— Nem mondtam én, hogy Timsónéhoz megyek.

Lina kisasszony megszánta a nyomorúltat.

— Itt van ez a bor, igya meg. Itt a kulcs, hozza be a leveles zsákot.

Márton kihajtotta az üveg tartalmát s miután hiába várta, hogy a tányéron gazdátlankodó hideg baromfisült megévésére is fölszabadítják, eleget tett a meghagyás hivatalos felének is.

Lina kisasszony még csak most neheztelt igazán Antal úrra. A báróné divatlapja bizonyosan benne van a csomagban, vasárnap szokott megérkezni, s a kisasszony szerette volna már tudni, miképen fogja hatodikszor átalakítani a lilaszínű ruhát. Ejh, hát fölbontja a zsákot, megtette akárhányszor, Bekecs Antal sohasem szólt érte egy szót sem.

A lap csakugyan bent volt s Lina kisasszony a hóna alá fogta, míg egy kis szemlét tart a levelek fölött. Íme, ajánlott levél a Timsóné fiának s az irás olyan ismerős. Igen, ez a mátkája kezeírása. Lina kisasszony megtapogatta a levelet. Fénykép van benne, az bizonyos, hogy kinek a képe, az is bizonyos. Tehát markában tartja azt, ki őt a hintóból leszállította, hogy helyébe üljön. Oh, ha összemorzsolhatná olyan könnyen, mint ezt a papírost! És ugyan miféle czifra madár lehet az, kinek szép szava kiénekelte őt a hintóból? Mintha Antal úr itthon felejtette volna a kígyóját, s mintha azon az ős nyelven, melyet ember állat egyformán ért, s melyen Éva anyánk a paradicsomban nyelvmester nélkül is kitünően beszélt, azt sziszegte volna Lina kisasszony fülébe: bontsd föl, nézd meg!

Lina kisasszony nem látott semmit, csak a levelet, melyben győztes vetélytársa képe lappangott, nem hallott semmit, csak a kígyó sziszegését. Fölkapott az asztalról egy tollkést, a levél boritékát egyik végén szelességében kimetszte s a képet kihúzta.

Szöke, fiatal leány képe volt, arcán az a kuszált, határozatlan, meglepetést, vagy megdöbbenést sejtető kifejezés, mely rossz fényképeken rendszeren ott van, mintha csak a pillanat zavarát tükrözné vissza, mintha csak azt kérdezne az a

szőke leány: engemet Kalászos pusztára küldtek, hát ez itten Kalászos pusztája?

Lina kisasszony lángoló két szemével majd fölgyújtotta a képet. Megnézte apróra. Ízléssel varrott ruhája van a gonosznak, az tagadhatatlan, hanem ő maga, szegény feje, nem épen a szépéből való. Az a sülthal szem, az a pityergőre álló száj, azok a hét szűk esztendőre emlékeztető tagok! No bizony, ilyenekkel még kiálljuk a versenyt, fésülködés előtt is. Volt kivel összeboronálni a fiadat, Timsóné asszony!

Az elkábult mámorra aztán megjött a rettenetes kijózanodás. Mit tegyen most a levéllel? A tűz gyorsan emészt és biztosan, a hamuból a világ valamennyi bölcse találgathatja, ki volt, mi volt az áldozat. Lina kisasszony fölkapta a levelet s megint visszaejtette. Ajánlott levél! A folyósóra nyíló ajtóhoz futott, bereteszelt, a másik ajtón kifutott, öntudatlanul a hóna alatt hurezolva a báróné újságát. A mint visszatért, lisztből, vízből pépet kavargatott egy kanálban. A képet visszatette a boríték alá, a kimetszett oldal két szélét összeragasztotta, a levelet a többi alá csúsztatta, s elsietett.

Mikor Bekecs Antal haza érkezett, a tanácsház ajtaját zárva találta. Ha a konyhának kerül, a jegyző úr két szobáján keresztül szépen bejuthat. Máskor meg is tette már ezt az utat, ma nem teszi. Elkezdett zörgetni, előbb halkabban, aztán mindig erősebben. Senki sem jött kinyitni. Utoljára rugdalni kezdte az ajtót oly erővel, hogy Böske szolgálo, ki a harmadik ház előtt ült vihogó csoportban, haza szaladt megnézni mi történik.

— Menjen be a konyhán át, nyissa ki az ajtót.

Böske megtette, s azzal visszafutott a vihogók közé.

Antal úr szétszedve lelta a póstát az asztalon.

— Még ezt is! pattant föl nagy mérgesen.

Rendezgetni kezdett. Miért ragad össze ez a három levél? Megnézte jól s majd hanyatt esett ijedtében attól, a mit látott. Bezzeg szaladt most a szomszéd szobába. Lina kisasszony! nem volt ott. Befutott a másikba. Lina kisasszony! ott sem volt. Kifutott a konyhába. Lina kisasszony! senki sem felelt. Végre a kis szobába rontott, a Lina kisasszony tulajdon szobájába. Lina kisasszony egy nyitott szekrény előtt guggolt, keresve valamit, a miről maga sem tudta, ide

tette-e vagy máshová és siket hangon dúdolt valami keserves dallomat.

— Mit csinált az Isten szerelméért? Azon módon nedves a csiriz.

— Nedves a csiriz? — Dadogá vissza a kisasszony.

— Nem gondolta meg, hogy a mit tesz, bátyja urának hivatalába kerülhet?

Lina kisasszony még csak most ijedt meg igazán.

— Segítsen, az Istenre kérem, segítsen.

Segített volna is szegény, ha tudott volna. De ha nem tudott!

— Látja, miért nyult hozzá a leveles zsákhoz?

— És ön miért távozott el hazulról?

Ez a két, félelemtől gyötört szív sohasem állott egymáshoz olyan közel, mint ebben a perczben. Ha valamely tündér a szobába talál lebbenni, rájuk kiált: örüljetek, ne féljetek, a levelet visszavarázsoltam előbbi állapotába, egymás nyakába borúlnak örömben.

Mikor késő este Mázos Ádám leszállott kocsijáról, szinte visszahökkennt Antal úr arczától. Fehér volt, mint a fal.

— Mi baja, Antal barátom?

Antal barátom gondolta magában: vacsora utánra halaszszam? Úgy sem nyulok én ahhoz a vacsorához. Reggelre halaszszam? Úgy is álmatlanul virradok én arra. Megmondom most. És megmondta.

Mázos Ádám nem bírta elhinni ezt a bolond mesét. Kezébe kapta a levelet, megforgatta az ujjai között. A mese nem volt mese.

— Lina te! kiáltott be a szomszéd szobába oly hangon, hogy lehetetlen volt meg nem hallani. Lina te!

Lina kisasszony megjelent az ajtóban lángoló arczczal, visszafojtott lélekzettel, kezét a kilincsen tartva.

— Mit csináltál te szerencsétlen teremtés? Meg vagy babonázva, vagy földindulás van az elmédben?

— Jaj, ha így beszél a bácsi, én megyek

— Itt maradsz! rivallt rá a bácsi s olyat toppantott a lábával, hogy Antal úr két lépést hátrált visszafelé.

Lina kisasszony kihúzta zsebkendőjét, eltakarta vele szemeit, sírni kezdett.

— Beszeld el, mi történt. Hallani akarom, hogy történt,

hogy mersz te egyáltalában csak hozzá is nyulni a leveles zsákhoz?

Lina kisasszony csendesen zokogott, áztatta a zsebkendőjét.

Mázos Ádám Antal úr felé fordult.

— Én nem tudok többet annál, a mit már elmondtam. Fejem fáj, sétálni mentem. Mire haza jöttem, megtörtént a szerencsétlenség.

Lina kisasszonyt bosszantotta Antal úr kézmosó Pilátuskodása. Megvárta volna tőle, hogy az egész felelősséget magára vegye, mint lovagias ifjuhoz illik. Könnyeinek keresztül egy mérges pillantást lövelt felé.

— Igen, sétált s azt szépen elhallgatja, hogy akárhányszor maga is megengedte, hogy én bontsam föl a leveles zsákot.

— Kérem, ez nem így igaz. Ennek más a magyarázatja.

Mázos Ádám csak nézett hol az egyikre, hol a másikra. Ezeket külön kell kihallgatni.

— Mehetsz! kiáltott Lina kisasszonyra.

A «mehetsz» jó erős hangon volt kiejtve, az igaz, de csak annyit akart mondani, hogy mehetsz onnét a küszöbről dolgozóra. De Lina kisasszony szívének keserűségében mást magyarázott ki belőle. Előszedte ingó-bingóságát, ruháit, mindent, mindent a mi az övé s elkezdett nagy könnyhullatások között pakolni. Igen, elmegy, majd elmegy úgy, hogy hírét sem hallják soha többé. Mikor Mázos Ádám bejött a tanácsszobából, négy jókora nyaláb feküdt az asztalon.

— Még komédiát is játszol? Illik hozzád, gyöngye kis leányka.

Azzal a nyalábokat egymás után behányta két külön szekrénybe s rájuk zárta az ajtót.

— Ne törje a ruhámat, — fakadt ki Lina kisasszony.

— Ne-é? Bezzeg megtörted te a jó híremet aczél morszárban, még csak forgó-szél kell neki, hogy szélylyel fujja a nagy világban.

A szóváltás megszakadt. Böske jött be a báróné lapjával. Az éléstárban találta.

Mázos Ádám kezébe vette a lapot. Hát ma már egyik csoda sarkon követi a másikat?

— Hogy kerül ez a lap az éléstárba?

Lina kisasszony boszús volt Antal úrra. A szerződés történetét, haragja tüze világánál elmondta bátyjának.

Bekecs Antal még az nap késő este, Rózi néni nagy rémületére, beköltözött tulajdon házába. Helyette a tanács-házban Mázos Ádám járt föl s alá szinte éjfélig. Restelte heveskedését, nyugodtan, higgadtan akarta végig gondolni a helyzetet. Csakhogy ez ma nem igen akart sikerülni. El-elborította szívét a keserűség, a boszúság. Íme, hogyan kerül ő a világ nyelvére tulajdon hibája nélkül, mások lehasága miatt! Hogyan szolgáltatják őt ki ellenségének, összekötött kézzel azok, a kik kenyerét eszik! És milyen ellenségnek! Mondja most már Timsónénak: te vén kuruzsló, úgy nyomorítsd a szegénységet boszorkány-konyhád sültjeföttjével, hogy ha rajta kaplak, megteszem, a mit hivatalom parancsol. Majd visszavág neki: te beszélsz hivatalod kötelességeiről, ki mindenütt vagy, csak a hivatalodban nem? Kinek házában, míg másfelé lótsz-futsz, a becsületes ember levelet folbontogatják, a más újságával vásárt csapnak? Eredj Mázos Ádám, bujj el a kuczkóba! S mind ezekre azt sem mondhatja: nem igaz, nem úgy van. S mekkora csúfság lesz az, ha elrendelik ellene a vizsgálatot, ha kiteszik hivatalából! Hogy fognak ujjongani irigyei, kik fősvénynek, kapzsinak, pénzimádónak rágalmazták, a miért kettős hivatalt visel. Mintha bizony a homlokára volna írva, hogy meddig él s mintha nem volna kötelessége arról gondoskodni, hogy ha behűnyja a szemét, annak a kis fiúnak a mankója ne változzék át koldusbottá. Keserű fájdalommal gondolt arra, ki két év óta óta pihen sírjában, áldott lelkű feleségére. Mig az élt, volt házi béke, boldogság, becsület, a mi most költöző felben van.

A mint erőt vett érzésein, azt gondolta, ír a Timsóné fiának egy levelet. Ferfi szól majd benne a férfihoz, nyílt bizalom appellál a méltányosságra. Fölkéri, keressessen kisse emlékei között, tán rátalál arra, a mi a lány hóbortos cselekedetének kulcsául szolgálhat. De hát az a levél a Timsóné kezébe kerüljön? És Timsóné kikürtölje a világnak, hogy Mázos Ádám könyörgött az ő fiának? És miért? Hogy hivatalbeli visszaélését bocsássa meg? Nem, azt a levelet nem írja meg. Jöjjön, a minek jönnie kell.

III.

A ki csak egyszer tette be a lábát Timsóné udvarára, azonnal meggyőződhetett, hogy az érdemes asszonyság jó egyetértésben él szomszédja, a sete kovács háza népével. A két ház arcczal fordul egymásnak, közöttük a két udvar terül, melyet nem igen magas vályog-fal választ el egymástól. Középe táján, épen a nagy ákácza enyhében, a fal csorbának látszik, a koronája le van rúgva. Az a csorba ott az ebek országútja, a két ház ebe azon keresztül jár egymáshoz látogatóba. Timsóné nem csináltatta be a rést, sőt hasznát veszi. Delutánonkint oda szokott állani a fa árnyába s a résen keresztül folytatni egy kis hasznos beszélgetést a sete kovács élete párjával, Judith asszonynyal. S milyen jó számítók azok az ebek, épen csak annyit rugtak le a falból, a mennyi szükségesség volt. Ha Timsóné oda áll a réshez, zömök, gömbölyű termete földve marad, ellenben nagy, elhízott szederjes, vörös arcza átvilágít a szomszéd udvarára. A túlsó oldalról Judith asszony szinte könyökig látszik át, az igaz, de ki tehet róla, hogy annyira megnyult.

Az ebek útja azonban sokkal nevezetesebb hely, mint a milyennek a mondottak után látszhatnak. A falu életében igazán történelmi nevezetességű. Timsóné évek óta ott osztja ki a táborig jelszót, ott adja ki a napi parancsot; ugyanott fogadja hadsegéde jelentéseit, s a kémek titkos híreit. Kém, hadsegéd, a napi parancs kihirdetője, a jelszavak továbbadója: mindez Judith asszony, a sete kovács felesége.

Judith asszony Timsónénak régi egyetlen meghittje. Cselédje volt nyolcz éven keresztül, olyan hü, jó cseléd, a milyen, Timsóné saját vallomása szerint, sohasem lesz neki többé. Nagy mondás, ha meggondoljuk, hogy az érdemes asszonyságnál havonkint, sőt hetenkint változik a cseléd. Annyi sok között csak találkozik jó is, hü is. Nehezen is vált meg Judithtól, s hogy messze ne essenek egymástól, egy kicsit maga is segített a szomszéd kovács gallérjához varrni. Ezért a szomszéd nem érzi magát valami túlságos nagy hálával adósnak. Judith asszony jó asszony, hanem szereti az italt. Módjával iszsza, de iszsza, ha hozzá férhet. S ha ivott, sokat tud beszélni lánykoráról, ifjúrakról, kik utána jártak,

tensurakról, kik édes Juczikámnak szólitgatták. Az ura pedig jól összeszidja az ilyenekért, sőt megis ütlegeli. Timsóné akár hányszor járt már közben a házaspárnál, annyival is inkább, mivel az italtól Judith megbízhatóságát feltette, de mindannyiszor hasztalanúl. Ha Judithot kérdezte: miért iszol vered fiam? — azt felelte: iszom, mert ver. Ha férjét kérdezte: miért iszol verem, mert iszik. Így a verés és ivás tényét egyik fél sem tagadta, de az ok és okozat viszonyának fölfogásában annyira ellentétes nézeteik valának, hogy összeegyeztetni még Timsónénak sem sikerült. A szentjánosdai vásárra következő kedden délután, mikor a nagy ákácza az ebek útjára vetette árnyékát, a tensasszony átszólt a falon Judithnak, ki az eresz alatt ócska zsákok foltozásával foglalkozott.

— Mire végzed fiam Judith?

Judith eldobta a varróját s a réshez iramodott.

— Ehol ni, zsákok foltozok a mosottbúzára. De nem sietős.

— Képzeld csak fiam, mekkora boszúságot szerzett nekem ismét az a Lina. Tegnapelőtt kissé gyöngének éreztem magamat. Haladj te, mondok a cselédnek, a mészárszékbe, ma vágta, hozd el nekem a friss velőt. Haza jön az én lányom üres kézzel, a velőt az orra elől vitette el a jegyző Lina. Hát hiszen én nem kötöm magam étel dolgában erre vagy arra, de mint orvosné csak legjobban tudom, hogy a marhának melyik része táplál engemet legjobban. Aztán, ha azt mondanám a cselédemnek: eredj, hozd el nekem a levágott jószágnak a kis körmét, azt a csontkemény körmöt, a mit elszokás dobni, abból én pompás levest tudok főzni, — azt hiszed fiam, hogy a Lina nem kapná el azt is az orron elől, csak hogy boszantson?

— Hja, nehezen felejt a kisasszony.

— Nehezen felejt, hát én vagyok annak az oka? Rajtam múlt az el? Hiszen én akartam. Hanem kézenfogva csak nem vezethettem a fiamat az esküvőre, mint az iskolakerülő fiút szokás az iskolába. Tán annak is én vagyok az oka, hogy a fiam szebbet, jobbat, fiatalabbat, előkelőbbet, műveltebbet, szóval magához valóbbat talált magának? Aztán kár is a Linának olyan magasra kapaszkodnia. Tudjuk, kicsoda — micsoda. Az apja ácsmesterből lett fakereskedővé, s mikor meghalt, eszemadta Linája úgy elcizfrálkodta a kis va-

gyonát, hogy az anyja bánatában csakhamar a férje után költözött. Bezzeg folytatná itt is, ha lehetne; csakhogy a Mázos Ádám tárczájából nagyon nehezen szabadul ki a pénzféle, ha egyszer belé szorúlt.

A derék asszonyság félig-meddig igazat beszélt. Akarta, hogy fia elvegye a jegyző testvérét. Persze, egy kis számításból akarta. A lakodalom után majd így szólott volna Mázos Ádámhoz: sógor uram, vagy nász uram, vagy mi a szösz, ne kötözködjék maga annyit. Nem kell magának mindent látni, a mit lát, mindent tudni, a mit tud. Hisz azért terem a sok jó ákáczvirá, bodzavirá, farkasalma, ebszőlő, cziczakafarka, kigyóhagyma, szikfű, sátánfű meg a többi, hogy megfőzzük, megigyuk, pároljunk, füstöljünk, borogassunk és kenjünk vele. Aztán van nekem magamhoz való eszem. Ha nem használ az orvosságom, de nem is árt, azért jótállok. — Mikor pedig a dolog másképen ütött ki s a fiú nem akart kötélnek állni, Timsóné azt is hasznára fordította. Azt gondoljátok, hogy a jegyző a ti szép szemeitekért gáncoskodik velem? — mondogatá a falusiaknak. No hiszen! A harag, a boszúság tüzei, hogy a fiam cserben hagyta a hűgát. És az emberek rámondták: hát bizony lehet abban valami igaz s az egész ügyet személyes ellenségeskedésnek tekintették.

— Hanem, azt hiszem én, most már csak mégis megtalálta a tekintetes ispán úr a kedvére való feleséget, — lóditott egyet Judith a beszéden.

— Meg fiam, meg. Hanem mennyire vagy Böskével?

— Annyit tudott mondani, hogy tegnapelőtt délután, míg a jegyző a vásáron volt, Bekecs Antal nagyon rugdalta a tanácsház ajtaját. Este, ezért-e vagy másért, patália volt; Bekecs Antal haza költözött a házába, tegnap minden holmiját utána szállították. Lina kisasszony sírt, a vacsoránál pedig a kis Pista kezdett pityeregni, hogy hát ő egyedül üljön ma az asztalnál?

— De hát az újságról, mit mondott az újságról? Hogy van az, hogy már tegnap megkaptam a méltóságos báróné újságát, holott máskor csak kedden szokott érkezni?

— Annál többet, hogy az éléstárban találta, nem tudott mondani.

— Hm, hm. A Rózi nénit kellene körül venned, fiam. Talán ő többet tud.

— Majd szeret ejtem. Csak ne volna olyan nagyon magának való a jó néni.

A beszélgetésnek itt vége szakadt; Judith megtért zsákjaihoz. Timsóné megállt a fa alatt, a bal tenyerét ernyő módjára két szeme fölé emelte s a kertje felé tekintgetett, mintha várna valakit. Csakugyan előtűnt Czirok Márton alakja, ki is a kertajtón kilépve, egyenesen a tensasszony felé tartott. Máskor, mikor a báróné újságát hozza, Czirok Márton az útczaajtón szokott bejönni, hogy most hátul került s a kerten át jött be, annak tán az az oka, hogy most nem a báróné újságát hozza. Pedig hoz valamit, az bizonyos. Timsóné bevazette a postalegényt a kis szobába s lerakatta vele az asztalra azt a kisebb-nagyobb, papírosba göngyölt egyet-mást, a mit hozott. A tensasszony aztán egymásután fölbontogatta a csomagokat, megemelgetve, megizelve, szagolva, tapogatva, bírálva, javallva, rosszalva, már a melyik mint érdemelte.

— No látod fiam, ezzel már meg vagyok elégedve. Ilyennek kell lenni az igazi jó szaláminak. Nem régi, nem avas, de nem is új, nem túlságosan lágy. Hanem a sáfrányból keveset adott az ördögadta. Úgy látszik, maholnap egy második házat is akar építtetni a piacon. No de ez már igazán csúfság. Ez a sörelesztő poshadt. Ezt visszaviszed fiam. Mondd meg neki, de tulajdon ezekkel a szavakkal mond meg neki: én nem lop-tam a pénzemet, hogy poshadt élesztőért dobjam ki. Az ilyen élesztőt használja föl maga, süssön vele kalácsot, hívja meg rá az atyafiságát. Csak így mond meg neki, édes fiam. Ez a ezukor sincs becsületes ember módjára mérve. A mennyit ellopott belőle, azzal legalább is ötször, ha nem tízszert, meg-édesíthetem volna a kávémat. Oh ezek a boltosok, ezek a boltosok!

Czirok Márton türelmesen végig hallgatta a tensasszony bíráló észrevételeit, s örült neki, hogy legalább a szalámira büszke lehet. Aztán a tulajdon baja jutott az eszébe.

— Tensasszony, a hideglelés megint háborgat. Vasárnap rázott ki először. Akkor Lina kisasszony egy palaczk jó bort adott, attól helyreálltam egy kissé. De ma újra megjött a hideg.

— Jó bort adott? S te elhiszed azt fiam, hogy jó bort adott? Igen, valami eczetágyra valót, a mit különben is kiöntött volna.

Márton nem akart ellenkezni, de a kisasszony iránt sem hálátlannak mutatkozni. Inkább ráhagyta, hogy az ő ítélő képessége fogyatékos, mikor arról van szó, melyik a jó bor.

— Nekem jó volt.

— Hát valami orvosság kéne, úgy-e? Szívesen fiam, szívesen, csakhogy az igazat megvallva, fél ám az ember veletek jót tenni. Különösen veled fiam, ki épen a jegyző szolgálatában vagy. Milyen könnyen kerülhetne az orvosság a jegyző kezébe.

— Attól nincs mit tartani. Ha eddig nem került, ez után sem kerül, fogadom.

Meg is kapta az orvosságot egy szük nyakú kis üvegben oly utasítással, hogy három egymásután következő reggel igya ki éhomra. Márton az utasítást nem tekintette szent írásnak. A mint az udvarra ért, fölhajtotta a sárgás színű folyadékot utolsó cseppig, az üres üveget úgy vágta a kölábhoz, hogy izré-porrá zúzódott. Keresse a jegyző, ha tetszik neki.

Hogy Timsóné nem követelte az orvosság árát, azon nincs mit csodálkozni. Mástól sem követelte. Nem hiába járta be boldogult férje oldalán, ki tábori sebész volt, a birodalmat Trieszttől Lembergig, Jungbunzlautól Brassóig, ismerte a világot, ismerte az embert. És nem hiába lakott tizennyolcz év óta Nagy-Fövényesen, ismerte jól a magyar népet. Csak olyan jól, mint az a kofa, ki megrakja szekerét szilvával, almával, aztán faluzni megy, nagyokat kurjantva a szekér tetejéről: szilvát vegyenek! Tiszaháti almát vegyenek! Ha megkérdezed: hányat egy garasért, azt feleli: pénzért nem eladó, hanem életért igen, búzáért másfélszer, árpáért kétszer töltve. És az asszonyok megtöltik a szakajtó kosarat szép barnapiros szemű búzával, vagy szőke nagyszemű árpával s az adás-vevés legősibb módját követve, becserelik díb-dáb gyümölcserért. Pénzt a világért sem adna érte — igaz, hogy kevés van neki szegény jó magyar népnek — hanem a búzát, árpát a föld termi, a nap érleli a jó Isten adja, azt oda lehet adni szilváért, meg almáért.

Ha valamelyik pátiense pénzzel kínálta meg, Timsóné olyan szemeket vetett rá, hogy a szegény beteg bocsánatot kért a sértésért. Ejnye, be sok pénzed lehet fiam, hogy elosztogatni is jut belőle. Hát hiszen, ha olyan sok van, eredj a

járás orvosához. Először is a lovat ki kell állitanod a szántásból, vagy levezetned az ágvásról, míg az orvost kihozod, haza viszed. Ide-oda két-két óra, késelem itt is, ott is egy óra, már ez maga kitesz egy jó fél napot. A pénzedre pedig ketten is nyitják a markukat: az orvos is, a patikárius is. — Így szólott Timsóné annak, a ki pénzzel talált körülötte forgolódni. Hanem azt is tudta a tensasszony, hogy a magyar nép háladatos nép, s hogy a hálát különösen élénken érzi aratáskor, szüretkor, disznóöléskor s le is rója busásan borral, búzával, húsfélével; még a szegénye is hoz egy szekér tűzrevalót, ha egyéb nem telik tőle, vagy pedig ingyen fuvaroz egész éven át, mint lám a Czirok Márton. És Timsóné nem utasította vissza, ha jótéteményét ilyen alakban viszonzták. Ha erény a hála, az sem bűn, ha gyakorlására alkalmat szolgáltatunk.

Ez volt Timsóné tekintélyének, a népre gyakorolt befolyásának igazi alapja. A tekintélyt tulajdonképen már boldogult férjétől örökölte. Mikor a tábori sebész a hadseregből történt kilépése után így okoskodott: a stájer sterz is jó, de a magyar turós lepény se rossz, s Grác helyett Fövényesre telepedett le, hogy nyugalomban élje át, a mi még életéből hátra van, az emberek nem hagytak neki békét. Orvos hírében állván, előbb egy, aztán kettő, aztán az egész falu folyamodott orvosi tudományához s a sebész úr elkezdett gyógyítani «szegény-doktor» módjára lisztért, tojásért, a mint mondani szokás. Mikor, vagy nyolcz évvel ezelőtt, katolikus letere kiköltözött a kálvinista temetőbe, nem lévén másforma az egész vidéken, az emberek őszintén sajnálták, aztán nyakára kezdetek járni a bánatos özvegynek, hogy nem maradt-e a boldogult után valami kevés orvosság. Persze, hogy maradt, annyi maradt, hogy azóta sem fogyott ki belőle. És ha kifogyott, maga készített újat. Huszonhat évig élt férjével, ennyi idő alatt csak eltanúlhatott tőle egyet-mást az orvosi tudományból.

A nép így hitte ezt és Timsóné dehogy zavarta volna meg ebbeli hitében. Gyógyított akár a tulajdon ferje. Jól is ment minden, míg az öreg jegyző, a Bekecs Antal edes atyja, életben volt. De a mint kiköltözött a doktor úr melle, utóda Mázos Ádám azzal a fontoskodó arcczal, azzal a mohó buzgóssággal, mely újdonsült hivatalnokok hibája, kezdte feszegetni a

kérdést: hogy vajon van-e joga gyógyítani olyan asszonynak, kinek tábori sebész volt a férje? Timsóné gondolta magában: majd lelohad a te lángoló buzgóságod, egy esztendő sem vetek neki. De biz az nem lohadt le. A szeles ember jelentést tett a szolgabírójának, s hogy Timsóné még nem került a hatóság kezébe, csak azon múlt, hogy vádlója egyetlen bizonyítékot, egyetlen kis corpus delictit sem képes fölmutatni. Évek óta foly a küzdelem s még eddig Timsóné a győztes. Az emberek nem vallanak, kérés, fenyegetés mind hiába való, a Timsóné hitele nagyon erős alapokon nyugszik. Sőt ha ma tartanak vizsgálatot a házában, fogadom nem találnak semmi olyast, mi igazolhatná a jegyző vádaskodását.

Mihelyt Timsóné elrakosgatta a fűszert mit, melyet hűséges embere Czírok Márton a nagy-szentjánosdai boltból hozott számára, öltözködéshez látott. Rendbe szedte a szürkülő vuklikat, felöltötte a világoskék mantillet, melybe terjedelme után ítélve Judith szomszédasszony harmadmagával is bele burkolózhatott volna, fejére tette a nagyszélű szalmakalapot, melynek készítője aligha nem valamely odvas fatövéből kinőtt gombát vett mintául, s kezébe kapta az oroszvászon esernyőt, nem mintha esőtől tartana, hanem mivel olyan nagy terjedelemre számított napernyőt csak mondva szokás csinálni. Épen jókor készült el, a mártászinű hintó megállt az ablak alatt. A mint fölült a hintóra, melyben, közbenvetőleg legyen mondva, legföljebb olyan Judithfele keszeg természetnek maradt még hely mellette, — valami sajátságos ünnepélyes kifejezés ült ki arczára. Minden vonása azt beszélte: lássátok, ez a hintó a fiam hintaja; most egyenesen a méltóságos báróné karjai közé szállít engemet. A mint oda érkezem, ilyen nyájas szavakkal fogad ő méltósága: hozta Isten, édes Timsóné asszony! Hogy vele ozsonnázom, az bizonyos, mert hát az ilyen nagyúri személyek este felé ozsonnálunk, s gondolom, úgy éjfél tájban vacsorálnak. — A hintóból jobbra-balra villogott szürke szemeivel, hogy ha lát valahol embert, a köszönését elfogadhassa. Egy-két asszony ácsorgott a sövénykerítésnél, a kapuban, s olyan rossz szokás, hogy a falusi asszonyoknak nincsen kalapjuk, s köszönéskor nem veszik le a kalapjukat. Az ember a hintó zörgésétől nem hallja, a portól nem látja, kinyitotta-e az illető fehérszemély a száját egy «Isten-jónap»-ra, vagy sem. Ha-

nem azért Timsóné oda bízczentett a fejével mindegyiknek. Nincs is abban semmi különös. A nagyfővényesiek minden kedden láthatják a gomba-alakú kalapot, a világoskék mantillet, a vászon esernyőt a hintón virítani. Inkább azon csodálkozhattak, hogy a tensasszony ma sokkal korábban tért haza, mint rendszeren szokott.

Nem találta otthon a bárónét? Elmaradt, a mi tartóztathatta volna, az ozsonna? Találgathatják ítéletnapig, még sem találják ki.

Másnap délelőtt összetalálkozott az útczán Sári neni Mári nénival.

— Láta komámasszony?

— Hogy láttam-e? Ugyan mit?

— Hát nem láta?

— Nem én. De hát mit kellett volna látnom?

— A Timsó doktorné épen most ment be a jegyzőékhez.

— Lehetetlen. Nem jól láta komámasszony.

— Utolsó látásom legyen, ha nem igaz.

— Soha bizony! Vajon mi lesz ebből?

— Én is azt kerdezem, vajon mi lesz ebből?

Ez a hír aztán, mint a sebes tűz, végig futott az egyik házson, föl a dombig, ott az utolsó házról átszökkent a másik sorra, s végig nyargalt azon is. A kik délre ételt vittek ki a dolgozóknak, ki sem bontották a kasornyát, míg meg nem könnyebbültek a nagy újságtól, hogy Timsóné meglátogatta a jegyzőt.

Úgy van. Timsóné meglátogatta a jegyzőt. Maga Mázos Ádám is nagyot nézett, mikor a tisztos alakot a tanácsház ajtaján begömbölyödni látta. No édes türelmem, sóhajtott magában, csak addig ne hagyj el, míg ennek a vén boszorkánynak szitkait, átkozódásait végig hallgatom.

Timsóné a sokat utazott, világlátott hölgy udvariasságának legkeresettebb kifejezéseivel szégyenítette meg a jegyző várakozását. Bocsánatot kért, hogy alkalmatlankodik. A maga ügyében nem merte volna megtenni, a más dolgában jár el. Sokáig szabadkozott a megbízatástól, de nem térhetett ki előle. Ígéri, hogy nem veszi hosszasan igénybe a jegyző úr drága idejét.

Mit volt mit tennie, a jegyző megkínálta üléssel. Timsóné leült.

— Az ügy, mely engemet önnek is, mint látom, nagy csodálkozására ide vezetett, kissé kényes természetű. A fiam pár nap előtt levelet kap, mely kétségbevonhatatlan nyomait mutatja annak, hogy útközben valahol a postán nem illetékes kezek fölbontották s aztán jól-rosszúl ismét leragasztották. A borítéka itt van nálam . . . az az bocsánat, otthon felejtettem. Elképzelhető, hogy a fiam föl van indulva. Én csillapítottam s úgy látszik nem eredmény nélkül. De mit szól majd a levél írójának édes atyja, ki magas rangú, nyugalmazott katonatiszt, ha a dolog tudomására esik? A tiszturak azt hiszik, hogy a polgári életben is úgy parancsszóra, hogy ne mondjam, dobszóra folynak a dolgok, mint a katonaságnál, s hogy a legbonyolultabb kérdést is könnyű megoldaniok, ha másképp nem, a kardjok élével. Annak a zivatarnak, mely ez oldalról fenyeget, akarjuk, akarom elejét venni, ha lehet s ép azért fordulok önhöz, s kérem, segítsen bennünket szíves útmutatásával, hol merre kellene a tettest keresnünk, hogy ártatlant ne érjen a következmények súlya?

Mázos Ádám ünnepélyes komolysággal hallgatta e beszédet s meglehetősen egykedvűen felelt rá.

— A dolog legegyszerűsebb útja az, hogy a levél-föladó, vagy vevő panaszt emel a postaigazgatóságnál. Az aztán elvégzi a többit.

— Igen, de csak személyek ellen lehet panaszt emelni, s csak meg kell neveznünk, kire gyanakszunk.

— Fölösleges, egészen fölösleges. Majd előkerül a bűnös személye. Különbén — folytatá Mázos Ádám lassú, vontatott hangon, erősen a szeme közé nézve vendégének, — azt a levelet itt ebben a szobában bontották föl . . .

— No lám, — esék szavába Timsóné, — magamtól is gondolhattam volna. Hát azért tetszett kiadni az útát Bekecs Antalnak? Úgy, úgy, tehát Bekecs Antal a tettes!

— Én nem mondom, hogy Bekecs Antal bűnös vagy ártatlan. Csak annyit mondok, hogy a felelős én, egyedül én vagyok. Azt a levelet pedig, melyet az ön fia a jegyesétől kapott, mely az ön fia jegyesének az arczképét tartalmazta, az én húgom, Mázos Lina, bontotta föl. Talán tetszik is öt ismerni, legalább névről.

Az utolsó mondatnál oly erősen nézett beszélgető társa szemébe, hogy e tekintetet csakis Timsóné volt képes kiállani.

— Lina? Oh Istenem, a Lina kisasszony? De most már kétszeres kötelességünk, önnek is nekem is, mindnyájunknak, hogy a dolgot rendbe hozzuk, mielőtt elmérgesednék. Nem, ennek a dolognak nem szabad a világ elé kerülnie. A nő iránt tartozó tekintet, a testvért megillető kíméletes gyöngédség mást parancsol. Gondolkozzék, kérem, mi módon volna lehetséges, hogy e kellemetlen esemény köztünk maradjon, titok maradjon, temetve legyen örökre. Közölje velem, a mit jónak, célravezetőnek gondol, izeje meg, írja meg, a mint önnek legkényelmesebb. Én nagyon fogok örülni, ha valamiben segítségére lehetek, ha megczáfolhatom azt a rossz véleményt, mely tán személyem felől uralkodik, ha széttephetem azt az összeragasztott borítékot, tűzre dobhatom, hogy nyoma sem maradjon többé. Gondolkozzék, kérem s teljes, tökéletes bizodalommal közölje velem, a mit tenni jónak lát. Ajánlom magamat, édes jegyző úr, ajánlom magamat.

Timsóné kigördült az ajtón. Mázos Ádám utána nézett s aztán azt cselekedte, mire Timsóné olyan esengve kérte, gondolkodni kezdett. Az ajánlat világos, magyarul kimondva így áll: én, Timsóné, kezemben tartom az egész ügyet. A boszú édes, de egy kis jó alku hasznosabb. Ha megbánod eddigi kötelőzködéseidet s fölfogadod, hogy többé nem háborgatod a czirkulusaimat, akkor lemondok a boszúról s a csirizes levélboríték a tűzre kerül; ha nem lágylsz, jaj neked, a csirizes levélborítékkal agyonütlek, legalább kettős hivatalos személyed egyik felét, a postamestert, agyonütöm bizonyosan. Mázos Ádám hamar határozott magában: nem kell az alku, várom az agyonütést.

Mikor delután az ebek országútján meginterpellálta Judith a tensasszonyt a látogatás felől, mely az egész falut kihozta sodrából, a tensasszony ennyit felelt: a más dolgában, hivatalos dologban jártam ott, édes fiam. Különben meglásd, Mázos Ádám nem az a bakafántos ember ám, a kinek eddig ismertük. Lehet vele okosan beszélni, sőt azt hiszem, idővel derék, tisztességtudó ember is válhatik még belőle.

GÓBI IMRE.

ÉRTESITŐ.

A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene (1873/74—1880/81): adalékul az elemi és polgári iskolai tanítók képzésének történetéhez Magyarországon. Írta Gyertyánffy István, igazgató. Buda-Pesten, 1882. 528 lap.

A legegyszerűbb, legszárazabb iskolai *Értesítők* is a legnagyobb mértékben érdemesek a közfigyelemre. A civilisáció mai fokozatán a népek sorsa első helyen az iskolától függ; nagyon életbe vágó dolog tehát tudnunk, hogy milyenek az iskolák, s mi történik az iskolában a jelen gyermekeivel, a jövő embereivel. Az iskolák legtöbbször rendszeresen megelégszik pár lapnyi évi értesítéssel. Nem így az ország első és a maga nemében egyetlen tanítóképző intézete. Ez egy történelmi monographiával, egy igazi irodalmi munkával számol be magáról a nyilvánosság előtt. Mélyen látszik érezni, hogy ő nemcsak iskola, hanem az iskolák iskolája, mely tehát sokszoros felelősséggel tartozik annak a társadalomnak, annak az államnak, mely életre hívta. Nyilván kitűnik ez az írónak azon törekvéséből, hogy rideg krónikaírás helyett mindenütt az eszmék s elvek magaslatára kíván emelkedni; hogy nemcsak a pædagogusok várakozásaira van tekintettel, hanem az oktatásügyi politika magasabb szempontjaival foglalkozók számára is olyan adalékokat óhajt szolgáltatni, melyek a magyar nemzeti nevelés és oktatás tovább fejlesztésénél is komolyan számba vehetők lehessenek.

A terjedelmes munka, mely egyszerre nyolcz iskolai évről számol be, két fő részből áll, melyek közül az első a történeti, a második pedig a statisztikai adatokat foglalja magában, még pedig úgy csoportosítva, hogy az olvasó az intézetnek mind berendezéséről, mind működése eredményeiről teljes és világos tájékozást nyerhet belőlök.

E ma már nagy szabású intézet, melyet boldog emlékü Eötvösünk alapított, eleintén csupán elemi iskolai tanítók képzésével foglalkozott; a mint azonban a polgári iskolák létre jöttek s évről évre szaporodtak, csakhamar belátta a kormány, hogy ez új iskola fajta számára egészen külön képzett tanítók szükségesek. Ilyen tanítók képzését pedig legegyszerűbben csakis olyan szakiskolára bízhatta, melynek működését közvetlenül irányozhatja és ellenőrizheti. Az első kísérlet az 1873—74. iskolai évben tétetett meg. A kez-

det, mint minden kezdet, tagadhatatlanul nehéz volt. Az akkori intézetnek sem fölszerelése, sem főleg tanári személyzete nem volt elégséges. Éveken át idegen intézetek tanáraival kellett a hiányt ideiglenesen pótolni. Az időközben szerzett tapasztalatok, a cél és az egész eljárás tisztába hozatala s a lankadatlan buzgalommal tett intézkedések elvégre megtermették a kívánt gyümölcsöt. Nyolcz rövid év alatt oda fejlesztetett az intézet, hogy az ma már a legszükségesebb fölszerelésekkel s egyszersmind harmincz tanárral és tanítóval ellátva, minden idegen segély nélkül egészen a maga erején működik és halad céljai felé, s még legfőlebb két-három évre van szüksége, hogy teljes befejezettségre jusson, vagyis hogy kész keretei egészen be legyenek töltve. Hátra van azonban még egy nagy kérdés megoldása. E nagy kérdés tárgya az intézet számára emelendő saját épület, melynek úgy architektúrája, valamint főleg elhelyezése döntő befolyással lesz az intézet egész jövőjére. Kettős levén ugyanis a cél, a melyet szem előtt kell tartania, tudniillik elméleti (a szakképzés) és gyakorlati (gazdaság és ipar), épen nem könnyű számára a fővárosban olyan alkalmas helyet találni, melyen egyik cél a másiknak áldozatul ne essék. Ma más célra épült bérházakban erködik ugyan megférni, de legalább olyan helyen van főt a várban, mely az elméleti cél elérésére eléggé kedvező. Viszont, ha a tervben levő épületet olyan helyre találják emelni, a hol például a gazdasági oktatás érdeke kerelkedhetik felül, kérdés, hogy a fővárosban fölhalmozott s ma eléggé kizsákmányolt gyűjtemények (könyvtárak, múzeumok stb.) kárba nem veszendenek-e az intézetre nézve, melynek főleg polgári iskolai tanítóságra készülő növendékei mind koruknál, mind különösen előkészültségöknél fogva akadémiai ifjakkal levén egy sorba állíthatók, fölöttébb nagy kárát vallanak, ha az önképzésnek iskolán kívüli eszközeitől el lennének zárva; Rómában laknának és nem látnának pápát. Egyébiránt nincs miért kételkednünk, hogy az oktatásügyi kormány (talán a fővárossal szövetkezve) e tekintetben is el fogja találni azt, a mi leghelyesebb, legbölcsebb, a mi ez intézet érdekében tett eddigi alkotásainak betetőzésére a legméltóbb leend.

A szóban levő intézet ez idő szerint öt nagy tagból áll, melyek minden részszerinti önállóságuk mellett is szerves kapcsolatban állnak egymással. Ezek között első sorban a két főtág, tudniillik az elemi és a polgári iskolai tanítóképző szakiskola áll. Az elemi iskolai tanítójelöltek tanfolyama négy, a polgáriaké ellenben három éves, de azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi tanfolyam négy külön

szakcsoportra oszlik, melyekre nézve csupán a pædagogiai tárgyak közések, míg szakbeli tárgyaikat teljesen külön-külön hallgatják. E négy szakcsoport a következő: 1. nyelv- és történettudományi, 2. mathematico-physikai, 3. művészeti (zene- s ének-conservatorium és 4. ipari szakcsoport. E csoportosítást egyfelől a tanulmányok magas mértéke és nagy száma, más felől a polgári iskolákba is bevitt szaktanítási rendszer tette szükségessé. A három első szakcsoport körét és célját eléggé megmagyarázzák magok az elnevezések; a negyedikre vonatkozólag azonban kiemelendő, hogy ez egyike a hazai ipar jövője legfontosabb tényezőinek. Ide is, valamint a többi csoportokra, csak olyan ifjak vétetnek föl, kik vagy elemi tanítóságra már képesítvék, vagy pedig jó érettségi bizonyítvány birtokában vannak. Ezek a megfelelő elméleti tárgyakon kívül a rajz-, mintázás- és (egyelőre) a fa-iparban olyan ismeretek birtokába jutnak, hogy pályájok végeztével igazi mesterekül állhatnak elő a polgári iskolákban, melyek elé épen az ipar iránti érzék és ízlés fejlesztése van egyik főfeladatúl kitűzve.

E két fő tagnak a többi három a gyakorló mezejeitől szolgál, a mint hogy azok csakugyan is gyakorló iskolák, melyekben a tanítójelöltek részint figyelő látogatások, részint próba-tanítások útján tanulják el az elméletet kiegészítő gyakorlati tanítási ügyességet. E gyakorló iskolák közül az egyik teljes népiskola, a másik jelenleg három osztályú, de fokozatosan hat osztályúvá fejlesztendő polgári iskola, a harmadik pedig iparos növendékek műhelye, melynek termeiben most még csak asztalos és faragó munkák készülnek. Mindent összevéve, ha a még hiányzó osztályok is kialakulnak, az osztályok összes száma (az iparos növendékeket nem számítva) 26-ot fog tenni.

A két fő tag növendékei ma már csaknem kivétel nélkül az intézet bérelt helyiségeiben kapnak lakást és teljes ellátást. «Ma már», mondjuk, mert az intézet életének első éveiben döntő szavú helyeken is nagy ellenzésre talált az internatus, mint olyan intézmény, melyet sokan rideg klastromi, kaszárnyai életnek tekintvén, károsnak, sőt veszedelmesnek vélték. A következők azonban az internatus barátainak adott igazat, a mi, ha valahol, különösen a fővárosban nagyon is természetes. A tanítóképző intézetek, hiába, még mindig a legvagyonalanabb osztályokból nyerik növendékeiket, kik a magok erején nem évekig, de hónapokig sem volnának képesek tanulmányaikat folytatni, s így vagy annak lennének kitéve, hogy — főleg a fővárosban — már a pálya kezdetén visszalépjenek,

vagy pedig azon néposztály társaságába keveredjenek, melynek az anyagi és erkölcsi elhagyottság a mindennapi keresztje. A jól szervezett és jól vezetett internatus minden ilyen bajnak gyökeresen és áldásosan elejét veszi.

Különösen fontosnak találjuk e könyvben az 1878—79. iskolai évet, melynek folyama alatt a kormány nemcsak az intézet életét és működését szabályozta az addiginál tökéletesebben, hanem a polgári iskolák czélját is tisztázta, az ipar-oktatást és az ipartanítók képzését pedig inaugarálta, sőt messzehatólag meg is alapította.

A munkában helylyel-közzel tárgyalt reformeszmék között igen vitalis érdekűnek találjuk a tanítóképző intézetek tanárainak képesítését illető javaslatot, mely az 1880—81. iskolai évben a tanárkar kebeléből származott, s melynek illetékes helyen elébb-utóbb méltánylással kell találkoznia annyival inkább, mivel valóban visszás állapot az, hogy a tanítók tanítói még mindig csak véletlenül válogattatnak össze a helyett, hogy arra valóságukról az állam megelőzőleg alapos tájékozást szerezne. Igaz, hogy e tanárok általánosságban véve mind akadémiai tanulmányokat végzett s részben középiskolai tanárságra képesített egyének; de az is igaz, hogy a tanítóképző intézeteknek egészen külön érdekei vannak, melyek semmi más intézet követelményeivel nem tévesztendőek össze. Szintén fölöttébb fontosak azok a javaslatok, melyek a tanítók képesítésére vonatkoznak. (408. és 411. lap.) E javaslatok a tanárkar és az intézet igazgató tanácsa közös megállapodásából származnak s azt sürgetik, hogy bizonyos helyeken (például Buda-Pesten, Pozsonyban, Kassán, Kolozsvárott) külön tanító-vizsgáló bizottságok szerveztessenek olyan válogatott szakértőkből, kik mind az államnak, mind az iskolának teljes garantiát nyújtanak. s aztán ezek a bizottságok vizsgálják meg évenként egyszer a különböző intézetekben képzett jelölteket. Most, midőn valamennyi tanítóképző intézet föl van jogosítva a tanítóképesítésre, mind az eljárásbeli egyöntetűség, mind a kellő ellenőrzés lehetetlen, a minek az a következése, hogy a legkülönbözőbb készülségű emberek lépnek a tanítói fontos pályára. S ez legkevésbé sem bizalmatlanság az illető intézetek tanárai iránt. Avagy bizalmatlanság-e például az egyetem iránt, hogy az ügyvédjelölteket az egyetemtől független bizottságok vizsgálják és képesítik? Teljes joga van ily javaslatra főleg a budai intézetnek, melynél különösen a polgári iskolai tanítók képesítése — igaz, hogy a rendes tanárok közreműködésével — olyan országos tekintélyű férfiakra van bízva, minők egy Hunfalvy János, Szilágyi

Sándor, Salamon Ferencz, Kondor Gusztáv, Staub Mór stb. és a tanács tagjai.

A statisztikai rész szintén fölöttébb érdekes és tanulságos adatokat tár elénk. Számokban, de megelevenülve áll itt előttünk az intézet egész élete. Szemünk előtt foly le mintegy a tanítóképzés és képesítés minden mozzanata, s lehetetlen meglepéssel nem szemlélnünk azt a munkát, mely, mint a tenger színe alatti koralltelep, csöndben, de szakadatlanul rak ízet ízhez, hogy a magyar közművelődés nagy alkotmánya hova hamarább teljesen a kor színvonalára emelkedhessék.

Végül méltó elmondanunk, hogy Gyertyánffy igen becsülendő s hasznos munkát végzett, midőn a vezetése alatti intézetet, a magyar tanítók ez egyetlen főiskoláját, s annak kapcsán a tanítóképzést s azzal kapcsolatos fontos kulturális kérdéseket ily tárgyilagos szakértelemmel s annyi subjectiv lelkesedéssel írt beható dolgozatban tárta a művelt közönség elé.

K. P.

Olvasmányok a poetikához; szerkesztette Névy László. Buda-Pest, 1881.

A föladat, a melyre Névy e könyvében vállalkozott, nem épen nagyon nehéz: az egyes műfajokra oly példákat összeállítani, a melyekből jellemző tulajdonságaik könnyen levonhatók. A szerző azonban túlságosan megkönnyítette munkáját; a nélkül hogy sokat habozott vagy válogatott volna, kikapott minden fajra egy csomó illusztráló példát, egymásután kinyomatta és — az új tankönyv könnyű szerrel elkészült. Le temps ne fait rien a l'affaire, mondja Molière. Névynek nagy gyakorlata van a tankönyvírásban; van érzéke az iskolai praxis követelményei iránt és kézi könyveiben, melyek mindig megütnek egy bizonyos mértéket, elég világosan és szabatosan tudja magát kifejezni. Rhethorikája például, különben nem igen derék tankönyvirodalmunk jobb jelenségei közé tartozik. Annál rosszabb néven vehetjük tőle, hogy ez *Olvasmányokban* felületesen összetákolta, pædagogiaiilag föl nem dolgozott anthológiát ad, a minőt különben könyvkereskedők névtelen dolgozótársaknál szoktak a karácsonyi vásár számára aranyvágással megrendelni.

A költemények kiszemelését nehéz megrostálni, mert igen subjectiv tényezőtől függ: az ízléstől. Bizonyára mindegyikünk más-más példákat ajánlana, ha ilyen poetikai. példagyűjtemény szerkesztésére szólítanak föl. Azt azonban mégis tárgyilagosan rosszalhatjuk, hogy Tompatól ép annyi költeményt közöl, mint Aranytól. Pedig Arany épen ilyen gyűjteményekre is megbecsülhetetlen költő, mert majdnem minden költői genre-re van nála remek

példa. E hiány mindjárt a könyv elején a legendáknál szembetűnő. Névy csak két legendát közöl: Tárkányi *A szentháromság titka* és Garay *A fekete eb* című legendáit; Arany, ki e részben is túltesz minden magyar költőn, elmaradt, pedig a *Szent László* sokkal jobban illett volna ide, mint a Tárkányi-féle *Szentháromság titka*, mely az olvasó előtt is titok marad. Szent Ágoston a tengerparton kételkedve gondolkozik a szentháromság titkáról (1—3), midőn megpillant egy kis gyermeket, ki csigával a fövénybe kis gödröt ás és a parton addig merít vizet, míg a gödör betelik. Erre a szent mosolyogva kérdi: «Nemde fiam, nem viszed el mind a tenger vizét a gödörbe?» Mire a fiú:

«És hogyha mind kihordom,
Mi az, mi ellenáll?
De fogd fel a nagy eszmét
Miről gondolkodál;
Kettőnk közül két tengeren
Győző ki lesz a tengeren?»

Ki tudná ezt megfejteti, ha nem olvasta prózában e legendát? Itt bizonyára helyén lett volna egy magyarázó jegyzet; de Névy csak egyszerűen lenyomatta, mint a többi költemények nagy részét is, a nélkül hogy kísérletet tett volna a nyelvi vagy tárgyi nehézségeket velünk megértetni.

Ez minket az *Olvasmányok* főfogvatkozására vezet: a jegyzetek gyér voltára. Alig van nagyobb költemény, mely nem szorulna vagy tárgyi vagy nyelvi fölvilágosításra; Névy azonban szerző léteére fölmentette magát a fáradság alól, hogy maga járjon utána az egyes magyarázatoknak és inkább a tanárra bízza. Ha ez volt elve, akkor nem értjük, hogy van az, hogy helylyel-közzel mégis magyarázgat csillag alatt? Ha nem híve a jegyzetes költői olvasmányoknak, miért adta *Coriolanust* és *Julius Caesart* Shakespearetól ilyen jegyzetes kiadásban? Vagy tán az, a mi helyes egy nagyobb kapcsolatos olvasmánynál, az már nem volna helyes kisebb olvasmánynál? Csak Shakespeare-t világosítsuk meg jegyzetekkel, Aranyt és Vörösmartyt nem?

A jegyzetek, melyek szinte elvértve találhatók Névy olvasókönyvében, ki nem elégitők: a legnehezebb dolgokat nem magyarázzák, sőt több ízben a könnyebbeket is csak helytenül. Az *Ars poetikából* Czuczornak (különbén is egy kissé nehézkes) fordításában egy nagyobb részt közöl, de csak a címhez csatol háromsoros jegyzetet a többit magyarázatlanul hagyja. Honnét értse a tanuló a sok célzást, melyben Horatius bővelkedik? Sőt maga a tanár is, például valami vidéki reáliskolában, nem bír segédeszközökkel, hogy magának erre vonatkozólag fölvilágosítást szerezzen. Ki tudja ki az a Chœrilus, Cascellus Aulus, Metius? A magyar

nyelv tanára bizonyára nem köteles ezeket tudni, de Névynek mint a könyv szerkesztőjének igen is föladata lett volna, mind ezeknek utána járni, szak-lexikonokból az ide vágó adatokat összegyűjteni és ily módon nyers anyag helyett a tanár fejtegetéseit megkönnyítő magyarázatokat adni. A *Zalán futásából* közlött részletekhez, melyek huszonnégy lapra terjednek, csak egyetlen egy jegyzet van csatolva. A hol jegyzetet is ad, az gyakran csak jelentéktelen, sőt néha téves adatokat tartalmaz. Csokonai *Dorottya* eposzáról azt állítja Névy, hogy először 1813-ban a Márton rendezte bécsi kiadásban jelent meg. *Dorottya* valóban már 1804-ben megjelent. A 163-dik lapon azt olvassuk, hogy Ráday Gedeon péczeli kastélyában már a XVIII-dik század első felében írt verseket görög mérték szerint. A péczeli kastély csak 1760-ban épült, Ráday elébb Ludányban lakott; tehát nem is írhatott péczeli kastélyában 1760 előtt se görög se másféle verseket. Igaz, hogy se az adat, se a tévedés nem fontos; de fontosabb dolgokban nem tévedhetett Névy, mert fontosabbakat nem említ. A költemények beosztása ellen is néhány kifogásunk van. Gyulai *Krisztus és a madarak* című költeményét a regék közé sorolja Névy, pedig inkább a következő szakaszba, a legendák közé való. Az elegiák közt ott találjuk Tompa *Tornácsonon* költeményét, melynek bizonyos méla zománca van, de azért még nem mondható elegiának, valamint Bajzának *Boréneke*, melyet mintha víz mellett írt volna meg a szerző, nem mintája a dithyrambnak. Petőfi-nek *Erdélyben* című költeményét sem lehet az erkölcsi és bölcselő ódákhöz sorolni.

Nem helyeselhető továbbá, hogy a könyv csak három-három példát mutat föl a mondai és elbeszélő költeményekre, ellenben négy episztolát nyújt, pedig ez utóbbi műfaj bizonyára nem oly fontos, mint a két előbbeni. A románczok közt fölösleges volt két Cid-románczot közölni, minthogy a Cid-románczok egész gyűjteménye úgysis az ötödik osztály olvasmányát képezi. — A dalok rovatában az első három népdal, Névy azonban ezt nem jegyzi meg sehol. A meséknél Névy tán saját meséje mellett Fáytól is közölhetett volna egy-kettőt; hisz Fáy irodalmunkban a meseíró par excellence.

A művelt, szakmáján uralkodó tanár Névy *Olvasmányai*-nak is hasznát veheti a költészettan oktatásánál; csakhogy az ilyen tanár bárminemű más anthológiát szintén tud saját céljaira alkalmazni. Remélhető különben, hogy Névy e gyűjteményét egy második kiadás alkalmával stylszerűen bővíteni és magyarázni fogja. Tankönyv-irodalmunk mindinkább iparaggá kezd fajulni, a hol a honorárium kedvéért boldog-boldogtalan fölesap könyv-szerzőnek. Ily viszonyok közt Névy mindedig méltán igényelhetette, hogy azon pædagogiai írók közé soroljuk, kik nem könyvkereskedői megrendelésre kalapá-

csolnak össze könnyű szerrel valami tankönyvet, hanem azokban pædagogiai hajlamaiktól ösztönözve, lelkiismeretes tanulmányaik eredményeit szabatos nyelven adják elő.

—f.

Leroy-Beaulieu: De la colonisation chez les peuples modernes. Deuxième édition; revue, corrigée et augmentée. Paris Guillaumin et Cie. XVI. és 659 lap.

A gyarmatosítás ügye, melynek azelőtt oly nagy fontosságot tulajdonítottak, az újabb tudomány által kevesebb figyelemben részesült. Az a tény, hogy egyes államok gyarmatukat elvesztették, mikor azok a nagykorúságot elérték és függetlenségüket kivívták, hogy ismét mások roppant áldozatok daczára nagy gyarmati hatalomra nem tudtak szert tenni, azon nézethez vezetett, hogy a gyarmatok jelentőségét túlozták és hogy azok a közgazdasági fejlődés szempontjából csak szerényebb szerepet játszanak. Azonban napjainkban e tekintetben ismét fordulat állott be. Azt látjuk, hogy minden nagyhatalom iparkodik magának a földgömb azon részeiben döntő befolyást gyakorolni, melyek a kultúrának csak most nyitvatnak meg és melyek a külkereskedelem tekintetében bizonyos előnyöket nyújtanak. Nem szólunk Nagybritanniáról, mely nem tekintve az e tárgyban uralkodó nézeteket, szigorú következetességgel kiterjesztette gyarmati hatalmának határait; de más államok, így Franciaország, Olaszország, Németország ugyancsak erősen foglalkoznak avval, hogy gazdasági hatalmukat gyarmatok alapítása, illetőleg a létezők szaporítása által emeljék. Különösen a mi az utolsót illeti, gombamódra támadnak a röpiratok és munkák, melyek e kérdéssel foglalkoznak és a német gyarmatosítás céljául még hazánkat is kijelölik, melyet szerintök «fájdalom» Ausztria magyaroknak kiszolgáltatót, mi által a német gyarmatosítási politikát kelet felé fölládozta.

A dolgok jelen állapotában kétségtelenül fölötte érdekes oly munka, mely bennünket a gyarmatosítás történetébe és különösen a gyarmatpolitika kérdéseibe bevezet. Ilyen a czímben említett munka. Leroy-Beaulieu, Franciaország e jeles nemzetgazdája, e pályanyertes dolgozatát újból jelentékenyen kibővített alakban közrebocsátván, kétségkívül e fontos kérdéseknek elméleti és gyakorlati tárgyalását nagyon előmozdította. Azt hiszem, hogy e munka megérdemli, hogy arról tudomást vegyünk, habár a tárgyalt kérdés reánk nézve aktualis jelentőséggel nem bír; de vannak mindamellett egyes oldalai, melyek a mi figyelmünket is megérdemlik.

Tekintsük először át az anyag beosztását. A munka első részében foglalkozik az író a gyarmatosítás történetével; hat fejezetet szentel a XIX. század előtti gyarmatosításnak, hét fejezetet a gyar-

matosítás folyamának a XIX. században. A második részben foglalkozik a gyarmatosítással kapcsolatos közgazdasági kérdésekkel, szól a kivándorlásról, a tőkék kiviteléről, a gyarmat-kereskedésről és annak előnyeiről, és a gyarmatok föntartásával járó költségekkel; foglalkozik továbbá a gyarmatokra alkalmazható legjobb rendszernek kifejtésével és végre a gyarmatok kormányzatával.

Leroy-Beaulieu a gyarmatosításnak igen nagy fontosságot tulajdonít, elfogadván Millnek azon állítását, hogy a legjobb vállalat, melybe egy gazdag és régi állam tőkéjét fektetheti, gyarmatok alapítása. A gyarmatok alapítása szerinte a legmagasabb functio, melyet az államilag egyesített nép végezhet. A gyarmatalapítás a társadalmi életben az, mi a családban az új életnek fölnevelése. A mint a család szaporodik tagjainak fölnevelése által, úgy a népek új rajok kibocsátása és gyarmatok alapítása által szaporodnak. A gyarmatok által az állam tehát új államok alapítására működik közre. Ezért a gyarmatok alapítása a legmagasabb életnyilvánulása a civilizáció magaslatára emelkedett népeknek, és mint olyan a legszövevényesebb és egyik legérdekesebb jelensége a társadalmi physiologiának. A gyarmatosítás elvei tekintetében három korszakot különböztet meg. Az első korszakban azon fölfogásból indultak ki, hogy a gyarmatokat vezetni kell, szabályozni kell, hogy azokról az anyaállamnak úgy kell gondoskodni, mint egy gyámoltalan gyermekről. Azonban a gyarmatok nemsokára e rendszert alkalmatlannak találták és ellene fölszóltak. Most az elmélet befolyása alatt mindinkább elterjedt azon nézet, hogy a gyarmatoknak meg kell adni a teljes szabadságot, hogy azokat egészen magokra kell hagyni. És csak midőn e rendszernek helytelenségéről is meggyőződtek, akkor három századon át folytatott kísérlet és tapogatózás után, azon elvek állapították meg, melyek a gyarmatok szabadságát összeegyeztették az azok érdekében az anyaállam által teljesítendő kötelességekkel. E tapasztalati eredmény hatása alatt megváltozott a gyarmatrendszer, megváltoztak a szabályok, melyek szerint a gyarmatok alapításának és kormányzatának kell történnie. Leroy-Beaulieu részletesen kifejti ez elveket, körülírja a viszonyt, melyben a gyarmatnak az anyaállamhoz kell állania, az előzetes munkálatokat, melyek nélkül a gyarmatosítás soha nem sikerülhet, úgymint a föld fölmérését, a legszükségesebb közlekedési utak építését, a birtokszerzés föltételeit; kifejti a leghelyesebb közigazgatási és pénzügyi rendszert, mely gyarmatokra alkalmazható.

A közgazdasági hibák, melyek a gyarmatrendszer körül elkövetettek, a kormányzati és politikai hibákat nem tekintve, különösen abban állottak, hogy egyfelől szem elől tévesztették, hogy gyarmatok alapítása és tartása mindenesetre igen nagy költségekkel jár, a mely költségeket magok a gyarmatok nem fődözhetik. Nagyon

ritka azon eset, hogy a gyarmat tiszta jövedelmet nyújtson az anyaországnak és az angol gyarmatok legnagyobb része is csak legújában jutott oly helyzetbe, hogy az anyaállamnak csak igen jelentéktelen költségeket okoznak. A másik hiba az, hogy a gyarmatok jellegét kellően meg nem figyelték. A gyarmatok ugyanis háromfélék: kereskedelmi gyarmatok, mezőgazdasági gyarmatok és oly gyarmatok, melyek bizonyos általános fogyasztási tárgy termelésére jelentékeny előnyöket nyújtanak. Mindegyik neme a gyarmatoknak más eljárást, más intézkedéseket követel. A kereskedelmi gyarmatok tulajdonképen csak kereskedelmi irodákból, telepekből állanak oly helyen, mely körül gazdag és nagy népesség lakik, mely azonban bizonyos tekintetben elmaradt. Ily gyarmatokat csak oly népek alapíthatnak, melyek kereskedelme igen magas fokon áll és kik nagy kereskedelmi és hadi tengerészet fölött rendelkeznek. A mezőgazdasági gyarmatok ellenben oly területeken alapíthatók, hol a népesség gyér; éghajlatának lehetőleg meg kell felelni az anyaországnak. Ezek sem jelentékeny kereskedelmet, sem jelentékeny tőkét nem kívánnak, de nagy bevándorlást. Végre a harmadik csoportot képezik azon gyarmatok, melyek például cukrot, kávé és hasonló cikkek termelnek; ezek jelentékeny tőkét igényelnek. Ha e körülmények és a különböző gyarmatok saját követelményei és életfeltételei nem tartatnak szem előtt, a gyarmatosítás mindannyiszor meg fog hiúsulni. Ezt mutatja újában Németország példája, a hol L. B. szerint a gyarmatosítás tekintetében igen zavaros eszmék uralkodnak. Németországnak újában nagy kedve van a gyarmatosításra, de nem tekintve azt, hogy a föld jó része már le van foglalva, eljárása nem helyes. Németország minden áron oly gyarmatokat akar, hol kávé, cukor, théa, fűszerek stb. termelhetők, azon célból, hogy ama rengeteg összegek, miket Németország ezekre évenként költ, megtakaríttassanak; de ily gyarmatok roppant nagy tőkét igényelnek, és ezek hiányoznak Németországban.

L. B. behatóan foglalkozik a kivándorlással és a tőkék átvitelével, mint a gyarmatosítás előfeltételeivel. Nem tart attól, hogy az illető országoknak kivándorlás árthat és minden intézkedést rosszal, mely kényszerítően akarja a kivándorlást gátolni. Az e pontra vonatkozólag tett megjegyzések reánk nézve nagyon tanulságosak: «A kivándorlás meggátlására az igazi eszközök a szükséges belreformok keresztülvitele, az adóteher és a katonai teher könnyítése». A tőke kivándorlását illetőleg, azt sem tartja az anyaállamra vonatkozólag károsnak, már azért sem, mivel egy jelentékeny része azon tőkének, melyet a kivándorlók magokkal visznek, a kivándorlás szándéka nélkül nem is takarítottatott volna meg. A kivándorló tőke csak igen jelentéktelen részét szokta tenni a nép által évenként megtakarított tőkének. Különben e tőke a gyarmatban a leg-

jobb alkalmazást találja és egyéb előnyöket nyújt, melyek különösen fontosak oly államra, mely kénytelen tőkének egy részére külföldön gyümölcsösztetést keresni.

L. B. nemcsak közgazdasági, hanem nemzetiségi, politikai, közművelődési szempontból a gyarmatosítást nagyon előnyösnek tartja. Azért nemzetének nem adhat jobb tanácsot, minthogy a francziák által évszázadok előtt sikeresen megindított, de későbbben megfeneklett gyarmatosítást ismét a legnagyobb erélylyel folytassák. Szerinte a francziák új expedíciója Tunisba, az első nagy vállalat, melybe Franciaország az utolsó tíz év alatt bocsátkozott és egyáltalában az egyedüli hasznos dolog, melyet Franciaország negyven év óta a külpolitika terén végezett. Franciaország kétszáz év óta kontinentális politikát űzött és mi volt ennek a következménye? Franciaország dicsősége csökkent, Franciaországnak ismét föl kell karolnia a gyarmatpolitikát, mert itt Európában haladást nem tehet. A rengeteg összegű francia tőkéknek — melyek külföldön vannak elhelyezve — akár csak egy harmada ha gyarmatokba vezetnék, nagyszerű eredményeket nyujtana. Afrikában és Ázsiában kell nagy francia gyarmatokat alapítani, különben elveszti befolyását a művelt népek között. A húszadik század elején ugyanis Oroszországnak 120 milliónyi lakossága lesz, a németek száma 60 milliót fog tenni, mihez járulnak még az Ausztriában lakó németek, 120 millió angol-szász fogja bírni a világ legszebb részeit — ez óriások mellett milyen súlya lenne Franciaországnak? A gyarmatosítás ezért Franciaországra nézve élet- és halál kérdése. Vagy lesz belőle egy nagy gyarmathatalom vagy lesüllyed a másodrangú államok sorába. Azért kívánja a francia kormánytól, hogy minden erélylyel folytassa az Afrikában megindított vállalatokat és hogy Tunist és Szudánt alávesse a francia hatalomnak. F. B.

Rudnyánszky Gyula költeményei 1876—1882. Buda-Pest. Grill Károly, királyi udvari könyvkereskedése 1882.

E költeményekben a szerző olvasmányainak és élményeinek forrongó benyomásait igyekszik kialakítani. De nem bírja világosan kifejezni, mit érez vagy érezni vél, erőtlen nyelve és rhythmusa pedig cserbén hagyják, ha nagy néha hangulata a rendesnél igazabb és költőibb. Szóval ama tehetségek közé tartozik, kik a költői nyelv fejlettségét fölhasználva, több-kevesebb szerencsével verselnek oly érzésekről, melyeket vagy nem éreztek át eléggé vagy még nem tudtak költői színvonalra emelni.

Dicséretére kell fölemlítenünk, hogy nem oly mértékben áradó, mint sok ifjú lyricus. Sőt kedveli a rövid dalformát, kivált

Heine érzelmes dalainak hatása alatt állván. De az ő dalai épen nem lyrai sóhajok, néha játszi ötletek, a legtöbbször csináltak s nem a szívből fakadók. Hadd álljon itt például a *Vágy* című versecske :

Ha álmodozva csöndesen,
Ülsz ablakodnál, kedvesem,
Szeretnék lenni édes álom,
Szivedbe szállni holdsugáron.
S ha zendül bánatos dalod :
Szeretnék lenni bánatod,
És fájó hattýúdalra kelvén,
Mehalni ajkad rózsakelyhén.

Mindez elég simán folyik, de nem igen őszintén hangzik. Az ablaknál csöndesen álmodozó kedves, ki dalt zeng és pedig lánatosan, inkább látszik színházi benyomások maradványának, mint élmények emlékének. Példája e versecske az úgynevezett szó-költészetnek, azaz a közkeletű költői szólamok (mint holdsugár, édes álom, hattýúdal, ajak rózsakelyhe) minden fölindulás nélküli összefűzésének. Ily fajta költészet teszi nagy részét a kötetnek s néha úgy összezagyválja szerzőnk a költői frázisokat, mintha ezekre nézve komolyan követné a tanácsot, melyet Vojtina az egyes szakról adott e tréfás sorokban :

Te mindig olyan szót válaszsz, csinálj
A mit ne értsen János, vagy Mihály;
Legjobb ha tenmagad sem érted azt :
Igy legalább soha fel nem akadsz.

Avagy érti a szerző ezt a szakaszt ?

Oh kedvesem ! mit a természet újja
Csodás bájjal szívem lapjára fest
Mit Isten alkot s vágyam bírni esd !
A végtelennek te vagy koszorúja.

Ez nem okos beszéd, de sok édes testvére akad e mérsékelt verskötetben.

Azonban tegyük hozzá, hogy a szerzőnek sikerül olykor néhány sor, sőt szakasz is, de nagyobb egész épen nem. Hosszabb költeményeit főkép két hiba jellemzi. Az egyik abból áll, hogy ha van is már kifejezni való hangulata, folyton s mind halványabban ismétli ötleteit, hogy a hatás mind jobban lankadjon, míg végül elpárolog. Ily módon van szerkesztve az *Együtt halunk meg* című vers, mely azt mondja, hogy a szerző kedvesével együtt szeretne meghalni. A vers mind az öt szakasza csupán ez alapeszmét variálja mindig érdekteleőbb képekben. Nem ömlik a vers folyóként annál nagyobb erővel, mennél távolabb van a forrástól, hanem

mint a tócsa, egy helyütt tesped. Igaz, hogy nem ez a legnagyobb baja, mert hangulata csinált és nyelve bágyadt, de a folyvást célra haladó szerkezet mindig hatásos. Máskor s ez a másik fő hiba, nem gondolja át, hogy mit akar írni. Mintha ötletei sorról sorra rángatnák tovább, gyakran odáig, hova maga sem akart jutni, ha ugyan tudta, hogy mit akar. Például a *Kislelkűekhez* című költemény elég zavarosan, de mégis azt hirdeti, hogy a csüggedés lelki nyomorúság, azért ő a köznapi gyávákat visszautasítja, gyötirik őt fájó sebek, de a csüggedőket mégis megveti. Ez ugyan büszke beszéd, de úgy nagyjából érthető. Azonban a végső szakasz így végződik:

Csak fájdalom vonzódik fájdalomhoz,
Szerelmet óhajt csak a szerelem:
Mig két egyenlőt a sors össze nem hoz,
Nem érti őket addig senki sem.

Ennek magára sincs értelme, az egész vershez pedig csak úgy kézzel van oda függesztve.

De minek folytassuk? Kiki láthatja, hogy kezdővel van dolgunk, kire a természet a sok megtagadott tehetség díjában a legnagyobb önelégültség áldását árasztotta. Áldását mondjuk, mert nem mindenki enyhítheti szerelmi bánatát ily szavakkal, melyek a hűtlen kedveshez szólnak:

Megnyugszom, türok és lemondok,
Hogy teljesítem vágyait:
A szerelem gyönyöre hervaszt,
Fájdalma halhatatlanít;
Ha boldogan keblemre zárnám,
Nem tudna róla senki sem;
Mig bánatomban mindörökké
Az ő szépségét hirdetem.

Azaz a szerzőt az a kettős tudat nyugtatja meg, hogy bánata őt is halhatatlanná teszi, meg kedvesét is. Mi e jóslatban kételkedni bátorzkodunk, de a szerző még fiatal és ideje legalább elég van oly művek írására, melyek kétségünket meg fogják czáfolni. —d.

A LÁNCZHÍD TÖRTÉNETE. *)

A magyar föld egyik legnevezetesebb monumentális műve a testvérvárost összekötő lánchíd. Az aligmúltak e remek műve sokkal fiatalabb még, mintsem hogy keletkezésének, építésének történetére számtalan elő ne emlekeznek; s a lánchídon átkelők tömegének jó nagy része ne tudná a lánchíd monographiáját, külső történetét egy-egy érdekes vagy érdektelen jelenet elbeszélésével fűszerezni, ismeretlen részletek adataival gazdagítani.

Többé-kevésbé azonban ismeretesek a tényezők, s megelnek is többen azon vezérférfiak közül, kik a lánchíd megalkotása körül, a nemzet háláját kiérdemelték; meggondolva tehát mindezt, midőn a lánchíd történetét akartuk megírni, le kellett tennünk a tollat, eldobnunk a paprost, mert csak meddő ismétlése lesz vala mindannak, mi úgy is köztudomású dolog.

Azonban a lánchíd keletkezésének nem csak külső, de belső története is van, mely kevésbé ismert, sok tekintetben pedig teljesen ismeretlen, és határozottan érdekesebb a nyilvánosság előtt lejátszott azon mozzanatoknál, melyek a harminczas években a megyei es országgyűlési termekben oly élénk viták, összeütközések, szónoklatok tárgyát képezék, azon pártusák közepett, melyeknek élén egyrészt Széchenyi

*) Jelen dolgozat alapját Széchenyi István grófnak titkárja, Tasner Antalhoz intézett levelei nyújtották, s az idézőjel közötti sorokat, az eredeti levelekből vettük át, kihagyván azt, mi a lánchídra nem vonatkozik.

István mint kezdeményező, vezér-szónok magaslott ki hívei közül, másrészt az elavúlt nemesi előjogok, kiváltságok fön-tartása mellett kardoskodó Cziráky Antal gróf, akkori ország-bíró, pártjával a terv keresztül vitelét ellenezé.

Sok magyarázatlanul maradt jelenség commentárját, mű-veltségtörténelmi adatot, sőt mondhatnám korrajzot nyujt nekünk általában, a lánczhíd belső történetére pedig különö-
sen, Széchenyi István grófnak levelezése titkárjával, Tasner Antallal. Igen érdekes képeket tárnak föl e levelek, a lánczhíd ügyének fokenkénti bonyodalmaról, fejlődéséről, a szereplők kiváló egyéniségeinek jellemzéséről, s mindenek fölött ama roppant tevékenységet kifejtett munkásságról, mely Széchenyi István egész életét jellemzi, s melynek annyi sok érdekes mozzanatait tanuljuk itt megismerni. Lépésről lépésre kö-
vetve leveleinek rövid, magvas, határozott tartalmát, teljes világában derülnek föl előttünk az események, azoknak indo-
kai, melyek ismerete nélkül, a lánczhíd pragmaticus története meg nem írható.

Fölhagyva tehát eredeti szándékunkkal, történet helyett csak adatokat nyujtunk, melyek, a mellett hogy az újdonság ingerével bírnak, oly közleményeket is tartalmaznak, melyeket a közönség remélhetőleg szívesen fogad, mert azok Széchenyi István közvetlen följegyzései, s eléggé meg nem becsülhető adatai a közel múlt történetének.

Széchenyinek munkássági korából a mennyire kimagaslanak alkotásai, a mennyire áldásosan gyümölcsöznek realizált tervei, annyira érdekesek is azon harezok, melyek a nemzeti ébredés második tizedében, a harminczas években vívattak, szemben részint az idegen, részint pedig a fejlődést gátló elemekkel, melyek már-már a veszély szélére döntötték mindazt, mi magyar jelleget viselt magán, akár tekintsük a nemzet kül-, akár bel-életét azon osztályoknál, melyeknek nyilvános, vagy magán viszonya közeli érintkezésben vala Béccsel és az udvarral. Ily körülmények között Széchenyi föltünése a közpályán, szent hivatásának érzetével keblében, tudatával szellemi erejének, alkotott művei, melyeknek története nevével szorosán össze növe, annál is inkább közérdekűek lehetnek, ha azoknak kiválóbb számos mozzanatai a közönség előtt eddigelé még ismeretlenül maradtak; s nem véltünk túlzott optimismusba esni, midőn e meggyőződésünktől vezetve,

hinni mertük, hogy a lánczíd belső történetére vonatkozó jelen dolgozatunk is le bírja kötni a közönség figyelmét.

* * *

Széchenyi István *Budapesti lánczíd* című röpiratának, és *Stádium*-ának 1833-ik évben eszközölt kiadása után, ugyanazon év november 24-ről némi önmegelegetéssel írja titkárjának: «Tegnap a hídi küldöttség elfogadta a vám elvét». E megelegetésének okát fáradozásainak eredményében látjuk, kivinni tudván azt, miben még a főherczeg József nádor is ketkedett. Jelzi ezt további soraiban: «a herczeg igen csodálkozott, de örült». Megfejtését találja e sorokban az is, hogy miért nyomatta *Stádium*-át Lipcsében. Attól tartott ugyan is, hogy vagy megnyirbálja a censura, vagy épen eltiltja, s örömmel értesíti titkárát hogy: «a *Stádium* itt is, Bécsben is, szabadon adatik. A herczeg szemlátásra épen nem neheztelt».

Külföldi útjára készülvén, Bécsből deczember 18-ról írja utolsó levelét; szívére köti titkárjának a többi között: «Nulla dies sine linea, a casino, verseny, akadémia dictionarium dolgában». 1834-dik évi január 23-kán már Londonból levelet ír. Nemes lelkének hazafiasságát meghatóan szép, egyszerű szavakkal önti soraiba, mondván: «Mostani útamnak teljes sikerét egykor bizonyosan látandja hazánk. Talán előbb mint gondolnák. Mit teszek, hogy töltöm az időt, mit vegezek? Mindezekről nem mondhatok egy szót is, mert ugy is mindig és mindig kifogyok az időből. Egy azonban bizonyos, hogy csak egy nagy idea tölti be lelkemet, egész létemet, szolgálni a hazát.»

Külföldi útjáról april 29-dikén Bécsbe visszaérkezett, s még az napon értesíti titkárát megérkezteről. Londonból öt levelet intéz hozzá, s ezekben szerzett tapasztalatainak, tanulmányainak közepette is, mindig csak hazája jövőjét, sorsát helyezi előtérbe, s néha kedélyes, de gyakrabban komoly elmélkedései fonalán, alkotó szellemének egész súlyával gyűjti, halmozza össze az anyagot, melynek értékesítésével a hont boldogítandó vala. Így írja február 6-ról: «Igen boldog idöket élek! Ha Isten engedi, megrakodva mint a legerősebb teve, jövök vissza, mindenféle hasznossal. Reményem mind a kormány, mind a haza meg lesz elégedve velem, mert midön

egynek valódi hasznát neveltem, akkor a másíknak is szolgállok.» Ugyan csak egy másík, ápríl 7-kén keltezett soraiban gúnyoros sarcasmussal, egy ismert nevű író irányában így fejezi ki magát: «ápríl 10-dike felé haza indulok, mikor itt legszebb élet van . . . de Török et comp. ellenére is, csak szolgálom a hazát, oda haza pedig, úgy sejdítem, szükségesebb vagyok».

Ellenesei, kik elavúlt kiváltságok oszlopaiba kapaszkodtak, fölhasználták távollétét, népszerűtlenné tevén reformatori törekvéseit, idegenné saját körében, gyanússá fölfelé; s míg annyifelé ágazó tevékenysége, a nemzeti casino, a dunagözhajózás, a lóversenyek, az akadémia körül forgott, veszélyezetté tették legmonumentálisabb alkotásainak egyikét: a lánczíd építést. Érezte a hideg szelet, mely fölülről fújt, tudta hogy megfeszített erőre, kitartásra van szüksége, ha közönnyel, hidegséggel találkozá, a lánczíd építésének tervet keresztül akarja vinni. Nem a kétségbeesés, nem a lankadó remény érzetével, de pihenni nem tudó szellemének fájdalmas hangjával, tetterejének újabb ruganyosságot szerző resignatiójával írja 1834-dik évi deczember 2-kán: «A nádor tegnáp jött. Ma voltam nála. Hideg . . . mindenünnen hidegség. Most kell állhatatosság, férfíi erő és szerenese. Itt mindent szomorú lábón találtam. A hídról még instructiók sem jöttek. Mágmás és nemes közt legellenségesebb határ; magyar szót alig hallottam. En fine tout cela est triste, mais il faut avoir du courage et de la resignation.»

Minő kitartó erélyyel szívós következetességgel munkálkodott, hogy a lánczíd ügyét, csak némíleg is egyensúlyban tarthassa szemben Cziráky ellentétes agitatiójával, ki a főclerus nyomatékos befolyását is Széchenyi ellenében, maga mellé tudta gyűjteni; s bár ha a csatatért lépésről lépésre küzdelemmel kellett elfoglalnia, sem a lankasztó csüggedésnek, sem az elbizakodásnak, keblében tért foglalnia nem engedett, s míg előbbeni levelében sötétnek látja a láthatárt, négy héttel erre, 1835-dik évi január 4-kén, a lánczíd ügyéről így értesít: «Pozsonyban a híd dolga íránt conferentiát tartottunk, huszonhat vármegye mellette (javaslat mellett), tíz ellene, a többi ingadozó, de három, négy hozzánk hajló. Azt gondolná az ember már megvan. Korántsem. Cziráky and his tail, tudniillik a püspökök ellent szegezík magokat. Ha el

nem esünk ennyi előmunkálat után, Isten segített!!» Ismét január 8-ról: «Bécsben a híd-dolog jól áll».

Hogy éles megfigyelésének és tájékozásának közvetlen benyomásait, az ügyek állásának biztos tudatával vetette papírosra, jelzi ezt január 12-dikén kelt levelében, melyben, más egyéb teendőinek felre tevésével, kiválóan a híd ügyének szenteli idejét, s írja: «Csodálom Csatót, hiszen csak gondolhatja, hogy a Duna és pesti híd közt van egy kis dolgom. A pesti híd ingadoz.»

Valóban fárasztó, testét lelkét kimerítő munkát kellett végeznie, hogy a híd ügyének örökös ingadozását csak részben is megállítsa, és biztosabb alapra helyezze épen azon körben, mely hívatva volt vele kezét fogva, azt lefelé népszerűsíteni, fölfelé pedig az irányadó elemeket megnyerni; de a mely Cziráky Antal, országbíró, vezetése mellett az ország közérdekével ellentétes irányba sodorta a nézeteket, Széchenyinek nehéz tusát készített elő, s próbára tette lelki testi erejét. Így írja január 14-dikén: «Soha több munkám nem volt. Igen afficiálva érzem magamat. Estve csak össze-rogyok.» Megerőltető munkájának mégis csak tudta eredményét fölmutatni, mert nagy szellemének befolyásától az országgyűlés nagy része nem zárkózott el, belátván törekvésének önzetlen, nemes céljait. Ugyanazon napi kelettel írja: «Barátom, a kivétel nélküli vámfizetés a Pesten fölállítandó hídon tegnapi kerületi ülésen szerencsésen keresztül ment, igen nagy majoritással, harmincznégy megye pro, tiz contra — többi instructiót vár. Ma a kerületi ülés e tárgy körül folytatja tanácskozásait. Lesz sok idea, éretlenség, de a nagyobb rész józanul lát, csak egyezés kell. Most egy lépéssel közelebb vagyunk a célhoz, de még száz van hátra. Ma a híd-dolog finaliter és meglehetősen keresztül ment a circuluson. Prónay J. dühösséggel ellene.»

Széchenyinek csak néhány napi távolléte az országgyűlés színhelyétől kínálkozó alkalom vala a híd ügyét hátrálatni, lehetőleg megrontani az eszme népszerűségét, s tét nyerni elleneseinek: mialatt híveit az egyes eredmények, a biztos diadal kilátásában tétlenségben ringatták. Az ügy azonban már sokkal erősebb gyökeret vert, mintsem hogy azt az elfogultság, az előjogok lármája s a vakság kitéphette volna, miről február 5-kén így tudósít: «A híd dolga populari-

tásban inkább veszít, mint nyer. Nemi előkelők lármája után a buta sokaság, mely gondolkozni nem tud, azt hiszi halálos vétket követ el, — a lelkesebb rész ellenben azt hiszi, minden meg van nyerve már. És ebből dermedés . . . A híd tárgyában néhány nap alatt ki lesz küldve a küldöttség. Itt nem létemben nemit megrontottak a felső táblán; de kérésemre mindent helyben hagynak ma a regnicolarisban a rendek . . . csak hogy egybe ülhessen a küldöttség, minél mindent, Isten segítségével, helyre hozandó elébb. 1767-ben egy gyalog ember a budapesti hidon egy magyar pénzt fizetett, melynek öt darabja teszen egy ezüst garast. Most azonban egy váltót fizet, mi hét és fél része egy ezüst garasnak. Én azt kívánám, az új tariffán egy krajczár pengő fizettetnék minden gyalogtól. Ezt azonban csak úgy lehet eszközölni — vagy itt keresztül vinni, ha motiváltatik. Erre pedig a többek között az volna szükség — kinyomozni mi volt 1767—99-ig Buda-Pesten a napi bér, és a főbb szükségek ára, — annak megtudására, hogy most egy krajczár pengő nem több, sőt kevesebb, mint egy magyar pénz volt akkor.»

Alig néhány nap előtt még a főclerusra panaszkodván, állhatatos kitartásával, az ügynek Pyrker László egri érseket megnyerte, s legnagyobb ellenese, Cziráky Antal, látván, miként érvényesíti Széchenyi befolyását, annál elkeseredettebben harczolt ellene. Ezt írja február 6-ikán: «Cziráky még nem szólamlott. Mindenki neveti. Il bonde. Er pfnottet, magyarul tán így: Még mindég híd-oz . . . A híd dolgában senki sem tett mellettünk többet, mint Pyrker.»

Az országos küldöttség lassúsága fárasztani kezdé őt, s türelmetlenül piszkálta azt üléseinek megtartására; s végre is május 1-jén tanácskozást tartott, melyről ugyanazon napi kelettel értesíti titkárát: «Ma delután tandem aliquando országos küldöttség ül egybe a híd dolga iránt, s a kisebb küldöttség, mely Pesten volt, beadja jelentését. Holnap alkalmasint ismét Bécsbe megyek, sok okoknál fogva, és mert a híd dolgát az országos küldöttségnel be szeretném végezni.»

A május-októberi idő között írt leveleiben a híd ügyét egyszer sem említi, s míg Széchenyi a duna-parti magyar színház, a gőzhajózás, a casinó, a lóversenyek dolgában hevvel munkálkodott, azalatt ellenesei lánczíd-tervét kitelhetőleg rontották; s Cziráky, Aczél, Platthy agitatója miatt komo-

lyan feltette a híd elbukását, mely épen az expropriatio ellenzese miatt már-már bukófelben vala. Annál is inkább tartott ettől, mert habár a főherczeg-nádor az expropriatiót pártolta is, csak negativ szerepet vitt mellette, mi még inkább fokozta aggodalmait. Kifejezést ad ennek október 30-kán Pozsonyból kelt levelében: «Holnap lesz országos híddeputatio-ülésünk Szegedy előülése alatt. Köztünk maradjon, igen felek. Aczelt tegnap hozta az ördög. Pesten akárki föllovalta . . . gondolja csak, Platthy is az expropriatio ellen, ki a pennát viszi. Mind ez szorosán köztünk. Ellenem igen sok hevesen, mellettem számos, de langyosan! Bizony félek . . . imádkozzék!» Két nappal később, november 1-jén, így: «Tegnap híd-ülés volt. Egészen és szorosán köztünk, nagy majoritás pro expropriatione — de végkép Platthy annyira össze-vissza zavarta a dolgot — hogy szinte elbukott . . . Csak egy hajszálon függ. A főherczeg mindég mellette, de negative. Cziráky és az egész curia pedig ellene a legnagyobb aktivitással. Reményemet szinte elvesztém, de nem még lelkemet. Több nap óta szenvedő vagyok . . . erkölcsi testileg. Mindig ez jut eszembe: jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen!»

Minél nagyobb akadályokat gördítettek elé, annál nagyobb szívóssággal ragaszkodott terve kivitelehez, s a munka edzette erejét, rugékonyabbá tette elméjét. Főnt és alant munkálkodott egyaránt, hol szép szóval, hol fenyegetődzve, nem válogatva se személyt, se kifejezést, ha azt a haza java kívánta tőle, s becsületét, tervének józanságát megmen-tendő, nem riadt vissza az előidézendő botránytól sem. Csak ily elhatározott szilárd akarattal, jellemmel teheté azt, hogy a főherczeghez menvén, az ügy elbukása esetén provocálandó botrányra figyelmezteté, melyet, egész éjen át elkészített, kidolgozott separatum votummal akart előidézni. Hatályos föllépése következtében írhatta már másnap, november 4-ken: «Barátom — egészen köztünk — a hídban jobban állok megint. Ez éjjel votum separatumot dolgoztam ki, ha elbukik is a tárgy, becsületesem nem bukik — és a választmány — melyben több jó barátim — fél . . . mert mellettem a nagy pozsonyi község stb. A herczegnek mondtam: elbomolhat a dolog — de bolonddá nem tesz senki, lássa a világ, hogy nem vagyok mindennapi phantasta, ki sokat akar, de semmit sem bír. Lássa, hogy tervem józan volt, melyet segítség nélkül is

kiviszek, csak ne rontsanak. Vagy keresztül megyen a küldöttségen vagy skandalum lesz. Jó aztán három csata vagy négy, circulus, rendek, mágnások, kormány! szent Jézus!!»

Folytonos mérlegelése az ügyek állásának, a mágnások léha tétlensége, ha nem is egészen reménytelen, de nagyon sötét reflexiókra vezette Széchenyit. Az ügynek további fejlődése, kellőleg igazolta kifakadásait, mert gyakran, bármily közel volt is már teljes diadalához a lánczíd-ügynek, tunya egykedvősége a mágnásoknak, erélytelen viselkedésük, meg annyiszor visszavetette a győzelmet. S valóban teljesen átérezte Széchenyi, hogy bennök a hazafi-lelket föl kell ráznia, s oly megfeszített erővel munkálkodott, nyugalmat nem ismerve, mely testét lelkét egyaránt beteggé tette; s csak kötelesség-teljesítésének érzete tartá fönn benne azon kimondhatatlan nagy erőt és akaratot, melylyel ez ügyet védeni, elősegíteni s végre is győzelemre vinni tudta. Így írja elkéseredéssel november 4-kén keltezett levelében: «Ha Andrassy György ide jönne négy hétre, bizonyosan kivinnénk a hidat. Istenem! oly közel vagyunk a diadalhoz . . . és félek, igen félek, minden eldül. Sok másban is csodákat lehetne művelni! Károlyi György, tudja az ördög, hol van, csak felénk sem jő; Wesselényi nem csak magát ölte meg, de közben járása is halál. Mondhatom, lelkem beteg, egészségem is rossz e miatt. Nekem nincs időm; de írjon ön Andrassy-nak szívreható levelet, hogy maga magát vádolni fogja egykor, ha nem jő, most lehet jót tenni, néhány hónap után többé nem; lesz aztán idő pihenésre . . . ha nem is tettük meg kötelességünket.»

Daczára a Cziráky által kifejtett híd-ellenes izgatásnak, ez ügy előrehaladott állapotában elég jól állott; de a kemény tusa közben Széchenyi ellenfelei nemcsak kortesfogásokkal éltek terve megbuktatására, hanem, minthogy látták, hogy a határozott föllépéssel szemben egyenes úton czélt nem érhetek, oly eszelszövényekhez fordultak, melyek végre sem maradhattak Széchenyi előtt titokban; s ez által mintegy kényszerült terve kivételére oly eszközöket választani, melyekhez épen akkor folyamodott, midőn a lánczíd ügye aránylag meglehetősen jól állott. Tette ezt leginkább azért, hogy elbitesse elleni táborában kétségeskedését lehető diadalmán, s hogy csak becsületét óhajtja immár ez ügyben megmenteni. Cziráky

ugyan is, elegendő sikerrel agitált különösen Pesten a híd ellen, s Földváry által tekintélyes pártot szerzett szemben Széchenyivel; közvetlen célja levén ez által Széchenyit itt, és Pozsonytól távol tartani, hogy míg itt Széchenyi kísérletet teend az áramlatot elsínítani, azalatt Cziráky az országgyűlésen tért nyerhessen. Ámde Cziráky rosszul számított. Széchenyi belátta a cselszövény végét, Pozsonyból nem mozdult, Pesten meg híresztelteté, hogy a lánczhídat illetőleg már minden reményéről lemondott; ezalatt pedig lakásán, Pozsonyban, sűrűen tartotta a conferentiákat.

Az ügyek ez állásában írja november 4-ikén kelt egy másik levelében: «A híd tárgya itt jól áll most(!), de mindig, mindig felek. Ön e dolognál hallgasson, fejét csüggeszse, és ha épen kérdik, mondjon ilyest: Széchenyi már most maga is azt hiszi, nem lesz belőle sok, de becsülete körül aggódván, inkább csak azon igyekszik, megmutatni a világnak, nem benne és számadásaiban a hiba, de Pestnek és Pestet fölingerlők vakságában. Man muss die guten Leute einschlafen und glauben machen, der Sieg sei schon der ihre, denn sonst entwickeln sie immer mehr und mehr Kräfte. Nur Intrigue (mint Valero mondja). Tegnap conferentia nálam, harminczegy vármegye bizonyosan mellette, öt, hat hihető. De ez szorosán köztünk. Kivált Károlyi István nyomtatóra kellene hatni, tán Helmecey által — kit egyébiránt nem kell confidentiába tenni, valamint senkit sem, hogy Széchenyi már megadta magát . . . Földváryval ezek után mindig mérseklettel, mindég engedve? . . . nem lehet. Ő annyira megbicsakolta magát, hogy decenter szinte hátra nem lephet. Egyéb iránt minek tagadni, felekezete nagy, mely, ha mi győzünk, mind ellenünk. Legjobb volna vissza vonni magamat; vagy kivívják magok, s adja Isten, vagy saját hatásom nagyobb lesz, és akkor tán elfogjuk végezhetni, mi ellen most annyi akadály.»

Czirákyban régen fölismerhette szívós ellenségét s tudta, hogy minden alkalmat megragad tervei népszerűsítésére, s kivált ott nem mulasztja el, hol Széchenyit socialis reform-terveivel szemben, aristocraticus és tulzott aulisticus színben tüntetheti föl lefele, s mert ezt Széchenyi tudta, s ismerte azon áramlatot, mely őt épen az üresedésben levő koronaöri választásnál, mint legérdemesebbet sze-

melte ki: kérte a rendeket, hogy őt ne válaszsák meg, neki hivatal nem kell; de tette ezt azért is, mert Cziráky mindenfelé híresztelte, hogy a republicánus érzelmű Széchenyi, minő cselszövényeket űz egy kis titulusért. De e fogás nem hatott, mert Széchenyi nem fogadta el megválasztását azért is, hogy Cziráky ellenében a lánczhíd-ügynek biztosabb alapot teremtsen.

Széchenyinek nemcsak Cziráky pártjával, küzdenie kellett a tulzott követelésekkel is, melyek az ellenzék soraiból szélsőségeikkel gyakran megnehezíték az olyan győzelmeket is, minőket úgy az ellenzék, mint ő maga is óhajtott.

A koronaöri választás november 12-kén megtartatván, az napi kelettel írja: «Ma koronaör-választás volt. A Rendek engemet akartak. Bécsből mixtát rendeltek. Minekelőtte olvastatik a királyi leírás, fölszólamlik Kövér és engem nevez. Nagy zaj és éljen. Fölkelek én. Jól beszélek: Köszönöm, s nagyon örülök, kivált mert soha hivatal után nemcsak nem csúsztam másztam, de ez alkalommal is, fölhívom az itt, és itt nem levőket: tettem-e egy lépést, csak egy szót. Szóljon ki mer? Hagyjanak föl véle, esedezem. Mindég védem a hon jussait, a nemzet igazait, de viszont a fejedelmét is, ha kell véremmel. A koronaöri candidatio a fejedelemé, azért hadd olvassa az ítélőmester nyugalomban stb. stb. — Vivát. S később kiválasztják Szilasyt. Ha én nem szólok, nagy csata, nagy vita. Ich erscheine im passablen Licht. — A főherczeg mindjárt elhívát; igen-igen köszöni, — nagyon leköteleztem. — Cziráky ki, mint mondják, mindenütt terjeszté: was der (tudniillik én) Republikaner um einen Titel intriguirt etc. (Pedig egy szót sem vesztettem, de senkivel sem szóltam) utánam szalad a szálában — mert érzem, hogy vadász — végre megcsipett — és igen neveltséges contorsiákkal, könnyüekkel et Co. kezemet szorítá, s valamit mormolt; én hideg és ünnepeyes! — Talán most a hiddal könnyebben megy — — adná Isten. Holnap az elhatározó gyűlése a kiküldöttségnek.»

Ez időtől a lánczhíd ügye jelentékenyen javul, bár ha a harcztot Cziráky föl nem adta, s oly követ mozgatót, mi Széchenyiben meglepetést idézett elő. Komoly aggodalmai azonban megszüntek, noha leveleiben még a bekövetkező küzdelmeket kilátásba helyezi, s felelmének olykor-olykor helyet ad.

Nem számított ugyan is arra, hogy Károlyi György ellenezze a lánczhíd fölállítását, de a Cziráky Antal által előidezett pesti zavar Károlyit is magával ragadta. Így ír november 15-ikén: «Tegnap elvégeztük a híd-deputatio dolgát. Aczel és Sluha vadakat beszéltek, de meglehetősen eldőlt a dolog. Öt, hat nap után fölveszszük mixtában az országos küldöttség jelentését, s reményeim növekednek. Ez köztünk, még Cziráky et Co. jól meg fog vivni. Lépésről lépésre védelmezi a Sár-Várt! Az álló hidra igen jól szolgál az, hogy már a hajóhidat itt is kivették. Az okosabb rész igen-igen nevet azon szabadságon, mely rabbá teszi az embert, vagy úszásra kényszerít.»

Ismét november 20-ikán: «Károlyi György, azt hallom, igen pezderkedik az artikulus ellen. Itt nagyon nevetik Írjon fölöle nyíltan, mily benyomást teszen önre. Igaz, hogy a híd ellen dolgozik? Itt mindenütt azt hirdetik.» E híresztelés csakugyan nem volt alaptalan, mert fájdalmas hangon írja november 28-ikán: «Barátom, noha a főherczeg változó egészségben van, ma vegyes gyűlésben referálta a híd dolgát! Cziráky és Zichy (der so genannte rothe . . .) vad képeket mutattak. A hőmérő e tárgyban ismét egy kissé jobb . . . de Károlyi György és Lajos, Eszterházy M. ellene. Mennyire szomorít ez, nem gondolhatja.»

Mennyire szükséges volt jelenléte ott, hol a döntő körök az ügyre befolytak, mutatja az is, hogy míg Pozsonyban személyes befolyása által meglehetősen rendbe hozta a lánczhíd-ügyet, az alatt Bécsben, hol személyesen nem lehetett, az egy Eszterházyt kivéve, ellene voltak; mit a honfikeserűség hangján panaszol el november 30-ikán kelt soraiban: «Itt Bécsben csak Eszterházy M. szólott — mind a híd ellen! Átok fekszik honunkon! — Azért nem hagyok föl vele!»

A viszonyok alakulásának változásai természetesen különböző benyomásokat idéznek elő; s innen van az, hogy Széchenyi, ki minden alakulást, minden körülményt élesen megfigyelt, s a lelkére tett benyomásokat, naplójában vagy leveleiben papirosra vetette: a mit ma rózsaszinben látott, azt más nap sötétben ecsetelte; innen van az, hogy leveleiben a lánczhíd-ügy állására nézve is annyi fluktuációval találkozunk; melyek azonban határozott színnel még sem bírnak, mert látszólagos skepticismusának a remény élet veszi, s mu-

tatkozó optimismusát a rögtön kifejezett aggály lohasztja. — Így írja december 4-dikről «a híd inkább jól, mint rosszul áll — de minden perczen eldőlhét örökre. A híd iránti utolsó nyomtatványt ma küldi önnek Varga. Ha megjő, mutassa gróf Desewffy Aurélnak, de csak neki, senkinek sem szólni felőle.» Egy nappal később, december 5-ikén, értesíti Tasnert: «Tegnap a híd dolgába mentek. Holnap végzendik. Igen rosszul áll. Engemet akarnak büntetni. Már mindenre el vagyok készülve. Legjobb akaróm e tárgyban Nagy Pál. Ma megteszek mindent, mit csak tehetek. Cziráky et Co. dühösségig ellene. Talán holnap jobbra fordul.» Két nappal később, december 7-ikén, két levelet küld titkárjának, az egyikben írja: «Barátom, néhány óra alatt, alkalmasint el leszen döntve a budapesti híd a kerületben. Úgy látszik jól áll, de félek a non putaremtől. Legnagyobb ellensége Lamotte és Perényi, a tyú, tyú, tyú. Aczél némileg lekenyereztük.» Néhány órával később, a kerületi ülés után, ezt írja: «Barátom! Ma december 7-ikén 1835 a budapesti építendő hídnak tulajdona virtualiter átment, harminczöt vármegyei votummal, kilencz és a többi hallgató ellen az ország kezébe. Aczél mint St. Pál par la vita mellette!!! — Cziráky De még nem kürtölök diadalt. Marengó . . .! Ezt ön cum summa discretione közölje. Az én javaslatom pontonként fölvetetett, melyet Varga megküldött. Ma csak az első három pont végeztetett el — s pedig kedvezőleg, a többi holnaputánra maradt.»

A győzelem jogosult örömeivel vázolja december 10-kén kelt levelében, az e napon tartott kerületi ülés határozatait a híd tárgyában; részletezven annak menetét. Finom sarcasmussal jellemzi Hunkárt, Nagy B . . . t, Czirákyt, különösen pedig az országos küldöttség jegyzőjét. De mint előbb is, most sem engedi át magát a diadal mámorának, s mintegy éberségre inti önmagát a végső eredménynek kételye által. Ez érdekes levele így hangzik: «Ma elvégezték a híd dolgát a kerületi ülésekben. Mint mondtam, az én előadmányom 1-ső és 2-dik pontja fölkiáltással ment át, a 3-dik voxok többsége által. A 4-dik pont is átment voxolással de «az nem csak igazságos, de illő kárpótlást is nyer» — ez jött hozzá, a törvények értelmében — 5-dik, 6-dik pont fölkiáltással fogadtatott el, a 7-dik ellenben egészen kimaradt. 8-dik ismét cum acclama-

tioné! H.... úgy viselte magát, mint gaz vagy ostoba ember. Én az utolsót gondolom. Nagy B. igen okosan, mert egyetlen egy szót sem szólt. Minden ember azt hiszi nincs már ketség a dologban! Bécsből lejön Károlyi György és István. Eszterházy M. és Károly, mind mellettem. Legtöbbet dolgozott pro Aczel Antal! Cziráky legnevetségesebb rollét játszik. Er ist der Niemand, blast sich ungemein auf! Mi a hid iránti rományainkat illeti, az egész csomóból csak azt vettek ki, hogy az expropriationnak van-e helye és szüksége, mi, mint mondám, harminczhét vokssal favorabiliter eldölt, három absens, három nem szavazó és hét ellenes ellen! Minden egyebre csak az én előadmányom szolgált!! Egyeb iránt meg mindeg nem fujom mega diadalmi tárogatót, mert még több esatát kellett vívnunk, és megnyernünk. A hid országos küldöttsege dicő! jegyzőjével együtt! kezdi szégyenleni, hogy az en gyöngé szavacsám, melyet ő nem pártolt, annyi kedvezést talált az ország előtt. Ismét s ismét Allah kherim!»

A kerületi tülésekben azalatt siker biztosítá a rendeknek az országgyűlésen való hozzájárulását. De nem így a főrendekkel es Pest városánál. A főrendekkel azért nem, mert ott Szechenyi socialis es reformatori tevékenysége, aristocraticus hajlamait kétes világitásba helyezte; s a befolyással bíró Cziráky e kételyt mind inkább fokozta. Pest városával pedig a dunaparti magyar színház ügye s a lánczíd miatt is, kivált Havas actiója révén, oly feszült viszonyba jutott, mit ha egyelőre elsímitani, épen a lánczíd érdekeben, határozottan nem akart, indirecte még is oda irányozta működését már akkor is, hogy a lánczíd építésének biztosítása eseten, a szakadás közötté es Pest városa között megszűnjék. E viszonyok magyarázzák meg kétkedő kifejezéseit, melyekkel az ügy állását leveleiben hangsúlyozza. Ez magyarázza meg azon lepeket, melyeket a nádornál tett, s ki által a pestiek hangulatát Cziráky, Havas, Kolb es Seeber agitatioja elleneben a lánczíd-ügynek megnyerni vélte. Így ír deczember 13-ikán kelt leveleiben: «Itt igen furesán állnak a dolgok, minden lappang. Egy véletlen örömbe ringatand, vagy gyászba borit. A hid a Rendekkel meglehetősen, a főrendekkel rosszúl áll.» Deczember 15-iken ismét azt írja: «E pillanatban, reménylem, a hetvenötnek orra alább szállt már! mert a főherczeg által megijesztett Havasnak relatioja, gondolom, csak volt nemi hatással

Kolb és Seeberre. Ha nem, az sem árt. Itt semmit sem tudnak ezen új fogásról. Egyébiránt mindegy már most, mert a főrendek akár mikép teketóriáznak, igen hihető, megállnak a Rendek. Furesa volna, ha a 75 a 23-hoz hajlana. Még mindég el nem akarom adni a medvebőrt, még kezemben és körmeim közt nincs; de ha el is esem a tárgytúl, mind inkább kiviláglik lelkem előtt a justum ac tenacem. Azonban nem tagadom, sok bajba van, sok munkámban. Itt igen sokat mozgatok . . . senki sem sejdíti.» Deczember 19-ikén így ír: «Már magam is nyughatatlan vagyok megtudni, mi lesz a pesti polgárok véghatározata a híd iránt. Állásom a városhoz, valamint vármegyéhez — mit a *Jelenkornak* desavouirozása is bizonyít — fölötte kellemetlen. Rám nézve ugyan nem, mert mit bánom én, de bizonyosan a közügyre. De kiben a hiba? Ha engedek az elsőnek, valamint a másodiknak, und ich mich für sie complaisent bezeige, se híd, se dunaparti színház. Most pedig a híd meglehetősen áll. Ez szorosan köztünk, mert én úgy látszom a dologban, mintha messziről sem akarnék szót hallani fölöle. Már ha ez a kettő elsül, akkor mindent el fogok követni a megbékülés iránt, már sikerrel-e, az más kérdés; de hogy nem én vagyok oka a két háborúnak, azt mindenki mondani köteles, ki a dolgok fektét ismeri, és tudja mily önmegtágadással, s ki nem mondható türedelemmel viseltetem Földváry és Kolb iránt, de az ügyet föl nem áldozhattam.»

A szakadatlan munkát Széchenyi egészsége megcsinálta, s bár ha a lánczíd ügye már elég erős alapon nyugodott, munkaszünetet még sem engedett magának. Öntudatából szerzett újabb erőt testének, hogy a haza javára célzó alkotási terveit keresztül vibesse. Deczember 21-ről írja: «. . . . de még nem hagyom magamat át, a diadali nyugvásnak. Mindig félek. A hidat alkalmasint holnap veszik át az országos gyűlésben a Rendek. Úgy hiszem meglehetősen áll, de mindig félek. Sok a dolgom, rossz az egészségem, de érzem s ez bolddogít, hogy hiába a magyar kenyeret nem eszem!!!» Deczember 28-ikáról pedig így: «Tegnap a híd dolga a Rendeknél, úgy mint azt kerületi üléseikben elhatározták, tandem aliquando megállott!! Egy pillanatig legnagyobb veszélyben volt, huszonegy vármegye azt kívánta, a lucrum cessans ne vétessék a kisajátításnál tekintetbe.»

1835-dik év végéről még csak egy levelet írt Tasnernek

a lánczhíd ügyében, a melyben Cziráky elleni győzelmének hahotában ad kifejezést, s actiójának eredményeként fölemlíti a főherzegasszonyt is, ki Cziráky fontoskodásait szintén segített ellensúlyozni, de diadalörömet aggódó szavaival még ekkor is mérsekli. Ez érdekes levél december 27-ről keltezte, így szól: «A híd áll megint. But my Exertions kill me. — Cziráky holnap föl akarta venni. Hanny Keglevich, mint whiperonja 30 votumot összekorbácsolt neki, — de a főherczeg ma reggel eltiltá őt!! Gömöryt lefordta iszonyúan a herczegasszony! . . . Már belsőleg ha, ha, ha! de nem mutatom. Bécsbe minden jól el volt készülve, de . . . mindig félek, félek.»

Így végződött a lánczhíd történetének egy éve. Egy próbaév, mely a megmérkőzött erőket csak újabb küzdelemre edzette, mert a csata csak félig volt megnyerve. S bár ha Széchenyit hazafi-lelke e viadalban lépésről lépésre előbbre vitte, minden talpalatnyi tér, mit szívós kitartással, fárasztó munkával, szellemi hatalmával elfoglalt, heves, elkeseredett harcznak lett eredménye. A félig megvert ellenség újra köszörülte fegyverét, újabb csatára készült, hogy vesztett ügyet egy második végső harcban ismét lábra állítsa. Érezte ezt Széchenyi, s a legnagyobb vigyázattal alapítá meg hadi taktikáját, nehogy elbizakodva, tulbecsülje saját erejét; s becsmerelje a még mindég tekintelyes ellenfel actióját; nehogy a diadalmámor elaltassa hiveit, s ellenfelének a küzdelmet könnyítse.

A lánczhíd-ügy Pesten még mindig nem akart simúlni. Folytonos hullámban tartották Cziráky és Földváry; s a felbőszült elemeket oly szélsőségekre ragadta, melyek az országos rendek resolútiójával szemben szégyenletes foltkent maradt volna a pesti polgárság nevéen. A pesti polgárság ugyanis, a lánczhíd ügyében Szechenyivel szemben ellenseges állást foglalván el, Cziráky és Földváry maneuvere által: az országos rendek resolútiója kudarcz volt Pest városára; nehogy azonban ez az ellenes actio erejét megtörje, gondoskodtak az 1836-dik év elején egy oly tüntetésről, mely a főváros sympathiájának prægnaus kifejezést volt adandó Cziráky és Földváry irányában, a kiket éjjeli zenével akartak megtisztelni azon törekvésért, hogy Buda és Pest között lánczhíd ne legyen, melyen mindenkinek egyenlően kell vala

vámot fizetni. Széchenyi erről tudomást nyert, továbbá értesült a nádor is, kinek erről nyilatkozatát január 17-ikén kelt levelében így írja le: «Nem tudom mit fog Havas, Mérey es Seeber művelni. A herczeg ezeket nagyon rosszul veszi. Man sollte nicht glauben, dass man im XIX-ten Jahrhundert in Pesth einem Vornehmen eine Musik geben könnte, weil er hindert, dass der Adel zahle, und endlich eine Brücke zwischen Ofen und Pesth gebaut werde! Ennek okvetlen lesz reakciója. Egyebiránt jó, ezt okosan Dessewffyek által nevetségesíteni.»

Ezek fölmerültével, Széchenyi pesti elvtársai és barátai ellentüntetésre készültek, s ünnepélyeket, ebédeket szándékozván tiszteletére adni, erről öt titkára, Tasner Antal által, január 24-diki kelettel értesítettek. Széchenyi háttérbe szorítva önmagát, s a tüntetések által veszélyeztetve látván a lánczhid ügyét: minden ünnepélyesség, ebéd ellen komolyan tiltakozott, s kéri őket, hogy azt akkorra halaszthatják, ha majd az ügy befejezést nyer, mely csakugyan a megvalósulás felé haladt; s a döntő csatát megelőző napon, maga is teljes reménynek ad kifejezést. Fölötte érdekes ezen, január 26-ikán és 27-ikén kelt, egy lapra írt levele, melyben még leendő nősülését is említve, azt hazafiúi kötelességével hozza kapcsolatba, s utasítást ad, miként terjeszszék a hírt, a főrendeknél szerencsésen átment lánczhid tárgyában: «Barátom — írja titkárjának — a mai conferentia jól ütött ki. A főherczeg okos és erős volt. Holnap lesz a csata, tán csak megnyerjük azt. Én most már mindent reménylek. Mind ez szorosán köztünk. Irántam ne legyen semmi ünnep, ebéd, stb. szóval semmi. Es ist mein fester Wille, daran nicht Theil zu nehmen; — und ich gehe durch — vielleicht nach Gödöllő — wie neulich vor der Nachtmusik. Warum? Azt meg fogom mondani — kimondhatatlan kárt okoznék minmagunknak. Csak Dessewffy Aurélnak kell mondani. Sed quod differtur non aufertur. Nach geendigten Geschäften sehr gerne . . . — S ha el is jövök házasodni, s mikor, nem tudom még — csak néhány nap maradok, ide tüstént vissza terendő, mert most legény kell a gátra; és én nem azért házasodom, hogy henyeljek, hanem hogy sikeresebben szolgálhassam a hazát. Istenem, mily mulatságos comédia volt a ma reggeli! — Welche Gesichter, welche Contorsionen, als ob eine Büffelkuh um ihr Kalb käme! — Ma a főtáblán, tudniillik 27-iken.

szerencsésen elvégződött a híd dolga. Keresse föl Valerót, Appelt és Farkast, s egyenként olvassa ezt nekik: Heute ist die Brücken-Angelegenheit bei der oberen Tafel glücklich durchgegangen. Der Erzherzog hat sich wie ein Gott benommen! Er fand die Mittelstrasse, auf welcher die Brücke erreicht wird, alle Partheien zufriedengestellt sein werden, und nur die Aufwiegler allmählig entlarvt werden dürften. Der Erzherzog wird, was noch in Wien fehlen sollte, durchführen, und er machte diese ganze Sache zu der seinigen. Wir müssen ihm eben das was noch zu geschehen hat, nicht erschweren, und das können wir erreichen, wenn wir ruhig und discret sind. Kein Wort von Sieg, Vorwurf, keine Zusammenkünfte, keine Diner's und Gesundheiten. Bald wird es klar werden, dass der Erzherzog der Vater und Wohlthäter der beiden Städte, und der rechtlichen Einwohner dieser Städte ist, und dass ich nur als Werkzeug, treu, wiewohl ungeschickt genug diene. Senkinek nem kell kezébe adni vagy leírni engedni. Sie müssen es einzeln und im grössten Vertrauen anbringen. — Igen sok fordúl rajtam. Memoirokat irok Bécs számára, csiklandós út, de Isten táu csak el nem hágy, mert vonzódásom hozzá, mint a legfőbb jóhoz, kimondhatatlan. De testileg oda is vagyok — ez köztünk — tizen-negy napja se nem eszem, se nem alszom. Épen most volt tizennégy piócza vesémen, már nem tudtam segíteni magamon.»

Köztudomású dolog volt már ekkor, hogy Széchenyi házassalandó. Ellenesei, de kivált Cziráky, fölhasználták, a rövid időn kinálkozó alkalmat, a híd ügyét ismét össze bonyolítani; arra számítván, hogy Széchenyit mezes hetei majd elaltatják. A mit kívántak ellenesei, attól meg komolyan feltették párthívei. De csalódtak mindannyian. Műveletei nem percznyi fölhevülés szülemenyei voltak, de alaposan átgondolt cél és irány, melyeknek lüktető ere, tiszta hazafiságból eredő elvi meggyőződésben gyökeredzett. Meghatóan szép a keresetlen egyszerűséggel írt szeptember 29-iken keltezett levele, melyben ezt ecseteli: «A híd ing, ing ismét. Itt egy is más is egybe keveredik. Cziráky et Comp. nem hagy föl . . . hátrálatással, a legkülönösebb fogásokkal úgy látom koporsóig. Itt azt gondolják: most elmen házassodni, ott majd elalszik. s akkor mi itt munkálkodhatunk! Én azonban se nem me-

gyek, se el nem alszom, míg ez és más némi rendben nincsen. Bánffy és hasonló pedig: még ha már közel leszek is a sírhoz, szünet nélkül. Csak el ne hagyná mit kezdett . . . bizony mert már elveszti minden kedvét. — S így ítélnék, mert azt hiszik szenvedelmeim után cselekszem, noha nem úgy van, hanem elhatározott elveim után. Azok minden pillanatban változók, ezek még a túlvilágba is átlépnek. Egészségem bizony rossz, nem tudom elveszteni baloldali fájdalmimat.

Teljes bizalommal ügyének hasznos voltához, annak keresztül viteléhez mindig több és több reményt kötött. Meglátszik ez értesítésein. Mind a mellett távol az elbizakodástól, őrszemmel kíséri Cziráknak Pozsonyban, Földvárnak üzeneteit Pesten. Február 22-ről írja: «A generalis kisajátítás keresztül megy mindenütt, ma volt conferentia nálunk. Ha némi rossz emberek mindent egybe nem zavarnak, haza visszük hűsvétra. Mint a dolgok állanak, igen fél Dubraviczky, hogy a pesti február 29-diki gyűlésben Földvály et Comp. el fog rontani mindent, mit csak lehet . . . A főherczeg igen restelli e gyűlést, és ő is fog tenni, ne hogy confusiót tegyen Földvály. Dessewffynek is kellene tenni.»

Pártjának nézete a lánczhíd ügyének állásáról, épen most nem volt kecsegtető, s kivált tartottak Pestmegyétől. Ez azonban csak visszahatása volt azon előrelátó tartózkodásnak, melylyel Széchenyi mindenki irányában elt, ha reményeiről nyilatkozott, nehogy párthiveinek lanyhaságra, elle-neinek nagyobb erély kifejtésére okot szolgáltatson. De ő maga legkedvezőbb színben látta most a dolgokat. Jelzi ezt márczius 9-diki levelében: «Csodálatos emberek vagytok! Dessewffy azt írja Bécsbe valakinek: Ich bin voll Aerger, verlorene Schlachten etc. Én már megijedtem, mert részleteket nem írt. S mit találok? Semmit! Csak itt dőljön el jól a dolog — Pestmegye et Comp. nem nyom semmit! És ha itt nem dül el jól a dolog, fölséges reactiója lesz. Én egyébiránt diadalt látok mindezekben! A kisajátítás ellen semmi. A híd iránt kézzel fogható otrombaság, tudniillik, hogy küldöttségi tag részvényes ne lehessen.»

A kisajátítási propositió szerves kapcsolatban levén a lánczhíddal, a mennyiben amaz rosszul állott, veszélyeztetete emezt is. Cziráky most az expropriatio-javaslatot kezdé támadni, hogy megingassa a lánczhídat. A mágnások nagy része

távol van az országgyűléstől, Széchenyi ismét csak egyedül küzd és működik ez ügyben. Panaszos hangulattal írja márczius 12-ről kelt levelében: «Az expropriatio-törvény rosszul áll. Cziráky et Comp. pártolták látszólag, — most indirecte agvarkodnak ellene. Egészen össze-vissza zavarva. Deák makacs és Sinával vagy Rothschilddel nem törődik, pedig csak azokra is kell tekintet. A hid nagyon ing . . . és mozog. Magamra vagyok hagyva, de éjjel-nappal fánadok.»

Keserűséggel telt egyik legérdekesebb levele az, mit márczius 15-ikén intézett Tasnerhez ez ügyben, melyben a mágnások léhaságát általában a hazai közügyek iránt korholja; s utasítja titkárát, miként beszéljen Andrássy gróffal: buzgalomra, nagyobb érdeklődésre serkentendő. E fölötté érdekes levél így szól: «Barátom, a hid dolgát Cziráky et Comp. még mindig zavarja, az expropriatiói törvény alig ha nem esik hasra. Andrássy ellen elhidegült keblem. Ő csak ott szeret munkálni, hol ő első, s őt nevezik. Itt attól fel, nem állana előttem! Sok hiúság lappang ez alatt! Levelemre érzékenyen felelt, hogy kiki tudja legjobban hol, s mit tehet. Most Pesten van dolga, s aztán bányász-dolgait sürgetendi. Én röviden csak ennyit feleltem: Sok el fog pusztulni, de én hallgatok és tűrök! — Nem ártana, ha ön vele szólna egyszer, ganz von der Leber weg, — s ön tehetné — mert mit árt, ha önre neheztel is — ily formán: Wesselényi el . . . a balta nyelet, Eszterházy M. Bécsből ki nem megyen, ha csak egy órára volna is, Károlyi György chameleon lett. Nagysága pedig mindig in partibus — és így Széchenyit mind magára hagyják; Hand auf's Herz, nicht aus Stolz und Eitelkeit, um nicht hinter ihm zu gehen. Ő megint, mint annyiszor, maga egyedül áll a gáton. Pfiu, szegyenelje magát Nagysád! Hegyeit később is meg . . . borait később rendelheti; de jövő három hetet, honunk állodalmát és jövődjét tekintve, soha semmi nem hozza többé vissza. Az egész hon nezz Nagysádra. És követ is volt, de mióta a szoknyához szegődött, már nem látjuk soha; pedig most szinte lehet mondani, gazember azon mágnás, ki nincs itt! s ültesse kocsira s küldje ide. Prónay is jobban tenne ha itt lenne. Oh Isten, mennyi hiába való ember tapossa e földet! Mennyit lehetne most tenni! . . . Andrássynak meg azt is mondhatná: nézze nagysága gróf Széchenyit. Czenken 50,000 pengő árút épített az idén. Annyi évek után tandem

aliquandó ölelheti régi szerelmét, de iszonyú terheket vett magára. Pesten több dolga mint haja, se lakása, se száz mindenféleje, de az előtte semmi tekintet, ő Pozsonyból nem mozczan.»

Mind annak daczára, hogy Széchenyi majd nem egyedül állott és dolgozott a küzdtér előkészítésében, a kisajátítási törvény márczius 28-dikán mind a két házban keresztül ment, s ez a lánchíd ügyének is hasznára vált. De ez még april 9-dikén sem volt oly rendben, mint azt Széchenyi kívánta, mert Cziráky kitelhetőleg akadályozá. Így írja april 9-ről: «A híd még nincs rendben, ismét visszament a rendekhez, nem enged Cziráky egy hüvelyknyi előmenetelt sem, gáncs es akadály nélkül.» — Zavarta ez ügyet még Platthy is. Ennek eredménye ingadozást idézett elő, mi april 12-ig tart; ekkor azonban határozottan rossz helyzetbe jutott a híd ügye, mert az elnökséget a főherczeg Czirákynak átadta. De mert ez esély jobban veszélyezteté, annál inkább dolgozik Széchenyi, s bizva megedzett kitartásában, támaszkodva befolyására a főherczegnél, reményét föl nem adja, s fájdalmas kiáltással keresi az elzüllött mágnásokat. Egy kelet nélküli levelében írja: «A híd dolga ebül van megint, a főherczeg általánosán át adta az elnökséget Czirákynak. Ez, mint mondja, holnapután az érintettet fölveszi, s akkor bizonyosan hasra esik. Azért eltemetve a dolog azonban még nincs — mert állnak a rendek. Áll Buda, él magyar még! Ily pillanatban, hol Cziráky kezeiben van a hon, hol maradnak Prónay, Ráday stb.!?!» — Ugyancsak egy ezt követő levelében: «Barátom, ha ha ha! a híd dolga megint ebül áll. Cziráky és Pallavicini a dolgot egész dühösségig viszik . . . minden püspök mellettök, kivéven Pyrkert, ki úgy áll, mint a köszikla. Nyitravármegye egyenesen representál ő fölségéhez, hogy a hidat ne engedje. Mindez a Rendeket is zavarja, Bécsben pedig tudja mit látnak? non quod patet, sed quod latet. A Rendek azonban, mint most látszik, úgy állnak s fognak állni, mint a fal. Én nem esem kétségbe, de azt hiszem, híd ez alkalommal ugyancsak nem lesz, de kedves dolga marad a nemzetnek, és az anathema Czirákyn és Pallavicinin marad, vagy Bécsen. Nagy az Isten!»

Cziráky actiója a híd ügyében hullámokat vert. Erősen állott ugyan az alsóház, de a főrendeknél hézagot ütött Szé-

chenyi hívei között; s bárha keserű tapasztalatokra tanította a mágnások érdektelensége, bízott a főherceg jóakarátában, bízott még önmagában. Erre vonatkozólag írja april 14-dikén: «a híd bizony nem áll jól, és meglehet az is megbomlik. Cziráky és Pallavicini mindent elkövetnek megrontása végett. De mindig védelmezem. Most procrastinációra gondolnak. E tárgyban talán nem hágy a főherceg ismét sárban! — Látom mint örül Földváry és Kolb felekezet!! De ez se el nem szomorít, se el nem gyöngít. J'en ai vu bien d'autres!» Azonban az april 18-diki országos ülésben ismét javul az ügy. April 20-dikán reggel írt levelében nagy napot jelez, a döntő csata napját; délután azonban megtoldva sorait, értesít, hogy a harez más napra halasztatott. S bár ha nyugodt kedélyt rajzolt, de e sorokban látni izgatott állapotát, mi inkább bár mire vallott, mint esőndes megadásra. Reggel hét óraker ezeket írja: «a herceg tegnap nyolcz óraker jött vissza. Beniczky még nincs itt, ma nevezetes napunk lesz. A híd alig ha balra, talán jobbra. Nem vagyok egy cseppet is agitálva, de Tantalusi kínokat érzek! Gondolja ön. Ennyi munka s idő után, s most midőn előttünk a kikötő — — hajótörést szenvedni, s miért? egy ponty Cziráky farkesőválása miatt! Ma foit ce serait piquant!» — Ugyan az nap délután folytatja: «Nem vettük föl a hidat. Holnap leszen a végcsata. Tán csak még is megnyerjük. Én kézzel-lábbal dolgozom. Mind a három Károlyi Bécsben. Prónay és Andrassy ágyban. Ha ha ha.»

Másnap april 21-dikén a lánczhíd ügye a főrendeknél csakugyan fölvetettet; reggel írja: «Félóra múlva nálunk a hidat fölveszik. Andrassy nem jó, mert nyaka fáj, Perenyi Zsigmond mert orbánczos a pofája.» Délután két óraker ismét folytatja: «Most jövök az ülésből. A főherceg mesterségesen, de alkalmasint finaliter kivitte a dolgot!!! Cziráky dül-ful, en három szónál többet nem mondtam. Új és új gáncsoktól mindég tartok, mert Cziráky, ha lehet, még mindég megrontja, ha itt nem Bécsben. But now we are much neaser to victory. A főherceg igen-igen mellette! Sietve. Senkinek ne szóljon!»

A lánczhíd ügye mindinkább közeledett befejezéséhez. Megkísérté Cziráky az utolsó rohamot is. Pozsonyban és Bécsben egyaránt; s bár ha a főherceg jóakarátában bízott is Széchenyi, félre ismerhetetlen aggodalomnak ad kifejezést leveleiben, melyek által Tasnert az ügy állásáról értesíti; s

ha tudta is már, hogy többé az országgyűlésen Cziráky nem ronthat, de bécsi befolyásától nagyon tartott. Így írja april 23-dikán estve: «A híd ellenben túlhegyre van állítva. Noha megvan az egyezés a két tábla közt, még nem ment föl a representatio — nyolcz nap alatt mindenek vége. Igen-igen félek, de azért előre nem busulok, meggyőz végkép, a kaján-ság. A főherczeg és Reviczky őszintén mellette, de ezek sem tudnak csodákat tenni, kivált az időre nézve.» Másnap april 24-dikén, későn estve folytatja e levelét: «Szorosan köztünk, a híd-fölírás bepecsételve s fölküldve!!! Cziráky csaknem megböszül. A resolutiótól igen félek.» Nem volt azonban oka a legfelsőbb elhatározást aggodalommal várni, mert a nádor csakugyan szívéen viselte az ügyet, s a föliratot már april 2-dikán fölterjeszté. De Széchenyi még ekkor sem hitte a híd ügyének sikeres eldöntését, mert egyik levelében írja: «hidunkat igen-igen féltém, a napokban el lesz döntve sorsa. Éjjel-nappal dolgozom.»

A hazafi érzet, a kitartó erély, a fáradhatatlan szorgalom, melylyel Buda-Pest monumentalis műemlékének megalakításán dolgozott, melylyel egyszersmind egy elavult kiváltságos előjogot lerombolt: végre még is testesülést nyert. 1836-dik évi május 1-jén értesíti titkárát: «Barátom, hála az égnek, a híd meg van mentve!»

MAJLÁTH BÉLA.

KANT FŐMŰVÉNEK TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE ÉS HATÁSA. *)

Az emberi természet legnemesebb vonásainak egyike azon történeti tudat, mely hű emlékezetben tartja mind azoknak tetteit, kik önföláldozással küzdöttek az emberiség eszményi javaiért, szabadságért és igazságért. E tudat nem csupán a hősök és az államférfiak tetteinek biztosít örök létet hanem különösen a gondolkodó és a bűvár műveinek is, ki a tudományos gondolkodás és kutatás magányos ösvényein az igazságot kereste.

Az alkotó szellem művei is tettek, melyek nem tűnhetnek el nyom nélkül, hanem új alkotásra, nagy tettekre buzdítják még a távol jövő nemzedékeit. E művek azon eszméknek szervei, melyek az emberiséget szellemi küzdelmeiben es haladásában vezérlik. Az utókornak kötelessége, de egyszerűsmind öröndetes földadata is, azoknak emlékezetét megünnepelni, s a hála adóját leróni, melylyel az egész emberiség ama vezérszellemeknek tartozik.

E kötelesség teljesítésében az alkotó erővel bíró, nagyra törekvő nemzedékek fejtik ki a legnagyobb buzgalmat. Előrehaladó nemzedékek méltatják a legnagyobb készséggel azon szolgálatokat, melyeket az előbbi korszakok úttörő szellemei az emberiség haladásának tettek. E tenyre utal a Tacitus egyik találó megjegyzése a *Julius Agricola életrajzá*nak első fejezetében :

*) Ez ünnepi beszéd a budapesti királyi magyar tudomány egyetem dísztermében 1881 december 8-dikán a Kant főművének évszázados jubilauma alkalmából tartott Kant-ünnepélyen olvastatott föl.

«Adeo virtutes iisdem temporibus optime æstimantur, quibus facillime gignuntur.»

Ha örömmel ünnepeljük azon férfiaknak tetteit, kik a vallási és polgári szabadságot, a jogegyenlőséget, az állami lét önállóságát vívták ki, nem lehet kötelességünknek nem tekinteni azon tudományos vívmányok hálás méltánylását, melyeknek hatása kiterjed az emberiség összes magasabb szellemi törekvéseire. Ha tiszteletben tartjuk hazánk és nemzetünk jótevőit, bizonyára nem tagadhatjuk meg a hálát s a kegyeletet az egész emberiség jótevőitől sem, kik befolyást gyakoroltak a kulturnépek szellemi életére.

Valamint a kultúra alsó fokain álló népeknél a hősök kultusza fejezi ki a kiváló egyéniségek és tettek iránti kegyeletet; úgy a művelt nemzeteknél a nagy tettek és a maradandó érdemek kultusza, mely nem a neveket és a személyeket dicsőíti, hanem az eszméket és az elveket, melyeket azok a valóságba vezettek be. E kultusz buzdítja a törekvőket, bátorítja a kétkedőket és a csüggedőket, és vigasztalja mindazokat, kiket kortársaik együgyűsége, honfitársaik részvétlensége és csekélylése bánt.

E kultusz nem annyira a nagyravágyást, mint inkább a komoly önzetlen törekvést gerjeszti. Itt nem valamely heros egyéni vonásai lépnek előtérbe, hanem az eszmék és az elvek: nem a múltékony emberek ünnepeltetnek, hanem a maradandó szellemi vívmányok.

Nem rég ilyen vívmányt ünnepelt a tudományos világ. Mi is csatlakozni akartunk azon tudományos körökhöz, melyek rendületlenül művelik a tudományos vívmányok kultuszát, midőn a tudományos törekvések e színhelyén összegyűltünk, hogy Kant ama páratlan tudományos tettének századik évfordulóját ünnepeljük, mely fordulópontot jelez a tudományos gondolkodás fejlődésében.

Amaz ünnepélyes nyilatkozatok, melyekkel Németországban nem csupán a tudományos körök és intézetek, hanem az egész nemzet művelt körei mutatták be hálaáldozatukat Kant emlékezetének, európszerte visszhangra találtak azon népeknél, melyek szellemi törekvéseik által előmozdították a kultúra fejlődését, az emberi ész haladását. Mert a Kant tudományos tette nem egy nemzet irodalmában alkot korszakot, hanem a tudományok történetében.

Száz év előtt jelent meg először azon munka, melyben e tett teljesítve van, az újkor legkiválóbb gondolkodójának főműve, a *Kritik der reinen Vernunft*.

Tudományos tettről van szó, nem csupán irodalmi műről. Az irodalmi mű, mint olyan, sokat veszthet korszerű jelentőségéből és hatásából. A tett hatását az események nem tehetik semmivé.

Az új elvek, melyeket a lángész, az úttörő szellem a tudományos gondolkodásba vezet be, soha sem tűnnek el teljességgel, noha nem hatnak mindenkor egyféleképen; valamint a tünemények azon alaptényezői, melyeket a természet-tan anyagnak és erőnek nevez, alakilag módosulnak, de nem tűnnek el.

Mi nem a holt betűt ünnepeljük, melynek mulekony tekintélyét a haladó ész nem kíméli meg, hanem az élő szellemet, mely túléli a betűt, sőt a leghíresebb szerzők tekintélyét is, a szellemet, melynek hatása kiterjed a legtávolabb jövőbe.

Az új elvek fölfedezése és bevezetése a tudományos gondolkodásba, fölmérhetetlen horderővel bír, mivel hogy hatásuk nem szorítkozik az elméleti munkálkodás vagy a gyakorlati törekvések egyes rétegeire, hanem az emberiség egész szellemi életére terjed ki.

Kant munkájának jelentősége is főleg azon alapul, megsemmisíthetetlen hatását főleg arra vezethetni vissza, hogy abban nem egy tudományszak speciális problémái, nem csupán bizonyos tisztán philosophiai elvek, hanem az összes tudományok alapföltétei és alapelvei képezik a vizsgálat tárgyát, szóval hogy fölkarolja az összes tudományok életkérdését és közös ügyeit. E munka eddigi hatása sem szorítkozik a philosophiai szakirodalomra, hanem kiterjed a speciáltudományokban, nevezetesen a természettudományokban mutatkozó törekvésekre is.

De nemcsak a tudományos törekvések, hanem általán a modern társadalom műveltebb elemeinél uralkodó világnézetek is lépten nyomon árulják el az ama munkában foglalt tanok befolyását. Épen az jellemzi e munkát, az tünteti föl leginkább rendkívüli jelentőségét, hogy fundamentális gondolatmenete egyenest a közönséges és hagyományos világnézetek tökéletes átalakítására irányul.

A ki a philosophia történetét és különösen az újkor kiváló gondolkodóinak rendszereit, melyek a Kant tanait megelőztek, gondosan tanulmányozza, és e munka után a Kantnak már 1770-ben megjelent *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* című inaugurális értekezéséhez és továbbá a *Kritik der reinen Vernunft* első kiadásához fordul, az e dolgozatokban, de leginkább a nagy főmunkában egy merőben új, az előbbi rendszerek szellemével össze nem hasonlítható szellem lehelletét érzi.

Egy új korszak szelleme, egy új teremtői eszme vonul át e munkán, mely a tudományos gondolkodás és a közönséges világnézet átalakítására céloz.

Kant a *Kritik der reinen Vernunft* II-dik kiadásában arra utal, hogy matematika és természettudomány csak is egy váratlan forradalom, a gondolkodásmód gyökeres átalakulása következtében érték el a módszeres tudományos munkálkodás útját, a tudományos álláspontot. Ő a philosophiában is a tudományos álláspont fölfedezése által véget akar vetni a bizonytalan tapogatódzásnak. Ő meg van győződve, hogy neki sikerült olyan elvet fölfedeznie, mely hasonló forradalmat idézend elé a philosophiában és általán a tudományos gondolkodásban. Ez értelemben hasonlítja össze philosophiai fölfedezését a Copernicus astronomiai fölfedezésével.

Valamint a Copernicuse, úgy a Kant fölfedezése is, egyenest a régi fölfogások alapján kifejtett világnézet gyökeres átalakítását eredményezi. A Kant megindította tudományos forradalom pedig talán még nagyobb horderővel bír, mint a Copernicus fölfedezése, mivelhogy a Kant elmélete nem a földgömb astronomiai állását, hanem általán a megismerhető tárgyak összeségét, a természetet és a természet megismerésére törekvő észet helyezi egy merőben új, a tárgyak fölfogását teljességgel megváltoztatató szempont alá.

Copernicus azon álláspontot fedezte föl, melyből a tudományos astronomia az egi testeket tekinti. Kant azon szempontot jelölte ki, melyből a tudományos gondolkodás általán az összes tüneményeket fogja föl.

Copernicus a testvilág törvényeit nyomozta, Kant a szellemi élet, a megismerő ész törvényeit. A Kant fölfedezése szintűgy összeütközik ezredéves előítéletekkel, mint a Copernicuse. A naiv realismust, mely nem tud megszabadulni a

sensualisticus előteletektől, az érzéki csalódásokkal kapcsolatos értelmi csalódásokat igazítják el Copernicus és Kant egyaránt.

Valamint Copernicus a ptolemæusi rendszerrel és az általános előtélettel szemben azon állítást koczkatatja, hogy a nap mozgása a föld körül puszta látszat, míg a föld mozgása a nap körül a valóság; úgy Kant azon meggyökerezett fölfogással szemben, mely szerint értelmünk alkalmazkodnék a tárgyakhoz, azt igyekszik kimutatni, hogy ellenkezőleg, a tárgyaknak kell szervezetünkhöz alkalmazkodniok, ismerő működésünk mediumán átmenniök.

Copernicus kimutatja, hogy a föld nem középpontja vagy főtete, hanem csak igen kis része a világrendszernek, vagy a mint Herder mondja, csillag a csillagok között. Copernicus megsemmisíti a geocentricus fölfogást; de egyúttal lehetessé teszi és előkészíti a Kepler és Newton vizsgálatait is, az égi testek mozgási törvényeinek meghatározását.

Kant fölfedezése következtében az emberi észnek le kell mondania az absolut ismeretre való igényről, mivelhogy értelmünk mindenkor a tünemények megismerésére szorítkozik.

Kant volt az első, a ki döntő és meggyőző módon tudunkra hozta minden ismeretnek, minden tárgy fölfogásának függését szervezetünk subjectiv föltéteitől. Ő mutatja ki e subjectiv föltéteket, szemléletünk és gondolkodásunk azon formáit és törvényeit, melyek fölfogásunkat eleve meghatározzák, de egyúttal ismerőtelenségünket meghatárolják is. Ő mondja ki a megváltó szót, mely véget vet ama szüntelen és hiábavaló vitatkozásoknak, melyek a metaphysikát oly rossz hírbe ejtettek a biztos ismeretekre törekvő buvároknál.

Vizsgálatai azt eredményezik, hogy mi mindenkor és mindenütt csak tüneményeket ismerünk meg, nem pedig a tárgyak absolut lényegét vagy a tárgyakat magokban véve. E szerint senki sem ismerheti meg a tárgyakat úgy a mint azok esetleg magokban véve, azaz elválva ama subjectiv föltétektől, saját szemléletünk és gondolkodásunk törvényeitől, léteznek; hanem csak is úgy foghatjuk föl a tárgyakat, a mint azok szervezetünk törvényei szerint, észrevevésünk és gondolkodásunk mediumán át megjelennek vagy tudunkra jönnek.

Megismerésünk tárgyát mindenkor csak a szervezetünk

törvényei szerint fölfogott tárgyak, azaz a tünemények vagy jelenségek képezik. A tünemények világa a tapasztalati világ. Ennek határai jelzik ismeretünk határait. E határokon túl szemléleti és gondolkodási törvényeink szerint ismeretet egyáltalán nem érhetünk el.

A tünemények és az absolute létező tárgyak, a tapasztalati valóság és egy absolut lét, az «Erscheinung» és a «Ding an sich» megkülönböztetése az ismeret subjectiv tényezőinek kimutatása alapján: ez azon fölfedezés, mely által Kant a philosophia tudományos álláspontját és egyáltalán a tudományos gondolkodás álláspontját jelölte ki.

Már az elõbbi korszakok kiváló gondolkodói közt is voltak olyanok, a kik a tapasztalati világot tüneménynek, phænomenonnak tekintették. De csak Kant elemezte a tünemény tudományos fogalmát.

Tünemény alatt általában minden létezőt értünk, melynek nem absolut, hanem csak föltétes valósága van, mely csak saját értelmünk, fölfogásunk, tudatunk részére létezik.

Kant érdeme épen abban áll, hogy érzékiségünket, értelmünket, tudatunkat tanulmányozta és az ismeretnek subjectiv föltéteit mutatta ki. Ő utalt arra, hogy mindent csak tudatunk mediumán át ismerhetünk meg, hogy szervezetünk subjectiv föltéteitõl nem szabadulhatunk meg soha és semmiképen, hogy a tapasztalat tárgyai a *mi* tárgyaink és viszont a *mi* világunk a tapasztalati világ, hogy képzeteink, tudatunk körébõl egyáltalán nem léphetünk ki.

Kant egyfelõl a szemlélet és az érzéki észrehevés föltételeit, másfelõl a fogalmi ismeret föltételeit vizsgálta. Az elsõ vizsgálat eredménye az, hogy tér és idõ subjectiv föltételei vagy a priori formái a szemléletnek, szervezetünk szemléleti törvényei. A második vizsgálat azt eredményezi, hogy tapasztalatumk is bizonyos aprioristicus gondolkodásiformák alapján jön létre, melyeket Kant az értelem törzsfogalmainak tekint.

Ismeretünk tárgyai, Kant szerint, mindenkor e subjectiv föltételek, szemlélet- és gondolkodás-formák által határozók meg.

A Kant tanát az ismeret aprioristicus föltételeirõl épen nem vethetni össze a benszülött eszmékrõl szóló tannal. A Kant tana szerint az ismeret aprioristicus formái kizárólagosan csak tapasztalati tárgyakra alkalmazhatók, a míg

a benszülött eszmék épen a tapasztalatontúli eszmények tanúbizonyságainak tartattak.

A Kant tana szerint nem az egyes tér- és idő-képzetek vannak a priori adva, hanem azon törvények előznek meg minden tapasztalatot, melyek szerint képzeleteinket alkotjuk. A tapasztalat maga csupán e törvények alapján jön létre. E törvények, mint a tapasztalat föltételei, szükségképen megelőzik azt. Szemléletünk és gondolkodásunk aprioristicus (vagy minden tapasztalást megelőző) formái szervezetünk törvényeihez tartoznak. A tapasztalást mindenkor szükségképen megelőzik az érzés, a szemlélet és a gondolkodás törvényei és az ezeknek megfelelő általános szemlélet- és gondolkodásformák.

Szóval, a szemléletek, képzetek, fogalmak alkotása mindenek előtt nem külső tényezőktől, hanem az értelem természeti törvényeitől, a subjectum szervezetétől függ. Valamint az érzés, az egyes érzéki észrebevés az érzékszervek minőségétől, úgy minden ismeret a subjectumnak (tehát in specie a gondolkodó embernek) szervezetétől függ.

* * *

Valamint Copernicus az astronomiában, úgy Kant a philosophiában egy merőben új kiinduló pontot és álláspontot fedez föl. Kant egyúttal kiméri a philosophia tudományos hatáskörét és azon anthropologiai álláspontra utalja a gondolkodókat, mely a tudományos philosophia önállóságát es haladását lehetővé teszi. Ez anthropologiai álláspont elérése is a *Kritik der reinen Vernunft* hatásának tekinthető.

Copernicus fölfedezését tudományos forradalomnak neveztek, mely megsemmisíté a hagyományos astronomiai rendszert és a régi világnézetet egyaránt, mely lehetővé tette az újkor nagyszerű tudományos vívmányait, Galilei, Keppler. Newton tanait.

Kant fölfedezése is forradalomnak nevezhető, mert megsemmisíti a hagyományos fölfogásokat, de reformationak is, a mennyiben az ismeret-theoria elvei alapján reformálta a philosophiát és a tudományos gondolkodást egyaránt.

A criticismus, mint a Kant munkájának veleje és főeredménye, hasonlóképen új korszakot nyit meg a philosophiában és általán a tudományos gondolkodásban, mint a reformáció a

kulturnépek vallásos és társadalmi életében, mint a francia forradalom az európai continens népeinek politikai életében.

Míg a reformáció a lelkiismeret-szabadság elvét, a francia forradalom (nem annyira első túlesapongásaiban mint későbbi következményeiben) a politikai szabadság elvét, a Kant elmélete a tudomány szabadságának elvét emelte érvényre.

Habár a szabad vizsgálat szelleme már a reformáció korszakában ébredez, a vallási vitatkozások és küzdelmek közepett egyelőre nem győzedelmeskedett teljesen. Az egyes felekezetek akkorában még nem szabadultak meg és mint olyanok nem szabadulhattak meg tökéletesen ama dogmatikai tendenciától, mely előbb-utóbb elnyomni törekszik a szabad vizsgálat szellemét. E szellem végleges győzelmében kiváló része van a Kant ismerettanának.

A szabad vizsgálat elve nem azonos a lelkiismeret-szabadság elvével. De a lelkiismeret-szabadság az éltető levegő, melyben a vizsgálat szabadsága fejlődik.

A kriticismus a tudományos gondolkodást nem csupán bizonyos hitvallási dogmák főhatalmától, hanem általán mindennemű dogmatikai elemektől, nevezetesen a metaphysikai dogmatismustól is, akarja megszabadítani.

Ez jellemzi azon tudományos reformáció korszakát, mely méltán viselendi a Kant nevét az emberi művelődés és a tudományos gondolkodás történetében, mert ő mint vezért vett részt az emberiség hosszas szabadságharczában, melynek három nagy vívmányát élvezzük mainap: a lelkiismeret-szabadságot, a polgári szabadságot és a tudomány szabadságát.

Kant a tudományos gondolkodásból kiküszöbölte a dogmatismust, a theologiai és a metaphysikai dogmatismust egyaránt. Ez által biztosította a tudomány önállóságát és függetlenségét, de egyúttal kijelölte a hit jellemét és hatáskörét is.

Azért epen nem ellenkezik a Kant tanának szellemével a más alkalommal kockáztatott állítás, hogy a tudomány szabadsága involválja a hit szabadságát is, hogy az egyik hatásköre teljességgel különbözik a másiktól, hogy az egyik a kedély szükségét, a másik a megismerési ösztönt elégíti ki.

Kant vizsgálatának legfontosabb eredményét az ismeret feltételeinek és határainak kijelölése képezi. Ezekkel jelezvük

a tudomány általános kriteriumai is. — E föladatot Kant az ismeret-theóriában oldja meg.

Épen a *Kritik der reinen Vernunft* fundamentális gondolatmenetét képező ismeret-theoria azon tudományos tett, melyre a Kant tanainak rendkívüli horderejét és hatását visszavezethetni.

Azon befolyás, melyet e mű gondolatmenete egy századon át a tudományos gondolkodásra gyakorolt, csaknem páratlan a tudományok történetében és annál nevezetesebb, mint hogy a munka közvetlen hatása épen nem mozdította elő az alapeszme győzelmét. A Kant tana megindította tudományos mozgalom épen az utolsó évtizedekben öltött olyan mérvet, hogy a criticismus elveinek végleges győzedelmét a legújabb æra vívmányának tekinthetjük.

Kant orthodox követői és tanának első hirdetői majd, a philosophi saját szándékára hivatkozva, ethikájának tulajdoníták a legnagyobb jelentőségét, majd a betű szolgálai fölfogásában akadtak meg, a betű kultusza által elnyomták a kritikai szellemet. Mindezek nem mozdították elő, sőt épenséggel hátráltatták a kritikai elv melyebb hatását a philosophia és a speciáltudományok munkálataira.

Kant azon utódai pedig, kik az örökséget cum beneficio inventarii vették át, nem voltak hivatva a Kant szellemében működni, hanem inkább elferdíteni és hamisítani tanának legfontosabb és legtermékenyebb elveit. Ezek mindenekelőtt eredetibbnél eredetibb új rendszereket akartak alapítani, mitsem gondolva azon korlátokkal, melyeket Kant, az ismeret föltételeinek vizsgálata alapján, a tudományos törekvésnek szabott.

Ez epigónok a metaphysikai hyperspeculáció arany korszakát vélték megújíthatni. Mindent elkövettek, hogy a philosophiában újra meghonosítsák a dogmatismust és közvetve semmivé tegyék a Kant munkálkodásának legfontosabb végeredményét. Az engedékeny tanítványokat a dogmatikai állásponthoz vezették vissza.

Mindazonáltal nagyszerű merészseggel construált metaphysikai rendszereiknek nem sikerült ama kritikai szellem hatását a tudományos gondolkodásra és a philosophia fejlődésére tartósan megakadályozniok. Bármennyire elhagadták a mélyelmű speculációk varázsa által azon törekvő nemzedeket.

mely a Kant tanainak közvetlen hatása alatt lelkesedéssel merült a philosophok tanaiba és élénk érdekekkel követte a philosophiai eszmék fejlődését; bármennyire hatottak ama nagy tehetségű német gondolkodók, Fichte, Schelling, Hegel, később Herbart és a legújabb időben Schopenhauer is az új nemzedék szellemi fejlődésére; az előbbieknél nagyobb lángelműséggel mint tudományos pontossággal construált rendszerei, az utóbbiaknak metaphysikai dogmái nem akadályozhatták meg a kritikai szellem újrászületését.

A dogmatismus amaz újabb szüleményei nem egyeztek meg azon tudományos szellemmel, melynek a legújabb korszak törekvéseinek fontos tudományos eredményeit köszönjük. E tudományos szellem, melynek ápolása és terjesztése körül első sorban századunk természetbúvárai kiváló érdemeket szereztek, benső viszonyban áll a Kant tanának szelleméhez.

A metaphysikai hyperspeculáció rövid életű diadalait a tudományos kutatás maradandó eredményei követték. A merész és fesztelen speculáció korszaka után az óvatos és módszeres tudományos munkálkodás, az exact vizsgálatok ærája következett.

A fesztelen speculáció terméketlensége, hiábavalósága egyfelől, a tudományos kutatás positiv eredményei másfelől mindinkább elidegenítették a tudományok művelőit a philosophiától és divatba hozták a «tudományok tudományának» ignorálását és megvetését.

Épen ezen philosophia-ellenes korszakban léptek föl a philosophia elfogulatlan és hatalmas védői.

Nagy érdemű természetbúvárok figyelmeztettek kortársainkat arra, hogy a tudományos alapon művelt és fejlesztett philosophiát épen nem nélkülözhetjük, hogy a philosophiának kiváló befolyása van a tudományok haladására és általán az emberiség szellemi fejlődésére. Kiváló természetbúvárok, kik az emberi észnek feledhetetlen szolgálatokat tettek, a Kant tudományos érdemeit emelték érvényre és azokhoz csatlakoztak, kik azon meggyőződést fejezték ki, hogy vissza kell térni Kanthoz, és hogy az általa csak részben megoldott föladatokat megfejtését korszakunk tudományos eszközeivel kell véghez vinni.

A *Kritik der reinen Vernunft* közvetlen hatása semmiképen sem felelt meg az új elv jelentőségének. Ezen csak

az ütközik meg, a ki nem veszi figyelembe azon óriási távolságot, mely a közönséges embert a lángészről, a fölfedező geniusról elválasztja. Schopenhauer találóan mondja, hogy az ismeret, melyet a lángeszű gondolkodó egy rövid élet folyamában a világból és az életből merített, nem válhatik rögtön az emberiség tulajdonává, mivelhogy ennek még az elfogadásra sincsen annyi ereje, mint annak az adásra.

Valóban nem csodálatos dolog, hogy az új elvnek, melyet a lángész a valóságba vezet be, mindenekelőtt számtalan tévmagyarázatokon és elferdítésekkel kell átmennie, minek előtte egy új elfogulatlan nemzedék birtokába vehetné azt.

A ki tekintetbe veszi azon elferdítéseket és változásokat, melyeket a Kantnak elvei a legújabb metaphysikai rendszerekben szenvedtek, és azután korszakunk tudományos vívmányaiban és világnézeteiben azon elvek hatását fedezi föl, az nem vonandja kétségbe a kritikai szellemnek győzedelmét.

Úgy látszik már is beteljesedik a Schopenhauer jövőlése: «So wird auch von Kant's Lehre allererst durch die Zeit die ganze Kraft und Wichtigkeit offenbar werden, wann einst der Zeitgeist selbst, durch den Einfluss jener Lehre nach und nach umgestaltet, im Wichtigsten und Innersten verändert, von der Gewalt jenes Riesengeistes lebendiges Zeugniß ablegen wird».

Az utolsó évtizedekben láttuk ez átalakulásnak felismerhetetlen jeleit. Kiváló természetbúvárok nem egyszer utaltak a természettudományi elvek és a kutatási eredmények tökéletes megegyezésére a Kant elveivel és elméleteivel.

Valóban Kant az a philosoph, a ki tanai által az egyes tudományokra és különösen a természettudományokra a legmélyebb hatást gyakorolta. Szükséges-e mainap még arra utalni, hogy Kant nem csupán korszakalkotó philosoph, hanem kiváló természetbúvár is volt? Nem itt keresendő-e rendkívüli jelentőségének egyik főoka?

Emlitenünk kell-e ama már 1755-ben megjelent *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* című munkát, mely magában véve maradandó helyet biztosít a Kant nevének a természettudományok történetében? Az e munkában kifejtett elmélet, mely a Kant-Laplace-fele hypothesis neve alatt ismeretes, nem szorul a magasztaló szónoklatra.

Vagy az ismerettheoria azon elveire utaljunk-e, melyek

teljességgel megegyeznek a későbbi érzékphysiologiai vizsgálatok eredményeivel? Vagy azon fejlődési elméletre, melylyel Kant a Ch. Darwin tanait anticipálta?

Nem csodálatos dolog, hogy természetbúvárok utaltak a Kant tanaira épen akkor, mikor a természettudományok oly hatalmas lendületet vettek, mikor azon kutató szellemek, melyeket a kitalálásra és a kényelmes constructióra szorítókozó «természetphilosophia» nem elégitett ki, az exact természettudomány megalapítóinak példáját követve, a természetvizsgálat biztos útjain haladtak. Ezeknél a speculáció helyébe lépett a kutatás, a metaphysikai elv helyébe a tények kapcsolatának megállapítása, a dogmaticus föltevesek helyébe a bizonyítás. •E törekvések nem értek össze az újabb metaphysikai rendszerek dogmáival, de tökéletesen megfeleltek a kritikai philosophia szellemének.

Kant ugyanazon irányban jelölte ki a tudomány útjait, midőn a tapasztalati kutatás, az inductió, az exact calcul jelentőségét hangsúlyozta. De ő nemesak hangsúlyozta a helyes elveket, mint Bacon F., hanem helyesen is alkalmazta azokat.

Azért utalhattak gondolkodó búvárok arra, hogy a természettudományok épen nem tagadhatják a Kant kritikai szellemének befolyását, hogy e szellem további hatása a haladást előmozdithatja.

Azóta a philosophiai érdekeltség mindinkább Kant felé fordult. A philosophia kiváló történetírói Kantot egy új korszakot inauguráló, úttörő szellemnek, a criticismus megalapítását a philosophia fejlődéstörténete legfontosabb fordulópontjának nevezik. A Kant philosophiája terjedelmes vizsgálatok tárgyát képezi. Mély hatásáról tanúskodik azon külön irodalom is, melyet találóan Kant-philológiának neveztek el; valamint azon tény is, hogy az újabb philosophiai munkák igen nagy része az ismeretheoria tárgyaira vonatkozik. Az ismerettan terjedelmes irodalma jelentékeny, de nem egyetlen fokmérője a Kant befolyásának a philosophia fejlődésére.

E befolyás kiterjed a philosophiai munkálkodás többi rétegeire is. Csaknem mindenki, a ki a fundamentális föladaatok megoldására vállalkozik, szükségesnek tartja, mindenkéltől azon elvek iránt tisztába jöni, melyek a Kant elméleté-

nek alapjait képezik. Ezt néha még olyanok is teszik, a kik a Kant nevére nem hivatkoznak.

Az úttörő szellem hatását azok is érzik, a kik e hatás forrását nem ismerik, azok is, a kikre az csak közvetve és kerülőkön gyakorolt befolyást.

E nagyszerű hatást főleg a Kant elméleti philosophiája és különösen a *Kritik der reinen Vernunft* gondolatmenete gyakorolta.

Igaz, hogy Kant maga munkálkodását csak az ethika megalapítása által vélte befejezhetni. Sőt orthodox utódai, a mester szándékára hivatkozva, épen ethikai tanainak vindikálták az első helyet. Igaz, hogy a Kant ethikai tanainak hatása jóval megelőzte az ismerettheoria mélyebb hatását.

Azonbán az újabb vizsgálatok épen az ismerettheoria korszakalkotó jelentőségének elismerését és azon meggyőződést eredményezték, hogy a *Kritik der reinen Vernunft* gondolatmenetében előforduló alapelvek fölfedezése azon tudományos tett, melyen a Kant legeredetibb érdeme alapúl, és melyre főleg tanainak nagyszerű hatását vezethetni vissza.

Az ismerettheoria azon tudományos tett, mely által Kant új utat tört a philosophiának. Ez képezi azon kiinduló pontot, melyhez mindazoknak vissza kell térniök, a kik a philosophiai alapproblemák megoldására vállalkoznak.

Kant philosophiája a tudományos philosophia fejlődésének kiinduló pontját képezi. A Kant tanait kell tanulmányoznunk, ha a philosophia legújabb fejlődési menetét megérteni és a jelen korszak philosophiai törekvéseit helyesen meg akarjuk ítélni.

E tanhoz kell visszatérnünk, ha a philosophiai gondolkodás legfontosabb vívmányait nem akarjuk kockáztatni; mert Kant szabadította meg a philosophiát a dogmatismustól, ő mutatta ki azon tudományos alapot, melyen a philosophia tudományos értékű eredményeket érhet el.

Azonban e visszatérés csak azt jelentheti, hogy a Kant elveit és eredményeit újonnan elfogulatlanul vizsgáljuk, hogy terjedelmesebb tudományos tapasztalatunk, az újabb felfedezések és vizsgálati eredmények alapján kiegészítsük azokat, a mennyiben hiányosak, és eligazítsuk, a mennyiben tévedésen alapúlnak.

Az újabb vizsgálatok kimutatták, hogy Kant is tul-

lépte a határokat, melyeket ő maga jelölt ki, hogy ő is vizsgálta azon tévedésekbe, melyeket ő maga kiküszöbölt a tudományos gondolkodásból. De e nem tudományos indokokból eredő aberratiók, melyeknek Kant egy különös, a tudományos megismeréstől elválasztott réteget szemelt ki (a gyakorlati ész postulatumait), mitsem változtatnak a helyes elvek és az elméleti vagy tudományos érvek abszolút jelentőségén.

Bizonyára nem tekinthetjük a tudományos munkálkodás föladatának a Kant tanának betűjéhez való ragaszkodást, a holt betű kultuszát. Az igazságszeretet nem engedi meg, hogy behúnyt szemekkel ismerjük el azon tan hibátlanságát, vagy hogy az igazság canonának tekintsük azt. Sőt ellenkezőleg a Kant szellemében kell új vizsgálatot kezdenünk, tanainban igazságot és tévedést lelkiismeretesen megkülönböztetnünk.

A dogmaticus hiszékenység ama jelszava: «Jurare in verba magistri», határozottan ellenkezik a Kant kritikai szellemével.

Kötelességünket csak azon esetre fogjuk teljesíteni, ha a tudományos kutatás eddigi eredményeinek alapján igyekszünk a Kant tanát eligazítani s kiegészíteni és tévedései kiküszöbölése után a philosophiát az ő szellemében fejleszteni.

Nem azért tiszteljük őt, mert föltehetnők róla, hogy az igazságért való küzdelemben kimondotta az utolsó szót; hanem azért, mert kijelölte azon irányt, melyben a philosophiát tudományos alapon fejleszthetjük, mert ezredéves tévedéseket küszöbölt ki a tudományos gondolkodásból. E vívmányt a megismerés föltételeiről és határaitól szóló tanának, az ismerettheoriának köszönjük.

Az ismerettheoria azon merőben új és korszakalkotó vállalat, mely a Kant tanát megkülönbözteti az előbbi philosophok rendszereitől, mely az összes tudományok általános methodologiai alapelveit állapítja meg és ennélfogva mély befolyást gyakorol a tudományos gondolkodásra.

Kant valóban új philosophiát alapított, új elvet vezetett be a tudományos gondolkodásba. Ő nem újított meg valamely régi philosophiai tant, nem dolgozta ki egy régente uralkodó világnézet új kiadását.

A Kant philosophiáját rendkívüli távol választja el az

előbbi philosophok rendszereitől. Bármely rokon vonásokat és analogiákat fedeztek föl a philosophia történetirői a Kantnak és az előbbi philosophok tanai között, az ellentét mindig jelentékenyebb a hasonlóságnál.

A különböző, sőt gyakran egymással homlokegyenest ellenkező metaphysikai rendszereket a Kant kritikai főműkájával szemben egy kategóriában foglalhatni össze, mint a dogmatismus különböző fajait és irányzatait.

A képzeteink eredetének és objectiv értékének vagy igazságának megismerésére törekedtek az újkor kiváló gondolkodói már Kant előtt is. Azonban a két problema alapos megoldását csak Kant kísértette meg. Amazok képzeteinket egyoldalúan majd a tapasztalásra, majd az értelem természetere és önmunkálkodására vezették vissza. Kant kimutatja, hogy egyetlen képzetünk sincsen, mely csupán az egyik forrásból eredne, hogy minden képzetben mind a két elem egyesül. Fölteszi ugyan is, hogy minden képzet anyagát az érzések, formáját pedig saját értelmünk törvényei alkotják, hogy az értelem természeti törvényei szerint szemléleteket és fogalmakat képez az érzések anyagából.

Kant tehát mintegy egy magasabb egységben kiegyenliti az egyoldalú empirismus és az egyoldalú rationalismus felfszegéseit.

Jóllehet nem fölösleges, egy érdekes mozzanatra utalni, melyet a criticismus bírálói a legújabb időben néha nem vettek figyelembe. A Kant elmélete szerint ama empiristicus elem is, mely a képzetalkotásban részt vesz, az érzés, nem a szószerinti értelemben vett külvilághoz, hanem a megismerő subjectumnak, a gondolkodó embernek határozmányaihoz tartozik.

A tudományos psychologia a Kant ismerettani fölfogását az érzésekre is kiterjeszti.

Az érzések nem pusztá folytatásai vagy egynemű hatásai a külső mozgásoknak, hanem psychikai processusok, a tudat belső primär tényei, egy szóval nemesak mozgási tünemények, hanem tudati állapotok. Az érzék-physiologiai vizsgálatok azt eredményezték, hogy az érzések, nevezetesen az érzeki észrevevések, nem kívülről reánk ható tárgyak minősége által, hanem az illető érzeki szervek minősége által vannak determinálva, hogy ugyanazon ingert különfélekép érezzük, ha

különböző érzésekre hat, hogy különböző ingereket egyféleképp érezzük, ha egy és ugyanazon érzékre hatnak.

Egy szóval az érzés minősége soha sem valamely külső tárgy minősége, hanem mindenkor az érző subjectum szervezetének minőségétől függ.

Minden ideg bármely ingerre mindenkor ugyanazon nemű érzésekkel válaszol. Nem a külvilág, hanem érzékszerveink minősége határozza meg az érzések különböző minőségét. Ezt nevezte Müller J. az érzékek sajátos energiájának (*die specifischen Energieen der Sinne*).

A tudat primitív tényei *toto genere* különböznek a legcomplicáltabb mozgási tüneményektől. Ha az idegphysiologia az idegekben előforduló processusok legkisebb részleteit kimutatná, a legcomplicáltabb physiologiai processus és a legelembb tudati állapot, az érzés között még olyan távol lesz, melyet a physiologia nem hidalhat át. Erre nézve mondja Du Bois-Reymond, hogy az óvatos természetbúvár a tudat primitív tényeivel szemben kénytelen meggyőződését egy szóban összefoglalni: *Ignorabimus!*

* * *

A kriticizmus szelleme teljességgel ellenkezik a dogmatizmus minden fájával. Azon nagy távol, mely e két gondolkodásmódot egymástól elválasztja, lehetővé teszi a philosophia történetének fölosztását két főrészsre. Az egyik rész a dogmatizmus, a másik a kriticizmus fejlődését tárgyalná, nem csupán *chronologice*, hanem *synchronistice* is.

A dogmatizmus még nem szüntette meg nagyravágó kísérleteit. Sőt az exoterikus philosophiai irodalom legújabb és legnépszerűbb jelenségei a legmerészebb dogmatizmus meghonosítását kísértik meg, mitsem törődve a Kant tettével és a tudományos philosophiai vizsgálatokkal.

A dogmatikai philosophia előre fölteszi az ismeretet, mint tényt. A kriticizmus épen e tényt vizsgálja, tehát épen azzal a tárggyal foglalkozik, melyet minden speciáltudomány is föltesz, de nem vizsgál meg. A dogmatikai philosophia az összes tárgyakat, a kriticizmus az ismeretet akarja vizsgálni.

A *Kritik der reinen Vernunft* fő érdeme az ismeretheoria alapelveinek kifejtése. Az ismerettan nem csupán a philosophia

alapja, hanem azon tudomány, mely az összes tudományok methodologiai alapelveit fejt ki, alaptudomány.

Az újkori philosophia kiváló történetirői nem alaptalanul utalnak arra, hogy az ismerettheoria egyes kérdéseinek fejtegetése jellemzi a legjelentékenyebb újkori philosophok műveit, Bacontól Kantig.

Az újkori philosophia vezérszellemei mindinkább az ismerettheoria problémáinak szentelik legbuzgóbb munkálkodásukat. Azonban az alapproblema megoldását Kant kíséri meg legelőször. Ő az ismerettheoria föladatát, melynek részleteit az előbbi gondolkodók is tárgyalták, egész terjedelmében fogja föl. Kimutatja annak jelentőségét és új elve segítségével megfejtését is foganatosítja.

Bacon és Descartes óta a kiváló gondolkodók egész sora ez eredményhez közeledik, de egyik sem éri el, mivelhogy egyik sem fedezi föl a helyes szempontot. Kant mutat a ki, hogy az ismeret mint tény vagy epen nem magyarázható, vagy csak olyan föltételekből és tényezőkből, melyek magokban véve még nem eredményeznek ismeretet, de szükségképen megelőznek minden concret ismeretet.

E transcendental szempont fölfedezése következtében vált el Kant véglegesen a hagyományos philosophiai tanoktól, a dogmatikai rendszerektől. E fölfedezés emelte az átlephetetlen válaszfalt a dogmatismus és a criticismus között. Ezzel a *Kritik der reinen Vernunft* egyik főeredménye függ össze: a tudományos ismeret vagy a tudás fogalmának meghatározása azon kritikai idealismus alapján, mely a metaphysikai dogmatismust kiszorítja a tudományos gondolkodásból.

A tér és időbeli viszonyokban okszerűen kapcsolatos tünemények vizsgálata, a tünemények kapcsolatának kimutatása, az immanens okok kipuhatólása képezi ez elmelet szerint a tudományos ismeret tárgyát. Azon régiókhoz, melyekben a metaphysikai speculáció a tárgyak absolut lenyegét, ösokát, szerveinkkel föl nem fogható vagy transcendens valóságát keresi, általán nem fér tudományos kutatás és gondolkodás. Ezzel jelezvük tudásunk átlephetetlen határai.

E határookra utal a *Kritik der reinen Vernunft* ama sajátjáságos centralfogalma, melynek kényleges magyarázata és elferdítése az újabb metaphysikai reudszerekben sok ellmondást és zavart okozott, a «Ding an sich» fogalma, melyet

Kant maga találóan határfogalomnak (Grenzbegriff) nevezett el. Az epigónok e kritikai határfogalomban az abszolút lételvet, a lét ösokát igyekeztek fölfedezni, mely minden rendszerben másféle alakot öltött. Ilyetén módon csaknem lehetetlenné tették a criticismus alapelveinek megegyező fölfogását.

Jól lehet Kant maga későbbi munkáiban néha túllépi a kijelölt határokat. De ő maga elismeri ez eljárás megengedhetetlenségét a tudományos elméletben, midőn a tudományos ismerettel szemben az erkölcsi törekvésnek külön réteget jelöl ki, melyben ama határok elvesztik jelentőségöket.

Az epigónok azonban épen a tudományos ismeret terén vélték ama határokat a «Ding an sich» fogalmának kényelmes interpretációja által túlléphetni. Ezek a philosophia legújabb korszakának reactionarius szellemei. E dogmatikus gondolkodók kaptak az alkalmon, hogy a Kant által fölbresztett szellemeket újra azon dogmaticus álomba merítsék, melyből Kant maga, saját vallomása szerint, a Hume éleselmű vizsgálatai következtében rezzent föl.

Mainap bátran állíthatjuk, hogy e nagy speculativ tehetséggel és rendkívüli sikerrel létesített reactió nem korszakot, hanem csak epizódot jelez a philosophia fejlődéstörténetében.

Ez epizód utójátékát még a jelenkorban látjuk a speculativ metaphysika legújabb rendszereiben, melyek merőben ellenkeznek a tudományos philosophia eljárásával. Szükséges-e ama Schelling, Hegel, Schopenhauer-féle elemekből és a természettudományi irodalomból átvett idézetekből combinált metaphysikai paradoxológiára utalni, melylyel E. v. Hartmann az utolsó évtizedben oly rendkívüli irodalmi sikert aratott, hogy a nagy tömeg alig képes megkülönböztetni a népszerű író hárnevét a philosoph tudományos jelentőségétől?

A legújabb metaphysikai rendszerek sajátságos eredményeit csaknem kivétel nélkül ama Kant által construált fogalom, a «Ding an sich» (az idő s térbeli és okszerű ismeretünk vagy is immanens ismeretünk határait jelző) fogalmának elferdítésére és összetévesztésére az ókori philosophok által keresett ösokkal vezethetni vissza.

Schopenhauer, ki a Kant tanait némely tekintetben éles elmével bírálja, alkalmilag találóan jegyezte meg, hogy a Kant tanainak tulajdonképeni veleje még igen új. E megjegyzés kitünő értelemben a «Ding an sich» fogalmára nézve is

áll, melynek semmi köze a görög világbõlesek és a XIX. század metaphysikusai által keresett õsokokhoz.

Valóban a Kant tanainak veleje igen új, de különösen újabb, eredetibb mint a Schopenhauer pessimismusa, metaphysikája és õsrégi hindu világbõlesesége.

Kant a tudományos ismeret fogalmának meghatározása alapján kimutatta, hogy metaphysika mint egy érzékfölötti és természetfölötti tárgyakról szóló tudomány lehetetlenség, azaz hogy az ilyen tárgyakra irányuló metaphysikai speculáció epen nem bír a tudományos ismeret jellegével.

Igaz, hogy a metaphysikai speculáció megtámadása maga után vonta a philosophia ellen intézett támadásokat, melyek mainap sem értek véget.

Sokan ugyanis a transcendens metaphysika halálos ítéletét a philosophia halálos ítéletének vélik tekinthetni. E szerint Kantnak sajátóságos érdemét a philosophia kiküszõbõlese a tudományok körébõl képezné.

Azonban ama bírálók megfelelkeznek arról, hogy ugyanaz a Kant, a ki a dogmatikai metaphysikát tudományos tekintélyetõl megfosztotta, egyúttal a philosophia tudományos alapját igyekezett biztosítani a hatáskörének és tárgyának pontos kijelölése által.

Mert Kant belátta, hogy a philosophiának csak azon esetre van helye a tudományok körében, ha olyan tudományos tárgyat mutathatunk ki, mely kizárólagosan a philosophiát illeti, melyet más tudományok alaposan nem tárgyalnak.

Régi idõkben a tárgyak összesége a philosophia hatásköréhez tartozott, mivelhogy csak lassankinti differentiáció következtében váltak el a közös alma matertõl az egyes speciáltudományok. Mióta azonban e speciálisítás végbe ment, a philosophia önállóságát veszélyeztette, ha saját hatáskörének kimutatásáról nem gondoskodott.

A philosophia tudományos jelleget nem vonhatjuk kétségbe, mihelyt határozott tudományos tárgygyal és alappal bír. És valóban bír ilyen alappal. Mert minden speciáltudomány előre fölteszi az ismeretet mint tenyt és a tudás alapfõlteteit.

A gondolkodó lénynek e határozományai különös tudományt követelnek a speciáltudományokkal szemben. E tudomány a philosophia.

Kant az ismeretttheoriában kijelõlte a philosophia tudol-

mányos tárgyát és alapját. Ez által kimutatta a philosophia tudományos jellegét és megmentette önállóságát. Ő anticipálta azon a legújabb időben érvényre emelt követelményt, hogy az egyes ismeret-objectumokról szóló tudományokkal szemben az ismeret subjectumának tudománya is letjoggal bír.

Ezzel egyszersmind előkészítette azon meggyőződést is, hogy a tudományos philosophia a megismerő subjectum (vagy a gondolkodó ember) gondolkodása és megismerése, törekvése és akarata törvényeiről szóló tudomány, melyet ez értelemben anthropologiai philosophiának is nevezhetünk.

Azon czél, a melyre a jelenkor kiváló gondolkodói törekednek, a tudományos philosophiának, azaz olyan philosophiának a megalapítása, mely a tudomány kriteriumait nem nélkülözi. E tudományos philosophia gyökerét a kritikai philosophiában találjuk.

A Kant tanrendszerének gyúpontjában egy elméleti ideál mutatkozik: a philosophia mint tudomány vagyis azon philosophia, mely nem az egymással hiábavaló föltevések fölött vitatkozó dogmatikai rendszerekhez, hanem a biztos alapon haladó tudományokhoz tartoznék.

Kant azon metaphysikai constructiók ellen küzd, melyeket Lange F. A. találóan fogalom-költészetnek (Begriffsdichtung) nevezett el. A lángelmű intuitó, a merész speculáció helyébe a tudományos vizsgálatot akarja tenni.

Hogy a tudományos köröket utólagosan tájekoztassa a *Kritik der reinen Vernunft* gondolatmenetében, egy rövidebb munkában foglalja össze a főmunka alapelveit. E munka czíme: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, welche als Wissenschaft wird auftreten können*. E kilátásba helyezett metaphysika nem egyéb, mint a tudományos philosophia.

Nem tagadhatni, hogy a legújabb empirismus azon képviselői, kik a tudományos philosophia művelésére más irányt nem tartanak képesnek, Kant criticismusát többnyire csak critique és polemice tárgyalják. De ezek sem nélkülözhetik Kant előmunkálatát.

Még azok is, a kik a Kant munkáját csak nagyszerű kísérletnek, csak részben sikeres megoldásnak tekintik, kénytelenek elismerni, hogy a kritikai problema megoldásától függ

a további törekvések sikere, hogy e problema a Kant főművében találta eddigéle legvilágosabb kifejezését.

A *Kritik der reinen Vernunft* mindenestre útát tört a tudományos philosophiának és megvetette azon alapot, melyen az haladni fog.

A kriticizmus megsemmisíti a mindennemű természetes és természetfölötti tárgyokról fesztelenül elmélkedő transcendens metaphysikát, de egyúttal a positiv vagy tudományos philosophiát alapítja meg. Nem akad meg a skepticizmusban, hanem a módszeres vizsgálat alapján positiv eredményekre törekszik.

Azonban a kriticizmus nem éri be ama Comte-fele positivizmussal, mely igen nagyon szükölködik a positiv tudományos eredményekben.

A tudományos philosophia egyfelől összetalál e positivizmussal a transcendens metaphysika elvetésében. De másfelől a tudományos philosophia a módszeres vizsgálat útján igyekszik megoldani azon alapproblemákat is, melyekkel a Comte positivizmusa nem törődik.

Bármennyire becsüljük, a Comte fáradozásait a sociálphilosophia terén, a tudományos philosophiai alapproblemák tisztázását nem tekinthetjük az ő érdemének.

A transcendens metaphysikai speculáció és a tapasztalást általában nem tekintő idealizmusnak hiábavalóságát már Kant mutatta ki, a nélkül hogy a Comte ketes értékű történetphilosophiai törvényere szorult volna.

A míg az idealizmus rendszerei azt állítják, hogy csupán a tiszta ész eszméiben van az igazság, hogy a tapasztalat pusztá látszat; Kant ellenkezőleg kijelenti, hogy az ő idealizmusának alapelve szerint a tiszta eszből való megismerés pusztá látszat, és hogy csupán a tapasztalatban van igazság. De egyúttal azt is kimutatja, hogy a tapasztalatban mindenkor van egy subjectiv tényező, hogy a tapasztalat mindig csak szervezetünk subjectiv föltételei alapján, az értelem törvényei szerint jön létre.

A tapasztalat föltételei és törvényei az ismeret határait is jelzik. Minden tudományos gondolkodásnak e határokra kell szoritkoznia.

Nem csupán az egyének es a társadalmi csoportok gyakorlati törekvéseire, hanem a tudományos munkálkodásra es

különösen a philosophiai gondolkodásra nézve is, áll a Goethe szava :

«Vergebens werden ungebundne Geister
Nach der Vollendung reiner Höhe streben,
In der Beschränkung nur zeigt sich der Meister,
Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.»

* * *

A kritikai ismerettheoria a tudományoknak és különösen a philosophiának methodologiai alapját veti meg.

A criticismus általános tudományos jelentõsége nem annyira bizonyos positiv tételekben, mint fõleg módszerében rejlik, melyet Kant maga kritikai vagy transcendentalis módszernek nevez.

Valamint Bacon és Descartes, úgy Kant is a methodologiai kérdések tisztázása és elintézése által akarja a tudományos gondolkodást reformálni. Épen a methodologiai jelentõségénél fogva gyakorolt a Kant müve oly kiváló befolyást a philosophia és tudományos gondolkodásunk fejlõdésére egyaránt.

E befolyást minden lépten nyomon tapasztaljuk a tudományos munkálkodás különbözõ rétegeiben. E befolyást bizonyítják a legújabb kor philosophiai törekvései. A tények igazolják Schelling állítását: «A történet ítélete az lesz, hogy soha sem volt nagyobb külsõ és belsõ küzdelem az emberi szellem legfõbb birtokaiért, hogy a tudományos szellem törekvésében soha sem tett mélyebb és következménydúsabb tapasztalatokat, mint Kant óta.»

Bármiképen ítéljenek a jövõ nemzedékek a Kant ismeretani fölfedezései tárgyában; egy érdemérõl nem szabad megfeledkezniök, a míg tiszteletben tartják és védik a lelki ismeret-szabadságot és a gondolatszabadságot.

Kant vívta ki a tudomány szabadságát. Ő szabadította meg a tudományt legveszélyesb ellenségeitõl. Kortársai õt az «Alleszermalmer» névvel tisztelték meg. Mert õ tette semmivé a metaphysikai dogmatismust a tudományban. Ez a *Kritik der reinen Vernunft* halhatatlan érdeme.

Hiába igyekeznénk e munka nagy jelentõségü eredményeit néhány tételben foglalni össze, azon rengeteg tér határait kijelölni, melyet a kritikai szellem körülfog.

Egy újabb philosophiai történetíró találóan jegyzi meg, hogy nem létezik olyan kules, mely e tanrendszer minden ajtaját fölnyitná. Ugyanaz jól jellemzi a Kant philosophiáját, midőn arra utal, hogy annak centralizáló és szervező ereje nem valamely elméleti elvben, nem az ismerettheoria egyik tételében, hanem egy erkölcsi meggyőződésben rejlik. Ez a meggyőződés az emberi ész hatalmában való rendületlen hit.

És valóban e szempont alatt fölfedezhetni azon szellemi köteléket, mely a Kant tanait összeköti. Az ész hatalmában való hittel nála a gondolat bátorsága egyesül, mely a törekvőket edzi az emberiség eszményi javaiért való küzdelemben.

E szellemben működött és tanított Kant. E szellemből eredt a *Kritik der reinen Vernunft*. E szellem eddig is nagy dolgokat létesített és nagyobb eredményeket ígér. A tudományos munkálkodás minden rétegében látni e szellem eltörülhetetlen nyomait.

Nem csupán a philosophia terén, hanem a tudomány más rétegeiben is úgy látszik néha, hogy az alkotó munkálkodás ideje letelt, hogy egy szebb múlt örökségének élvezésére szoritkozunk. Annál kívánatosabb, hogy a Kant kritikai szelleme a kétkedőkben és a csüggedőkben ama hitet és ama bátorságot keltse föl, melyek a haladás biztosítékát képezik. Annál inkább kötelességünknek tartjuk, e szellem egyik főforrására utalni mindazokat, kik érdeklélnek a tudományos gondolkodás haladása iránt.

A munka szárazságát és nehézségét bőkezűen jutalmazza az eredmény. Mert a Kant munkája kitünő értelemben alkalmas, azon hangulatot fölkelteni és állandóvá tenni, mely a részre hajlatlan igazlelkűséget önmegtadással és kitartó munkakedvvel egyesíti, azon hangulatot, mely az emberiség eszményi javaiért, szabadságért és igazságért való küzdelemben a győzelem erős biztositéka.

Azért törekedjünk ama kritikai szellem örökségébe lépni. Mert ez az a jel, a melyben győzni fogunk.

MAGYARORSZÁG MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTAI AZ 1880-KI NÉPSZÁMLÁLÁS SZERINT.

Az állam legértékesebb része kétségkívül a népesség és az abban rejlő intellectualis erő; ennek szellemi és anyagi jólétét lehetőleg előmozdítani, míg egyrészt kötelessége az államnak, úgy másrészt legszebb föladata is, mert csakis e két tényező gondos ápolása mellett virulhat egy nemzet, boldogulhatnak népei.

Hazánk, mely évszázadokon át élethalál-harcot vívott létfontartásáért, nem vala képes egyenközüen haladni az óriási léptekben megindult nyugati civilisatióval és csak a múlt század végén látjuk ébredezni a szunnyadozó erőket, hogy az előbb csak szórványosan jelentkező polgárosodási törekvések a jelen század első tizedeiben országos mozgalommá alakuljanak, mely a múlt bajait ma már részben orvosolta, részben a javulást lehetőve tette.

Ez örvendetes körülményt csakis fokozta azon politikai nagy átalakulás, mely 1867. év elején felelős magyar miniszterium kezébe juttatá Magyarország kormányát, mert ez új korszak, míg egyrészt helyreállítván hazánk alkotmányát, megszüntette a politikai létért való küzdelmünket, úgy másrészt lehetőve tette, hogy önkormányzatunk kiterjeszthette egész figyelmét a nemzeti élet minden ágára és ha az eredmények itt-ott nem is volnának képesek vérmes reményeinket kielégíteni, egyet azonban mégis konstatálhatunk, hogy legalább népünk műveltségi állapotainak emelésére sok üdvös intézkedés fogatosított és az e téren észlelhető örvendetes haladást csak a vak elfogúltság nem látja.

Műveltségi állapotaink kutatásánál statistikailag alig

mehetünk túl népességünk olvasni-írni tudásának megállapításánál, mert a műveltség egyéb fokai számszerint nem igen mutathatók ki. Ezekre legföljebb következtethetünk egy vagy más közművelődési tényező szorgos kutatása, vizsgálása közben, minők névszerint a népiskolák, magasabb tanintézetek és egyetemek látogatottsága, kulturintézményeink növekedése stb. stb.

De az olvasni-írni tudás kiderítése is, mely nélkül a legkezdetlegesebb műveltség megszerzése alig képzelhető, általában is, de különösen hazánk közoktatási ügyeinek jelen átmeneti korszakában, már magában véve is eléggé alkalmas eszköz arra, hogy legalább a lakosság nagy zömének műveltségi fokát megítélhessük, és e viszony ismételt kiderítése az esetleges haladást vagy hanyatlást is híven tükrözi vissza.

Ugyancsak e szempontok vezérelték az országos statisztikai hivatal nagyérdemű vezetőjét, dr. Keleti Károlyt, midőn már az 1870-diki számlálás alkalmával az olvasni-írni tudás és nem tudás kérdését fölvette. De különben e viszony kiderítését a nemzetközi statisztikai congressusok is ajánlják. Így nevezetesen az 1872-ben Szent-Pétervárott ülésezett congressus, melyen hazánk is képviselve volt, csak az előbbieket szellemében járt el, midőn határozatilag kimondta, hogy népszámlálások alkalmával kiderítendő minden egyénre nézve, tud-e az illető olvasni-írni, vagy csak olvasni, vagy egyiket sem, mely határozatot az ezen congressusnak 1873 augusztus havában Bécsben összeült állandó bizottsága még azzal toldotta meg, hogy e viszony még a korrallal is kombinálendő, mert csak így constatálható, vajon a műveltségi állapotok hanyatlottak, avagy javúltak-e bizonyos időszakban?

Magyarország tehát, midőn a legutóbb (1880) megejtett számlálás eredményei szerint, az olvasni-írni tudás vagy nem tudást a korrallal is kombinálta, a nemzetközi határozatoknak teljesen eleget tett és tekintve, hogy a számlálás módszere által e viszonyt még a vallásfelekezet és anyanyelvvel is összevethetővé tette, mi nem tekintve azt, hogy polyglott és sok vallású országunkban megbecsülhetetlen adatokat szolgáltat, még abba a kiténtető helyzetbe is juttatá országunkat, hogy a civilizált világban e terén ma még egyedül állunk. Mert Belgiumban és Irthonban, eddig csak a korrallal (az utóbbi országban a vallásfelekezetekkel is) történtek összevetések; Francia-

országban, Olaszországban, az Egyesült Államokban és legújabban Ausztriában pedig csak az olvasni-írni tudás viszonya egyszerűen, minden combináció nélkül derítettett ki, sőt Németországban, Poroszország kivételével, mely a 10 éven fölüli lakosság e viszonyát kiderítette, e téren épen semmi fölvétel sem eszközöltetett.

Ezek előrebocsátása után, most már áttérhetünk a legutóbbi népszámlálás által nyújtott adatok részletes ismertetésére.

Volt pedig e szerint Magyarországon (Horvát-Szlavonországok és a volt határörvidék nélkül) :

	férfi	nő	összesen
olvasni-írni tudó	2.892,784	2.097,120	4.989,904
csak olvasni «	232,149	661,708	893,857
egyiket sem «	3.624,713	4.220,148	7.844,861
együtt	6.749,646	6.978,976	13.728,622

E számok, tekintve, hogy bennök foglaltatik az oly korévekben levő gyermekek száma is, kik ez ismereteket zsenge koruknál fogva el sem sajátíthatták, még nem nyújtják hí képét műveltségi állapotainknak, szükséges tehát, hogy ezek számát e viszony kiderítésénél figyelmen kívül hagyjuk.

Az 1868. évi XXVIII. t. cz. értelmében járunk el, mely betöltött hat évvel rendeli el az iskoláztatást, ha először is a lakosság e részét az összes népesség számából leütjük. És tekintve, hogy népiskoláinkban, az első évben nem tanulhatják meg a gyermekek a szükséges ismereteket, indokoltnak látszik, ha csak a 7 éven fölüli népességet vesszük számba.

Ez pedig volt :

férfi	5.309,009
nő	5.535,208
együtt	10.844,217

Ezekkel vetve most már össze a fentebbi számokat, vagyis levonván a 7 éven alúli gyermekeket a sem olvasni sem írni nem tudók számából, következő eredményhez jutunk. Könnyebb áttekintés végett minden egyes viszony mellé a megfelelő százalékokat is kitüntetjük.

olvasni-írni tud...	{	férfi 2.892,784 = 54·9 százalék
	{	nő 2.097,120 = 37·89 „
		együtt 4.989,904 átlag 46·02 százalék
csak olvasni tud	{	férfi 232,149 = 4·37 százalék
	{	nő 661,708 = 11·95 „
		együtt 893,857 átlag 8·24 százalék
sem írni, sem olvasni nem tud	{	férfi 2.184,076 = 41·14 százalék
	{	nő 2.776,380 = 50·16 „
		együtt 4.960,456 átlag 45·74 százalék*)

E számok, míg egyrészt népünk műveltségi állapotairól hű képet nyújtanak, másrészt szomorúan illusztrálják a nagy különbséget is, mely a férfi- és nő-népeesség között műveltség tekintetében létezik.

Látjuk ugyanis, hogy míg a férfiaknál a sem írni sem olvasni nem tudók száma csak 41·14 százalékot tesz, a nőknél ezek száma már 50·16 százalékra emelkedik, vagyis a nők 9 százalékkal múlják fölül a férfiak azon részét, kik semmifele, vagy legalább is eredménytelen iskoláztatásban részesültek. E sajnos körülményt illusztrálja a vallás és közoktatási miniszteriumnak a népiskolák állapotáról legújabban kiadott jelentése is, mely szerint a tanköteles gyermekek közül a fiúknak 80, a leányoknak ellenben 74 százaléka látogatja még ma is tényleg az iskolákat.

*) *Jegyzet.* Az alábbi táblázatokban a külföldön kiderített hason viszonyokat vetjük egybe, csakhogy ezen fölvételek eltérők a miénktől és így szükséges volt a kiderített százalékszámokat azokhoz alkalmazni. E szerint volt az összes népeesség tekintve:

		(1866)	(1871)	
		Belgium	Olaszország	Magyarország
olvasni-írni, vagy csak olvasni tudó	{	férfi 49·9	32·9	46·2
	{	nő 44·5	21·1	39·5
		együtt 47·1	27·0	42·9
sem olvasni, sem írni nem tudó	{	férfi 50·1	67·1	53·8
	{	nő 55·5	78·9	60·5
		együtt 52·9	73·0	57·1

Az öt éven fölüli népeességnél:

	(1871)	
	Irónban	Magyarországon
olvasni-írni tud	49·3	43·5
csak olvasni tud	17·3	7·8
egyiket sem tud	33·4	48·7

E viszony azonban még kedvezőtlenebbé válik, ha az olvasni-írni tudó férfiakat és nőket hasonlítjuk össze; itt a különbség már 17 százalékra emelkedik a férfiak javára. Ez utóbbi különbség mindenesetre a leányiskolák gyöngébb voltában keresendő, mit már azon körülmény is bizonyít, hogy a csak olvasni tudók száma a férfiaknál 4·37, a nőknél 11·95 százalékra megy, tehát 7 százalékkal csekélyebb a nőknek azon része, kik kerekébb műveltségnek örvendhetnek. Azon körülmény előtt sem húnyhatunk azonban szemet, hogy az iskolaköteles leánygyermek a háztartásnál, főleg kisebb testvéreik gondozására, inkább igénybe vétetvén, iskolába vagy épen nem, vagy csak oly rövid időre bocsáttatnak, hogy az alatt az olvasást valamennyire, de az írást már nem képesek elsajátítani.

Mint föntebb kimutattuk, az összes népesség közel 46 százaléka még sem írni, sem olvasni nem tud. Ez elég föltűnő szám helyes megítéléséhez azonban szükséges, hogy ismerjük azon tényezőket is, melyek leginkább hivatva vannak e téren kedvezőbb eredményeket létrehozni. Legfontosabb tényező kétségkívül az elemi oktatás, vagyis a népiskolák, és miután ezeknek közel 89 százaléka ma még az egyes hitfelekezetek kezében van, első sorban szükséges, hogy az olvasni-írni tudás viszonyát az egyes hitfelekezetek és a mennyiben a lakosság nemzetisége is befolyással van az iskola minőségére, ez utóbbiak szerint is részletezzük, mely combinatio, mint már említém, az utolsó népszámlálás alkalmával tényleg keresztül is vitetett.

Mielőtt azonban e két tényező hatását közelebbről ismertetnők, előrebocsátom az egyes törvényhatóságok területén kiderített ez adatokat, az egyes törvényhatóságok is fontos tényezők lévén népünk művelődési állapotára nézve; legalább szükséges volna, hogy a törvény által nyújtott ebbeli hatáskörüket érvényesítsék.

Legtanúlságosabban járunk el, ha a megyéket oly sorszám szerint jegyezzük, mely őket a sem írni, sem olvasni nem tudók minél csekélyebb száma szerint megilleti. Kiemelvény ez által azon megyéket, melyeknek területén a népnevelés ügye legjobban föl van karolva, követendő példát nyújtunk egyúttal a sorrend végén levő megyéknek is.

E sorozásnál az egy-egy megye területén fekvő városok is a megyével együttesen vannak kitüntetve.

A megyék sorrendje a fentebbiek szerint ime a következő:

Sem írni, sem olvasni nem tud

sorszám	átlagban	sorszám	átlagban
1. Moson	12.2	33. Csanád	45.0
2. Sopron	13.9	34. Heves	45.1
3. Gömör	18.2	35. Nagy-Küküllő	46.8
4. Győr	21.0	36. Bács-Bodrogh	48.5
5. Torna	22.0	37. Trencsén	48.9
6. Komárom	22.4	38. Szabolcs	51.7
7. Vas	22.6	39. Udvarhely	52.5
8. Veszprém	22.8	40. Zemplén	52.6
9. Pozsony	23.6	41. Szeben	53.7
10. Liptó	23.9	42. Bihar	54.5
11. Tolna	24.0	43. Sáros	54.9
12. Hont	24.4	44. Temes	56.6
13. Fehér	24.7	45. Torontál	57.0
14. Békés	26.0	46. Háromszék	57.3
15. Hajdu	26.0	47. Szatmár	58.9
16. Pest-Pilis-Solt-Kis-Kunm.	28.5	48. Beregh	63.0
17. Turóc	28.6	49. Ung	63.9
18. Esztergom	28.7	50. Maros-Torda	66.0
19. Nógrád	28.9	51. Csik	66.8
20. Zólyom	29.0	52. Besztercze-Naszód	67.2
21. Bars	29.7	53. Ügöcsa	71.2
22. Nyitra	30.9	54. Kis-Küküllő	72.0
23. Somogy	31.9	55. Arad	72.3
24. Árva	32.9	56. Fogaras	74.0
25. Baranya	33.1	57. Krassó-Szörény	74.1
26. Szepes	33.3	58. Kolozs	75.1
27. Borsod	33.8	59. Szilágy	76.4
28. Jász-Nagy-Kun-Szolnok	34.9	60. Torda-Araújos	81.5
29. Abauj	36.0	61. Alsó-Fehér	81.8
30. Brassó	36.8	62. Hunyad	83.4
31. Csongrád	41.8	63. Marmaros	84.7
32. Zala	44.1	64. Szolnok-Doboka	86.8

E sorrendet, ha az 1870-dik évben, Keleti *Hazánk és Népe* című, méltó föltünést keltett művében kitüntetett hason sorozással egybevetjük, majdnem egyformának találjuk, és nem tekintve az azóta foganatosított megyei rendezés által is szükségessé vált eltéréseket, csakis az egyes megyeknél kitüntetett százalékok változtak, mit azonban az általános javulás idéz elő. Így például Mosonmegye ott is első helyen áll, csak-hogy 1870-ben az olvasni-írni nem tudók százaléka 16.8 százalék volt, ma már csak 12.2 százalék, tehát a javulás 4.6

százalék. A második megye 1870-ben Sopron volt, 22·1 százalékkal, ma is ez a második, csak hogy a javulás itt már 9 százalék. Így tovább is eszközölhetők az összehasonlítások, mindenütt csak örvendetes javulás jeleivel találkozván.

Avagy nem lehet-e azt javulásnak mondani, hogy míg 1870-ben az olvasni-írni nem tudók száma közel hat megyében a 90 százalékot meghaladta, úgy ma, tíz év múlva, ilyen megye többé egy sincs.

Nem csekély azon különbség sem, mely a városi és vidéki (falusi) népesség műveltségi állapotai közt észlelhető. Elismert tény, hogy magasabb műveltség fejlesztésére szükséges bizonyos népsűrűség is, mert oly népesség, mely szétszórta, nagy területen lakik egymás mellett, csak nehezen sajátíthatja el a szellemi műveltség azon fokát, melyet a városi pezsgő élet és folytonos együttlét már magában rejt. Azonkívül a vidéki népesség nemcsak, hogy a műveltség elsajátítására kevesebb eszközzel rendelkezik, hanem már foglalkozásánál fogva is rosszabbul van situálva, mert munkakörét nem képes saját kénye-kedve szerint választani, hanem szükségkép kell, hogy alávesse magát az adott körülményeknek.

Az eltérést a városi és vidéki népesség között műveltség tekintetében a következő számok mutatják:

E szerint volt:

	vidéki népesség		városi *
olvasni, írni tudó... --- ---	f férfi	2.272,065 = 50·8%	620,719 = 74·1%
	nő	1.576,998 = 34·1 «	520,122 = 57·3 «
	együtt	3.849,063 = 42·3%	1.140,841 = 65·4%
csak olvasni tudó --- ---	f férfi	218,146 = 4·9%	14,003 = 1·7%
	nő	611,915 = 13·2 «	49,793 = 5·5 «
	együtt	830,061 = 9·1%	63,796 = 3·7%
sem olv., sem írni nem tudó	f férfi	1.980,833 = 44·3%	203,243 = 24·2%
	nő	2.439,004 = 52·7 «	337,376 = 37·2 «
	együtt	4.419,837 = 48·6%	540,619 = 30·9%

*) Olaszországban e viszony következően áll:

	vidéki	városi
olvasni-írni és olvasni tud	f férfi	32·0
	nő	19·0
nem tud egyiket sem	f férfi	68·0
	nő	81·0

A városi népességben tehát az írni-olvasni tudók száma 23 százalékkal haladja meg a vidéki népességben hasonló műveltségi fokon állók számát. Ez eléggé mutatja a városok műveltségi túlsúlyát s hangosan szól a mellett, hogy a népanyagnak intelligensebb, tehát becsebb része, a városi népességben rejlik.

Hazafiúi örömmel constatálom ez eredményt, mert a mint Keleti a nemzetiségi viszonyokról tartott nagybecsű értekezésében is kimutatta, a magyarság míg a vidéki népességnek csak 49 százalékát, addig a városinak 62 százalékát képezi. Az intelligens s a művelődésben folyvást és gyors léptekkel haladó városi elem tehát legnagyobb részt magyar s iskoláinkban erős garanciát birunk arra nézve, hogy jövőben még inkább az lesz; haladása a magyarság haladása s ha ez műveltség tekintetében most még hazánk nemzetiségei közt csak a második helyet foglalja el, a német anyanyelvű honpolgároknak engedvén az elsőséget, de remélhető, hogy a városi népességben rejlő ereje segítségével a legközelebbi népszámlálásig föl fogja magát küzdeni az első helyre, mely őt politikai állásánál fogva is megilleti.

Ezek után áttérhetünk most már a nép műveltségi állapotait leghathatósabbán befolyásoló két tényezőnek, értem az anyanyelv és hitfelekezetnek a népiskolákra való hatásának részletes ismertetésére.

Összevetvén tehát az olvasni-írni tudás viszonyát az anyanyelvvel, a főnyelvesoportok szerint a következő eredményekre jutunk:

	olvasni-írni tud	csak olvasni tud	egyiket sem tud
magyar	2.860,751 = 46·41°.	439,956 = 7·13°.	2.864,381 = 46·46°.
német	1.065,813 = 59·27 *	103,008 = 5·72 *	629,552 = 35·01 *
tót	610,883 = 34·12 *	280,315 = 15·65 *	899,278 = 50·23 *
oláh	222,114 = 9·55 *	19,362 = 0·83 *	2.082,312 = 89·62 *
ruthén	25,554 = 7·46 *	17,992 = 5·25 *	298,805 = 87·29 *
horvát-szerb	150,714 = 24·88 *	20,507 = 3·38 *	434,504 = 71·74 *

Míg tehát a német anyanyelvű lakosság közül csak 35, a magyarok közül 46 és a tót ajkúaknak 50 százaléka nem tud sem olvasni, sem írni, addig a horvát-szerbeknél ezek száma már 71, a rutheneknél 87, az oláhoknál éppen 89 százalékra rúg, vagyis 100 oláh anyanyelvű közül 89 teljesen nélküli az iskolai nevelést.

Szomorú adatok ezek, bárha tanúlságul szolgálnának arra, hogy a nép üdvét állítólag szívükön hordó nemzetiségi vezérférjak, ne fajgyűlölséget és hiú ábrándokat ébreszsenek azok lelkületében, kik a műveltség ily alantas fokán állanak, hanem igyekezzenek nyelvrokonaik művelődési állapotain minél előbb és hathatósabban segíteni. E téren bizonyára támogatni fogja őket a kormány, a nemzet és alighanem nagyobb hála is kötelezik magoknak az utókort, ha e téren érvényesítik befolyásukat, mert ma már műveltség nélkül eltengeződhetnek ugyan, de művelt állam polgárai közt állást nem foglalhatnak soha.

Nem kevésbé figyelemre méltó adatokat nyújt a legutóbbi számlálás, ha az egyes hitfelekezeteket összevetjük az olvasni-írni tudás viszonyaival.

Itt is csak a főbb hitvallásokat tartván szem előtt, azt látjuk, hogy:

	olvasni-írni tud	csak olvasni tud	egyiket sem tud
rom. kath.	2.558,968 = 39·47% ^o	601,512 = 9·28% ^o	3·322,115 = 51·25% ^o
görög "	133,795 = 9·00 "	48,077 = 3·25 "	1.304,726 = 87·75 "
görög-keleti	253,255 = 13·07 "	12,696 = 0·66 "	1.671,154 = 86·27 "
ágost. evang.	626,317 = 56·55 "	105,527 = 9·53 "	375,671 = 33·92 "
helvét "	1.034,970 = 51·15 "	112,687 = 5·57 "	875,600 = 43·28 "
unitárius	20.199 = 36·21 "	1,943 = 3·48 "	33,645 = 60·31 "
zsidó	356,818 = 57·12 "	10,747 = 1·72 "	257,172 = 41·16 "

Itt tehát ismét csak a görög kath. és görög keleti hitfelekezettel bíró népesség az, mely föltűnő kedvezőtlen műveltségi állapotokat tüntet elő, szomorú illusztrálásul annak, mit az anyanyelvnél már elmondottunk, mert mint a népszámlálás adatai bizonyítják, a görög katolikusoknak 57 százaléka oláh, 22 százaléka pedig ruthén anyanyelvű, a görög keletieknek pedig 75 százaléka oláh, 19 százaléka pedig horvát-szerb anyanyelvű.

Hogy azonban e szomorú állapotoknak egyedül magok a hitfelekezetek az okai, bizonyítja a közoktatási miniszteriumnak 1880 január 13-án 32225. sz. a. kelt rendelete is, mely így hangzik: «Több oldalról vett hivatalos jelentésekből tudomásomra jutott, miképen a görög katolikus és görög keleti hitközségek közül a tanítói állomásokat a csekélyebb fizetésért vállalkozó egyénekkel, tekintet nélkül azok képzettségére, töltik be stb.»

Ily oktatási módszer mellett természetesen nem is várhatunk egyebet; és addig nem is remélhetünk javulást, míg a kormány erélyesen nem intézkedik, hogy ily hitfelekezetek kezéből mielőbb kivéssék a népoktatás ügye, hogy azt maga vegye kezébe és minden erővel hasson jobb állapotok létrehozására.

A mily szomorúak e két hitfelekezet műveltségi állapota, ép oly kedvezőek a két evangélikus hitfelekezetnél elért eredmények, fenyesen illusztrálván ezeknek általában ismert jó népiskoláit és bizonyítván azt is, hogy nem mindig és minden körülmények között szükséges a hitfelekezeti iskolákat községivé vagy államivá átalakítani. A zsidók is eléggé kedvezően vannak situálva, mert az összes népesség 57 százaléka tud olvasni és írni, e kedvező körülmény azonban korántsem tulajdonítható a hitfelekezeti iskolák jó voltának, mert 1869 óta 600 zsidó iskola törültetett el, és így a zsidók legnagyobb része az egyéb hitfelekezetek iskoláit, természetesen a legjobbakat kiszemeelve, látogatják. Figyelembe veendő azon körülmény is, hogy a zsidók úgynevezett köznéppel nem bírnak, és így természetesen a legjobban lehetnek műveltség tekintetében situálva.

A fentebb elősoroltakból népünk mai műveltségi állapotairól nyerhetünk ugyan hű képet, de nem vagyunk képesek még tüzetesen megítélni, vajon javultak-e e viszonyok és ha igen, arányban állanak-e a hozott áldozatok az elért eredményekkel, avagy sem? E kérdés megvilágítása pedig már csak azért is indokoltnak látszik, mert míg 1869-ben az iskolák főtartására 3.760,123 forint lett fordítva, úgy e kiadás már 1880-ban 10.057,149 frtra rúgott, tehát 6.297,026 frttal szaporodott. Legigazságosabban feleletet nyerünk, ha az 1870. és 1880. években végrehajtott népszámlálás ebbeli adatait egybevetjük. — E szerint volt:

	(1870)	(1880)
olvasni, írni tudó	f férfi 2.292,149 = 42·44%	2.892,784 = 54·49%
	nő 1.432,196 = 26·04%	2.097,120 = 37·89%
	együtt 3.724,345 = 34·17%	4.989,904 = 46·02%
csak olvasni tudó	f férfi 433,866 = 8·63%	232,149 = 4·37%
	nő 876,175 = 15·93%	661,708 = 11·95%
	együtt 1.310,041 = 12·02%	893,857 = 8·24%
sem írni, sem olvasni nem tudó	f férfi 2.674,857 = 49·53%	2.184,076 = 41·14%
	nő 3.190,974 = 58·03%	2.776,380 = 50·16%
	együtt 5.865,831 = 53·81%	4.960,456 = 45·74%

Ez összehasonlításból is kitűnik, hogy rövid tíz évi időszakban míg a sem írni, sem olvasni nem tudók száma 8 százalékkal szállt alá,* addig az olvasni-írni tudók száma közel 12 százalékkal emelkedett, nem kevésbé öröndetes azon körülmény is, hogy a félneveltetésben részesültek, vagyis a csak olvasni tudók száma 4 százalékkal kevesbedett.

Igazolásául a mondottaknak, fölemlítjük még azt is, hogy 1869-ben 13,798 népiskola volt, 1880-ban ezek száma már 15,824-re emelkedett, vagyis 2026-tal szaporodott, úgyszintén míg 1869-ben a tanköteleseknek csak 50·72 százaléka járt tényleg iskolába, addig 1880-ban ezek száma 77·22 százalékra emelkedett.

A fentebbiek constatalják a haladást; ha már most az olvasni-írni tudás viszonyát a korról is összevetjük, ki fog az is derülni, mely években javultak leginkább műveltségi állapotaink? Az alábbi százalék-számok a megfelelő korévekben levő népességgel való összevetésből erednek, lehetővé téve ez által, hogy az összehasonlítást az egyes koréveken belül eszközöljük.

Az olvasni-írni tudás összevetve a korról

K o r	írni, olvasni tud		csak olvasni tud		sem írni, sem olvasni nem tud	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
6—10 éves	73·58	64·51	5·36	6·46	21·06	29·03
11—15 „	61·98	53·19	3·05	5·76	34·97	41·05
16—20 „	57·60	45·62	3·55	8·71	38·85	45·67
21—30 „	55·32	38·39	3·96	12·00	40·72	49·61
31—40 „	52·63	31·43	4·51	14·35	42·86	54·22
41—50 „	48·00	25·94	4·83	15·83	47·17	58·23
51—60 „	44·28	22·07	5·35	16·57	50·37	61·36
60 éven felüli	41·19	20·88	5·67	16·53	53·14	62·59
ismeretlen koru	35·60	26·60	2·37	6·70	62·03	66·70

Az első korosztály, vagyis a 0—6 éven aluliaktól nem kívánhatja senki, hogy olvasni-írni tudjanak s így ott per centuatióról szó sem lehet. Szintúgy a már említett indokoknál fogva a 6—10 évesek korából is levonandó volt a hét éven

* Irthonban e viszony ekként javult:

1841. évben 53%, 1851. évben 47%,

1861. évben 38·7%, 1871. évben 33·4%-ra

szállt alá az olvasni-írni nem tudók száma.

alúliak száma, miből következőleg a fentebbi százalékok alakultak.

A művelődés folytonos terjedése ez összeállításból eléggé kitűnik és bátran kockáztathatjuk azon állítást, hogy Magyarország műveltségi állapotai, — összehasonlítva a múlttal — nemcsak folytonos haladásról tanúskodnak; de ha a megkezdett úton tovább haladunk, nem fogunk messze állani a legújabb kor modern államaiban föllelhető műveltségi állapotoktól sem.

Vagy nem elég bizonyítéka-e állításomnak azon szép eredmény, hogy az olvasni-írni nem tudók százaléka a 60 éven fölüli férfiaknál 53·14, a nőknél éppen 62·59 százalékot tett. úgy az évről évre javulva, a 11—15 éveseknél már csak 34·97, illetve 41·05 százalékot tesz, mely viszony a legfiatalabb generációnál már csak 21·06, illetőleg 29·03 százalékra száll alá.

És míg azon örvendetes tény, hogy műveltségi állapotaink rövid tíz év alatti időközben 12 százalékkal és alig egy fél századot meghaladó időszakban 32 százalékkal javultak, minden igaz honfi kebelében őszinte meglepedést szül, úgy bizonyára csak serkenteni fog mindenkit arra is, hogy kiki tehetsége szerint járuljon ahhoz, miszerint a legközelebbi népszámlálás már Magyarország összes lakóit a műveltség lehető legmagasabb fokán találja; mert ma már csak a műveltség biztosítja az államok létét és ha így haladunk, mint eddig, bizonyára teljesezni fog a legnagyobb magyar ama jóslatszerű mondása: «Magyarország nem volt, hanem lesz!»

JEKELFALUSSY JÓZSEF.

AZ ISKOLÁK ANGOLORSZÁGBAN. *)

Iskoláinkat, kivált középiskoláinkat, már régecskén, valamely negyven év óta rendezgetjük. Elkezdtük a 40-es sőt 30-as években s ezt a forradalom szakasztotta félbe. Azután az *Entwurf* következett; ez meg sem honosodott, le kellett nyakunkról rázni, s helyette valami másról gondoskodni. Már ebben sem kevés idő telt el; s mi több, semmiképen sem tudunk az elátkozott német tervtől menekedni, akárhogy szidjuk és akár mint erőlködünk is. Volna kedvünk a francziát követni; de az a nagy baj, hogy az is terhelő, sok olyan van benne, a mit nem szeretünk. Tanúljuk egyes német-franczia pædagog tervét, elméletét, ötleteit s egyet-mást a tantervekbe föl is veszünk. De félünk lényegesen újítani vagy valamit mérészen tenni. Szeretnénk valami nekünk valót, jellemünkhöz illőt létesíteni; analógot a múlttal, megfelelőt a voltaknak, megszokottnak; olyat a miről ne mondanák — kivált az autonóm rendelkezésre áhítozóbbak —: miért kellett ezt így változtatni? miért jobb ez a múltkorinál? mit próbálgatnak? stb. — Múltunk pedig van; csak hogy nehéz vele megismerkedni, kivált a régibb múlttal, a közelebbi múltnak alapjával, gyökereivel. Van múltunk; de történelmünk nincsen. Tudjuk, hogy voltak iskoláink a reformatio századában: de azt nem, hogy voltak-e népiskoláink, mily számmal, mily tantárgyakkal; azt sem, hogy a középiskolai tárgyakat mily módszerrel, mily sikerrel tanították. Tudjuk, hogy voltak s nem csekély önálló-

*) *Az iskolázás jelene Angolországban.* A vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett jelentés. Írta Felméri Lajos. I. II. kötet. Buda-Pesten 1881.

sággal tanítgattak Keresztúri, Apáczai, Szönyi Nagy István stb.; de hatásuk nincs előttünk tisztán, mint az utóbbiak közül Maróthié, Márton Istváné, V. Szabó Jánosé stb. sem. Különösen azt nem tudjuk, hogy terveikben, tanításukban mi volt magyaros, népünk vérehez való, szellemünknek megfelelő. Van múltunk, de nincs történelmünk; tehát nem lehet önismeretünk sem. Vagy talán iskoláink bel- és kül rendezésében, tanításban, nem is voltunk eredetiek. A lényeg az volt itt is, a mi külföldön, mint a tudomány, a vallásos nézetek; külföldiektől vettük át a tudományt, a tantárgyakat; csak az iskolázás külső föltételeit módosítottuk helyzetünkhöz, felekezeti életünkhöz, szegénységünkhöz képest. Akárhogy van is a dolog — talán lesz idő, mely kimutatja, hogy van — legjobb ha a nagy nemzeteket mind megismerjük, mint azok is megismerkednek egymással; sőt megismerjük a kisebbeket is és megválasztjuk a mi ránk nézve tanulságosabb, létesíthetőbb, elérhetőbb.

Egy nemzet tanintézetei, kivált közepiskolázása sem méltóbb a megismerésre, mint az angoloké. Serre nézve eddig nem sok történt. Emlegettek róla egyet és mást a mi íróink is; de elég nagy, hű és részletesen mutató képet nem festettek róla nekünk; csak olyat sem, mint Wiese vagy Voigt festettek a németeknek és Demogeot meg Montucci a francziálták. Bámulatosaknak írták le az angolokat s nagy terjedségű, közepkorias tanintézeteiket: de a köztök és ama nemzet jelleme közt való szoros kapcsolatot, vagy a miénkire nézve elvonható tanulságokat alig fejtegették.

E hiányt pótolja a mi szerzőnk. Műve részletes és terjedt; e részben meghaladja nemcsak Wiesét, Voigtot, hanem az említett francziákat is. Minden nevezetesb intézetet, történelmével együtt s annak világánál kíván fölmutatni. A benne való életet, szokásokat is előnkbe tünteti. Megismertet olykor még ma élő igazgatóiknak eljárásával, nézeteivel is; tehát azzal is, mit tartnak nevelésokról, s általában a nevelésről és iskoláikról magok a jobb angol tanferfiak. Tehát minden oldalról, fényes és árnyékos feléről leplezetlenül mutatja be, kivált azt a mi neki s minden magyarnak legfontosabb: a nevelés ügyét, az erkölcsi nevelést, a korszerű művelődés tényezőjét szemben, az erkölcsi erők és élet kellekeivel.

Az első kötet az elemi iskolázásról szól. Ennek történe-

tét röviden, de érdekesen írja le a 17—75. lapokon. Ez a dolog kevésbé érdekelné az olvasót: de a fő tényezők, a vállalkozó egyesek és társulatok, az egyház s vele szemben a külön egyházak működése, különböző irányban tevőleg és ellenzőleg, nagyon fontos tanulságul szolgálnak. Hiszen minálunk is ellenkező tényezők versenye, surlódása fejtette ki annyira a mennyire haladhatott, az iskolák ügyét. Az egyesek közt vonzólag emelkednek ki: Carpenter Mária alakja, kiről sokat beszélnek magok közt az angolok, nekünk Sz. mond először valamit, — Brougham érdeme, kit a 40-es években mi is emlegettünk egy-két jeles mondásáról («a néptanító az állam legelső tisztviselője»). Itt tárgyalja a voluntarismust az állammal szemben. Nagyon fontos dolog nálunk, hol a voluntarismusra nagyobb szükség van ma, mint volt valaha, hol van ehhez ma is kedv és akarat némely körökben — becsületünkre legyen mondva! — de erő és tehetség ide s tova kevés.

Azután áttér a korszak-alkotó 1810-dik évi törvényre s annak hatására. Majd az alsóbb oktatás különböző ágaira, mindenütt részletesen és tanulságosan, bár olykor fárasztó részletességgel, kivált a hol a nem egyaránt érdeklő tantárgyakról és osztályaikról beszél. De e mű nem is vonzó vagy mulattató olvasmánynak készült, nem azt vállalta Sz. magára, hogy angol «különösség»-gel gyönyörködtesse olvasóit: hanem hogy iskolaügyi politikusoknak törvényhozóknak, gondolkodó tanítóknak és szülőknek adjon meggondolni valót, — kútfőt, melyből biztosan meríthessenek tudomást a leghatalmasabb, erkölcsileg is legerősebb nemzet tanítása ügyéről.

Nagyon ajánlom a 124. lapon található részletet, az erkölcsvallás-tanításról tekintetbe venni. Abban a mozgalomban, melyet az említett helyen vázol a Sz., olyan általán emberies, a különbségeket kiegyenlítő, a felekezeteiket az iskola tisztább levegőjében kiegyeztetni törekvő nézeteket ismertet, melyeket ma, midőn nálunk a felekezetiesség az iskolák körébe készül áttenni a küzdő tért, — jó lesz szem előtt tartani. Immán meggyőződhetik az olvasó, hogy az anglikán papság, melyet pedig angol szabadelvű írók után néha Sz. is kedvezőtlenül ítél meg, megsem oly túlzó, mint gondolnók s nem oly önző mint néhol mások. Megelégszik azzal, hogy állami vagy közös iskolákban, a keresztyéni jellem megtartása végett a biblia olvastassék. Az egész iskolát, melyben pedig legtöbbször az ő

felei vannak legnagyobb számmal sőt, nagy többségben, nem akarja erőnek erejével megtölteni a maga szellemével. És a biblia-olvasáson kívül a vallásnak felekezeti szellemben külön órákon való tanításával megelégszik, tehát az iskolák anglikán protestáns szelleméről nem beszél s a növendékek egész szellemiségét a tudományok ellenében magának lefoglalni nem kívánja. De más részről nem csak az állam-egyház pappjai, hanem minden mérsékeltbb világi és köztök maga Huxley, talán Tyndall is meg akarják óvni az iskolák keresztyéni jellemét. Ezt mutatja a biblia-olvasatás, -- melyet megtartatni óhajt és sürget az angol «tanfelügyelők» egyik legkitünőbbje, Arnold Máté is. Ezt a jellemet mellőzhetetlenül meg kell tartanunk nekünk is, bármint elszaporodó nem-keresztyén elem ellenében is. És itt aztán lehetnek bonyolódások. Egyfelől túlzott követelések a «keresztyén nevelés» czíme alatt, másfelől a nem-keresztyéneknek, kiket netalán elkényeztettünk, saját szokásaik miatt fölmerülő kívánataik. Óvakodnunk kell, hogy csupa «szabadelvűségből» — melyben önvesztünkre mehetünk túlságra — oly áldozatot ne tegyünk, mely iskoláink jellemébe s legszentebb érdekeink veszélyeztetésébe kerülhetne. E végre jó lesz Angliára hivatkoznunk s tekintenünk, mely elég szabadelvű sőt szabad életű, de iskolái keresztyén jellemét föl nem áldozná, ha még egyszer annyi nem-keresztyén elemmel volna is dolga, mint nekünk van. Jogainkat megosztottuk; de iskoláink jellemét nem áldozhatjuk föl.

A polgári iskolák, munkások college-ei, felnöttek oktatása hasonlóan elég fontos dolgok, valamint a szeretetházak is. Ezek felől is sokat lehet s kell is tanúlgatnunk az angoloktól. Ide s tova a mi társadalmunk is elművelődik, elvárosiasodik. Megakadunk nem annyira a magunk proletárjaival, bár ezek is szaporodnak, mint inkább az ide beszívárgott s itt zavargo idegen elemekkel, melyek a miéinkből is toborzanak háborgó elemeket, a kiemésztő üzérseg áldozataiból. Így bizony ilyfele iskolákra, de kivált jótékony intézetekre kell gondolnunk. Ezekben emelkedik tetőpontra a keresztyénség, az emberieség. Mind erről találunk érdekes dolgokat e kötet ket három fejezetében.

De előttem fontosabb az a czikkely, mely a «tanító-nevelők» (vulgo: tanítóképezdek, -- talán tenne utána Sz.: tanító-nevelő intézetek!) felől szól. Érdekes volna ennek az

ügynek előhaladását úgy tanulni, hogy Angliát és a continenst összevetnők. De ily tanulmány szerzőnket messze vitte volna; én is csak azt említem meg, hogy ha ott az első ily czélzatú működés 1805-ben kezdődik, nálunk is mozgottak ez ügyben egy némely egyházi testület, egyesek is, például Várad Szabó János már 1810 körül; ha Angliában több sikerrel csak 1840 után munkálhattak: minálunk is meg lett már 1840-ben a præparandiák terve Szönyi és mások által s ugyan a tájon római katolikus iskolák mellé is keletkeznek «mesterképző intézetek». Ilyenek gyümölcse például Lesnyánszki *Methodikája*, s még némely más mű és mozgalom. A mit ez ügy angolhoni állapotjáról elmond Sz. (a 200. s köv. ll.), jelesen a bevételről, a tanítókról, tantárgyakról és vizsgálatokról, nagy figyelmet érdemel, azzal együtt a mit a vallástanításról előad, — «mely szívtelen és lelketlen módszer szerint tanítatik hazai tanító-nevelő intézeteink nagy részében» (másutt hogyan?) «hol minden ellenőrzés nélkül taníthatnak a felekezettek papjai a legirrationalisabb módszer szerint s ölhetik a növendékekben a vallásos érzés csiráját». Ezt Sz. mondja, ki pedig a vallástanításról nem az orthodoxia vagy fanatismus hevével, hanem a philosoph nevelő komolyságával sőt hidegségével szokott szólni s ki utóbb sejteti velünk, hogy vallás («káté») nélkül erkölcsiséget lehetők tart — tehát elég szabadelvű állásponton van. — Érdekes az is, hogy a kitünőbb néptanító-növendékek egyetemeknél tesznek vizsgálatot a végett, hogy népiskolai vagy polgári iskolai igazgatók lehessenek. Az ily intézetekben szokásos tanításmód és a felsőség eljárása a növendékek irányában (204. s köv. ll.) szintén fontos dolgok. Az pedig a mit a 212. laptól a kötet végéig, ily czím alatt «eredmények a tanító-nevelésben — az angol és hazai tanító-nevelő intézetek — eredmények a népiskolázásban — az angol és magyar népiskola és társadalom — az iskola fölügyelete» (tanfelügyelők itt és ott — kegyes óhajtasok!) a mit e címek alatt elmond, épen egyenesen nekünk való s sokszoros megolvasást és meggondolást érdemel. Vajha minél többen meg is olvasnák és szívökre vennék.

A II. kötet a közép és felső oktatás terére vezet bennünket. Leírja a régi és újabb szerkezetű iskolákat, a benlakással ellátottakat és a bejárókat. Mindig tekintettel van az intézetek fejlődésére, tehát történelmére, — az iskola belső életére,

a physikai és szellemi erők gyakorlására, a tanulásra, erkölcsökre, játékokra stb. Részletes kimutatásokat ad például a classikai irodalmi tantárgyak megszabott s órákra fölosztott részleteiről, s az összes tantárgyokról, — hogy ama fő tárgya az oktatásnak minden más mellékesebbel való összehangzásában ki legyen mutatva. És szól a fegyvelemről, nevelésről. A nevelés, mint az angol középiskolák fő föladata, úgy szerzőnknek is e művében főbb gondja. És eléggé szemléltető képet is igyekszik a tanintézetekről adni, kivált a nagyobbakról, nevezetesebbekről, melyek egyszersmind régiebbek és példányszerűek. Így az Etonról adott kép, melyet a 20., 21. l. méltóan fejez be, tiszteletre és csodálatra gerjeszt bennünket; és meghatva érezzük magunkat a nemzet és annak tanferfiaival elött, kik ily nevelést, oktatást tartanak fönn. És így érzünk még akkor is, ha a németek Schulpforteját, a francziák párisi lyceumait ismerjük is. — Nem követhetjük szerzőt ama bő leírásban, melyet több ilyféle iskoláról ad. Talán összevonhatta volna ő is, — és ez egyenkénti jellemzéseket és részleges vonásokat egyesíthette volna egy nap képből, mely a lényegesebb, a vonásokat nagyban egy nagy képen adta és épen azért erősebb, teljesebb benyomást tett volna. Csakugyan a mint egyenként tárgyalta az intézeteket, azután összesítve tárgyalja a közös vonásokat, a mindenkiben meglévő közös szokásokat, intézményeket ily czim alatt: *Eredmények a középoktatásban.* (109. l.) E czim alá következőket foglalja: I. Az iskola-kormányzás, az igazgató, a tutor és a tanári kar (109—118); II. Az erkölcsi nevelés (118—122); III. A physikai nevelés: játék, athlétika, kézimunka (122—128); IV. Fegyvelem (128—136); V. A szolgálkodás (136—138); VI. A középiskolai tanuló (139—141); VII. Az iskola arculata. Az osztály- és szakrendszer, a följobbvitel, a classikai és reál szakasz (142—146); VIII. A vallás, az ó-classikai és újkori nyelvek tanítása módszere (146—188); IX. Az anyanyelv és irodalom, történelem és földrajz tanítása módszere (158—164); X. Mathesis és természettudomány (164—270); XI. Rajz- és zenetanítás (170—173); XII. az angol és magyar középiskola (173—192); XIII. Vizsgálatok (192—201); XIV. Az angol és hazai vizsgálati rendszer (201—215).

Az itt elsorolt elsőbb tárgyak leginkább forogtak szóban nálunk is, a német és franczia ismertetőknél is. Ezekben: az

iskolai kormányzásban, iskolai nevelésben, physikai nevelésben, bel- és kül erők arányos összeható fejlesztésében van az angol középiskolák elvitathatlan előnye sőt elsősége. Ez teszi azoknak nagy hatását az angol nyilvános életre. Ezzel dicsekszenek ők magok is, míg a tanításra nézve elismerik hiányait s a külföld följobbvalóságát. Ezek a szakaszok, melyeket szerző is látható kedvvel, szellemesen fejteget; ezeket óhajtanók a mi nagyobb olvasó közönségeink és minden középiskolai tanférfi kezébe adni, szívébe plántálni. Különb is szellemet, irányt kell a külföldtől átvennünk, nem intézetek formáit vagy részleteket. Szép dolog, hogy az angol a classikai irodalomért oly sok időt áldozhat s e szakban oly sokra mehet; de ezt mi magunknak hiába óhajtjuk s ha e tekintetben velök el akarnánk érkezni, nyakunk szakadtába kerülhetne. Így némely más dolog sem nekünk való. De talán nevelés s erkölcsi vezéret tekintetében többre mehetünk, javithatunk iskoláinkon; ez által sokszorozhatjuk a tanítás sikerét is, ha a mit szerzőnk az egyéni jellem erejének kifejtéséről, az iskola iránti kegyelet ébresztéséről stb. elmond, eltanulni s lehetőleg valósítani igyekszünk.

Még a «szolgáskodást» (fagging) is érdekes és tanulságos dolognak tartjuk ama kicsinyes éretlen göggel és nagyemberkedéssel szemben, melyet középiskoláinknak korán érett gyerkőceiben tapasztalhatni. Fokozatosan emelkedő, tehát az életkornak megfelelő önérték: de tisztelet és nemesb értelemben vett «félelem» az érdemesebbek- és fölsőbbekkel szemben; kegyelet a «mater» (iskola) iránt: ez az angol iskolákról elvonható tanulság, mely a demokrat egyenlőség és előbb-, följobb-tolakodás undokságai ellenében nagyon ajánlható.

De van sok egyéb is az iskolai életben, a mit irigyelhetünk és magunknak óhajthatunk. Csak egyet emlitek meg például, melyet szintén fölhozhatott volna szerzőnk, mert fölhozza Laurie is az angol középiskolázásról múlt évben a francia *Magasin d'education et de récréation*ban. Tudniillik a mi növendékeink, magunkkal együtt, nagy keservesen (mint a nép mondaná: hajh ketelen-kelletlen!) kezdik el minden szünet után a tanulói foglalkozást. (Hány szünet van pedig, mily czimeken: azt most ne bolygassuk.) Az első órák, még a kéthavi szünet (s néhány napi ráadás — Heltaival mondanók: mórálás!) után is ásítózással, ácsorgással, immel-ámmal

való munkával telnek el. Az ember álmos, a gyermek tunya. Csak jobb is volna még otthon lenni ennek, és otthon vagy másutt lebzselni annak. Nem így van az angol tanuló. Azert-e, hogy az iskola várja, vagy hogy a kötelességérzet — mely az összes angol nemzet fő tulajdona — parancsol, úgy kezdi es tölti az első órát, mint az utolsót vagy középsőt. Ezt beszéli Laurie és ez igen tanulságos tárgya lehet elmélkedésünknek.

A 140., 141. ll. tárgyalt egyéniességet, önállóságot az egyformasággal, hagyományossággal szemben, nehéz egyhamar megérteni. De ezek is legalább nagyon meggondolandó tulajdonok. Meggondolandók, de nem mohón követendők az ő intézményeik; mert gyakran ellentétesek, ellen-irányuak s ellentétöket a nemzeti öshajlamok és jellem egyenlítik ki; ezt pedig megérteni nehéz, utánozni pedig teljes lehetetlen. Ilyen az, a mi itt sok helyen van kitüntetve, hogy a tantárgyak, az átvitel, az osztályozás a fiúk természetéhez, egyéni tehettségéhez szabotnak (II. 141., 143 stb.) és az előhaladás szerént készítik évek kezdeten az osztályok megalkotását, ugyanazon korosztálybelieknek megfelelően előhaladtakra, hátramaradtakra való megkülönböztetését, e szerint egy osztályban több osztály létesítését stb. Nálunk minden tekintélyesebb szülő, kivált előljáró, pártfogó, iszonyú sérelemnek tartaná, ha fia följobb nem lépne azzal az osztálylyal, melybe év kezdeten beiratott. Az ilyenek tanulhatnának az ily czikkekből, s az angol szokásból, mely a tehetségeket és szorgalmat szigorúban latolja s különbözteti meg és az iskola tekintelye fölött egyes szülék sőt országos hatóságok vagy testületek tekintelyének sem hódol. Különös az, mit (147.) a classikai tanulmányok könnyítő módszere ellenében az angolos (nehézítő) módszerről mond, vagyis a jegyzések nélkül való tankönyvekről, a könyvnelkülöztetésről stb. Ezt nem szeretnők követni, kivált pedig a «törbeejtés»-t (148. l.); de arra nem jajdulánk föl, ha fiainkkal többet tanultatnának könyvnelkül classicus íróból, mint ma szokták. A tanulást nem kívánjuk sem igává sem játékká tenni; mert amaz embertelenség és butítás, emez lehetetlen. Óhajtanók természetes fejlődésse, mindennapi táplálkozássá tenni; vagy hasonlónvá a naponkenti járáshoz, mozgáshoz, öltözéshez stb. Ha ez nem lehet, ha lehetetlen az ismeretek közlésével bevárni a gyermeki elme fejlődését s en-

nek folytatában jelentkező kívánást és vágyat, hogy így kívánatra lehessen közleni s mintegy beszívadni az ismereteket: ha csakugyan kell egy-egy kis ugrást vagy erőlködést tételni a gyermekkel: óhajtának, hogy ne legyen sem az ismeretek elsajátítása több ugrással járó, sem az egész tanulás munkája terhelőbb vagy kínosabb, mint egy iparos vagy művész-növendék elme- és testi erő-fejtő tanulása; a tanulás folytatában minél kevesebb hézag essék, minél kevesebb emésztetlen vagy értetlen közlemény vagy ismerettöredék maradjon. De a könyvnelkülözés fontossága is megmarad. Mert ez az örökre fontos nagy eszmék, örökké szép hangzatban, formában elsajátítása. Csak erre kell kiterjeszkednie; de ezt nem kell mellőznie.

A vizsgálat rendszeréről megint érdekest, az az nekünk is nagyon és sietősen megismerendő dolgokat mond el (201. l. s köv.). Mily röviden és tökéletlenül tartjuk mi; mily ellenkezően, azaz nyomosan, gondosan az angolok. Mily sok megbukás van ott; mily kedvezően vizsgálnak és osztályoznak nálunk. Hogy mi a dolog természete ellen közös tárgyakat adunk föl érettségi dolgozatokhoz egész osztálynak, a tehetségekre nem tekintve. Hogy a mi vizsgálóink, kivált felekezeti iskolák fölügyelői, biztosai, gyakran a szakhoz nem értők, kíméletesek, engedékenyek; holott az angoloknál függetlenek, szigorúk. Sok bajnak kútfeje a sok tantárggyal való megterhelés, evvel kapcsolatban az egyformaságra erőltetés. Fontos itt kiválón az a mit szerzünk az érettségi vizsgálat tartása módjának javítása végett elmond és javasol. Itt saját, az angolok intézményeitől eltanult, valóban ajánlható nézetei vannak. Kívánja az érettségi vizsgálat tárgyai kevesítését vagy csoportosítását, e vizsgálatnak a gymnasiumi stb. tanártestületektől elvevését és külön testületekre bízását, olyakra, melyek, az állami főbb kormányzat alatt, állának kerületi iskolai fölügyelőkből, ezekhez kinevezett szakemberekből: egyetemi tanárokból s hasonlókból. A vizsgálat leginkább — úgy értem: nem egészen — írásbeli dolgozatokból állana (214. l.).

A nők tanításáról («IV. szakasz. Leányközépiskolák») megint bőven és eszméltetőleg ad elő sok újat. Tudjuk, hogy a nők tudományos oktatásában vezérek és példaadók az angolok és vérrokonai az amerikaiak. Angliában már több női college áll föm, — ezeket itt kellő bőséggel leírva és jelle-

mezve találjuk. E jellemzés után szokás szerint elmelkedes következik: «eredmények a nőiskolázásban» czim alatt. — A férfias önállóság, nyilvános szereplés, föltűnés és versenyzés vágyása soha sem volt még úgy kifejlődve a nőnemben, mint a mi időnkben. Erre kivált a színészek és dalművészek diadalmas útjai, kalandos hódításai adtak okot, alkalmat s a nőnem e szakbeli előnye tartja fönn az igényeket. Bizonyos világpolgáriás kalandozás, világra szóló vállalkozás lett szenvedélyes bámulatok és vágyaik tárgyává a nőknek, néha még vidéki kis városok homályos zugaiban s még szegényes családokban is, a tehetségesebb leányaik számára «szerencsét csinálni» erőlködő szüleknek. E verseny vagy vállalkozás — melyet a középkori vándor dalosok kalandozásaihoz hasonlíthatnánk, főképp városokban általános mozgolódást, fészkelődést, társadalmi izgást-mozgást idéz elő, mely visszatetszik a conservatívabb lelkeknek. Ezért sok találkozik, ki a nők felsőbb oktatását, vagy az előbbinél tudományosabb nevelését ezzel a szerencsétlen mozgalommal, vagy valami női tudóskodással, bölcseskedéssel — melyet a költők oly sokszor gúnyoltak — hozza kapcsolatba, — és a mi több, a családok ama ziláltságával, mely annyi tragédiát idéz elő. E tárgyról van gondolkozni valónk elég. Az állam élete a társadalomen s ez a családokén alapul. A mi helyzetünkben, egy nemzetnek, melynek teljes erejére van szüksége s minden erejét összeszedve lehet csak megélnie, ily nemzetnek föláldozni a családot, kockáztatni a nemzeti letelt, csak egy és más agyremért: iszonyú bűn volna. — Ha az angol nőnevelést megtekintjük, meg fogunk győződni, hogy a nők tudományosabb képzése nem jár oly társadalmi veszélyekkel. Szerzőnk fölmutatja a női tudományos iskolákat, előadja tantárgyaikat, meggyőz bennünket arról, hogy a nőket taníttatni szükséges; de fölmutatja egyszersmind a dolog nehezségeit is. Megfelel arra a kérdésre, mely önkényt előáll: nem törli-e le a felsőbb oktatás vagy inkább a tudományoskodás a nők arczáról, viseletről a női gyöngédséget stb. Megfelel, azt állítván, hogy tapasztalásból tudva van s Angolországban ő maga is tapasztalta hogy «a szép homlokot a tudás nem rútítja el, a ragyogó szempár fenyeget az alapos ismeret nem veszi el.» Tehát, mint az angolok, ő is embere a nők felsőbb tudományokra oktatásának. Ettől a szellemi és erkölesi erő megizmosodását várja.

Úgy látszik a nők egyetemre mehetését is óhajtja. De arra, vajon a magyarországi társadalom olyan-e, mint az angol; a magyar életben lehetséges-e, hogy a nők számosan s a műveltek mindnyájan, a háztól, az anyai, asszonyi tisztól csak félig is elvonassanak s fele részben a tudománynak szenteltessenek; vajon nálunk tanácsos-e, hogy a nők mindkét úrnak, a családnak és tudománynak szolgáljanak, — s vajon e kettős szolgálatra van-e elég erejük és idejük a mi anyagi helyzetünkben? Erre szerzőnk nem felel. Óhajtának pedig, hogy nyomozta volna: vajon a mi nem egyenletes, nagyon is vegyes eredetű, különféle hajlamú, még eddig a kor romboló tanai ellenében erkölcsileg meg nem erősödött, az új idők szabadabb szellemébe komolyan be nem avatott, inkább könnyelműen bele sülyedt városi és vidéki úrias családainknak nem árt-e meg ez a tudományos iskolázásra vágyás és az evvel járó társadalmi «dislocatio», — s nem lesz-e ebből ha még többre megy, a társadalmi legnagyobb baj: a családiatlanság, — melylyel meglehet egy ideig élni, mint Róma is megélt: de nemzeti nagyobb válságot kiállani lehetetlen. És ennek a nagy bajnak vajon van-e Angolországban oly sok siralmas jelensége már is, mint minálunk, hol ilyféle bűnöktől néha egyházi és iskolai, olykor puritán igényű körök is büzősek? (Bűn- és büz. Jellemző találkozás a szóelemeknek!) Sapiienti sat! — De meg kell adni, hogy szerzőnk célja itt nemes. Ezt eléggé kimutatja s megérteti, valamint arról is meggyőz, hogy női felsőbb oktatás meghonosítását, felsőbb iskolák létesítését óhajtjuk, — mindig hozzá téve, hogy a családok életének, a családi kötelességeknek főtartásával.

Nagyon jó az, a mit (261. l.) futólag megjegyez: «a nőegyletek által emelt jótékony intézeteket kihímezteti, kisujtá-soltatja (a női érzékeny szív), s gyakran a helyett, hogy a szegénységen segítenek, újabb vágyak fölköltésével jobban szegénynyé boldogtalanná teszik. Buda-Pesten több ily intézet van, melyeket nagy fényvel rendeztek jótékony női kezek.» Így szerzőnk. Vidéki városokban is egész cselédséget tartanak oly helytt a «szegény» vagy «talált» stb. gyermekek vagy épen «árva leányok» fölszolgálására, még ha azok fölnőnek is, — és ezeket nem házi dolgokra, hanem inkább pipere-munkákra taníttatják (a henyeségnek egy furcsa, «multum agendo nihil agens» neme), — és így erélyesen segítik elő a

társadalmi helyeserét, a fölebb vágyást, rangkórságot s a mi ezekkel jár együtt: a családiatlanságot.

Még csak egy észrevételt teszek az e tájon sok helyt előfordult kívánatra, hogy ne compendiumok, hanem részletek taníttassanak a historiai tanulmányokból (utóbb a physikából és egyebből is!) jelesen a hazai irodalomból: «a nemzeti szellem szószóllói» (talán a jelesebb írók jellemzése), «a hazai történelem egy-két korszaka» taníttassék, de ez tüzetesen. Bizonyos, hogy a compendium szerint való tanítás sem fönt sem alant nem alkalmas: sem elemi sem felső sem közép oktatásban. *) Bizonyos, hogy ez kiváltképen áll a történelmi tanulmányokról, melyek azzal foglalkoznak, a mi embernek legnehezebb, gyermeknek alig érthető: az emberrel: az emberi szellem szabad akaratú műveivel. De a compendium ellenében a töredékességet védenünk csak óvakodva kell s a különböző helyzet meggondolásával, a mely itt és ott van, a mely a hiányokat kipótolja ott és nem pótolja emitt. Tehát meg kell gondolnunk.

Elsőben, hogy a matematika sőt physika némely részének is mellőzését bizonynyal nem ajánlhatnók; mert ezekben minden rész szorosan összefügg, egyiket a másik nélkül megérteni lehetetlen. A világtörténelem részei nincsenek ily kapcsolatban; egyiket a másik nélkül megérthetni; például a csinekét megérthetni Görögországe, Angliáét Magyarországe nélkül, — úgy legalább, a hogy egy középiskolai tanulónak s annak a mi rendesen ilyenből lehet, szüksége van reá. De már egy nemzet történelmét szorosan egybetartozónak, összevágónak vélem s nem tartom lehetőnek, hogy egyiket a másik nélkül tudhassuk csak úgy is, mint egy művelt közpolgárnak

*) A compendiumokra illik, mit egy író, Reade, érdekesen mond: «The general reader cannot feel them they are presented so curtly and coldly: they are not like breathing stories appealing to his heart, but little historic hailstones striking him but to glance off his bosom: nor can he understand them; for epitomes are not narratives, as skeletons are not human figures.» (Az olvasó nem érezhet belőlök semmit, oly kurtán s ridegen adatnak elő; nem élettehellő történetek, melyek a szívhez szólnának, csak apró historiai jégeső-cseppek, melyek csak azért érintik, hogy ragyogjanak mellökről; nem értheti meg az olvasó, mert a kivonatok épen nem elbeszélések, úgy mint a csontvázak nem emberi alakok.)

szükséges, vagy annak, kit az angol rendes olvasónak («general reader») nevez. Ha tehát némely részt a hazai történelemből vagy teljesen mellőzhetőnek, vagy általános jellemzéssel rövid összevont tárgyalással adandónak tartunk is — az utóbbit inkább óhajtom és ezt az életirati módszerű történet-tanításra nézve is megtehetőnek tartom — : arra kell számítnunk, hogy a maradt vagy csak kevésbé pótoltt hézagokat ama nagyobb iskolai tanfolyam: az élet, mely holtig tanulásra ösztönöz, kipótolja.

Ez a kipótlás, az életnek ily ösztönző hatása vagy didaktikus volta megtalálható-e minden társadalomban? A miénkben ugyan kevésbé. Az angol társadalmi élet sok hiányát kipótolja az iskolának. Orvosi egyetemeik s tanításaik alig voltak: és orvosaik közt világhírűek s valóban nagyok es korszakosok vannak. A jogászaik inkább gyakorlatból lettek nem csak jeles ügyvédek, hanem jogtudósokká, államtudósokká s a mi legtöbb nagy államférfiakká is. A hazai irodalmat alig tanították: de a remekírók mindennapi élvezete, Johnson (*Költők élete*) és mások olvasása által — a mi köz divatú sőt a mindennapi élet szüksége volt — nem csak a hazai irodalomban alapos tudósokká váltak, hanem alaposak s páratlanok az európai régibb és újabb irodalmakban. Eredetiségök talán az iskolai tanítás hiánya miatti sok gondolkozás megszokásából származik. Tudjuk, hogy Goethéről nem írt jobbat senki, mint Lewes, Rousseauról, mint Morley. A Gibbon-, Roscoe-, Grote-félékről nem is szólok. Az élet komoly tudományokhoz vonzó iránya, a társadalmi levegő szellem-elevenítő tartalma kipótolja az iskolák hiányait. Így van-e ez nálunk? A mi társadalmunk — kénytelen vagyok itt is emlegetni — sok színű, sokféle ajkú, többféle eredetű és hajlamú elemekből áll. Műveltjeink között kisebb rész az, mely tiszta azaz magyarosan hazafias, egyszersmind tudományos irányú nevelést kapott; mert hiszen a szülők előtt első gond fiaik megélhetése s nálunk bizony nem amaz irányhoz van a kenyér kötve. A németes szlávos elem, még ha iskolákban kelleetlenül hallott is róla valamit, s talán szavalt is Vörösmartyból vagy Petőfiből, nem érdeklődik a mi irodalmunk iránt; legfőlebb úgy, ha ideje van vele foglalkozni, mint különös valamivel; különczkedésből a szeszély óráiban, — mint egy-két beszakadt idegen a magyar nyelvvél különös volta miatt. Az új népelem, mely molión

tanul s meg mohóbban tölti meg irodalmi folyóiratainkat es saját zsebeit, az ipar egy nemet üzi s annyi szeretettel tekinti az író, kinek életét írja, vagy a nyelvet, melynek nem életet csak holt tetemeit bonczolja, mint a természettudós a hulla vagy száraz növény iránt. A főrangúak természettel világpolgárisok itt is; legutoljára ismerik meg s legkevésbbe a magyar irodalom történelmet és hőseit, — és azt mondják: mégis csak inkább olvasom Hugo Viktort, mint Vajda Jánost, Shakspeare-t inkább, mint Vörösmartyt, *Werthert* inkább, mint a *Karhausit* és *Faustot* inkább, mint az *Ember tragédiáját*. Így esik, hogy előkelőinknél s a művelt közönségnél, ha nem ismeretlen föld, de bizony mellekes az irodalom s a művelődés legújabb vezérférfiai sem igen terjesztik az életben a nemzeti tanulmányok szeretetét és ismeretét. Tudhatnak rólok, de nem vonzódnak hozzájuk; azokról tudniillik a kik nekünk énekeltek s beszéltek egykor a hazáról, a kötelességekről. Nem értik őket, legfőlebb értelmökkel, nem erzésökkel. Messze esnek tőlünk azok a hazafiak, az irodalom rossz időkbeli férfiai. Az élet sok baja, sok szüksége, az elehnesség, a tudományos józanság nem érkezik arra, hogy Revaival, annak nagy szorgalmú tanítványával, Horváttal s a többivel foglalkozzék, — legfőlebb azért, hogy megnevesse . . . Oh az élet, igen szeret nevetni, és nagy szokása egyoldalú és felületes lenni. Az újabb tudomány némely emberének, a fölkenteknek es kontároknak, kedvök telik benne, hogy az «irodalom» mint tanulmány vagy tudomány értéket legfőlebb elyben ismerik el; tetteleg ismeretlenek maradnak vele s közönyösseget terjesztenek iránta. Szeretnek nevetni a regibbek gvarlóságain, tudományos társulataink egykori tévedésein. És megbizonyítani, hogy magyar irodalom nem volt, míg *mi* nem voltunk . . . Ily körülmények közt természetesen az élet nem pótolhatja ki az iskolai tanítás hézagait, nem tanít vagy figyelmeztet a nemzeti irodalom vagy történelem hiányai megismerésére, kipótlására; sőt ellenkezőleg az iskolának kell megismernie a közszellem hiányait s annak kell pótolgatni. Az iskolának különös erélylyel kell azokra tanítani, a miket az élet elmellöz vagy elhibáz.

Szükséges pedig, hogy a nemzet szellemet egysegeben, de minden oldalról ismerjük. A ki csak Kazinczyt és köret, vagy talán Vörösmartyt és társait ismerne: vajon lenne-e

ismerete arról a szellemről, mely Zrínyi eposzában és egyéb műveiben nyilatkozik, arról a humorról vagy gúnyról, mely Balassa Menyhárt-ban vagy Mikesnél vagy épen Gelejinél és a XVI. XVII. század satírjaiban vagy arról a költészetéről, mely a kurucz világban a kurucz csatákkal együtt termett s többnyire igazán «termett» és nem csinálódott? A ki csak a költés történelmét tudná, vajon ismerné-e a nemzet tudományos értékét és erejét, — tudná-e nemzetének azt a hajlandóságát, mely olyan mohón kapta a reformációt, mely olyan gyorsan és erősen kedvelte meg Descartes-t és Kant-ot?

Elismerem, hogy vázlatosan tanítani, vázlattal gyötörni, butítani, a «rendszer» teljességeért a táplálót mellőzni, nem szabad. De a legtáplálóbbak mellett adni a művelődés és irodalom történelméből a kevésbé gyönyörködtetőkből is: a szellem teljes megismerése végett szükségesnek tartom. Nem hiszem, hogy az általános vonásokkal ne lehessen úgy festeni, hogy festésünk szemlélhető, érthető, élvezhető legyen. Egyes festő néhány vonással olyan kepeket is leír, melyekben sajátos érzések, indulatok hatásosan vannak kifejezve. Ismertessünk minden főirányt, de több-kevesebb tényből, jól eltalált vonásokkal. A nemzet történelmében minden főbb állami és társadalmi változást, de kevés harczot vagy bonyolódást, küzdést. A magyar szellemi életet minden főbb oldalról, de nem minden mozdulatát vagy nyilatkozását a szellem életének. Ez az óhajításom a mi helyzetünkhöz képest, hogy megértsük magunkat és megismerjük, megvédezhessük; meggyőződhesünk, hogy történelmünk van, tehát vannak történelmi jogaink is az életre, történelmi kötelességeink is.

Az olvasó, a kit inkább érdekelnek az effélék, nagy haszonnal fogja olvasni a természettudományi oktatásról, a rajz- és művészettanításról, az iparosok iskolájáról stb. szóló cikkeket is. E tárgyakhoz kevésbé értven és vonzódván, csak azt emelem ki, a mi a «középiskolai tanárnevelésről» (281. s köv. ll.) szól. Az angolok olyformán voltak vele, mint mi. A mi főiskoláink előjárói azt mondták vagy gondolták: mikor tanítunk és tanulóinkkal is taníttatunk, egyszersmind tanítókat nevelünk. A kit latin nyelvre erősen és görögre gyöngén, classikai irodalomra is elég gyöngén megtanítottunk, a kit a philosophiába egy kissé, a theologiába jó vastagon beavattunk: annak kezébe adhatjuk a (hat osztályú) gymnasium

kulesát. De átláttuk mi is, átlátták ott is, hogy egy kissé több kell hozzá: a leendő tanítók elméjének különösebb ahhoz való irányzása, egyes tanítandó tudományra és neveléstanra bővebb tanítása. Tanítók képzésére tehát e kettőt cselekedtek: a természettaniakból gyakorlati, nyomos és húzamos oktatást és az egyetemekenél neveléstani előadásokat. (A történelmi és nyelv-szakbeliekért tesznek-e különösebben valamit?) Az előbbieknél s általában az ily célra való tanításnál különösen kiemeli szerzőnk az önálló foglalkoztatást, a jól fölemesztett ismeretek szerzésére s önállóságra törekvést; erre időt hagynak, az önmagától cselekvésre szoktatják az ifjakat, a specialis tanulmánynyal való megterhelést kerülik, mert ez «szellemi fölvalkodottságra, pedansságra . . . vezet» stb. Óhajtanám, hogy e részletet s a mi a gymnasiumi oktatásra nézve «következtetések» czim alatt el van mondva, minden iskoláért érdeklődő olvasónk komolyan átgondolná; de másfelől szerzőnk is fejtené ki bővebben azt a két tételt (a 291. l.): «kihagyandók tehát középiskoláinkból: a világtörténelem, a magyar irodalom történelme, a természettan és a természetrajz compendiuma». És ugyanott: «A falgymnasiumban sorozzuk a tantárgyakat bizonyos számú (3—4) csoportokra s elegendjünk meg, ha a tanuló három csoportból tetszése szerint választott négy tárgyat felöl» stb. Úgy gondolom, hogy az eféleket csupán az angolok tekintélyére el nem fogadhatnók; tehát bővebben kell bizonyítgatni. Sejtünk bennök jót. Sőt az első tételre nézve, mint az előbbieken nyilatkoztunk, bizonyos ertelemben, hasonló nézetet vallunk: de a dolgot ki kell fejteni s világosabban megértetni. Mert, hogy többet ne mondjak, ez a választás, ez a csoportosítás a gymnasiumon belül, vagy rendszeres szétágaztatása az iskolai oktatásnak — mivel a négy osztályból három tantárgy választása hogy egyezik? — vagy nem tudjuk, mi.

Azt, a mi e szakasz végén (292. l.) az állam és egyházak közt való kiegyezésről, e kettőnek válllvetve működéséről, munka-megosztásáról van előadva, egészen aláírnök s még a franciaországi reformáltak példáját hoznók föl a hazai protestáns felek meggondolása végett, ha legújabban az «autonomia» ügyében azon egyháztól nem indulna ki nagy készületű s nagy erélylyel kezdett mozgalom, mely e nev vagy jog-czim alatt államot az államban (vagy az állam föle és ellenebe!)

szokott érteni. Így már ismét siket füleknek beszélne, a ki az állammal való együttes és egyirányú munkáról s az angol pelda követéséről szólna.

A «felső oktatásról» két szakaszban, mintegy kilenczven lapon (293—383) beszél. Ha a középiskolák helyzetének magasztosságát, gazdagságukat, sajátóságos bel- és külső rendezéseket láttuk : itt még több különösséggel fogunk találkozni. Az intézetek óriási terjedtsége még pedig nem újszerű, hanem középkori módon, nem tudományos foglalkozásokhoz való helyiségek miatt, hanem tanárok s mások együttlakása végett ; hasonlóúl a roppant gazdagság, melyet a szegényebb éjszaki német s a még szegényebb magyar csak bámulni tud ; a sajátlagos tanárok kicsiny, a (mellékes) tanító egyének igen nagy száma, magas díja, nagy jövedelme — a tanulók külső élete, athletikai foglalkozásai stb. csak külső nagyszerűség által lépnek meg bennünket. De a benső sajátosság még érdekesebb s valóban becsülésre s tiszteletre gerjesztenek. Főképen hogy minden, legnagyobb rangú és vagyonú ember fiai is itt nevelkednek — s az egyetemi élet lényegesen szabad, de egészen máskép, mint Németországban és nálunk ; mert szabad a tanulók gondolkozása és szólása, egymással és a tanítókkal való érintkezése ; de nem szabad a henyeség, a korcsmai élet, a kicsapongás ; sőt az, ki mint régi főiskolai törvényeink kifejezték, «non id agit ut in studiis proficiat» szép szerint, de erélyesen haza utasíttatik «rusticálni» : mind ez arra indít bennünket, hogy irigyeljük azt az egyetemi «nevelés»-t, melyet minálunk adni lehetetlen, még említeni is bűn volna. Mert mi föntartjuk azt az általán félreértett és félreértve nagyon feltett elvet a «tanszabadságot», mely odáig hat, hogy nemcsak minden erkölcsi vezérlés és fekezés megszűnt, hanem az előadottak felőli nyilvános órán tartandó beszélgetés, kérdészetés is sértené a hallgatói szabadságot (ezt értik ama nevezet alatt : tanszabadság), legfőlebb igen kis körű gyakorlati órákra szorítkozik — némely tantárgyak mellett. Holott az angol egyetemekben ily órák minden tanárnál rendszeresítve vannak !

Ez intézetek gyöngeségeit a németekéihez képest mind a világ tudja ; magok az angolok is tudják. De egészben a világért sem cserélnének velök. S hiányukat pótolgatják, de lassan : a tanárok, a magántanár-fele fellowk s a tantárgyak

szaporítása által. De egyről, a legföbbről: a nevelésről nem mondanának le semmi áron. Ebben van legfőbb erejük s a mi evvel együtt jár: a jellemben, az erkölcsi értékben, erkölcsi es szellemi önállóságban.

Lehetetlen érintenem is a dolgotat minden részét. Ennel fogva az olvasóra kell bíznom a második kötet végén lévő erdekes tárgyakat, jelesen a theologiai akadémiákat, jogi meg orvosi collegiumokat is befoglaló résznek megismerését. Kivá-lón ajánlom pedig itt is a következtetéseket vázoló V. cikket, mely az általános jellemzés czíme alatt főképen a jellemkép-zés- és nevelésbeli előnyöket fejtegeti. Csak azt óhajtottam volna, hogy a hiányokat és a német egyetemek előnyeit s ez utóbbiakat kissé tárgyiasabban adta volna. Mert hogy ezek nagy számú és specialis tanszékei, tudományos részleteskedé-sei, vizsgálódási nagy ipara és versenye, ha sok tekintetben túlzásokra vezettek is, de alapjokban jók és sok jónak szülői: azt legnagyobb ellenségek sem fogja megtagadni. És nem is képzeltük, hogy az egyetemi nevelés a németszerű tansza-badsággal, sőt az egyetemi fegyelem is, ha szükséges, a társa-dalmi szabadsággal megegyeztetetők nem volnának. De mi túl szeretünk csapni a mértéken ebben is, mint egyébben és egy úton akarunk járni a németekkel, kik burocratiára, tár-sadalmi korlátok föntartására, katonai fegyelemnek hódolásra igen hajlandók ugyan, s mégis fektelen szabadságot engednek alig érett fiaiknak erkölcsi tekintetben a felsőbb iskolákon.

Végül e könyv nagy becsének terjedt és alapos voltának, szellemes és világos (csak gyéren kissé nehezen érthető) stíl-jának határozott kiemelése mellett, lehetetlen ket óhajtasomat ki nem fejeztem. Egyik, hogy ha e könyv jelen kiadása telje-sen vagy nagyobb részt elfogy, sőt, ha a körülmények enge-dik, addig is: a nagyobb közönség számára tetetnek közé be-lőle egy kisebb kiadás, főkép az úgynevezett következtetéseket s az intézetek érdekes leírását foglalván bele. Így remelhetnök, hogy művelt szülők is megismerkednének az angol iskolák nevelési jelességeivel. Ily célra vezetik az angol szülőket, sőt francziákat is a Hugues- és Laurie-fele dolgozatok, melyek csaknem regény formában teszik közé s teszik hathatósabbá az angol iskolai élet erkölcsi szép tulajdonait. Csak ez tehetne egész hatást a mi közönségünkre is, mely e különben sehol sem unalmas mű nagyságától idegenkedhetik. — Másik óhaj-

tásom, hogy tisztelt szerzőnk a legfőbb tanítási és nevelésügyi kérdéseket, melyeket itt az angol gymnasiumok és egyetemek ismertetése alkalmával csak futólag és csak — mint szokták mondani — *historice* érint s említ, fejtené ki bővebben egyes és külön értekezésekben; mutatná ki, mit tanulhatunk már most s mit alkalmazhatnánk azonnal azokból, a miket amott tanulhatni.

A tisztelt közönség, kivált a tanítás ügyével foglalkozó nagy számú osztály reméljük, teljes pártfogására méltatja e nemében — külföldi iskolák ismertetésében páratlan becsű magyar dolgozatot — és segédkezet fog ahhoz nyújtani, hogy az ebben foglaltak minél inkább valósúljanak a mi közoktatásunkban is.

IMRE SÁNDOR.

A K Í G Y Ó.

Elbeszélés.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IV.

Bezzeg volt találgatás, mende-monda Nagy-Fövényesen. Nemcsak az asszony nép szaporította a szót, a férfiak is segítették a gyöngébb nemet a nemes munkában. Mióta a külső munka szűnt, mióta a magok dolgától szabadulgattak, a falu belső ügyeivel és a mások dolgával kezdtek törődni. Legtöbben a jegyzőnek fogták pártját. Helyeselték, hogy kiadta az útat annak a pökhendi fiatal embernek, ki az utóbbi időben úgy kezdte magát viselni, mintha a község háza a tulajdon háza, az ügyes-bajosok alamizsnás koldusok lettek volna. Mások nem találták egészen rendén valónak, hogy nyáron át, míg szüksége volt rá, hasznát vette, őszre aztán elcsapta, hogy teeljen otthon a maga portáján. Volt, a ki azt vitatta, hogy Bekecs Antal csak őszi vásárig szegődött s a mint kitelt az ideje, a maga jószántából állott odább. Majd jöttek más hírek, nagyobbak, fontosabbak, melyek a kisebbeket elnyeltek, mint a csuka szokta az apró halakat. Mesélték, hogy a jegyző, hogy hogynem, nagy bajba keveredett, melyből Timsóné keze rántotta ki nagynehezen s a hálátlan ember azért folyvást üldözi a szegény asszonyt gyanúsításaival. Más jobban akarta tudni a dolgot hiteles forrásból; Judith asszonytól hallotta.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 70. és 71. számaiban.

A két ellenség kibékült, összeédesedett. Lina kisasszony is elfelejtette, hogy hoppon maradt, sőt a Timsóné fia menyegzőjén ő lesz az egyik nyoszolyóleány, a jegyző pedig a nász-nagy tisztére egyenesen maga ajánlkozott.

Sem Timsóné, sem a jegyző nem sietett fölvilágosítani a falu közvéleményét. Mindkettőnek megvolt rá a maga különös oka. És Bekecs Antal? Jóformán tudomást sem vett a mende-mondáról. Néhány hét óta lakott az ősi telken, s máris tökéletesen kibékült sorsával. A maga ura volt, szabadon élhetett hajlamainak, ideje legjavát szentelhette a *Véres Angyal*-nak. Pár hét alatt többre ment, mint a községházán laktában ugyanannyi hónap alatt. Így, csak is így viheti véghez, a mit foltett magában. Ha pedig arra gondolt, hogy Lina kisasszonytól nem valami simán, de mégis megmenekült, igazi lelki örömet érzett. Mennyi aggodalmat kellett kiállania a kígyója miatt, melyet folyvást féltett a kisasszony kíváncsiságától! Ha nyomára jönne, ha idő előtt napfényre vonszolná a titok homályából! Azt a perczet nem élné túl a kígyó. E féle aggodalomra most már semmi oka többé.

Hanem egy kis keserűség mégis maradt a szíve fenekén a jegyző ellen, a miért olyan könnyedén túladott rajta. Ama zivataros nap óta nem találkozott vele, miatta, egyenesen ő miatta nem járt Micskeyékhez sem. Nehéz szívvel viselte ugyan, hogy meg van fosztva láthatásától annak, ki írott és nem írott gondolataiban él, hanem vigasztalta magát azzal a reménységgel, hogy majd megjön az ideje, midőn meglátja és tartósan gyönyörködhetik szépségében. Aztán ha ő nem ment Micskeyékhez, Pista bácsi nagy szorgalommal látogatta őt; eljött naponkint, néha kétszer is napjában. A gazda nem merte egyenesen megkérdezni a vendéget, hogy s miképen vannak otthon? Nem beteg-e Etelka kisasszony? Hanem hát azért van az embernek esze, a poétának találékonytsága, hogy hasznát vegye. Antal úr kitalálta a módját, hogy lehet nem azt kérdezni, a mit az ember tudni szeretne és mégis azt tudni meg, a mit szeretne.

— Pista bácsi, hogy van a kis Pista? Jár-e még Pista bácsiékhoz?

— Jár öcsém, jár. Csakhogy a kertből bizony már beszórtak. No de a szobában is jól érzi magát. Eszes fiú, mondhatom. Etelka egyszer-kétszer mutogatta meg neki a betűket

s a fiú játszva megtanulta s legalább az öregét ismeri valamennyit.

Bekecs Antal nagyon örült, nem ugyan annak az új ismeretségnek, melyet a kis Pista kötött a nagy betűkkel, hanem annak, hogy az ismeretséget Etelka közvetítette. Tehát baj nélkül van! Szívesen is látta Pista bácsit, az Etelka édes atyját házánál, s előre örült az órának, melyben újra látni fogja.

Egy nap délelőttjén más fajta látogatója érkezett, a ki nek nem örült valami túlságosan.

Rózi néni fölgyűrt karokkal, hátra kötött fejvel épen a pítvarban szedett-vedett, mint a fele kenyérsütéssel foglalatos gazdaasszony, a midőn csak betoppant Timsóné tensasszonyom.

— Jó reggelt, édes lelkem! (Ez tehát nem édes fiam.) Mit csinálnak, édes lelkem, hogy annyira füstöl a kéményök, majd kigyúlad? Vigyázzanak lelkem, a kéményre, borzasztó szerencsétlenség támadhat belőle. Pár hete csak, hogy a méltóságos báróné egyik barátnéjának pusztáján egy cselédszszony kenyeret süttött éjtszakára s vigyázatlanságból a házat fölgyújtotta. Nagy szél volt, négy cselédház leégett s a szegény hajléktalan népet kocsiszímben, juhakolban kellett ideiglenesen elhelyezni.

Rózi néni megijedt s alig hogy «betessek»-elte a tensasszonyt az első szobába Antal öcsese ura nem kisebb ijedelmére, rárontott a sütökemence előtt kuporgó szolgálóra, ki annyira elbámult a ropogó szalmatűzre, hogy szinte elszenderült belé.

— Ne füts olyan erősen, te istentelen! Föl akarod pörkölni a házat? Azt akarod, úgy járjunk, mint a méltóságos báróné barátnéjának cselédei, kik most kocsiszímben, juhakolban szoronganak?

A leány csak bámult, még védeni sem tudta magát hamarjában.

Rózi néni meggyőződven, hogy a veszely nem épen olyan nagy, visszatért a szobába, hová a vendéget kísérte volt. Ott nagy beszélgetésben találta öcsesét meg a tensasszonyt. illetőleg a tensasszony nagyon beszélt, az öcs pedig nagyon hallgatott; Rozi néni engedelmet kért, hogy neki kenyeret kell szakasztania s távozott. Timsóne szóval, kezzel, fövel.

fölállással adta meg az engedelmet a nélkül, hogy a beszéd fonálát egy perczre is elveszítette volna.

— Annak nagyon örülök, hogy ön jól érzi magát itthon. Igaz, ha az ember a maga házában lakhatik, miért zselléreskednék másnál; ha a maga ura lehet, miért lenne a más szolgája? Aztán a búzatermes az életes házban, a tengeri a görében, az újbor a pinczében: a jegyző úr most már maga is elvégezti hivatalos teendőit. Különbben is a kettős hivatal gondja csak ideig-óraig nyomja, legalább az egyiknek a terhet ma-holnap leveszik a válláról.

Bekecs Antal figyelni kezdett. Érdekelte, micsoda terhet vesznek le a jegyző válláról. Tímsóné folytatta.

— Ugyan kérem, nem tudna ön valamely alkalmas embert a helybeli postamesteri hivatalra? Nekem, megvallom, támadt egy eszmém; közöltem a méltóságos bárónéval, de ő bizonyos okoknál fogva nem hagyta helyben. Tudja, kit akartam én postamesternek? Hát Micskey István urat. Ne csodálkozzék kérem, annyira. Tudom, hogy Micskey István a falu földesura volt, tudom, hogy az idősebb embereknek most is rájár a szájak, «uraság»-nak nevezgetik; de hát, mi tagadás, az uraságnak bizony csak a neve maradt meg, az is csak egy-két öreg ember száján. Nem azt mondom ezzel, hogy a család épen szükségét szenved. Az a kitünő asszony takarékosságával, okosságával, két keze munkájával tisztességesen eltartja magát, férjét, gyermekeit a nagy birtok megmaradt törmelékeiből. Hejh, aranyos gondolat volt az Micskey Istvántól, hogy ennek a nőnek nyújtotta kezét, mikor élettársat választott magának. Szegénysorsú leány volt, a gazdag földesúr (akkor annak tartották) a szépségeért vette el, pedig bizony százszorta inkább elvehetette volna a műveltségeért, jóságáért. Látjuk, mutatja az eredmény. Különös a sors szeszélye, valóban különös. Némelyeket, mintha csak úgy választott volna ki, hogy rajtok mutogassa hatalmát. Ott van a Micskeyné húga, élő példa reá. Férjhez megy tisztességesen, fél év múlva özvegyen marad, férje rokonsága kitudja a vagyomból s most apró gyermekek tanitgatásával vesződik Szent-Jánosdán. Kesserű kenyér az, uram. S hogy a nénje nem veszi magához, bizonyosan nem a jószívűségén múlik. Nem bizony, ritka asszony az. S a leánya, az szakasztott mása lesz az édes anyjának. Csakhogy nagyon anyás. Azt hiszem, csak azért ad

majd kosarat a kerőinek, mert nem bír megválni az edes anyjától. Persze, ha itt közelében, vagy épen helyben akadna szerencséje! De hát, szegény leányok, sohasem tudhatják előre, hol, merre fekszik a családi élet réve, melyben kiköthetnek.

Antal úr, ki eddig a legnagyobb nyugalmat eröltette, elkezdett nyugtalanzkodni, fészkelődni. Timsóné mindent látott s tovább keverte kártyáit.

— Hogy visszatérjek Micskey Istvánra, hát en őt akartam postamesternek. Nem sok munkával járó hivatal s megis csak hoz valamit a konyhára. De a méltóságos báróné így szólt hozzám: édes barátném, én nagyon méltányolom szándékát, és Micskey István urat én is nagyon jó, nagyon derek embernek tartom. De ép az a baj, hogy nagyon jó. Hisz a furfangos emberek lépten nyomon visszaélnének jóságával s az ötkrajczáros levélbélyeg árát legalább is két krajczárra alkudnák le tőle. Csupa jószívúségből tönkre tenné magát másodszer is. Kérlem önt, nem volt-e igaza a méltóságos bárónénak?

Antal úr akadozott, ötölt-hatolt, hogy biz' ez meglehet, hogy igaza volt.

— Jó. És ön igazán nem ismer senkit a ki utóda lehetne Mázos Ádámnak a postamesterségben? Gondolkozzék csak, kérem. Ha helybelit kaphatunk, minek az idegen? Ejnye, ejnye, hát csakugyan nem jön rá, hogy kit gondolok? Hát Bekecs Antal úr, én önt gondolom. Elfogadja a kínált hivatalt?

Bekecs Antal meg volt lepetve. Az a biztosság, melylyel a tensasszony beszélt, az a vakmerőség, melylyel följámulott neki oly hivatalt, melylyel nem ő rendelkezik, egészen kihozta sodrából. Hogy mondjon valamit, azt kérdezte: mikor mondott le Mázos Ádám a postamesterségről?

— Majd lemondhatja az igazgatóság. Idő kérdése. Arra feleljen kérem, elfogadja-e a hivatalt vagy sem?

Antal úr olyasmit mondott, hogy még nem gondolkodott e felől, elébb meg kellene hánynia vetnie a dolgot.

— Én erтем az ön habozását. A hivatal szereny, a felelősség mégis nagy. Megvallom, jobban szeretnem önt a jegyzői hivatalba bele segíteni a méltóságos báróné pártfogásával. Persze már az is nyom valamit Mázos Ádám ellen, hogy a ki az egyik hivatalában rendetlen, a másikban is az, sőt tudomásom van oly visszaélésekről, melyeket Mázos Ádám

mint jegyző engedett meg magának, s melyekről az illetők, szava-hihető emberek valamennyien, szükség esetén írásban is esküvel is tanúskodnának. De egyszerűsíteni a dolgot oly férfiú vallomása, kinek szava már állásánál fogva is különös súlylyal bírhat. Teszem, ha ön, ki hónapokon át volt a jegyző segéde, tehetne terhelő vallomást ellene, nem mint vádló, csak mint megidézett tanú, Mázos Ádámot azonnal fölfüggeszteniék hivatalától s százat egy ellen, hogy önt neveznek ki helyettesnek. A méltóságos báróné pártfogása elég hatalmas biztosíték arra, hogy ön aztán véglegesen is megmaradjon a hivatalban.

Timsóné szünetet tartott s tanulmányozta a hatást. Szegény Antal úr arcza egymás után váltotta színeit. A meglepetést az ijedség, a csodálkozást a boszankodás követte sarkon, de az utóbbival nem szövetekezett bátorság, hogy Antal úr így szólhatott volna a tensasszonynak: kérem, ott az ajtó! Timsóné mindent értett. Belátta, hogy vallomást kicsikarnia lehetetlenség, hogy Mázos Ádám, a postamester, kezében van, de a jegyzőhöz, a kit jobban szeretett volna kézre keríteni, közel sem férhet, hogy olyan útra tért, mely a ravaszság, az alattomoság boszorkányparipái számára is járhatatlan. Járt utra tért telát.

— Én tudom, mit gondol ön most, én értem s méltánylom az ön megütődését. Ön azt gondolja: Timsóné s a jegyző régi ellenségek s az elébbi szeretne szabadulni ellenségétől. Igaza van annyiban, hogy a sértegetések, gyanusítások, hivatalosan terjesztett, de soha be nem bizonyított rágalmak iránt nem vagyok érzéketlen s a sértegetőt, a gyanusítót, a rágalmazót nem szánnám a forgó szélre bízni, hogy vigye el innét akár milyen messzire. De abban nincs igaza, hogy a mint látom, a jegyzőnek fogja pártját és nem nekem. Én sohasem vétettem önnek, sőt hiszem még hasznára is lehetek; boldogult edes atyjával magam, ferjem a legjobb, legszívesebb barátságban éltünk: a jegyző pedig méltatlanul bánt önnel s folyton azt hirdeti, hogy előde, az ön edes atyja, csak amolyan dib-dáb hiábavaló ember volt, ki hivatalos kötelességét nem ismerte, nem teljesítette.

Bekecs Antal egyik ámulatból a másikba esett.

— De hát hol, mikor, ki előtt nyilatkozott így a jegyző az én edes atyámról?

— Hol? Mindenhol. Mikor? Mindenkor, négy év óta szakadatlanúl. Ki előtt? Az egész világ előtt. Én most is az vagyok, a ki nyolcz évvel ez előtt voltam, s ha a jegyző azt mondja, hogy kuruzslásommal fosztogatom a népet, hogy ilyen meg amolyan méregkeverő, boszorkány és Isten tudja mi minden nem vagyok, hogy neki hivatalos kötelessége engem a felsőbb hatóságnak följelenteni: vajon nem azt mondja-e ezzel egyszersmind, hogy előde, az ön édes atyja, ki velem, családommal jó barátságban élt, részes a méregkeverésben, boszorkánykodásban, a mennyiben tudva elnézte s akarva elmulasztotta hivatalos kötelességét, mikor nem tett róla jelentést?

Bekecs Antal erre nem tudott hirtelenében mit felelni.

— Mondom önnek, nem volna csoda, ha el volnék keseredve a jegyző ellen s helyébe önt óhajtánám, ki edes atyja emlékenél, személyes tulajdonainál fogva a lakossággal is hamar elfelejtetné, hogy Mázos Ádám nevű jegyző is volt valaha a községben. S hogy mind a mellett nem a boszúállás vezet, azt önnel, fölvilágosodott férfival, könnyű lesz megergetnem. Ön tudja, mi történt a fiam levelevel. Hiába tolja a hibát az ön nyakára meg a Lináéra, kit jóra való testvérnek még hibás voltában is mentegetni kellene, egyedül ő, Mázos Ádám, a felelős. Ha annyira szomjaznám a boszút, ő kelne már nem viritana a postamesterségben. De épen azért vettem kezembe az ügyet, azért halasztottam a följelentést, hogy elejét vegyem a mendemondának: íme Timsóné sietett ellenfelét a boszúállás mohóságával megsemmisíteni. Sőt lealáztam magamat, személyesen mentem el hozzá, kezebe tettem le sorsát, feledést ígértem s bocsánatot, csak a jövőre nevez adjon biztosítékot, hogy hasonló visszaélés nem fog ismétlődni. S tudja ön, mi lett a köszönet? Az, hogy a fülét sem billenti. Sőt tegnap is bezárással fenyegette a postalegenyvt, ha nekem szívességből hoz egyet-mást Szent-Jánosdáról.

Itt egy kis hibát ejtett a Timsóné emlékezte, a mennyiben Czirok Mártonnak nem a fuvarozásért, hanem a tensasszony orvosi tudománya igénybe vételért ígérték a bezáratást. Hanem hát ilyesmi könnyen megesik az indulat hevében s aztán Bekecs Antal úr épenséggel nem vette észre. Timsóné pihent egy kissé s visszatért az elhagyott kerekvágásba.

— Nos hát, elfogadja ön a postamesterséget, vagy sem?

Ez a szoba elég szép, tágas, épen jó volna hivatalos helyiségnek. Meglássa, Micskey István úr is helyeselni fogja elhatározását.

Antal úr nem mondott se igent, se nemet. Annyit Timsónénál kisebb emberismerő is leolvashatott arczáról, hogy az ajánlat, az eszme tetszik neki.

— Még egyszer mondom, értem az ön habozását. Segéde volt Mázos Ádámnak s ha utóda talál lenni, a világ azt fogja mondani: ime kiturta főnökét hivatalából, valamint maga Mázos Ádám sem fogy ki a hálátlanság emlegetéséből. Hát hiszen ennek is elejét lehet venni. Keresse föl, beszéljen vele. Nem szükség a házához fáradnia, Micskeyéknél megtalálja bizonyosan. Mondja meg neki, hogy én itt voltam önnel, följajánlottam önnek a hivatalt, biztosítottam önt a méltóságos báróné pártfogásáról, mondjon neki abból, a mit most tőlem hallott annyit, a mennyit jónak lát. Figyelmeztesse, hogy a dolog nem fog ám elaludni, mint az olaj nélküli mécs, azért, hogy késni látszik, hogy siessen a kívánt biztosítékot megadni a jövőre, különben az úgy kisiklik kezeim közül, s katonásabb kezekbe megy át. S ha, mint hiszem, ez a figyelmeztetés is eredménytelen lesz, ön is, én is tisztán állandunk a világ előtt, s ön minden aggodalom nélkül foglalhatja el új hivatalát. Tegye meg, kérem, szánja el magát a közbenjáró szerepére s aztán látogasson meg, értesítsen az eredményről. Egy helységben lakunk, édes atyjával jó barátok voltunk, miért ne lennénk mi is azok? Fiatalabb is, könnyebben mozdul, mint a magamféle öreg asszony. A többire nézve pedig tessék nyugodtan lenni, én és a méltóságos báróné megteszszük, a mi szükséges. Nem szoktam vérmes reményeket táplálni, mindazáltal erősen hiszem, hogy a postamesterséggel nem sokára össze fogjuk kapcsolni a másik hivatalt, a jegyzőséget is. A ki haladni akar, először az első lépést kell megtennie.

Timsóné olyan szívesen, nyájasan, olyan biztató mosollyal vált el Bekecs Antaltól, a mint csak egy régi kedves barátunk fiától szoktunk. Oda künn még agyon dicsérte a Rózi néni kenyerreit, melyek épen a tüzes kemenczébe vándoroltak, milyen szépek, milyen keltek, hogy kidagadnak a szakajtó-kosárból, s távozott, mint a ki dolgát bölcsezen végezte.

Bekecs Antal olyan formán érezte magát, mint a kit

szelmalom vitorlájára kötöznek s egy párszor megtéetik vele azt a veszedelmes körutat a levegőben. A vitorla fölcsapja szegényt egy rövidke szempillantásra a magasba, honnét messzire elláthat, esetleg igen szép tájképet pillanthat meg, aztán lezuhintja a föld felé, hogy az agyvelejét csak a jó Isten tartja meg a csonttartójában. Szinte megkönnyebbült, mikor Timsóné leoldozta a vitorláról. A feje még kóválygott, a körútazás benyomásai keresztül-kasul jártak, zsibongtak benne. Kezdte rendezni a zürzavart. Először is bizonyos, hogy Mázos Ádámot kiteszik hivatalából, mert az a nyakas ember, ha eddig nem engesztelte ki Timsónét ezután sem fogja cselekedni. Pedig potomság, a mit a tensasszony kíván tőle. Ismerje el, hogy hibás s adjon biztosítékot, hogy jövőre ovatosabb lesz. Ez bizony nagyon enyhe föltétel. Sőt akármit beszéljenek a doktornéről, annyi szent igaz, hogy ebben az ügyben kifogástalan méltányosságot, nem, valódi nemeslelkűséget tanúsít. Áll, hogy különös asszony, nagyon furcsa asszony, de az is áll, hogy ez esetben szinte túlságig viszi a nemeslelkűséget. Mire való ily sokáig késleltetni a jelentést, a panaszt a postaigazgatóságához, mire való újra meg újra uralni Mázos Ádámot, ígérje meg, hogy jövőre nem kerülnek a levelek Lina kisasszony kezebe? S aztán ő, Bekecs Antal, még maga könyörögjön neki: legyen olyan szíves, ne veszítse el az egyik hivatalát, teljesítse doktorné asszony nagyon is emberséges föltételét? És ugyan miért? Tán azért, hogy elhajtotta, elcsapta a házatól? Nem, Bekecs Antal nem lesz közbenjáró. — Mázos Ádámval tehát végeztünk. De ki lesz az utóda? Az már nem olyan bizonyos. Antal úr végig gondolta Timsóné ajánlatát, a méltóságos báróné pártfogását, s a mi még ezekkel összefügg. Tetszett neki az eszme magában is, méginkább a kilátások azon ragyogó gyöngyöránál fogva, melyet képzelete fűzött az eszméhez. Ha elnyerhetné azt a hivatalt! Ha itt helyben maradhatna, ebben a faluban, melyből Etelka sem fog elvágyódni soha! Hogy erre a gondolatra nem jött rá magától, hogy ezt is mástól kellett meghallania!

Délután a látogató Pista bácsinak már úgy adta elő a tervet, mint a tulajdon tervét. Igaza volt, az övé, mióta magáévá tette.

— Jól értse meg, Pista bácsi, jól értse meg. Én nem árulkodom Mázos Ádámra, en nem teszek, nem is tehetek

ellene semminemű terhelő vallomást, egy árva hanggal sem bántom, a kis ujjamat sem mozdítom meg ellene. Elbuktatja őt testvérije meggondolatlansága magában is. Talán ártatlanul, de elbuktatja. Csak az a kérdés, az üres hivatalba valami jött-ment idegen üljön-e belé, vagy pedig ismerős, helybeli az én csekély személyemben?

— Mindenesetre inkább ismerős, mint idegen.

— Úgy-e Pista bácsi, a ki a helység házáig nem restel menni, hogy levelét föladjja, tíz-tizenkét házzal tovább is mehet ugyanazzal a fáradtsággal? Az idegen pedig, különösen ha Alsó-Fövényes felől jön, hamarabb éri az én házamat, mint a község házát.

— Úgy van, tökéletesen úgy van.

— Úgy-e Pista bácsi, ez után még gyakrabban meglátogat? Majd elbeszélgetünk itten ebben a hivatalos szobában jóízűen, pipaszó mellett.

A terv Pista bácsinak is nagyon megtetszett, Antal úr pedig alig bírt a fölött való örömevel, hogy sikerült neki tulajdon érdekét szolgálnia, egyszersmind az Etelka édes atyjának is kedvében járnia.

Hanem egy kis felhő csak nem akart tágitani örömének ragyogó boltjáról. Hát a hivatalt úgy fogadja el Timsóné kezéből, mint valami karácsonyi ajándékot? Le legyen kötelezve ennek a csodálatos asszonynak, ki ördögnek egy kicsit asszony, asszonynak egy kicsit ördög? Nem, magának is lendítenie kell valamit s ha a mellett a báróné sem pihenteti befo lyását, keretlenül teszi, nem lehet neki eltiltani.

Bekecs Antal elhatározta, hogy ír a postaigazgatónak. Nagyon alapos levélnek kellett lennie, napokig készült, ugyancsak föl kellett okiratokkal szerelve lennie, nagyon tetemes volt. Az ilyen nagy levelet, fontos levelet nem lett volna tanácsos Mázos Ádám vagy épen Lina kisasszony kezeibe juttatni; hű kezek vitték egyenesen Nagy-Szent-Jánosdára.

Antal úr még azután is, hogy megtette a nagy, döntő lépést, csak nagy nehezen bírt visszavergődni napi teendőinek rendes kerékvágásba. Tapasztalnia kellett, hogy nemesak a boszankodás, a félelem, hanem az öröm is ellensége a drámairó mesterségének. Munkához ült, sikertelenül. Midőn a legkomolyabban ránczba szedett homlokkal parancsolt rá képzeletére, teremtse elő neki a *Véres Angyal*

alakját, a rettenetes és fölséges, az ijesztő és igező, Tomyris királynét, kinek felsőbb missiója volt megkésztetni azt az örökké nevezetes dezsát, melyben egy merész kalandor, szerencsés hódító büszke feje lakott jól vérrel, — a képzelet veszelyes, hamiskás játékot űzött vele. Föltüntette az amazont sisakosan, pánczélosan, kardosan, szemében az anyai fájdalom által gerjesztett boszú lángjával s egyszerre csak a zordon alak körvonalai megszelídültek, sisak, páncél kard, köddé foszlott szelylel s Antal barátunk azon vette magát észre, hogy gyönyörű fiatal leány mosolyog a szeme köze. Gyermekek még s a gyermekkor tündérekertjéből most indul arra fele, hol szemérmes ifjú hajadonok járdálnak gyönyörű virány selyemfüvén, ezüst harmattól csillogó virágok között; a gyermekkor tünderei csoportosan kísérik, átölelik szép nyakát, terdeit, megfogják kezét, úgy marasztalják könyörgő szép szóval: ne menj el, maradj közöttünk, s ez a gyermekeleány úgy hasonlít Etelkához. Talán jobb is volna sutba dobni a *Véres Angyalt* pánczéstul, sisakostul, s gyönyörködni ebben a szép látványban, abban a szép költői álomban? De a kígyó, az Antal kígyója, sziszegni kezdett éktelen dühösséggel. Azt sziszegte, hogy az ember boldogságát csak a költő dicsősegen lehet megvásárolni, hogy csak a híres ember lehet boldog ember.

Antal úr kitepte magát a tündérkáprázat varázsából, mint olyan ember, kit a mindennap robotmunkája vár, a kinek táplálnia kell a kígyóját. Kiment a kertbe. A kert sarkán egy kis emelkedésen áll egy vén cseresznyefa, ennek neki vetette a hátát úgy, hogy az alacsony sövénykerítésen kilátott a mezőre. Milyen szeszélyes ez a november. Elebb derrel, fagygyal lepörkölte a fák leveleit, most meg lágú szellővel, a mit a tavasztól csenhetett, dúdolgat a kopasz galyak között, mintha friss lombot akarna rájuk kicsalni. Egy-egy késedelmes gazda most szántja a földet, a másiknak már zöldül az őszi vetése s rajta a varjak serege vagdal szorgalmasan, azon növény-elettani kérdést búvárolván: vajon a buzaszem elvezethető-e még, mikor a csirájából már ket-három hüvelyknyi zöld szár mered a föld fölött? Közel a kerthez, valami szegény ember nyomási földjén, egész nagy folt kukoricaszár áll a lábán, száraz levelei között az a tavaszias szellő olyan szomorú dolgokat dudolgot, mintha nem is szellő, hanem sóhajtás volna. «Kifosztottak, kiraboltak, aztán itt felejtettek.

Még annyi munkájokat is szánják, hogy kivágjanak, tűzre tegyenek. Enyészet, pusztulás mindenütt s tőlünk a tisztesség halált is irigylik!» — Az árokparton, a kerítés tövében nagy foltokban zöldült a pázsit, egy-egy bokor szára, egy-egy gyalogbodza ága utolsó erejével lobogtatta gyér, megtépdelte, de még zöld levelét, mint szétvert had romjai a megmentett lobogó foszlányait. Zöld pázsit, zöld levél hirdette hangosan: «nincs enyészet, nincs pusztulás, nem adjuk meg magunkat a télnek, mi megőrizzük a föltámadás, a halhatatlanság hitét egy új tavasz számára».

Antal úr nem látta se a szántókat, se a varjakat, se a kukoriczaszárát, se a zöld pázsitot s gyér leveleket, egészen mást látott, mint a mi a szeme előtt kitárult. Képzete a sikot egész az erdőig csatatérre alakította át, hol a perzsák és massagéták vívnak öldöklő harcot. Drámája utolsó nagy jelenetét fogalmazta. Jobbra pár száz lépésnyire áll egy domb, ezen egy tölgyfa, a nép tatár fájának nevezi. Ott áll a *Véres Angyal*, Tomyris királyné, talpig fegyverben amazon kíséretével. A domb alján néhány vitéz paizsoson, dárdásan, közülök termetre kiválik egy, kinek vállait ékes vadmacskabőr borítja. Előttük csatázó seregek kisebb-nagyobb raja vonul el egymást üzve, hajtva, fárasztva, fogyasztva. A királyné merőn nézi a csatázókat. Aztán megszólal.

— Vitézem Köcsögből, az az istentelen perzsa veri a mi derék vitézeinket.

— Úgy van, nagy királyné, az az istentelen perzsa veri a mi derék vitézeinket.

— Hívem, Köcsögből, annak az istentelen perzsának nem volna szabad vernie a mi derék vitézeinket.

— Igazad van, nagy királyné, nem volna szabad vernie a mi derék vitézeinket.

— Hivem, Köcsögből, nehéz dolgot bízok reád. Cyrusnak, ki fiamat elemésztette, hozd el a fejét frissiben. A dézsa kész.

Köcsögből fegyvere nagyot csörren, a vállait borító vadmacska bőre megzördül.

— Megyek, nagy királyné, s vagy hozok egy fejét, vagy ott hagyok egyet.

A dulakodók közül kiválik Cyrus borzasztó sörényes oroszlán bőrével, mely a hátáról lóg lefelé. A macskabőrös

egyenesen az oroszlánbőrösnek tart. Most összetalálkoznak. Nos macskabőr, oroszlánbőr, melyitek hentergeti meg a másikat a porban?

— Anti te! hangzott a költő háta mögött Rózi néni szava. Bejőnnél egy kicsit, fiam.

Anti oly mérgesen tekintett vissza, mintha Kösögbül és Cyrus tekinteteit, melyekkel egymásra találtak, megsokszorozta volna egymással.

— Ne háborgasson, mikor dolgozom.

Rózi néni, az igaz, eleget álmélkodott már azon is, hogy öcse ura folyvást ír és nem könyvből írja ki, a mit ír; de megnyugodott abban a gondolatban, hogy az öcs bizonyosan megtanulta előbb a dolgát könyv nélkül s most úgy írja le az emlékezetéből. Hanem azt már teljességgel nem tudta elképzelni, hogy miben lehet foglalatos az, a ki a cseresznyefának veti a hátát s a kerítésen át kibámul a novemberi tájakra.

— Timsóné tensasszony van itt, édes fiam.

— Mondja meg neki, hogy nem vagyok itthon, hogy elmentem nyulászni, vagy czineget fogni, mondjon akármit.

— De hiszen már megmondtam neki, hogy a kertben vagy. Csak gyere, mert még maga jön ki utánad.

Antal megmérte szemével a kerítést. Nem nagyon magas, de átugorni mégis bajos. Mit tegyen? Elnyelte haragját s duzzogva ballagott be a kedves vendéghez.

Timsóné asszony múltkori nyájasságából is «jó volna, ha volna». Tarjagos piros arca forrongó indulatra mutat. Utoljára még idebent vívja ki harczát a macskabőr az oroszlánbőrrel.

— Vártam önt, vártam. Utoljára mégis csak nekem kellett ide jönnöm. Ha ön nem alázza meg magát, jó, megteszem én.

Antal úr dolgát mit emlegette.

— Nos hát mit végzett Mázos Ádámmal?

— Még nem is találkoztam vele, rebege Antal úr.

— Hjah, édes barátom, ha ide várja, akkor ugyan várhat ítéletnapig. Engedjen meg, de ön . . . hogy is mondjam, kissé hanyag a tulajdon maga dolgában, egy kisse . . . ne vegye rossz néven . . . nagyon is készre vár, mint mondani szokás, a sült galambot várja. Hát olyan nagy dolog lett

volna Micskeyékig fáradnia? Bezzeg nem resteli fáradságát Mázos Ádám, mindennapos a háznál. Mit árt neki, hogy a házaik nem szomszédosak, mint a földjeik? Mit törődik vele, hogy gyakori látogatása szemet szúr, hogy úton-útfélen mondogatják, sűgják-bűgják: hogy a jegyző véletlenül mindig akkor talál Micskeyékhez menni, mikor a házi úr önnel van, vagy másutt, szóval nincs odahaza? Hogy összehasonlítják a gond és betegség által összetört férjet a viruló, deli Mázos Ádámmal s rámondják, hogy ezt az összehasonlítást Micskeyné is megteszi, ha még nem tette meg? S ön ezt; ezt az embert kíméli?

Antal úrban szintén forni kezdett az indulat. A kímélés vádja érthetetlen is, igazságtalan is volt.

— De kérem, tessék meggondolni, mit beszél. Én nem várok sült galambot. Én már a postaigazgatónak is írtam.

Timsóné visszahőkölt, mintha valami kőbor mennykő szele csapta volna meg.

— Mit beszél? Írt a postaigazgatónak? Erről az ügyről írt a postaigazgatónak? Hát ki bizta azt önre? Ki hatalmazta önt fel arra? Nem megmondtam, hogy ne tegyen semmit, hogy hagyja rám, meg a méltóságos bárónéra? Micsoda könnyelműség, tolakodás, éretlen hebe-hurgyaság ez? S azt hiszi ön, ilyen embert fog pártfogolni a méltóságos báróné? Azt hiszi, nem árulta el Lina, mily furfangos szerződés tárgyává tette ön a méltóságos báróné lapját, csakhogy szégyenletes nagybélűségének eleget tehessen? Oh uram, ön nem az az ember, a kit mi keresünk. Hanem annyit mondok önnek, jó tanácsképen, bár nem érdemli: ha kedves az itt maradása, fülébe ne menjen a jegyzőnek ez az irkafirkálás, mert bizony mondom, sokkal bizonyosabban tölti ön szent karácsony ünnepét Jeruzsálemben, mint Nagy-Fővényesen.

Ezzel elviharzott. Antal úr csak kapkodott a homlokához, mint a kit szédülés környékez.

Mi volt ez? Hisz ez az asszony örült bolond. Összevisszabeszél ész nélkül. Előbb korholja, hogy semmit sem tesz, aztán összeszidja, hogy miért tett valamit? És mi mindennek elmondta itt, a tulajdon házában! És micsoda ocsmány rágalmat szórt Etelka édes anyjának tiszta nevére! És ő, a jó bolond még csak ki sem dobta. Hol van az a Timsóné, hadd dobja ki? Kereshette. Már nem volt a portáján.

— Rózi néni, annyit mondok, úgy bocsássa be a kapun azt a vén boszorkány Timsónét, hogy én elevenen kidobom, hogy én . . . agyonütöm !

És Antal úr harczias tekintete mutatta, hogy képes nemcsak tragédiát írni, hanem eljátszani is, ha kell.

Rózi néni halálra ijedt. Nem ok nélkül, hisz azt sem tudta biztosan, kinek szánta öcsese a kidobást és az agyonütést, neki-e, vagy Timsónénak ?

— Édes öcsém, kedves Antal öcsém ! Ne légy olyan haragos, még megárt a nagy harag.

— Mondtam, hogy agyonütöm. A mellett maradok.

V.

Itt vagyok !

Egy éjjel hirtelenül, váratlanul, szél-sebes paripákon megerkezett az öreg tél-apó bozontos ősz hajával, földigérő torzon-borz vén szakálával, nagy vastag hóbundában. A merre járt, lába alatt végig borzongott a föld, s esontkeménynyé meredt rémületében. Reggelre az öreg bekandikált a nagyfövényesi házak ablakain, nagyokat kurjantva: itt vagyok !

A gyermekek a sutba bujtak előle ijedtökben. Az öregnek tetszett a tréfa. Bekönyökölt az ablakon s elkezdte lizelgő szavakkal csábítani az apró-cseprőséget. « Gyertek ki hát, golyhók. Nem bántalak ám, csak rátok akartam ijeszteni. Aztán mi mindent hoztam én nektek. A kenderáztatót bevon-tam gyönyörű tükör-simaságú jéggel, ott alapos próbára tehe-titek a csizmatalp tartósságát ; csináltam fölséges szánutat ; ha a dombtetőről leereszkedtében fölborúl is egyik-másiknak szánja, kiterítettem a bundámat, hogy meg ne üssetek maga-tokat. Majd rakunk hó-embert, görgetünk hó-golyót. Ezer-mester vagyok én. » S hogy bebizonyítsa, hogy csakugyan az, hamarjában pusztá kézzel, a mutató ujjával olyan ekes virá-gokat rajzolt az ablaküvegre, hogy akármelyik festő ecsettel se különbet.

A gyermekek neki bátorodtak, kibujtak a sutból, ellep-ték a jeget, meg az ereszkedőt, s szívük szerint örültek annak, a mit a tél-apó hozott nekik.

Könnyü annak, a kit ép kéz-lábbal áldott meg az Isten.

De mit csináljon a szegény kis jegyző Pista mankójával, sánta lábával? Jégre menni, szánra ülni nem mer, a nagy hóban a többivel együtt futkározni nem bír. Testi fogyatkozása bátortalanabbá tette, mint a falusi fiúk rendszeren lenni szoktak.

Hát biz' ő szorgalmasan látogatta Etelkát most is. Sajátságos volt az az igazi, őszinte ragaszkodás, az a határtalan bizalom, az a mély szeretet, melylyel a gyermek a fölserdült leányhoz vonzódott. Testvérét, barátját, játszó társát szerette benne egész melegével azon gyermeki szívnek, melytől az édes anya szeretetének áldó napfénye megtagadtatott.

Csakhogy a tél neki nem volt jó barátja. Olyan rövidre szabta a napot, hogy a kis Pista alig tölthetett pár órát Etelka társaságában. Hanem cserében megvolt az az öröme, hogy a mint öreg este lett, többnyire Etelka szokta haza kísélni egész a kapuig.

Egy este a kis Pista sehogy sem akart a kapunál megválni kedves kísérőjétől. Megfogta kezét, s elkezdett hízelgő, könyörgő hangon rimánkodni.

— Kedves Etelkám, drága aranyos Etelkám! Csak a folyosóra, csak a pitvarajtóig kísérj be. Látod, olyan nehezen bírok fölmenni a fagyos lépcsőn.

Etelka engedett a kérő szép szónak, bevezette egészen a pitvar ajtajáig.

Láttad-e a pókot, midőn sötét búvó helyéből rárohan a hálójába akadt légyre? Ilyen formán rohant ki a pitvarból Lina kisasszony.

— Ah, jó estét. Egész újság vagy, igazi fehér holló. De már csak bejössz egy perczre.

S azzal karonfogva vezette befelé a ritka vendéget, nem csekély neheztelésére a nyomukba iparkodó kis Pistának, ki méltán gondolkozott olyformán, hogy Etelka igazság szerint az ő vendége, nem a Lináé.

— Tessék, ülj le. Hát hogy telnek el az unalmas téli napok? Persze, te nem vagy olyan remete, mint én, nálatok mégis csak fordul meg ember. Úgy-e Bekecs Antal is gyakran ellátogat hozzátok?

— Pár nap óta igen. Atyámmal van valami dolga.

— Úgy, atyáddal? No természetesen elébb az atyával. És mit szólnsz hozzá? Hogy tetszik a fiatal? Egy kissé ügyet-

len, gyámoltalan, hanem hidd el, csiszolódni fog idővel. Megmutatta már a verseit, azokat a szép, magasztaló verseket?

— Én nem tudom, miféle versekről beszélsz.

— Nem tudod? Lám, a kis ártatlan! Hát csakugyan azt hiszed, hogy Bekecs Antal édes atyád kedvéért tapossa a küszöbötöket? Ne tréfálj, édes barátném, hiszen én nem elek vissza bizalmaddal.

Etelkának arczába szökkent a vér, a mint föl pattant helyéről.

— Engem ne sértegy. Úgy sem hozzád jöttem, minek hívtál ide be? A többiről majd édes anyámmal beszélek.

Lina kisasszonynak ezt a fulánkos beszédet nem a feltekenység adta nyelvére. Ő Bekecs Antallal leszámolt, nem tartozik neki semmivel, csak gyűlölettel. Az boszantotta, hogy Mieskeyék nem utasítják ki házukból, s nem Bekecs Antalt irigyelte Etelkától, hanem Etelkát Bekecs Antaltól. A mint édes anyját emlegette a fölharagított vendég, Lina kisasszony megszeppent, s elkezdte bekiteni.

— No ne haragudjál, édesem. Tréfa az egész. Egy rossz tréfát csak lehet bocsátani.

A kis Pista csak nézte, mi történik. Nem sokat értett ugyan az egészből, hanem annyi világos volt előtte, hogy Lina megharagította az ő kedves, aranyos Etelkáját.

Nosza szó nélkül rárohant a nénjére, lihegve, összeszorított ököllel, csikorgó fogakkal, s tépte, rúgta, döfölte a kis mankóval, szóval minden tőle telhető módon iparkodott neki ártani.

— Nem maradsz veszteg? Nem bocsátod el a ruhámat, te goromba ficzkó? Én nem is tudom, hogyan nevelték ezt a gyermeket — fakadt ki Lina kisasszony, elfelejtve, hogy két év óta ő nevelné, ha nevelné.

Etelka, a mint a két küzdőt szemlelte, nevetni kezdett, mintha nem is ő lett volna, ki az imént annyira fölindult. Lovagja pedig, a mint látta, hogy az ő aranyos Etelkája, kiért önfeláldozó hősiességgel rohant a küzdelembe, nevet rajta, abban hagyta a harcot s elfakadt sírva. És sirt olyan állhatatosan, hogy Etelkának le kellett hozzá hajolnia, megsimogatni kipirult orcáit, letörlni könnyeit, megcsókolgatni homlokát s erősen a szívére kötni, hogy holnap mindjárt ebéd után látogasson ám el hozzájuk.

A zajra-e vagy mire, Mázos Ádám is bejött a tanács-
házból.

— Etelka itten? Mintha csak sejtette volna, hogy várja
valami. Ugyan kérem, fáradjon egy perczre a tanácsházba.

Bementek mind a ketten, nem, mind a hárman. A kis
Pista, a hű lovag, nem tágitott Etelka mellől.

— Nézze csak, kérem, levelet kaptunk mind a ketten.
Előbb tessék átolvasni az enyémet. Nem titok, nyílt leve-
lező lap.

— Hisz ez a Gábor írása!

— Igen, csak tessék elolvasni.

Az ugyan hamar megeshetett, az egész alig volt három
sor. Gábor kéri a postamester urat, hogy az Etelkának szóló
levelet tulajdon magának szolgáltatassa kezebe, hogy más ne
tudjon róla.

— Így. Most tessék átvenni a saját levelét. Nézze meg
kérem jól, nincs-e feltörve?

Etelka tréfás mosolylyal forgatta meg a levelet, szem-
sen vizsgálgatva jobbról-balról, hogy ép-e valójában.

— Úgy-e, hogy teljesen ép? És én mégis tudom, mi van
bele írva, — tréfálkozott a postamester úr.

— Lehetetlen. A fogásáról tudja, vagy keresztül lát a
papiroson, Ádám bácsi?

— Keresztül én. Majd meggyőződhetik felőle. Hát ebben
a levélben a napot írja meg Gábor öcsém, melyen az ünnepre
haza érkezik. Szüleit meg akarja lepni, azoknak nem szüksé-
ges tudniok, mikor érkezik. Hanem a jó kis húgocskának ta-
nácsos, előre tudtára adni, ha másért nem, hát azért, hogy a
vacsora mégis amúgy vendégre formán készüljön.

Etelka jót kaczagott. Biz' abban lehet valami, a mit
Ádám bácsi mond. Aztán haza sietett, hogy a levelet nagy
titokban elolvassa. Némi büszkeséget érzett szívében azon,
hogy Gábor már nagy leánynak tekinti őt s bíz is reá vala-
mit. Eddig is írt neki akár hányszor, hanem az édes anya
levelével egy boríték alatt. Nem is csalódik benne, Etelka
majd tehetsége szerint közre működik, hogy a Gábor szán-
déká sikerüljön, s a szülők meglepetése teljes legyen. Linát
és csípős szavait egészen kimosta emlékezetéből az az öröm,
hogy pár hét múlva rég látott kedves bátyját ölelheti.

Hanem a Lina kisasszony s a kis Pista párbajának foly-

tatása is volt — szóval. A kisasszony boszantónak találta azt a nagy ragaszkodást Etelkához, melyet a kis Pista csak az imént oly fényesen documentált, annyival is inkább, mivel nem bírta belátni, mi szeretni való lehet olyan gyerekes mazna leányon, ki minden csekélységre földuzza az orrát. Elkezdett hízlelni a kis Pistának.

— Ne járj te Micskeyékhez, kedves kis Pistám. Maradj itthon Lina néninél. Én fogok veled játszani minden delután. Csinálok neked nádból szelkiáltót, czirokszárbból hegedüt, papírosból vakvarjút, szöszt rágók a bodzapuskádba töltésnek, elrántom a zúgattyúdat és szeretni is foglak mindig. Úgy-e itthon maradsz, Pistikám?

— Nem maradok, nem kellesz nekem, nem kell a játékok sem.

— No várj, te gonosz. Majd sütök karácsonyra czukros süteményt, de nem vásik bele a fogad.

— Nem is kell. Majd süt nekem Etelka.

— Sütne szegény, ha tudna.

— Tud, különbet, mint te.

Mikor vacsorához ültek, a kis Pista kijelentette abbéli elhatározását, hogy a Lina főzteből nem eszik. Csak nagynehezen, édes atyja kérésére lágyult meg s állt el erős szándekától. Lefekvéskor tiltakozott az ellen, hogy Lina vetkeztesse le, imádkoztassa meg, s takargassa be. Inkább le sem fekszik.

— Látja bátyám, ez az eredménye annak, ha a gyermek idegen helyen csatangol. Egészen elrontották, makranczos, szófogadatlan. Nem is megy többet Micskeyékhez, azért jótállok, ha mindjárt az asztal lábához kell is megkötnöm.

A kis Pista sirva fakadt erre a fenyegetőzésre.

— Ugyan, hogy lehetsz olyan szívtelen szegény iránt?

S az apa oda ült a csöndesen sirdogáló kis fiu ágya szélére.

— Ne sirj, édes fiam. Alugyál el szépen. Én magam vezetlek el holnap Etelkáékhoz.

Még azután is, hogy az álom angyala pártul fogta az anyátlan kis fiút, az apa sokáig némán, gondolatokba merülten szemlelte a kis alvót. «Szegény teremtés, nincs neked édes anyád», sóhajtott bánatosan. «És én nem bírom az ő helyét kipótolni!» . . .

Azalatt Etelka fölhasználta a legelső kedvező alkalmat

s elolvasta bátyja levelét. A mint elolvasta, szörnyen megijedt. Nem a szülék meglepéséről, nem az érkezés napjáról volt abban szó, vagy legalább nem csak arról s épen nem olyan kedélyes módon, mint Ádám bácsi mondotta volt. Gábor tudatja kis húgával, hogy a téli öltözetre küldött pénzt megkapta, hanem legnagyobb része elment másra, kellett másra. A szabó fenyegeti, hogy ha pár nap alatt ki nem váltja a ruhát, eladja másnak. Új ruha nélkül pedig, melynek az árát megkapta, hogyan kerülhetne édes anyja szeme elé?

«Vedd körül, édes húgom, kérő szép szóval, téged szeret (mintha őt nem szeretné!), a te kérésedre talán megküldi még egyszer a hiányzó összeget, mert e nélkül, kedves Etelkám, nem látjuk egymást karácsonykor sem, sőt Isten tudja, micsoda nagy baj, nagy veszedelem is támadhat még ebből.»

Etelka méltán megijedt. Sejtelve sem volt arról, hogy s miképen lehetséges, hogy a diákembernek néha másra kell a pénz, mint a mire küldik, sokkal tapasztalatlanabb volt, semhogy Gábor nyári elmaradása s mostani dolga között kapcsolatot láthatott volna; hanem azt határozottan megértette, hogy nem fogja látni kedves bátyját, ha nem szerez neki pénzt, sőt hogy «nagy baj, nagy veszedelem is támadhat még abból». Magáévá tette Gábor ügyét, szötte-fonta a tervet, s mikor készen volt, leste az alkalmas pillanatot.

Harmadnap délután dobogó szívvel lépett be anyja szobájába, eltökélten, hogy ma már szólni fog. Mind hiába, apa, anya igen el volt merülve a beszélgetésben. Etelka szétnézett, mint a ki keres valamit s ismét kiment.

A két házastárs a levéltörés ügyének legújabb fordulatóról beszélgetett s a házi urat, szokása ellenére, tűzbe hozták neje ellenmondásai.

— Mondom, hogy Bekecs Antal nem akar egyebet, mint megakadályozni azt, hogy idegen ember üljön bele a postamesteri hivatalba. És én nem látom át, miért ne sikerülhetne neki ez a terve.

— Édes férjem, megbocsáss, de még most sem vagyok veled egy véleményen. Én nem hiszem, hogy a postaigazgatóság olyan könnyedén elcsapjon olyan hű, megbízható hivatalnokot, mint Mázos Ádám. A mi pedig Bekecs Antalt illeti, jó indulatú, csöndes embernek ismerem én is, hanem a szemeségből, életrealitáságból valamivel több csakugyan nem ártana

neki. Azt se hidd, hogy ha megtörténnek Mázos Ádám elmozdításai, olyan nagyon törnének magokat az emberek ezért a szűkjövedelmű hivatalért. Mellekesen a jegyzőség mellett megjárja, külön magában tengődésre sem elég a jövedelme.

A háziurat bántotta, hogy kedvencz számításait a higadt meggondolás úgy elfújja, mintha csak arról a pipafüst-ről volna szó, melyet ő a jövődöbeli postahivatalban, a Bekecs Antal szobájában, remelt eregethetni. Nem engedett.

— Én nem tudom, miért pártolod te olyan nagyon azt a Mázos Ádámot. Neked, épen neked kellene legkevésbbé pártolnod, legalább elmúlnának holmi sügás-bugasok, melyek házunk becsületét legalább is nem nevelik.

A nő bámulva nézett ferjére. Ilyen hangot még nem hallott tőle.

— Mit beszélsz te, István? Miféle sügás-bugásról beszélsz?

A férj elmondta, a mit Bekecs Antaltól s a mit ez Timsonétól hallott.

A nő összeresztett, mintha a lába körül csúszkáló vipérát pillantotta volna meg.

— S te mindedig elhallgattad előttem ezt a gyalázatos rágalmat? Félre tted, hogy alkalom adtán fegyverül használd ellenem? István, István, a mindenható tanúm, hogy jogom van egészen mást várni tőled. Tizennyolcz év óta ismersz, és vadd meg igaz lelkedre, ilyenek ismersz-e engemet? Vagy tizennyolcz év emlékeit elfújni, mint a hitvány port, elegendő egyetlen mérges lehellet? S talán ezután esküvel kell majd előtted erősítenem, hogy nyaranta, mikor a forró melegben naphosszat lótok-futok az aratók nyomában, nem Mázos Ádám kedvéért teszem, kinek földje veletlenül szomszédos a mienkkel? Hogy mig gyermekeimert s te érted fáradok, nem jut eszembe hóbortos kalandok után futkározni? S talán azt sem hiszed el, hogy ha Mázos Ádámot még most sem tiltom ki házunkból, nem a titkos udvarlót kímélem benne, hanem az őszinte, nyílt szívű, becsületes jellemű embert, házunknak a községben egyetlen igaz barátját?

A szegény ferjet egészen összetörte a legszentebb érzelmeiben sértett nő s anya szívének fölháborodása. Nem úgy értette ő, nem akart ő sertení. Oda rohant nejehez, megragadta kezét s elborította könnyeivel és csókjaival.

— Ne haragudjál rám. Nem akartalak én sérteni. Nem hittem én egy szavát sem annak a mende-mondának, hisz azért nem is szóltam felőle.

A nő megbocsátott szíve szerint. Hanem a mint ott látta kínlódni, könyörögni azt az idő előtt megvénült, összeesett alakot, a kit az idegen nem férjének, atyjának nézett, elfogódott a szíve, kicsordult a könnye.

Mit siratott? Korán, hirtelenül, hajnali szép álmoként elrebbent boldogságát, melyre rászakadt a mindennapi kenyéret tusakodó gondterhes élet? Nem azt, nem azt siratta. A mit a hitves veszített, azt az örömet az anya megtalálta gyermekeiben. A száanalom, a legtisztább száanalom sajtolta ki könnyeit.

Ebben a perczben lépett be újra Etelka. Sohasem látta még édes anyját sírni s nem volt ideje tájékozódni felőle, miért sírhat. Egész figyelme, szíve, lelke minden gondolata a Gáboré, a Gábor ügyéé volt. Anyjához rohant, nyakába borúlt s zokogástól fuldokló hangon kérdezte:

— Az Istenért, mi baja esett Gábornak? Micsoda szerencsétlenség történt Gáborral?

Az anya nem tudta, honnét ez ijedség s miért épen Gábor a tárgya? Meglepte, elrémitette leányának megmagyarázhatatlan magaviselete.

— Mit beszélsz te Gáborról? Hogy jut eszedbe Gábor?

Etelka előhúzta kebléből a három nap óta rejtegetett levelet s zokogva, szót sem szólva nyujtotta oda anyjának.

— Csak ez a baj, — mondá az anya, a mint végig futott a sorokon. — Ne sírj leányom, majd megorvosoljuk.

— Mi az kérlek, mi az? — kérdé nyugtalanul a férj.

— Semmi, csekélység. Gábornak pénz kell, hogy haza jöhessen az ünnepre.

A férj megnyugodott a kapott feleletben, még a levelet sem kérte el, hogy elolvassa.

Hanem hát Etelka nem azért tervezgetett harmadnapig, hogy minden tervét elmossa a könny, melyet szeméből a félreértés fakasztott. Mintha csak tudta volna, hogy a hibásnak akkor szoktuk hibáját legkönnyebben megbocsátani, mikor nagy veszedelemben képzeljük, s rögtön rá arról bizonyosodunk meg, hogy a veszedelem csak a mi képzeletünkben létezett: a mint az apa kimozdult, oda símúlt anyjához, megfogta

kezét s elkezdett hozzá szép, nyájas, engesztelő hangon beszélni.

— Úgy-e édes anyám, nem haragszik Gáborra?

— Nem, édes lányom. De miután ügyvédeül szegődtél, megrövidítem föladatodat. Gábor jól tudja, jó lesz, ha te is megtudod, hogy én egy öltözet ruha árát csak egyszer szoktam kifizetni.

— Oh; nem is arról kívánok én szólni, egészen másról. Nekem magamnak van egy kérésem édes anyámhoz. Hiszen maga mondta, hogy ritkán kérek valamit; ezt az egy kérésemet bizonyosan nem fogja megtagadni.

— Kíváncsi vagyok a kérésedre, édes lányom.

— Hát édes anyám maga ígérte meg, hogy elvisz a farsangon Szent-Jánosdára arra a táncmulatságra, melyet Juli néni rendeztet a kisedővő-intézet javára. Úgy-e megígérte? S erre az alkalomra új ruhát ígért, pedig én nem is kértem. Igazán beszélek?

— Tökéletesen. A mit ígértem, teljesítem is.

— Édes anyám, ne vegyen nekem új ruhát. Van nekem kettő is egészen jó, mintha csak új volna.

— Csakhogy abban egyikben sem mehatsz nyilvános táncmulatságba, édes lányom.

— Hát nem megyek. Hisz úgysis csak édes anyám kedvéért s Juli néni rábeszélésére mentem volna. Az igazat megvallva, örülök, ha ebben a hidegben nem kell kimozdulnom.

— S aztán? Hol marad a kérésed? Vagy csak annyiból áll, hogy itthon maradjunk?

A kis leány arca pirosabb lett egy kevéssel. Anyja kezét, melyet még mindig két kezében tartogatott, ajkához emelte.

— Azt akartam kérni, hogy a ruhára szánt pénzt adja kezembe, édes anyám, hadd tehessek vele, a mit akarok.

S te elküldöd Gábornak, nemde?

— Oh nem ajándékba ám. Majd én elosztogatom a penzemet. Kölesön adom neki jó kamatra. Hadd legyen Gábor az én adósom. Ha kitanul, ha maga ura lesz: majd megveszem rajta busásan.

Az az öröm, melyet az anya a gyermeke ajkán nyilatkozó testvéri szeretet igaz hangjai fölött érezhetett volna, nem volt tiszta, nem volt zavartalan. Bántotta, hogy leánya

első kérése önmegtágadás, első találkozása az élettel lemondás. Korán kezdi, majd lehet még benne módja. Még sem kellett volna talán ennyire gyermekszámba vennie, ennyire bezárnia a szülei ház zárdafalai közé.

— És te le tudnál mondani új ruháról, tánczról, az első nyilvános táncmulatságról? És nem bánnád meg lemondásodat?

— Nem, sohasem.

— Jól van, leányom. A pénzt megkapod s ha épen úgy akarsz, elküldheted Gábornak. Talán majd ő is meggondolja, igénybe vegye-e még egyszer közben járásodat, mely neked ennyibe került, s talán nem menekül többé szülei szemei elől Erdély hegyei közé.

Etelka nyakába borult anyjának, csókjai mondták el a hálát, köszönetet. Aztán tapsolt, kaczagott, ujjongott örömben. Az anya láthatta, hogy leánya nem tartja nagynak az áldozatot, melybe a Gábor megsegítése került neki.

A kósza felhő, mely egy pillanatra beárnyékolta az arcokat, a homlok, a szemek derűjét, elvonult; hullám, melynek verése remegésbe hozta a szíveket, elsímúlt. A Micskeyek házába, a ház lakóinak lelkébe visszatért a béke, a nyugalom. A ház asszonyának szívében ugyan maradt egy fájós hely, de erős akaratával ráparancsolt, hogy ne fájjon.

De oda künn a természetben dühöngött a háború, a zivatar; a deszkakerítést öklével döngette, a nyitva felejtett útczaajtót mennydörgő robajjal vágta be, az ablakot tele vagdosta fagyos hóval. S mintha a szilaj szél nemcsak havat hordott volna szárnyain, mintha valamely gonosz szellem így szólt volna hozzá: nesze, vedd szárnyaidra ezeket az én híreimet, hordd szét az egész községben, süvöltsd be minden ablakon, hadd tudja meg minden ember; — a szél besüvöltötte híreit minden ablakon. Gonosz hírek voltak valóban. Mázos Ádámnak vége, csinálthatja a koporsóját, hogy egy tágasabb, de sokkal rosszabb helyre ne zárják. Levelét bontott föl, a más levelét, mely nem volt üres, teli volt pénzzel. Hogy mit tett a pénzzel, azt a szél nem sügta meg senkinek; annál rosszabb, hogy mindenkinek a képzeletére bízta. Aztán más visszaélés is terheli; tulajdon volt segédje vallott ki mindent, s ha kell, be is fogja bizonyítani. Úgy bizony, nincs többé

maradása, ideig-óráig ül csak a község házában, míg Timsóné fölemeli a kezét, hogy összezúzza.

A szél Bekecs Antal ablakán is bedúdolta híreit csak olyan harsányan, mint a máséba. Szegény Antal ur tagjain végig borzongott a hideg, a szél miatt, vagy a hírei miatt? Bizony a hírek miatt. Ő vallott ki mindent, ő fog bizonyítani is, ha kell? De hát, hogy meri ezt állítani az a vén boszorkány? Nem elég, hogy a nyakára járt alkalmatlankodni, most meg Mázos Ádámot uszítja ellene?

Bekecs Antal belátta, hogy neki találkoznia kell Mázos Ádámmal, neki föl kell világosítani Mázos Ádámot, különben Timsóné szövetségesének, czinkos társának fogja tartani teljes joggal ő is, meg más is. Így aztán a Micskeyek háza ajtaja is bezárulhat előtte. Pista bácsi mintha már is hidegebb volna irányában, csak tudná miért? Mikor elmondta neki Timsóné gonosz pletykáját, épen nem indult föl rajta. Vagy azóta újat hallott, s most azért neheztel, miért állott szóba azzal a feketelen szájú asszonynyal? Aztán, hol is találkozok ő Mázos Ádámmal? Micskeyéknél, világos, másutt nem is lehet; az ő látogatását ide várni nem volna tanácsos. Csak ne fogódnék el mindig a szíve, mikor Micskeyékhez megy. Azt sem tudja igazában, illendő dolog-e oda járnia vagy sem. Mikor egy héttel ezelőtt először szánta el magát arra, hogy a meghülés következtében gyöngélkedő Pista bácsit, meglátogatja, azt az ügyetlenséget követte el, hogy a háziasszonytól bocsánatot kert alkalmatlankodásáért, váltig erősítven, hogy csupán Pista bácsi gyöngélkedése hozta ide, semmi más. Meg is kapta a méltó választ, hogy hát «csak tessék egész szabadon, valahányszor a férjemmel van dolga». Ez egy kis szelid ajtómutatással is föler, vagy talán csak természetes «fogadj Isten» az «adjon Isten»-re? Annyi bizonyos, hogy Bekecs Antal lelkének jól esett volna egy kissé más hangú fogadtatás. No de a kicsapott jegyző- és postássegédnek hadd járja, a *Véres Angyal* költőjének majd más hangú lesz a fogadtatása. Csak aztán Pista bácsi, a tisztázó, jól megértette volna őt, mikor titkába beavatva így szólott volt neki: «Édes Pista bácsi, betűszerint vegye: hallgatni, meg a kedves családja előtt is hallgatni, arany, talán száz arany, beszélni, nemcsak hogy ezüst nem, hanem szégyen, melynek egető pirját az én arcom bőre ki nem bírja.» No de Pista bácsiban meg lehet bíznia.

Tehát Mieskeyeknél fog Mázos Ádámmal találkozni. Csak lesz annyi becsülete, műveltsége, hogy mások előtt s talán Etelka hallatára nem mond, nem tesz olyasmit, mi neki, Bekecs Antalnak, kisebbségére szolgálhatna.

Még aznap délután, azon a helyen megtörtént az óhajtott és rettegett, a kellemetlen és elmaradhatatlan találkozás. Antal úr úgy intézte a dolgot, hogy ő előbb érkezzék a tett-helyre, mint az, a kivel találkoznia kellett. Sokszor van úgy áprilisben, máskor is, hogy az ember nem tudja, miképen öltözködjék. Meleg ruhában megizzad, könnyűben meghűtheti magát. Antal úr sem tudta hamarjában, mikor volt főnökét belépni látta a Pista bácsi szobájába, milyen arcot vágjon, hideget-e, meleget-e? Vágott tehát amolyan kifejezéstelent, savanyúsat. Mázos Ádám, ha magaviselete a találkozás percében tartózkodó, közönyös, vagy épen gögös talál lenni, azt sem tudta volna meg Bekecs Antaltól, minek közlése ez utóbinak eltökelett szándéka volt; de mivel nyájas, szíves, barátságos volt, többet is meg fog tudni, mint a mennyinek közlése Bekecs Antalnak eltökelett szándéka volt.

— Ni ni, Antal barátunk! Ezer esztendeje, hogy nem láttam. Úgy fölvette magát a dombra ősi telkére, hogy csak le sem pillant ránk szegény völgyben lakókra. Hát fönt a dombon is oly hideg van, mint itt lent minálunk?

S azzal oly melegen rázta meg Antal barátunk kezét, mint mikor két jó barát hosszas távollét után újra látja egymást. Antal úrnak úgy esett a meleg kézszorítás, mint a hidegvette ember elgémberedett tagjainak a kandalló világa, melege. Szívéről nagy hirtelenséggel leolvadt az aggodalom jégkerge, úgy kinyílt a szíve, úgy megoldózott a nyelve. Jó kedvű lett, beszédes, versent tréfált volt főnökével. Milyen pompás ember ez a Mázos Ádám, gondolá magában. S ezzel akart engem az a vén Timsóné összeharagítani? No megállj, majd megfizetek! Alkalmos perczen aztán oda sügta a pompás embernek, hogy közölni valója van.

— Nagyon szeretem, hogy ezt ön maga hozza föl és nem várja be, hogy én kérdezzem meg, nincs-e valami mondanivalója. Majd együtt megyünk haza, útközben elmondhatja.

A két férfi egyszerre távozott Micskeyéktől. Mázos Ádám még azzal is tetőzte szíves előzékenységét, hogy ő kísérte hazáig fiatal barátját. Antal úr régen lépdelt ily büszkén

Nagy-Fövényes útczáján, mint most volt főnöke odalán. Milyen kár, hogy már jóformán besötétedett. Hadd látnák az emberek, milyen szép egyetértés uralkodik a vélt ellenfelek között, hadd látná különösen Timsóné, hogy hiába feesegett Jeruzsálemről, karácsony szent ünneperől s egyéb nem épen szent dolgokról. Lassan haladva a csikorgó hóban, elég ideje volt elmesélni Timsónéval viselt dolgait. Mázos Ádám csak mosolygott, sőt mikor a postamesteri hivatal följajnlására került a sor, épen nagyot kaczagott.

— Hát egy kis főispánsággal nem kívánt kedveskedni karácsonyi ajándék fejében?

Antal úr komolyan folytatta a históriát, de a mint Timsóné második zivataros kimenetelű látogatását mondaná, előadása egyszerre zavarttá, szakadozottá, bizonytalanna vált. Mázos Ádám kérdésekkel próbálta a kuszált fonalat kibontani.

— De hát miért neheztelt meg önre? Miért szidta úgy össze-vissza? Én nem látom itt a kapcsolatot.

Antal úr habozott, kétkedett s aztán elszánta magát.

— Megmondom azt is, megmondok mindent, ön nem veszi rossz néven, a mit tettem. Hát én egy valami . . . hogy is mondjam . . . no hát egy bizonyos ügyben irtam . . . kellett irnom a postaigazgatónak. Alkalmazást kertem, ha netán volna üres hely. Itthon csak nem ülhetek dologtalanul. Abban a levelemben távolról, csak úgy mellekesen érintettem azt a kellemetlen levélbontás ügyét is. Talán nem kellett volna tennem, sajnálom, már megtörtént.

Mázos Ádám figyelni kezdett jobban, mint eddig tette. Többé nem mosolygott, csak nézett mereven a beszélő arczára, mint olyan ember szokott, a ki egy hirtelen támadt gondolatával akar tisztába jönni. Meg nem hisz benne, de meg sem tagadhatja, nem bír tőle szabadulni. Mintha a hirtelenül föllobbant fényhez szoktatnia kellene lelki szemeit, hogy tisztán lásson.

— S ezért forrott föl benne a harag, hogy ön ezt a dolgot is fölhozta levelében?

— Igen, ezért.

Mázos Ádám tisztán kezdett látni. Eddig így veledett Timsónéról: a derek asszony kezet nyújtotta a szövetségre, mondván, hunyjunk szemet kölcsönösen, én nem látom, hogy te mit tettél, te se lásd, hogy én mit teszek. Szövetséget visz-

szautasítottan, s ő, kétszeres harag forralván epéjét, panaszt emeltet ellenem az igazgatóságnál, s boszúja teljes lesz. Hanem előbb meg akar kínozni, íjesztget híreivel, rémitget fenyegetéseivel, gyönyörködik vergődésemben, mint a macska szokott a körmei között czinczogó egerfiúban. Teljék kedve a nyomorúlt boszúban alávaló lelkének. Most, most látta csak, hogy rosszul vélekedett, mikor így vélekedett. A tisztasasszony addig-addig csóválta a karikás ostort feje fölött, hogy így meg amúgy vagdálja meg vele Mázos Ádámot, hogy a tulajdon nyakára hurkolódott a kötele; addig-addig hadonászott a karddal, ellensége szeme közé villogtatva élet, hogy tulajdon magát ütötte föbe. Bravó, derék asszony, majd kicsavarjuk kezedből azt a kardot.

Mázos Ádám lelkén ilyenforma gondolatok cikáztak keresztül, mikor Antal úrtól a kapunál, mely előtt régecskén álldogáltak, búcsut akart venni. Hanem Antal úr váltig erősíté, hogy még nem mondott el mindent, ezután jön a java.

— Nem-e? Hát ha megengedi, betérek önhöz egy perczre. Itt mégis hideg van beszélgetni.

Megengedi? Olyan diadalmas pillantását sohasem látta Rózi néni öcsese urának, mint a milyet feléje lövelt, mikor a ritka vendéget a pitvaron át a szobába kísérte. Meltó volt ehhez az az iparkodás is, melylyel a jó néni világot gyűjtött a szobában s az öcs úr arczáról mégis azt kellett olvasnia, hogy nincs megelegedve ezzel a gyorsasággal.

Rövid felóra múlva Mázos Ádám szomorú arczczal ballagott haza felé. Mikor meghallotta, mit mondott Timsóné róla, látogatásairól, Micskeynéről, föllobogott benne is az indulat, szinte Bekecs Antal is megbánta, hogy elmondta néki azt a dolgot. Most a harag helyét a bánat, a szomorúság foglalta el. Hogy az előtt az asszony előtt semmi sem szent, se becsület, se női erény, se családok nyugalma, bekéje! Hogy még a legtisztább baráti viszonyt is képes megmérgezni, sárba hurczolni, világ nyelvére juttatni! Hogy csak egy istene van, ki előtt leborul, a saját nyomorúlt haszna, szennyes érdeke!

Haza érkezvén, még mélyebben elmerült fájdalmas tüdőzéseiben. Kereste szívében azt a titkos zugot, melynek fenekeken a bűnös gondolat rejtezik, és nem találta. Igen, ő tiszteli, csodálja, imádja azt a nőt, hanem az anyát tiszteli, a hitvest csodálja, a család őrző angyalának eszményét imádja benne s

ez az imádás becsületére válik imádónak és imádottnak egyaránt. S ha e nő nem volna kötve ahhoz, kihez holtáiglan, holtukiglan szívvel-szájjal esküdött, ő Mázos Ádám, talán már eddig így szólott volna hozzá: gyermekeink szeretik egymást, hadd legyenek igazán testverek. Ha van előtте értéke a férfiszív és lélek igaz kincseinek, a férfi-jellem becsületességének, ime, kezemet nyújtom örök szövetségre, s vele mindazt, a mi vagyok Isten jóvoltából s a magam emberségéből. De annak a nőnek férje van, s ő, Mázos Ádám, azt a férjet mindig annak tekintette, a mi, férjnek és nem kopott czimer-táblának, melynek védelme alatt vásárt esaphat a tilos szenvedély. S mit tegyen most? A farkas még nem marta meg áldozatát, csak fogait vicsorgatta feléje; a kígyó még nem csípett, csak fulánkját öltögette ki; de ha neki egyik ellen sincs fegyvere! Ha nem jár többé Micskeyékhez, bizonyosságot tesz arról, hogy a Timsóné mende-mondája még sem egészen alaptalan; ha tovább is jár, új rágalomra szolgáltat anyagot.

Így hánykódott Mázos Ádám becsületos lelke, mint a tó tiszta vize, ha szél kavarja föl a tükr. t. Hát ha még azt tudta volna, hogy a rágalom felől Micskeyné is hallott, sőt már fulánkját is megérezte?

Bekecs Antal pedig, ki volt főnöke lelkére rárakta ezt a súlyos terhet, úgy érezte, hogy a gyónás által megkönnyebült a tulajdon lelkében. Úgy érezte, hogy miután mindent bevallott töredelmesen, sokkal bátorságosabban teheti látogatásait Micskeyéknél. Igazán pompás gondolat, örvül használni a Pista bácsi gyöngékedést. Csak aztán sokáig ne tartson az a gyöngékedés, mivelhogy Pista bácsi tisztázza a pályaművet s a tisztázás folyamatja csak is Antal úr lakásán biztos. Már szépecskén halad a munka, készen is van úgy felig formán. A jelige: *Alauda est laeta* ott pompázik az első lap homlokán. A mondásnak nincs ugyan nagy kapcsolata a mű tartalmával, de legalább latinul van s iskolázott emberre vall. Aztán nem is volt miben válogatni. Antal úr eléggé átkutatta emlékezetének sziklahasadékait, de a feledés özönvizét csak az az egy latin mondat kerülhette ki egy kis orom tetejen, hová annak idején talán a professor úr vesszejétől való felelmében kuporódott föl. Antal urat csak az bántotta, hogy drámája legjobb esetben is kapuzárás előtt juthat a fővárosba, a versenyter sorompói közé. Pedig szerette volna, ha nem kellett volna se-

reghajtónak lennie. Az olyan utolsónak érkezett munkára a bírálók már előre is gyanakodó szemmel tekintenek. Hátba a hófúvások épen akkor megakasztják a vasúti közlekedést? Hátba épen az a vonat, mely a *Véres Angyal* szállítja, bele reked a hóba s a *Véres Angyal* a határidő után érkezik? Antal úr érezte, hogy e gondolat súlya alatt képes volna megöszülni. Hiszen kárpótlást sem követelhetne, keresetet sem indíthatna a vasúti társulat ellen, annyira hiányos még a mi törvénykezésünk!

Általában Antal úr tapasztalhatta, hogy kígyója most is olyan telhetetlen, mint azelőtt. Micskeyéknél tett látogatásai nem voltak épen örömtelének; mit ér, ha öröme legszebb virágaival a kígyóját kellett táplálnia? Antal úr lelkében bizonyos csöndes mánia összeolvasztotta Etelka képét a *Véres Angyal* sikerével. Etelkái a kép, a *Véres Angyal* sikere a keret. Nem hiába nevezte Etelkát egyik még kiadatlan költeményében madárnak, kinek hangja ének, szárnycsapása hajnali álom, igazi auguriumot üzött. Etelka szeméből, szavából, mozdulatából olvasta ki a dráma bírálatát, magasztalását, avagy siralmas bukását. Naplót nem írt, próbaképen jegyezzük föl helyette egy-két napja benyomásait, tanulságos példaképen, miképen olvadhat össze szerelem és költészet reménye és aggodalma.

Deczember 8. 1875. (Mikor még Lina kisasszony nem sértette meg Etelkát.) Bekecs Antal délután ket és három óra között ellátogatott Micskeyékhez. Pista bácsihoz a nagy nappali szobán keresztül lehet jutni. Etelka az ablaknál ült, varrogatott. Antal úr köszönését a legszívesebben viszonzotta s midőn Pista bácsi után tudakozódott, a legkedvesebb kézmozdulattal utasította az illető ajtó felé. Fél óra múlva Pista bácsi megszomjazott, vizet kért. Etelka maga hozott be egy tálcát, rajta vízzel teli palaczkot s két, mondd két kristálytiszta poharat. Mindkettőt tele töltötte, az egyikkel atyját, a másikkal Antal urat kínálta meg. Oh, kiitta volna az egész palaczk tartalmát körömpróbáig, ha Etelka úgy kívánta volna! A mint az üres poharat visszahelyezte a tálcára, olyan furesza szomjúság lepte meg, hogy kedve lett volna össze-visszacsokolni a tálcát tartó gyönyörű kéznek legalább azt a részét, mely a tálcza karimáján fölül esett. Fél ötkor Bekecs Antal elbúcsúzott; Etelka az asztalnál ült és nem dolgozott. Talán

már nem látott varrni. Bekecs Antal boldogan ért haza háromnegyed ötre s szokása szerint el kezdett föl- s alájárni szobájában. Mit hoztál, édes gazdám? süvölté a kígyó. A dicsőség reményét, a győzelem bizonyos kilátásait, édes kígyóm. És Bekecs Antal képzeletének szemével olvasta a bírálatot a *Véres Angyalra*?

«A benyújtott művek száma is tekintélyes, minősége is örvendetes. Az ötvenöt darab között vannak gyöngébbek. Kiváló a *Véres Angyal* című. Már jeligéje: *Alauda est laeta a classicus ó-kor levegőjébe vezet, tárgya pedig, Cyrus hódításai s a perzsa birodalom megalapítása, még hátrább visz az ó-kor szürke távolába. Megragadó képben látjuk itt a gyors emelkedést, a gyors bukást, országok romlását, nemzetek bomlását; látjuk miképen lesz a nő az anyai fájdalom töviskoronájának terhe alatt furiává, az angyal «véres angyallá». Hibái hiszen vannak, de hát micsoda vagyon tökéletes a nap alatt? A jeligés levélke fölbontatván, belőle mint szerzőé Bekecs Antal neve tűnt ki Nagy-Fövényesen.»*

Deczember 10. (A sértés után.) Bekecs Antal delután három óra felé ballagott Micskeyékhez. A mint a nagy szobába lépett, Etelka az ablaknál ült s kedvetlen fejbiczczentéssel fogadta köszönését, aztán kinézett az ablakon az udvarra, hol a Zsebbevaló, ki már jóformán kinötte a nevét, hajszolta a hóban a libákat. Micsoda nezni való van egy szemtelen kutván s néhány gágogó libán, mikor Bekecs Antal lép be a nagy szobába? Négy óra felé Bekecs Antal kilépett Pista bácsi szobájából s haza felé iparkodott. Etelka szinte boszusan dugta el varróját, hogy ne lássa. Miért rejtegeti? Talán karácsonyi ajándékba készíti valakinek? Kinek, ugyan kinek? Bekecs Antal pontban négy órakor haza ért s szomorúan vágta magát karszékebe. Mit hoztál gazdám, sziszegé a kígyó. Mit? Nem sok jót, valóban nem sok jót. És Bekecs Antal olvasta képzelete szemével a bírálatot.

«A benyújtott művek száma kielégítő, minősége kevésbbé. Java dolgozat alig, alig akad közte. Ilyen volna talán a *Véres Angyal* című, mely *Alauda est laeta* különös jelige alatt utolsónak érkezett be. Mértékre vetve hibáit és előnyeit, az utóbbiak csak alig, alig billentik le a serpenyőt. Nem is annyira értékének, mint inkább a körülmények kedvezésének

köszönheti, hogy a jutalmat megkapja, lévén a többi versenytárs még sokkal rosszabb. Fölbontatván stb. stb.»

December 12. Bekecs Antal délután négy óra felé érkezett Micskeyékhez. Vasárnap volt, Etelkának bizonyosan semmi dolga s még sem mutatta magát egészen fél ötig. Bekecs Antal csak a csengő hangját s még csengőbb nevetését hallotta a szomszéd szobából, hol a kis Pistával játszott. Hogy lehet egészen fél ötig játszani egy sánta fiúval, a ki még azt sem tudja, mi a rím? Pedig Etelka jól tudhatta, hogy Bekecs Antal nálok van. Az utóbbi, rájövén egyszer a köhögés, sokkal nagyobb erővel köhögött, mintsem tulajdonképen kellett volna. Már pedig tizenhat éves leánytól joggal megvárható, hogy a vendéget köhögéséről megismerje. Fél ötkor Bekecs Antal kétségbeesetten távozott. Otthon átölelte a boglya kemenczét, hogy hidegvette szívét fölmelengesse. Mit hoztál gazdám? sziszegé a csúf kígyó. Mit-e? Reménytelenséget, kétségbeesést. S Antal úr képzelete szemeit rámereszté a bírálatra s olvasta következőképen:

«A benyújtott műveket jobb lett volna be nem nyújtani. Különösen az *Alauda est laeta* képtelen jeligéjű mű szerzője hasznosabb dologra is fordíthatta volna idejét. Micsoda alakok, micsoda verselés! És micsoda neveltséges fölfogás a Cyrus korabeli divatról! Az egyik személynek, Köcsögbűlnek, vállait «vadmacska-bőr borítja», holott korunk tudománya előtt nem titok többé, hogy a vad macskák bőrei abban az időben is csak olyan keskenyek valának, mint ma, ellenben a harezosok vállai sokkal szélesebbek valának, mint ma, a miből az következik, hogy Köcsögbűl vállait a vad macska bőre nem «boríthatta», legfőlebb a tarkója körül fityeghetett. Tüzre az ilyen drámával!»

VI.

De ne vágjunk elebe az eseményeknek.

Pár napra azután, hogy Mázos Ádám szeme keresztül hatott a porfelhőn, melyet Timsóné kavart a község szemei közé, korán reggel, holdvilágnál és hóvilágnál, kidöcögött a postakocsi a helységháza kapuján. Rajta két, bundába burkolózott férfi ült. Mind a kettő jó ismerősünk, az

egyik Czirok Márton, a postakocsis, a másik Mázos Ádám, a postamester. Nagy-Szent-Jánosdáig együtt tartottak, itt a postamester úr fölkapott a vasútra s tíz óra tájt beért a postaigazgatóság székhelyére, fél óra múlva pedig csak egy ajtó választotta el a postaigazgatótól.

A hivatalnok, ki az előszobában írdogált, előbb meg nézte a jövevényt tetőtől talpig, azután, mintha megszerette volna azt az őszinte, becsületes orczát, egész bizalmasan szolgált neki egy kis jó tanácsosal.

— A postaigazgató úr itt van a szomszéd szobában. Ha csak teheti, ne menjen most be hozzá; jöjjön később, dél felé. Nem szereti, ha háborgatják, mikor dologban van. Ha most megy be, igen kurtán talál önnel elbánni.

— Csakhogy nekem dél felé indulnom kell vissza Szent-Jánosdlára.

A hivatalnok vállat vont s az ajtóra mutatott.

— Úgy hát tessék szerencsét próbálni. Én be nem jelentem.

Mázos Ádám bekopogtatott s belépett bátran az igazgató szobájába.

Az igazgató piros arczú, szép magas, ősz ember, egy álló író-asztal mellett álldogált; úgy látszott, nagyon bele mélyedt egy írományba, melynek szélére rövid észrevételeket jegyezgetett. A mint az ajtó nyílt, fél szemmel föltekintett, s mintha csupán arról akart volna megbizonyosodni, igazán az ajtó nyílt-e, vagy csak a füle csendült meg, folytatta munkáját.

A belepő nem jött zavarba.

— Én Mázos Ádám, nagyfővényesi postamester vagyok. Azért jöttem, hogy személyesen jelentsem be hivatalbeli vét ségemet.

Az igazgató letette az írást, le a tollat s egész arczezal mind a két szemével a beszélő felé fordult.

— Hogyan? Hivatalos vét ségét, a saját vét ségét jelenti ön nekem? Kérem, tessék helyet foglalni.

Mázos Ádámnak le kellett ülnie a pamlagra. Jobb kez felől egy nagy szekrény meredt föl, bal kéz felől az igazgató úr foglalt helyet, előtte az asztal állott. No innet ugyan nem szabadul, míg minden bűnet meg nem gyónja, minden dolgát ki nem beszéli. El is beszelt mindent, oly borzasztó egyenes-

séggel, oly kíméletlen hűséggel, oly kegyetlen részletességgel, hogy ha Timsóné és Lina kisasszony kétfelől mellette állanak vala, bajos eldönteni, kettejük közül, melyiknek a markolását érezte volna előbb szénfekete fürtei között.

Az igazgató úr nagy érdekléssel hallotta az elbeszélést, látszott, hogy kedve telik az elbeszélő őszinte, igaz hangjában.

-- Ez ugyan érdekes, épületes történet. Hanem a Timsóné hadi műveleteit, taktikáját nem egészen értem. Miután látta, hogy ön a «kéz kezét mos» elvét nem vallja, az ajánlott szövetséget visszautasítja, mi célja lehetett a följelentés határozatának, s az ön képtelen hírekkel való íjesztgetésének?

— Azt gondolom, terveinek ebbe a szövédéékébe is világosan bele láttam. Miután a nyílt szövetség nem sikerült, legalább fegyveres békét akart biztosítani olyanformán, hogy mindegyikünk tartsa meg a fegyverét, ő a feltört levél borítékát, én a szolgabíróóság rendeletét, és villogtassa a másik szemem közé, valahányszor kedve kerekednék az ellenfél érdekeit nem tisztelni. Szóval amolyan Damokles kardja-féle szerepre szánta a levélborítékot.

— Jó. Hanem ennek a számításnak megrendült az alapja, mihelyt az ön volt segéde értesített engem magánúton a dolog felől. Miért nem sietett a számításaiban csalatkozott asszony a följelentéssel, miért hevertette kezében a bosszú biztos eszközét?

— Azt hiszem, egyszerűen azért, mert a mellékes, görbe-gurba úton oly messzire haladt már, hogy visszafordulnia, s az igazi, célravezető ösvényre térnie lehetetlenné vált. Meg vagyok győződve, hogy fiát, kinek a kérdéses levél szólott, épen azon körülménynél fogva, melyet az iment említettem, akkor melegeben is alig bírhatta volna rá, hogy panaszt tegyen, későbbben pedig teljességgel nem; valamint arról is, hogy a levél írója maig sem tud semmit arról a nagy porról, melyet levelével Nagy-Fövényesen vertek föl.

— Így már érthető. Nos tehát, édes Mázos Ádám úr, végezzünk, hogy ön le ne késsék a vasútról. Én nagyon köszönöm önnek azt a szíves bizalmat, melylyel hozzám fordulni nem kételkedett, s igen örülök, hogy önt szemtől szembe személyesen megismerhettem. A főnforgó ügyre nézve ez a véleményem: ha a levél revője vagy földadója — nem Timsóné,

mert annak a panaszát meg sem hallgatom — ez év végéig panaszt emel nálam s hivatalos orvoslátot kér, én az ügynek rendes, szabályos lefolyását nem fogom gátolni. Bár a szinte négy hónapos húzás-halasztás elég lehetne arra, hogy az illetőket a panasztétel jogától elüsse, a mint mondtam, még ez év végeig nem zárom el a hivatalos orvoslát útját. Panasztétel esetén tehát önt rögtön fölfüggesztem hivatalától, elrendelem a vizsgálatot. Meg vagyok győződve, hogy a vizsgálat ugyan azt fogja kideríteni, a mit ön szives volt, velem épen most közleni. Aztán alkalmas ember után nézek, s úgy találok, hogy önnél alkalmasabb, képesebb embert hiába keresek. Önt tehát, akár mit beszéljen a világ, visszahelyezem hivatalába, komolyan a szívére kötvén önnek, hogy a postai küldeményektől távol tartsa az avatatlan kezeket, ha kedves a hivatala. Ha pedig panaszt nem emelnek, a mint hogy erős meggyőződéssem, hogy a Timsóné tragico-comédiája után nem emelnek, hát akkor az ön följelentése magánközlés marad s szent a béke közöttünk.

Mázos Ádámnak kimondhatatlanul jól esett ez a beszéd, mintha szíve sebet balzsammal locsolgatta volna valamely jótékony kéz. Van tehát még kelete a becsületes embernek, van főnöke előtt becsülete a jóra való hivatalnoknak. Nem kell rettegnie, hogy az ármány egy kurjantása Jerikó falainak sorsára juttatja!

Mázos Ádám fölkelt s távozni akart.

— Még egyet — tartóztatá az igazgató úr. — Az ön volt segéde, Antal . . . Antal . . . micsoda Antalnak is hívják?

— Bekecs Antalnak.

— No igen, tehát Bekecs Antal, a mint ön is tudja, irt nekem. Nagyon érdekes levél, érdemes ám arról tudomást vennie.

Az igazgató úr az íróasztalához sietett, melynek fiókjából termetes nagy levelet húzott elő.

— Íme, különösen felre tettem a fontos okiratot. Ha csak magát a levelet olvasnám is föl önnek alig ha itt nem hagyná a gőzös. Miután rettenes hosszadalmasan bizonyítgatja, mennyire ártatlan a leveltöres bűnében s miután ajánlkozik az ön utódjának, így folytatja:

«Hogy pedig Nagyságod lássa, hogy nem épen méltatlanra pazarolná kegyeinek áldó sugarait, bátor vagyok tudo-

mására hozni szerényen és igénytelenül, hogy a *Lápvideki Közlönyben* Dalhony Tihamér neve alatt napvilágot látott költemények írója én vagyok, Dalhony Tihamér név az én álnevem; miután pedig reményleni sem merészelem, hogy Nagyságod bokros teendői miatt utána nézhessen a *Lápvideki Közlönyben* az említett költeményeknek, bátor vagyok néhányát leírni s jelen alázatos levelem mellélete gyanánt megküldeni» stb. stb.

Az igazgató úr, ki a levél e részét gonoszkodva fontoskodó hangon olvasta föl, szünetet tartott s jót nevetett, úgy hogy Mázos Ádám sem fojthatott el egy csendes mosolygást. A hivatalnok az előszobában váltig törte a fejét, min kaczaghatnak azok odabent.

— A versek itt vannak, — folytatá az igazgató, kivoncsolva egy nyaláb papírost a borítékból, — de megvallom, én az e félekben nem tartom magamat csalhatatlan bírónak. Mondja meg, kérem, Bekecs Antalnak, jobb szerettem volna, ha iskolai bizonyítványaival igazolja, hogy tanult egy kis földleírást, s hogy a Hódmező-Vásárhelyre czímzett levelet, ha rá volna bízva, nem küldené Fügyi-Vásárhelyre, lévén a két hely között csak kiterjedésre is olyanforma különbség, mint egy négykrajczáros rézpénz s egy nagy kerek túrós lepény között.

Mázos Ádám elbucszott, s a gőzös talán azért repült vele oly gyorsan vissza Szent-Jánosdára, hogy elég ideje legyen betekinteni a kisededóvó-intézetbe, egy jó ízűt beszélgetni az intézet vezetőnőjével, elmondani neki a nagyfőenyési újságokat, átvenni tőle a Micskeyeknek szóló üzeneteket, s csak azután ülni föl a kordéba a Marczy mellé. Marczy sohasem látta gazdáját ilyen jó kedvében; gondolta magában, bizonyosan jó borral kínálta meg az a szép tensasszony, kit az a sok gyermek mind néninek szólítgat, pedig voltaképen egynek sem igazánci nénje.

Marczy neki kászolóódott, hogy majd rágyújt.

— Rá ne gyújts arra a darazsat kifüstölni való alj-dohányodra, mikor mellettem ülsz — rivalt rá tréfásan a gazdája. Nem elég, hogy a hideg megrikat, te is segíteni akarsz neki? Az enyemből tölts rá, nesze.

Ezzel felig előhúzta a dohányzacskóját s ismét vissza-csúsztatta.

— Ördögadta Marczija, miért ne lehetnél te is úr egyszer egy esztendőben? Fogjad ezt a szivart, erre gyujts rá.

Marcsi nem hitte, hogy azt a szivart ő fogja elszívni. Gondolta magában, majd ha már ég, akkor kapja ki a számból. De biz az nem kapta ki.

Otthon aztán Timsóné tensasszony hamar megtudta hol volt, mi járatban volt Mázos Ádám. Ez utóbbinak magának volt rá gondolja, hogy megtudja.

— Ez az ember hibít, ennek az embernek nincs ki mind a négy fertály, — évődék magában a tiszteletre méltó asszonyság. — Ki látta, ki hallotta, hogy a hivatalnok maga jelentse be följobbvalójának a tulajdon hivatalos vétkét? Hátha nem is igaz, csak felre akar vezetni?

Alig várta, hogy hű emberével Czirok Mártonnal szemtől-szemben lehessen.

— Volt veled a jegyző Szent-Jánosdán? Tovább is ment onnét a vasúton?

— Volt, tovább is ment.

— Milyen kedve volt, hogy haza felé jöttetek?

— Hogy milyen kedve volt? Hát olyan virágos, hogy édes magannak sem kívánhatnak különbet. Folyvást tréfálkozott, nevetgelt, nemcsak szóval, szivarral is ő tartott hazáig.

— Már igaz, már kétségtelenül igaz, — sziszege magában Timsóné. S a méreg előntötte, mint a sebes özönvíz.

— S te gyámoltalan ember, nem tudtad fölfordítani a hóba? Hanem ilyenek vagytok ti mindnyájan, hálátlanok, alattomosak, ravaszok. Ide járnak hozzám könyörögni, szabaddítsam meg a nyavalyájoktól, s aztán köszönet fejében egy követ fújnak ellenem a jegyzővel. De hiszen csak jöjjön meg valamelyitek orvosságért, tudom Istenem, megmutatom neki, merre van az ajtó. Menjetek a járás orvosához, fizessétek oda az évi keresményteket, így akarja ezt Mázos Ádám, annál nagyobb a százalék, mit a czimbora, a járási orvos, fizet neki a ti nyomorúlt fillereitekből. Vagy veszzetek el valamennyien segítség nélkül, mit hánom én? Se ingem, se gallérom egyitek is. Egynéhány csalfa emberrel kevesebb lesz a föld hátán, annyi az egész.

Czirok Márton álmelkodva szemlelte a vihart, mint a ki

szép időben kelt útra, s egyszer csak azon veszi észre, hogy zuhog a zápor a nyaka közé.

— Tensasszony, hiszen én mindig híven szolgáltam tensasszonyomnak. Két év óta vagyok ingyenes fuvarosa, s a mit csak rám bízott, megtettem emberül.

— Hát aztán? Tán bizony föl akarod hányni a szolgálataidat? Tán bizony nem is te vagy az, ki kettőnk közül hálával adós a másiknak, hanem én? Te is csak olyan vagy, mint a többi, egy cseppel sem különb. Takarodjál a szemem elől.

Czirok Márton nem takarodott el. Ott maradt egy álltó helyében, a jámbor alázatosság lassanként eltűnt arczáról s helyét a dacz megátalkodottsága foglalta el.

— Tensasszony, orvosságot kérek. Kötelessége adni, megszolgáltam érte ezerszeresen. Hiába küldözget. Szakadjon rám a háztető, ha mozdulok innét, míg orvosságot nem kapok.

Timsóné meghökkent e beszédre, megszeppent attól a veszedelmes nyugodtságtól, melylyel mondvá volt, attól a fenyegető arcztól, melylyel a beszéd nyugodtsága sehogysen illett össze. Egyszerre hangot váltott.

— Hiszen mondom, hogy nincs, édes fiam. Ha volna, kinek adnék szívesebben, mint neked. Azt gondolod, elfelejtem valaha azt a sok szíveséget, melyet velem cselekedtél? Gyere, győződjél meg magad, hogy igazán beszélek. — Timsóné kézen fogta s magával vonszolta Mártont az éléstárba.

— Nézz körül fiam, hol látsz itt orvosságot? Pedig itten tartottam, míg volt. Ezeket a palaczkokat gondolod? Nézd meg közelebbről. Befőzött gyümölcs az mind, spanyol meggy, olasz cseresznye, sárga baraczk, őszi baraczk, fekete áfonya, málna, — mind-mind egészséges embernek való, nem pedig betegnek.

Czirok Márton arca sehogysen akart derülni.

— Valami hányt-vetett maradék orvosságot tessék adni, jó nekem az is.

Timsónénak gonosz ötlete támadt, mintha csak a sátán súgta volna fülébe.

— Jó. Hogy meglásd, mennyire becsüllek én teged, tüvé teszem ezt az egész éléstárt, s ha csak találok, megkapod bizonyosan. Menj ki csak, édes fiam, várj odakünn egy keveset.

Kis vártatva kilépett Timsóné, kezében egy pirosas

folyadékot tartalmazó kis üveggel. Úgy látszott, nem sokáig kellett keresgélnie.

— Találtam mégis. Nesze fiam, mindenféle bajról jó. Hanem Marcezi fiam, pokolra való Marcezija, el ne árulj ám a jegyzőnek!

Marcezi dörmögött valamit s távozott. És Timsóné? A mint egyedül találta magát szobájában, elkezdett kacagni, csúfondáros, kárörvendő kacajjal. Aztán beszélt magában, mintha csak a gonoszszal folytatna titkos társalgást.

— Korán örültél a győzedelemnek, Mázos Ádám! Az üstököd ugyan kisiklott a kezeim közül, hanem azért mégis semmivé teszek azzal a fegyverrel, melynek minden vágása halálos. Csúffá teszek, nevetség tárgyává. Oda doblak marta-lékül a község, az egész környék hahotájának. Nótát csinálnak rád, példabeszédben emlegetnek. Nem lesz maradásod ezen a vidéken.

Aztán oly gyorsasággal, a mint csak éveitől s elhízott tagjaitól tellett, döczczent az udvarra, egyenesen az ebek országútjára. Addig, addig leskelődött, míg kileste Judithot.

— Átjönnel egy szóra, édes fiam. Hideg van itt beszélgetni.

Mire Judith átjött, egy nagyocska beföttes üveg teli finom spanyol meggyel fölbontva állt az asztalon, mellette két ezüst kávékanál.

— Űlj le fiam, együnk. Ki sem öntöm tányérra, jobb így, mint mondani szokás, könyv nélkül. — Judith leült, de a föl-szólítás második felét illetőleg habozott.

— Láss hozzá fiam, ne félj tőle, nem mérges.

— Oh csókolom kegyes kezeit, mivel érdemeltem ennyi jószágát — mondá Judith elérzékenyedve s nagyot czuppantva Timsóné kövér kezefejére, mintha csak a pecsétet nyomta volna rá olyan pergamentre, melyen a hála és köszönet okiratát állította valaki.

Eszegettek.

— Judith fiam, honnét is ered csak az a mondás: «Pofon csípte, mint Sebők a macskát?»

— Hát csókolom kezeit, az így történt: Sebők uram varga volt, míg élt, s nagyon szerette az italt, míg csak élt.

Judith a tensasszonyra nézett, várta, de hiába, hogy majd rámondja: ilyenformán tehát egy huron pendültetek.

— Egy este későcskén vetődött haza a korecsmából, levetkőzött, lefeküdt. A holdvilág besütött az ablakon, s Sebők uram látja, hogy a nagy fekete kandúr fölkuporodott az asztalra. Siczcz te, kiált rá fektő helyéből. A macska nem mozdul. Siczcz te, kiáltja még hangosabban, a macska csak ott guggol. Sebők uram se rest, kiszökik az ágyból, oda ugrik az asztalhoz, s úgy teremti pofon a macskát, hogy három lépésnyire repül az asztalról. Akkor veszi észre, hogy a mit a holdvilágnál macskának nézett, a tulajdon báránybőr süvege, melyet vetkőzéskor maga helyezett az asztalra.

Timsóné édesdeden nevetett. Ha, ha, ha, pompás, nagyon jó! Aztán azt gondolta magában, nemsokára majd egy új közmondás jó forgalomba, ilyenforma: kapott rajta, mint Mázos Ádám az orvosságon.

— Hát azt miért szokás mondani: «Megdorgálta, mint Kérdő Márton a kutyáját?»

Judith úgy vélekedett, méltányos dolog, hogy előbb az üvegbe nyúljon s csak azután kapjon bele Kérdő Márton és kutyája hiteles történetének elbeszélésébe. De szándékának csak első felét vihette véghez. Timsóné cselédjé belépett egy levéllel, mondván: a jegyzőék Böskéje hozta.

Timsóné sátáni mosolylyal vette át a levelet. Ejnye, belsiet a lelkem a megidézéssel, gondolá magában. A mint azonban elolvasta, a mosoly eltűnt arczáról, fölkelt, az ablakhoz ment, jó darabig nézegetett kifelé, aztán visszatért az asztalhoz.

— Tetszik még? Én már nem eszem — mondá derékon ragadva a beföttes üveget.

Judithot meglepte a kínálásnak ez a furcsa módja, valamint az is, mi a kínálást előzte. Szerénykedve viszonzá:

— Oh köszönöm. Tökéletesen elég volt.

Mikor ezt mondta, a tizenkettedik szem spanyol meggy-nel járt, s ha a kérdés öt percczel későbbben intéztetik hozzá, tehát akkor, mikor, emberi számítás szerint, a huszonkettedik szemet fogyasztotta volna, akkor is azt felelte volna: Oh köszönöm, tökéletesen elég volt.

Judith aztán iparkodott haza felé, szánakozó pillantást vetve az üvegben rekedt meggy-szemekre. Timsóné, egy szó nem sok, annyival sem tartóztatta; szüksége volt rá, hogy egyedül maradjon. A jegyző levelét még egyszer elolvasta. Az pedig szóról szóra így hangzott vala:

«Tisztelt Tensasszony!

Ebben a perczen jött hozzám Czirok Márton, postakocsis s följelentette önt, hogy különböző szolgálatok fejében gyógyszerert adott el neki. Az állítólagos gyógyszerert tartalmazó üveget át is szolgáltatta. Könnyű volt meggyőződnöm arról, hogy a pirosas folyadék nem egyéb jó hígra föleresztett málnalénél. Mig egyfelől lehetetlen teljes elismeréssel nem adóznom azon elmés módnak, melyen ön a tolakodó patienseket lerázza nyakáról, másfelől hivatalos kötelességemnek tartom arra inteni önt, óvakodjék gyógyszerek árulásától. A példa mutatja, hogy az emberek lassankint hajlandók lesznek, vallani; már pedig ha nem málnalé találna kezembe kerülni, kiméletlenül fogom teljesíteni a szolgabírósnak régi, ön előtt is ismeretes meghagyását. Egyébiránt stb. stb.»

Timsóné méltán haragudott, ő nem így képzelte a dolog lefolyását. Azt gondolta, a jegyző kapva az üvegen, meg sem nézi, voltaképen mi légyen a tartalma, hanem mohó sietséggel beküldi a szolgabírónak, a szolgabíró mohóbb sietséggel kiadja a járás orvosának, a járás orvosa legmohóbb sietséggel elemeire bontja a rettenetes folyadékot, hogy lássa országvilág, milyen gyilkos méreg van benne. S aztán — s aztán majd lehet nevetni. Igazán gonosz ember az a Mázos Ádám, hogy elrontotta ezt a jó tréfát.

Timsóné, mihelyest lobadni kezdtek haragja hullámai, kiballagott az ebek útjára. Judith ez egyszer hosszasabban várakoztatta meg, miutsem illendő, s olyan hideg időben üdvös lett volna. A tensasszony már kapkodta a lábait a hóban, hol az egyiket, hol a másikat, mint a liba szokta a jég hátán, mire Judith előkerült.

— Beh oda vesztél fiam, hogy megvárakoztatod az embert. A jegyző, a mint láttad is, levelet írt nekem. Könyörög az istenadta, hogy ne bántsam, hogy bocsássak meg neki ez egyszer. Esküdjözik égreföldre, hogy ezen túl jobban vigyáz a Lina körmére. Hát hiszen én sem vagyok pogány, nekem is van szívem; azt meg szinten nem vehetem a lelkemre, hogy a jegyző haragjában elverje a háztól azt a szegény leányt. Megizentem neki, ne tartson semmitől.

VII.

Soha debreczeni diák szorongóbb szívvel nem indúlt haza karácsonyra, mint Gábor úrfi. Az egész úton szótalán, rossz kedvű volt. Hogy fogadják otthon? Mit mond majd édes anyjának? Mit mond majd édes anyja öneki? Ezen s ilyenféle gondolatok foglalkoztatták lelkét. Barátja, útitársa, a tiszteletesek fia, váltig biztatta, vigasztalta, de buzgólkodásának nem igen volt foganatja. Az első percz lesz legkínosabb, csak azon estem volna már túl, gondolá Gábor úrfi. Vagy talán édes anyám színe elé sem bocsát, míg eléggé nem vezekeltem bűnömért.

Mikor aztán az esti szürkületben behajtatott az udvarra, anyja, apja, testvérije édes szóval, mosolygó, örvendő arcczal sietett a kocsihoz, majd hogy úgy nem vették le, majd hogy a tenyereiken nem vitték be a szobába. Tehát elébb fölmelengethetem tagjaimat, fölüdíthetem étellel, itallal s majd csak a vacsora után következik a fekete leves, elmélkedek magában Gábor deák. De biz' az nem következett. Úgy látszik, előbb ki is pihenhetem az út fáradságát, reggel fogékonyabb a szív, az elme, akkorra tartogatják a prédikációt. Ismét rosszul számított. Nemcsak a reggel, az egész delelőtt a képzelhető legszebben, legjobban, legkedvesebben telt el — a konyhában. Etelka kikötötte magának, hogy az ebédet ő fogja megfőzni. Ő tudja jól, mit s hogyan szeret Gábor. Hadd lássa, hogy kis huga mi mindent tanúlt azóta, hogy utoljára volt itthon. A kis leány egy székre ültette le édes anyját, onné nézze, hogy leánya mit s hogyan csinál; de a világért se segítsen neki, legföljebb szóval igazítsa útba, ha szükségesnek találja. Gábor is szemtanúja kívánt lenni Etelka remeklésének a szakácművészetben. Mint a fele nagy deák, kinek a dohányzás nemes élvezete sem tilos többé, szivarozgatva álldogált anyja széke mellett, mesélt egyet-mást a collegiumi élet érdekesebb eseményeiből. Etelka is oda figyelt, egy-egy adomán jót kaczagott, néha-néha kérdést is tett s a mellett szeme, keze szünet nélkül ott volt a dolgán. Igazi gyönyörűség volt látni, mint sűrög-forog a fehér kötényes, felig felgyürt karú, a rendnél valamivel pirosabb arcú leányka a tűzhely körül, jobbra-balra osztogatva parancsait a cselédnek. Néha-néha

oda szólt neki édes anyja szelíd, jóakaró mosolylyal: nem úgy Etelka, nem úgy! — s fölkel, hogy megmutassa, hogyan kell. Hanem Etelka hozzá futott, kérő szép szóval visszaeröltette székére, emlékeztetvén arra, hogy segítenie nem szabad.

Hát az az ebéd becsületére is vált annak, a ki főzte. Gábor nem is volt fukar az elismeréssel, elhalmozta kis hűgát a dicséret, a magasztalás válogatott szavaival.

Ebéd után csak intett neki édes anyja, hogy jöjjön egy szóra a szomszéd szobába. Etelka elpirúlt, kisietett a szobából, még sok a dolga, egyet-mást elrendezni, elrakogatni. Azt az «egy szót» szívesen kiállotta volna bátyja helyett, ha lehetett volna.

Abból az «egy szó»-ból, úgy látszik, kettő is lett, mert bele telt jó fél óra, mire anya s fiú ismét kijött a szobából. Gábor nagyon levertnek, nagyon szomorúnak látszott. Pedig dorgáló kemény szónak, fenyegetőzésnek egyetlen hangját sem hallotta édes anyjától, csupán csak annak a pénznek a történetét, csupán csak azt tudta meg, hogy Etelka nem hogy közben járt volna, hanem valóságos áldozatot hozott érte. Szegényke, most akart először kilépni abból a kis világból, melyet a szülei ház falai zárnak be, s betekinteni abba a nagyobb világba, mely az ő számára is tartogatja örömeit avagy csalódásait, s ő, az idősebb testvér, becsapta előtte az ajtót, mondván: maradj, maradj meg tovább is gyermeknek az en kedvemért, elég neked a kis Pista társasága. Úgy érezte, szégyenlenie kell magát a kis leány előtt, ki szíve természetes hajlamát követve, mikor a testvéri szeretet ilyen fényes bizonyosságát szolgáltatta, egyszersmind jó leczkét adott neki, a nagy deáknak, ki annyi mindenféle tudományt tanult már össze-vissza. Mert hát képes lett volna-e ő hasonló áldozatra, hasonló önmegtágadásra? Soha, de soha; még eszébe sem jutott volna.

Az anya is megszánta csüggeteg, szomorkodó fiát. Oda fordult hozzá nyájas, biztató tekintettel.

— Most pedig, edes fiam, a mi volt, elmúlt; tökéletesen meg vagyok nyugtatva az iránt, hogy máskor máskepen lesz. Hogy pedig Etelkának is meglegyen némi kárpótlása, te se emészd magad túlságosan azzal a gondolattal, hogy megfosztottad őt a szentjánosdai multság örömeitől, azt gondoltam, hogy itthon tartunk egy kis házi multságot. Nyolcz éve, hogy

édes atyátok neve napját nem ültük meg, most megüljük a ti kedvetekért. Majd beküldöm Etelkát, beszéljétek meg, ismerőseitek közül kit kívánnátok meghívni.

Oh, kibeszélhetetlen magasztossága az anyaszív szeretetének, mely, mint a nap, zivatar után süt legfényesebben! Gábor nem mondta ezt, hanem érezte, s ebben az érzésben is volt valami leverő, megszegyenítő. Íme, a testvéri és anyai szeretet magas röptét az ő gondolatainak, érzéseinek járása föl nem éri, úgy, hogy amazoknak kellett leszállaniok emezekhez, hogy találkozhassanak. Majd az a gondolat kezdte gyötörni, hogy méltóképen ki sem fejezheti, be sem bizonyíthatja háláját Etelka iránt. Érzi ugyan, hogy adósa a hálával, de szeretné, ha az érzés nem volna amolyan veika alá rejtett mécsfény, melyről senki sem tud, csak a ki oda tette, hanem magasan föllobogó tűzoszlop, mely az egész világ szemét kápráztatná. Szeretné, ha valami nagyot, szokatlan, rendkívülit tehetne azért a drága jó testvérért. Szeretné bömbölő árvizből kimenteni, vagy égő házból a vállain hozni ki, vagy legalább is tizenkét zsványnyal megverekedni, mind a tizenkettőt leverni. Hanem a sors olyan gonosz, hogy e nagyszerű készséghez méltó alkalmat nem nyújt most hamarjában.

Míg a képzelet fája, fiatal szelesség ingatván ágait, eképen hullatá tarkábbnál tarkább virágait, Etelka mosolygó arcczal, mint rendesen, a szobába lépett.

— Hallottad Gábor? Megmondta édes anyám? No ne álldogálj hát, mintha a leczkédet kellene fölmondanod s nem tudnád, hanem gyere, ülj le. Tanácskozzunk, kit fogunk meghívni.

Gábor elmosolyodott a pajkos beszédre.

— Igazán Etelka, te egészen nagy leány vagy már.

— Nagy-e? Meghiszem azt. Gyere, mérkőzzünk.

Etelka bátyja mellé állt s a mint látta, hogy a pipiszkedés sem használ, átkarolta bátyja nyakát s lehúzta fejét.

— Úgy-e, nagyobb vagyok, mint te?

Gábor fölborzalt fürteit igazgatta két kezével.

— Nagyobb tán nem, hanem egy kicsit szelesebb. No gyere, tanácskozzunk.

Mindegyik felsorolta ismerőseit, a kik közelben a vidéken lagnak, s a kikre számítani lehet; Etelka a leányokat, Gábor az ifjakat, s a tánczosok s tánczosnék névsora csakhamar együtt volt.

— De hát a helybeliek, húgocskám? Azokról egészen megfeledekzünk. Gondolom, Lina kisasszony s Bekecs Antal az, a ki számításba jöhet.

Etelka elkomolyodott, mintha jó kedvét valamely kóbor fellő egyszerre elhomályosította volna.

— Te Gábor, azt a Bekecs Antalt talán ne hívjuk meg.

— Már miért ne? Én ugyan nem ismerem, hanem édes apánknak, mint hallom, nagyembere.

— Igaz, hanem jobb szeretném, ha nem volna itt. Vagy ha épen olyan nagyon akarod, legyen. Hanem akkor Linát is te magad hívd meg, én nem megyek hozzá.

— De hát miért nem? Beszélj, mi kifogásod van ellenök? Vagy melyik ellen van kifogásod? Itt valami lappang, itt valami titok lappang. No, no húgocskám, csak ki vele. Etelka te, nézz csak a szemem közé. Csak nem valami feltékenykedés? No csak ne pirulj, ki vele bátran.

Gábor, míg ezt mondta, fölkelt s egészen közel ment Etelkához, úgy, hogy a mutató ujjával annak a szemei előtt habarta a levegőt.

Etelka fölugrott s eltaszította magától bátyját.

— Menj innét, ha nem tudsz okosabbat, mint engem sértegetni. Talán bizony Lina kért föl rá, hogy te folytasd, a mit ő elkezdett.

Gábor meghökkent, a kis leány egész arcza mutatta, hogy igazán haragszik.

— Etelka, kedves kis húgom, ne haragudjál. Én sértegetlek, én, a ki örök hálára vagyok neked lekötelezve? Én, a kit te a szégyentől, a megaláztatástól, a veszedelemtől szabadítottál meg? Tudok mindent, elmondta édes anyám. S ne legyek én becsületes ember, ne adjon nekem a világ, az élet, kinnál, nyomornál egyebet, ha lesz valaha egy perczem, melyben elfelejtkezem arról, a mivel neked adósod vagyok. Mondd meg egész bizodalommal, hol, mikor sértett meg téged Lina?

Etelkát jóformán a könnyekig meglágyította a bátyja páthosza. De még türtöztette magát.

— Hagyjuk a dolgot. Kár volna fölemlgetni.

— De csak mondd meg, kérlek. Hát arra sem tartasz méltónak, hogy bizalmasan szólj hozzám? Hát kihez van bizodalmad, ha nem hozzám, egyetlen testvéredhez?

Etelka még közelebb jutott ahhoz, hogy a könnye kicsorduljon.

— Hát egyszer, nem is épen most volt már, szememre hányta, hogy én vagyok az oka annak, hogy Bekecs Antal olyan gyakran jár a házunkhoz.

A mint ezt kimondta, sirva fakadt. Majd hirtelen erőt vett könnyein, letörülte, s kinézett az ablakon. Attól tartott, edes anyja belép s meglátja.

Gábor eleget hallott, eleget látott. Szinte örült, hogy az alkalom korábban kínálkozik, mintsem reménylette. Majd megmutatja ő, hogy az ő kis hűgát nem lehet büntetlenül sértegetni. Sietett pajtásával, a tiszteletesek fiával, közölni az ügyet s a maga szándékát. Az pedig osztozott a fölháborodásban s helyeselte a szándékot. A két jó barát, bár teljességgel nem volt tisztában azzal, mit kell tenniök, mikor egy nőt akarnak sérelemért számadásra vonni, haladéktalanul beállított Mázos Ádámhoz.

A jegyző úr nagyon örült, hogy két fiatal barátja megtisztelte látogatásával.

— De bátyám — mondá Gábor — az igazat megvallva, a látogatáson kívül más ezélja is van a mi idejövetelünknek. Röviden szólva, Lina kisasszony megsértette az én testvéremet.

— Hogy hogy, Etelkát? Tudnom kellene nekem arról.

— De úgy van, erősen megsértette.

— S aztán? Önök azért jönnek, hogy tőlem elégtételt követeljenek? De már abból semmi sem lesz. A ki a sértést elkövette, feleljen is érte — mondá a jegyző fél tréfásan, s azzal kinyitotta a szomszéd szoba ajtaját.

— Lina te, Lina húgom, jer csak elő egy kicsit.

Lina kisasszony előjött s a mint az ifjakat meglátta, nyájas mosolylyal üdvözlé, kezét szorított velök, kérdezgetve, hogy mint vannak?

— De nem addig van az, húgom. A kérdezősködés nem téged illet meg. Majd uramöcsémek kérdik meg tőled, hogy van, mint van? Azt mondják, megsértetted Etelkát.

— No igen — magyarázá Gábor — mikor azt mondta Etelkának, hogy ő csábítgatja Bekecs Antalt a házunkhoz.

Lina kisasszony arezáról mintha elfújták volna a mosolyt. Durezás, haragos hangon fakadt ki.

— Ez már mégis sok, ez igazán boszantó, nevetséges gyerekesség. Mikor mondtam én azt? Soha. Trefáltam igen, de a trefát okos ember nem veszi az orrára. Tudom is én, bánom is én, jár-e s miért jár önökhöz Bekecs Antal? Hogy Etelka kedvéért jár, azt meg ő maga mondta, hát azért őt tessék kérdőre vonni, ha nem igazán mondta.

— Hol és mikor mondta, kérem?

— Nincs is nekem egyéb dolgom, mint azt számon tartani. Tessék tőle megkérdezni.

— Igen, de kisasszony állítja, s vádképen állítja, hát legyen szives be is bizonyítani.

— Úgy-e? Hát nem elég az, hogy verset írt róla, s elnevezte szíve napjának, pázsiton nyargalózó tündérnek, kinek lábai alatt szeretne meghalni, s ezeket a verseket az egész világ olvashatta a *Lápvidéki Közlönyben*? Hát kell ennél nagyobb híresztelés? Aztán szindarabot írt a tiszteletére, melyet ugyancsak az ő tiszteletére *Véres Angyalnak* címezett, s melyben ugyancsak az ő tiszteletére elmondja annak a . . . hogy is hívják . . . uram boesá, majd Czirok Mártont mondtam . . . nem tudom kinek a hőstetteit. Hanem ez persze mind semmi, de ha én trefálok, az már sértés. Fogadom, nem is hall tőlem egy szót se többet, se jót, se rosszat.

Ezzel a kisasszony kiment s jól bevágta maga után az ajtót.

Gábor fölkelt, engedelmet kért, hogy utána mehessen a kisasszonynak s kibékíthesse. Úgy mellekesen pedig meg egyet-mást kívánt tőle megtudni. Mikor visszajött, a két jó barát tekintete találkozott s ez a tekintet megmondta nekik, hogy mind a ketten egyet gondolnak. Hanem azt a tekintetet Mázos Ádám is észre vette s megértette.

— Barátim, én a dolgot trefának tartottam, most látom, hogy önök komoly eseménynyre akarják fölfújni. Gondolják meg, mit eselekesznek, gondolják meg, nem önök ártanak-e majd legtöbbit annak, kinek jó hírnevét meg akarják védelemezni, holott védelemre épen semmi szüksége. A dolog előttem is új, várják be, míg tájékozódok felőle. Azt se feledjek, hogy én is ott leszek, ha valami történik, ott leszek mint a község előljárója, ha kell, ott leszek, mint az önök barátja, ha így jobban tetszik.

— Mit gondol bátyám? Eszünk ágában sincs. Ha meglátogatjuk Bekecs Antalt, azért teszszük, hogy meghívjuk apám nevenapjára. Kell a tánczos. Úgy kileszünk, hogy!

Mázos Ádám nem az az ember, kit holmi hirtelenében költött mesével áztatni lehessen. Erős volt a gyanúja, hogy a két diák tervez valamit, s hogy ebben a valamiben több része van a diákos hebe-hurgyaságnak, mint az okos meggondolásnak. Föltette magában, hogy résen lesz.

A két jó barát pedig szentül meg volt győződve, hogy a legpompásabb becsületbeli ügygyel áll szemközt. Holmi Bekecs Antal nevű atyafi olyan nyilatkozatot tesz és terjeszt nyomtatásban egy fiatal leányról, milyenre semmi, de semmi a világon föl nem jogosítja; a leány testvére kötelességéhez képest kérdőre vonja a vakmerőt: olyan világos becsületbeli kérdés ez, akár a napfény.

Jól meghányva-vetve a dolgot, különösen érdekesebb oldalait, tudósították egy harmadik közös barátjokat, kinek neve úgysis az István-napi vendégeké között volt, hogy valamivel korábban, úgy dél felé, iparkodjék megérkezni, mivel a multság előtt igen fontos ügyben lesz szükségük közreműködésére. A diák ember nem hiába olvas újságot, tudja, mi a «correct» eljárás becsületbeli ügyekben.

A mondott napon, a kívánt időben megérkezett a második segéd s a tiszteletesék fiával haladék nélkül bekopogtatott Bekecs Antalhoz.

Antal úr kissé zavart tekintettel, elfogódott hangon tudakolta, hogy minek köszönheti e nagy szerencsét s majd sóbálványnyá meredt, mikor a tiszteletesék fia ékes beszédben előadta, hogy barátjuk, Micskey Gábor, megbízásából jöttek, hogy fölvilágosítást kérjenek bizonyos versek felől, melyeket barátjuk és megbízójuk testvére jó hírvevére sérelmeseknek tart.

— De hát miből gyanítják azt az urak, hogy én valaha verset is írtam? Ki látta, ki olvasta? Mutassanak csak egyetlen egyet, melynek az én nevem van aláírva. Meg vagyok győződve, hogy az önök idejövetele valami tévedésen alapszik.

— Teljességgel nem tévedés az, a mi bennünket ide vezetett. Értesüléseink igen biztos forrásból valók. Olyan mondta el nekünk a dolgot, a ki meg öntől magától hallotta. Lina kisasszony mondta, hogy ön Dalhony Tihamér álnév

alatt irogat s bár a *Lápvídeki Közlöny* illető számaint az idő rövidsége miatt még nem szerezhettük meg, de ha kívánja, azt is megeselekeszszük.

Bekecs Antal majd leszédült a szekről, a melyen ült. Tehát Lina kisasszony az áruló, szövetségese ezeknek a fiatal uraknak! . . . Nem merte álnevét eltagadni. A posztó, gondolá, tarthatatlan, adjuk föl Isten nevében.

— Sőt többet is tudunk, — folytató a szónok. — Tudjuk, hogy ön drámát ír annak a fiatal hölgynek tiszteletére, kit önnek ilyen módon tisztelnie, nem áll jogában.

Bekecs Antal fölugrott székeről.

— No már annak az emberfiának csakugyan szeretnek a szeme közé tekinteni, a ki ezt rám bizonyítja.

A szónok mosolygott.

— Hát itt vagyok én, tessék az én szemem közé tekinteni. Én is rá bizonyítom. *Véres Angyal* a címe, Czirok Márton a fő hőse.

Antal úr fölkaczagott.

— Gyönyörűen vannak értesülve, mondhatom.

— Mit? Talán nem úgy van? Azert is úgy van.

— Azert sincs úgy. *Véres Angyal* a címe, Cyrus a fő hőse, ha megengedik.

— Annál jobb; más utcában, hamis házszám alatt, de mégis jó helyen kereskedtünk.

Antal úrban forni kezdett az indulat. Hisz ezek gúnyt űznek a kigyójából, a kit ő igazán szíve verével táplált. De kitől tudhatják? Bizonyosan Pista bácsitól. Tehát Pista bácsi szavában sem lehet megbízni, Pista bácsi is áruló? Antal úrnak kedve lett volna kiugrasztani alkalmatlan vendégeit, kik eljöttek, hogy a kigyóját agyonüssék. De az okosság erősebb volt benne az indulatnál.

— Végezzünk, ha úgy tetszik. Ne beszéljünk versekről, vannak, nincsenek, egyre megy. Mondják meg az urak röviden, mit akarnak.

A másik, a pihentebbik, sietett megfelelni.

— Csekélység az egész. Ön elővesz egy iv tiszta papírost s egy nyilatkozatot ír rá. Becsületére állítja, hogy az a nap, melynek lementét kesergé, az a tündér, kinek lábai alatt lelkét szeretné kilehellni, nem Etelka kisasszony, s hogy a *Véres Angyal* szintén nem az ő kedvéért, nem az ő tiszteletére

készül. A nevét aláírja, mi is a magunkét s a papírost magunkhoz vevén, megszüntünk önnek alkalmatlankodni.

— Azt nem teszem, azt nem tehetem.

— Sajnáljuk, hogy az ügynek elintézése barátságosan nem sikerült. Tudomására juttatjuk annak, a ki bennünket ide küldött.

Bekecs Antal szeretett volna utánuk kiáltani a távozóknak: vissza ne térjenek többé, mert nem áll jól érte, mi történik. Nyomban aztán az ötlött eszébe, hátha bezáratná a kaput s zárva tartaná, míg a veszedelem elmúlik? Biz ez kegyetlen állapot. Ezek a szeles diákok most már kihívják párbajra. Tegyük föl, hogy nem fogadja el a kihívást. Kikiáltják gyávának s azt a kiáltást Etelka is meghallja bizonyosan. Tegyük föl, hogy elfogadja. Vagy ő lövi agyon Gábort, vagy Gábor őt; első esetben Etelka testvérének gyilkosa, a második esetben Etelka testvérének áldozata. Egyikhez sem érzett magában hajlandóságot. S mindennek Lina s csupán csak Lina az oka. Antal úr szerette volna agyba-főbe verni önmagát s összeszidni becsületesen. Úgy kell neked, nyomorult, úgy kell neked. Nem tarthattad magadban a titkot, ki kellett fecsegned vén asszony módjára. Ha nem szólsz Linának, maig sem tud verseidről senki, hozzád sem szól senki, nem hogy párbajjal fenyegetsen. Majd csordultig telt a szíve keserőséggel, mikor arra gondolt, hogy Pista bácsi, az ő jó szeretett Pista bácsija is cserben hagyta, elárulta. Alig tudta elhinni, hogy úgy van. De hát kitől tudnák mástól a *Véres Angyal* létezését? Oh bizony vége már annak a *Véres Angyal*nak.

A kígyót főbe verték, vonaglik, sohsem lesz abból életre való kígyó többé. Csak a mesebeli kis fiú módjára, utána ne haljon az is, a ki táplálta, fölnevelte.

Antal úr a drámai pályázatot koczka- vagy kártyajátéknak tekintette, melyben csak a nyertes nevét veszi szárnyára a hír, a veszteseké jótékony örök homályában marad. Ezt a játékot ő elveszítette, mielőtt kezdődött volna. Belé láttak a kártyájába. Kígyója a titok homályában született, gyarapodott, élt, a sikerebe vetett hit alapja semmivel sem volt erősebb, mint a szerencse kedvezésében való bizakodás szokott lenni. Most istentelen áruló kezek kivonszolták a kígyót a napfényre, mely nem az ő eleme, s melyben idő előtt el kell vesznie. Van ilyen állat több is. A vakand (bocsánat az alatt járó ha-

sonlatért!) nagy dolgokat visz végbe, hegyeket emel, ha homályban végezheti munkáját; de ha kivonszolod a napvilágra, magával is jótéhetetlenné válik.

Antal úrnak borsózott a háta, ha arra a kaczagásra gondolt, melyet ezek a diákok vinnének végbe, ha a szerencse nem találna kedvezni a *Véres Angyal*nak. De mit neki a három diák, mit az egész Debreczen, ha kaczagástól visszhangzik is minden utcájá? Attól remegett, hogy Etelka is el találná magát kaczagni.

Antal urat kopogás zavarta föl fájdalmas merengéséből. Nem is ketten, hanem négyen léptek a szobába, s Antalnak jól esett, hogy a negyedikben Mázos Ádámot ismerte föl.

— Bocsásson meg Antal barátom, hogy ismét zavarjuk. Gábor öcsém és társai hibás értesülés következtében lettek azon félreértés áldozatai, mely bizonyosan önnek is kellemetlenséget okozott. Én félig-meddig megnyugtattam, fölvilágosítottam őket; az én kérésemre jöttek ide, hogy az ön jelenlétében barátságos egyetértéssel oszlassuk el fiatal barátaim utolsó kétségeit is. Arról a követelésökről, hogy ön írásbeli nyilatkozatot adjon magáról, lemondanak, s megelégesznek azzal, hogy én jót állok önért, hogy a kérdéses sértést sohasem volt szándékában elkövetni. Igen, édes barátim, az én szavamban megbízhatnak. Ismerem Antal barátomat, csak olyan jól, mint magamat, s mondhatom, sokkal józanabb, meggondoltabb, jó indulatúbb ferfinak ismerem, semhogy olyan gyerekes sületlenségekre képesnek tartanám.

Antal úr hátra kapta a fejét. Hisz ez az egyik kezével czirógat, a másikkal fölpofoz!

— A mi pedig a verseket illeti, hát én megmondom önöknek, mi czelja volt velök Antal barátomnak. Bizonyos oldalról fölbiztatva, bizonyos postahivatalt óhajtott volna elnyerni s a verseknek éppen az volt a föladatuk, hogy kepeségei felől meggyőzzék a postaigazgatót s általában Antal barátom kérésének nagyobb súlyt kölcsönözzenek. Bent voltam a postaigazgatónál, tulajdon szeméimmal láttam a verseket, s mondhatom, hogy a hatás, melyet az igazgatóra gyakoroltak, nem éppen kedvezőtlen. Csak arra figyelmeztetem Antal barátomat, máskor ne felejtse el folyamodásához iskolai bizonyítványait is mellékelni.

A három diák nevetett. Biz az gonosz egy ötlet, mikor

az ember versekkel bizonyítja, hogy képes a postamesterségre, de legalább új. Antal lesütötte szemét, mintha csak azt kémlelné, hol reped meg a szoba földje, hogy őt elnyelje.

— Barátim, fiatal férfiak, — folytatá Mázos Ádám — a rossz hír, a mende-monda hirtelen születik, hirtelen nő, nemelyik már pólyájában az óriások óriása és hirtelen is terjed, mintha csak sebes szél szárnyain járna. Ne ereszsziük szárnyára azt, a mi velünk, közöttünk történt, ne keserítsük meg a családot, melynek egyik tagja itt van közöttünk, s melyet mindnyájan tisztelünk, becsülünk, ne juttassuk hiába való nyelvekre Etelka kisasszony hírét, nevét, melyre eddig a szellő sem mert rá fuvallani. Fogadjuk itt föl férfi becsületünkre, hogy az egészről soha egy szóval sem fogunk szólani. Nyújtsanak kezét Antal barátomnak a kibékülésre, hogy a férfias szótartás sirjára, melybe a titkot eltemetjük, ő is zúdítson egy pár kapa földet.

Antal úron bizonyos érzéketlen fásúltság vett erőt. Szomorú mosolylyal adta oda kezét az ifjoknak s türte, hogy rázogatják, szorongatják. A temetésben ő is részt vett, csakhogy a titokkal együtt reményeit, gyönyörű álmait is eltemette.

Búcsuzásul még mindegyik diák iparkodott neki valami hízlgőt, kedveskedőt mondani, jeléül, hogy kibékülésök őszinte volt.

— El ne maradjon ám a ma esti mulatságról. Majd iszunk a drámája sikerére is — mondá Gábor. Aztán oda sügta neki: Lina kisasszony nem lesz ott.

— Majd ha előadásra kerül Debreczenben, ott leszünk a színházban teljes számmal, s olyan tapsolást viszünk végbe, a melyet még nem hallott Debreczen — mondá a tiszteletesek fia.

— Sőt lármázunk, kopogunk, dörömbözünk, hogy lásuk a szerzőt! Hol a szerző? Szerzőt nekünk, ha mindjárt a táviró drótján hozatják is ide Fövényesről — mondá a harmadik.

Antal úr magára maradt. Esteledett, mi eszébe juttatá, hogy a multság nem sokára kezdődik Micskeyéknél. Báglyadt-nak, fáradtnak érezte magát, mintha hosszas gyaloglásban merült volna ki, hozzá olyan elhagyatottnak, árvának, a milyenek még soha életében. Minden embernek szüksége van egy jó barátira, kire jóban, rosszban teljes bizodalommal szá-

molhat — önmagára. Antal urat ez a jó barátja is cserben hagyta. Leült karszékebe, maga elé bámult s azon vette észre, hogy a két szeme megtelik könnyel . . . Mikor pedig a Teleki-pályázat határideje lejárt, a pályaművek között *Alauda est laeta* jelmondatos, *Véres Angyal* című és Cyrus hőstetteit magasztaló egy sem találtatott. A bírálók törhettek rajta a fejüket, hol maradhatott . . .

Az alatt öreg este lett s Mieskeyéknél állt a multság. A hosszú asztal körül ülő urak és hölgyek közül senki sem vette észre, hogy Bekecs Antal hiányzik. Csak a háziúr gondolt rá hűsegesen, szegényre. A vacsora közepén csak fölállt Mázos Ádám, s lelkes szép szóval köszönté föl a ház urát s az egész családot, mire Gábor pattant föl helyéről s eltette a vendégeket, különösen Mázos Ádámot, házuk derek, hű barátját, kinek kedves fia szintén István nevet visel, s «a kibe vett reménységei, hogy egytől egyik teljesejdenek, úgy engedje az Isten». A felköszöntött férfiú elkomorult egy kissé; szívének nagyon érzékeny helye volt az, melyre a szónok tapintott. Nem sértette, de rátapintott mégis.

Elfelejtette csakhamar.

— Nézd csak, Katicza — szólt egy idősebb növendég szomszédjához, egy fiatal, piros arcú menyecskehez — milyen édesdeden beszélget a jegyző a háziasszony testvérével.

— Jól teszi Rebi néni; ha neki volnék, még édesdedebben beszélgetnék.

— Ugyan kérlek, hogy mondhatsz ilyet?

— Miért ne? Nem jóra való kedves özvegy a házi asszony testvére, s nem derek, becsületes férfi Mázos Ádám?

— De mégis, így mások szeme láttára! . . .

Mikor a nagy asztalt kivitték s tánczra kapott a fiatalság, Mázos Ádám újabb észrevételekre szolgáltatott anyagot Rebék néninek.

— Még tánczol is és kivel mással, mint övele!

A multság után, melynek sikerével a vendégek is, a háziak is, meg lehettek elégedve, Mázos Ádám gyakrabban berándult Szent-Jánosdára, hetenkint egyszer, nehá bizony ket-szer, háromszor is. Előbb azonban mindig beszólt Mieskeyekhez, nincs-e valami izenni valójok, s hazajövet, alig hogy leszállt a kocsiról, sietett megvinni nekik az izenetre kapott választ. Egyszer, úgy tavasz felé, eltért ettől a szokásától.

Haza érkezvén Szent-Jánosdáról, nem ment Micskeyékhez, hanem bevette magát a tanácsházba s csillogó szemekkel, mosolygó ábrázattal járt föl s alá, mint olyan ember szokott, kivel valami szokatlan, örvendetes dolog történt.

Egyszerre csak rajta ront Pista bácsi.

— Ejnye, ejnye, Ádám barátom, de nagy kópé, de végzetlen nagy kópé vagy te. Se kérd, se hall, csak elmegy menyasszonyt kérni. Hanem hiába titkolóztál, sarkon követett a hír. Tán le sem szálltál a kocsiról, mikor már olvastuk a tudósítást: «Nyilatkozott. Igent mondtam». Isten áldása legyen az istenes szándékon, régi barátom és új rokonom.

És Pista bácsi megölelte, megcsókolta Mázos Ádámot.

— Hanem most már siess hozzánk. Feleségem, de különösen Etelka alig várja, hogy tulajdon magadtól hallja az örvendetes hírt.

— Kedves Istrán barátom, ments ki, kérlek, kedves nőd és leányod előtt. Ma nem megyek hozzátok, talán holnap, vagy holnapután. Ma egészen a magamé akarok lenni.

Sajátságos ellentét! A boldog menyasszony szívének teljességéből önkénytelenül kicsordult a titok, míg a férfiúnak a szemérmes tartózkodás egy neme tiltá, hogy a dicsekvés mohóságával újságoljon arról, a mivel szíve, lelke tele volt.

A mint Pista bácsi eltávozott, Mázos Ádám térdére ültette a kis Pistát.

— Kis fiam, örülnél-e annak, ha volna édes anyád, igazi jó édes anyád, a ki téged szeretne?

A kis fiú csodálkozva nézett atyjára. Meglepte, megzavarta a kérdés.

— Szeretnéd-e, ha Etelka nénje, tudod, az a szentjánosdai, ide jönne hozzánk, aztán nem is menne el többé, hanem itt maradna nálunk s édes anyád, Etelka pedig rokonod lenne neked?

— Igen, nagyon szeretném — erősíté a kis Pista, ki a rokonság alatt annyit minden esetre értett, hogy annak következtében még erősebb jogcíme lesz majd Etelka szeretetére.

— No hát, ha jó fiú leszesz, ez mind meg fog történni.

— Mikor apám, mikor?

— Majd ha meleg lesz, egészen meleg, úgy hogy nem fogunk többé fűteni.

— Miért nem hamarább? Miért nem mindjárt?

Az apa mosolygott. Tehát a kis Pista is örül rajta! Aztán ha a tulajdon szívét kérdezte meg, az is azt felelte neki: jól cselekedtél Mázos Ádám.

Hanem hát hozzá szólnak ahhoz a dologhoz még mások is.

Mit mond Timsóné, mit Bekecs Antal, ha meghallja? Mit szól hozzá Lina kisasszony?

Már szólott is.

Még az nap este, a mint a konyhán palacsintát sütött, előhúzta az éléstár kulcsát.

— Haladj Böske, kevés a lisztem, hozz még egy fél megszelyre valót. Ma még az én kezemben van a kulcs, majd eljön a nagyságos asszony, beleül a kész vagyona, melyért nem az ő körme kopott s elveszi tőlem a kulcsot. Tán a kenyeret is kéztől kapom már ezután. Hanem azt ugyan meg nem éri, fogadom, mert úgy itt hagyom ezt a házat, mint szent Pál az oláhokat.

S azzal a megtöltött, összegöngyölt palacsintát úgy teremtette a tál fenekére, hogy a töltelék ijedten üté ki barna fejét a tekeres mind a két végén.

Megteszi-e, a mivel fenyegetőzik? Ki tudná azt megmondani! Egyszer már pakolt is, mégis itthon maradt. Az a mondás talán rá is illik: «A ki sokat beszél, nem ér rá a cselekvésre».

GÓBI IMRE.

K E R T B E N .

Jó a betegség : néha megpihen :
A kertben ülök ekkor, s szertenézek,
Oh köznapi, de mindig nagy természet,
Szépségiden !

A pázsit zöldjiben gyönyörködöm,
A lomb között bujkáló napsugárban,
Szellősugásban, csevegő madárban —
S szívem öröm !

Lelkem a mult emlékin kéjeleg,
De a jelen bűvét is kihalászsza ;
Nyugodt vagyok miként Goethe halásza —
Csakhogy meleg.

Hisz engem üdvözít a szeretet ;
Sőt tiszteletben is bő részem jár ki :
Oly kincs, a melyért rám méltán akár ki
Írigy lehet.

Most rám közel hat tized nehezül,
S a kór alig lepett meg három éve :
Nem vagyok-é pártolva és kivéve
Ezrek közül ?

Míg én épségben egy fél századot
Megléptem : úti társam hány esett el!
S hány ért föl eddig roncsolt szerkezettel
Mint félhalott !

Felettünk pusztító angyal lebeg,
 S ép nem marad bármely dús testi élet...
 Hát vajon a föbb, lelki egészséget
 Hány tartja meg!

Mily üdvtelemné lett oh hány felem!
 A mért meghányta így-amúgy az élet,
 Magokba olták a hitetlenséget
 Reménytelen.

Elmájök Istent, eszményt elfeledt;
 Emberben mit sem ítélnék nemesnek;
 Hallják a Szózatot, s kétségbe esnek
 Honuk felett.

A fájdalom, mit Hamlet emleget,
 Már szívem' is örvény fele sodorta;
 Halálkivánság, csüggedés gyakorta
 Környékezett.

Sok fajta próbán mentem át biz én;
 De a hitet, melyen túl semmi sem tesz,
 Isten iránt, emberhez, nemzetemhez,
 Megőrizém.

Én hiszem öt, ki mindnyájunkat ért,
 Lényét eszünk bár hasztalan kutatja,
 S egy-egy hamar kész bölcs meg is tagadja —
 Vagy ép azert.

Emberben is bizom, hogy viv nagyért,
 Bár gyöngé volta és a világ sorja
 Meg-megingatja s lefelé sodorja —
 Vagy ep azert.

S bizom fajomban hogy jó útra tért,
 Bár félre csalná a szájhősök hadja,
 S Kossuth, s a német, vesztét jósolgatja —
 Vagy ép azért.

A KIVÁNDORLÓKHOZ.

Milyen könnyen, milyen gyorsan indultok,
Milyen hamar feleditek a multat;
Mily kevéssé köt le ez a föld-darab,
Mint a tájék a költöző madarat.

Az is, hogyha fölnevelte pelyhesét:
Szülők, fiuk válnak s szállnak szerteszét;
Az is, hogyha hó borítja a mezőt:
Más vidékre költöznek az éhezők.

Van hát mégis számatokra, e' kívül,
Más hely is még, hol szívetek majd kihül?
Itt maradhat a bölcső, mely ringatott,
Hogy valahol messze sírhelyt kapjatok?

De legalább álljatok egy szóra még,
Mig veletek egyet-kettőt szólanék —
Vágy tán olyan könnyen esik válnotok,
Mint viselni ezt a batyut és botot?

Nézzétek a kis beroskadt födelet,
Úgy tetszik, hogy utánatok integet —
Ékessége, gazdagsága bár kevés:
De édes volt alatta a pihenés!

Az ablak is homályosan pisláncol,
Nem piroslik hívogató tűzlángtól,
Puszta minden, pusztá benne, körüle —
Ő is inkább, még akár ma, bedúlne.

S ha már mentek s vissza nem tart e tető:
Térjetez föl oda, hol a temető,
Egy mohos sir, egy-két picziny fejfácska
Vár ott még az utolsó könny-hullásra . . .

Bugó szélben ingó virág levelek,
Váltsatok bár egy bucsú-szót még velek ;
Porló hanton drága hamu gyülemlek —
Jó volna tán egy maroknyi szent emlék! . . .

S az emberek! ? oh hagyjátok, menjetek!
Használjátok föl a setét éjfelet —
Mit gondoltok, kik maradnak azokkal!
Csak menjetek, csak lábhegyen, csak loppal . . .

Holnap ugy is megnyilallik a szívök,
A midőn hült helyetök' kell lelniök
S látniök kell, hogy a régi őrhelyen
Csak az egyik, a ki hiven megjelen . . .

Menjetek csak, hagyd maradjon itt e rög,
Melynek minden szem porán vér gőzölög;
Csak hagyjátok itt e völgyet, halmokat,
A hol annyi ősi csontok porlanak . . .

Csak vessétek meg az anya emlejét,
Mint a gazdát a hűtelen, rossz eseléd,
Csak menjetek! szél fujja be nyomotok' — —
— Édes anyám! kebleden maradok!!

SZÁSZ BÉLA.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

Bár két ízben foglalkoztattuk már e folyóirat olvasóit a mezőgazdasági kérdéssel, a tárgy fontossága talán igazolja, ha arra újból meg újból visszatérünk. Első sorban ismertetni kívánunk egy újabban a német könyvpiaczon megjelent munkát (Miaskowski: *Das Erbrecht und die Grundeigentums-Vertheilung im Deutschen Reich*), mely a társadalom-politikai egyelet kiadványai között jelent meg. A könyv írója, ki a közép-kori birtokviszonyok kérdéséről több becses munkát írt, ez évben a fönnemlített egyelet közgyűlésén az agrarkérdésről előadást tartott. A kérdés fölött megindult vita, a mennyiben azt az eddig közölt rövid hírlapi tudósítások alapján ismerhetni, nem igen vezetett eredményhez. Azonban minden esetre igen nagy becsűnek kell tartani Miaskowski munkáját, mely az általános fejtegetéseken kívül igen sok positiv anyagot tartalmaz e fontos kérdés megértéséhez. E könyvnek eddig megjelent első részével akarjuk olvasóinkat megismertetni.

Miaskowski mindenek előtt külön-külön foglalkozik a földbirtok három nagy kategoriájával: a nagy-, közép- és kisbirtokkal és ezeknek sajátos jellegével. A nagybirtok jellegét Miaskowski — a tudomány eddigi fölfogásának megfelelően — abban találja, hogy ott egy magasabb műveltséggel bíró igazgató vagy felügyelő teljes elfoglaltságot talál és a földjáradék magában véve — vállalkozói nyereség nélkül — a földbirtokosra nézve lehetségessé teszi, hogy rangjának megfelelően élhessen. A nagybirtok túlnyomóan képviselve van Slézia, Mecklenburg, Lauenburg, Posen, Pommera, a porosz tartomány és Holstein egyes részeiben. Ezek mind oly vidékek, melyeknek társadalmá aristokratailag van szervezve és

melyekben a földesuraknak napjainkig igen nagy befolyásuk volt; olyanok, melyekben a területnek csak egy része termékeny és melyekben a földműves azonkívül még az éghajlat viszontagságaival is kénytelen megküzdeni. A gazdálkodás itt többnyire nehéz és egészen külterjesen üzetik. Kelet felé a földbirtokos egyúttal nem újkori vállalkozó, hanem sok tekintetben jobbágyainak patronusa, kiket büntet, ha hibáznak, kiket oltalmaz, ha szükségben vannak. E vidékeken sok helyen a parasztbirtok egészen eltűnt; csak két osztály létezik: földbirtokos és napszámos.

A mi a nagybirtok-rendszer előnyeit illeti, melyek különösen a physiokraták által magasztaltattak, úgy ezek között leginkább hangsúlyozták azt, hogy a nagybirtok mellett a tiszta hozadék nagyobb. Miaskowski kimutatja, mennyiben alapul e nézet merő általánosságokon. A párhuzam a nagyipar- és a nagybirtok-rendszer között nem áll, mivel a nagy munkamegosztás, a tőkével való dolgozás a mezőgazdaságban nem annyira lehetséges, mint az ipar terén. E szerint ez állítás csak annyiban helyes, a mennyiben egyik-másik gazdasági üzletben (például tejgazdaság) a tőkeelem túl jelentékeny. Különben megjegyzendő, hogy a tényleges viszonyok összehasonlítása itt a közreműködő számos okok miatt majdnem lehetetlen. Annnyit azonban a gyakorlati élet is mutat, hogy gazdaságilag magas és alacsony fokon álló országokban a hozadék emelésére a nagyobb birtokok egyaránt földaraboltatnak. Miaskowski ezért a hozadék összehasonlítására nem fektet nagyobb súlyt, már azért sem, mivel különben is maga a hozadék nem a véglegesen döntő körülmény. Akármilyen nagy legyen a tiszta hozadék, ha az nagyon egyenlőtlenül oszlik meg a társadalom egyes tagjai között, az hátrányos lesz ép úgy, mint a kisbirtok-rendszernek tulajdonított nagyobb nyers hozadék, ha az túlságos impulzust ad a népesség szaporodására. Miaskowski ezekkel szemben a nagybirtok közgazdasági előnyeit és hátrányait a következőkben találja, kiegészítvén itt egyik-másik pontban Beruhardinak több mint harmincz év előtt megjelent remek művét. A nagybirtok többnyire jobban van kikerekítve, tagosítva, mint a kisbirtok; a birtokos nagyobb műveltség és több ismeretek fölött rendelkezik, egyúttal inkább van azon helyzetben, kísérleteket tenni, mit azon körülmény is bizonyít, hogy a legnagyobb haladások a mezőgazdaság terén a

nagyobb gazdaságokból indultak ki. A nagybirtok jobban rendelkezik tőke fölött, könnyebben tudja azt hitel alapján megszerezni. A nagybirtokos könnyebben tud fontosabb talajjavítási munkálatokat keresztülvinni, míg a kisebb- és közép-birtoknál még a szomszédok beleegyezése, gyakran állami kényszer szükséges. Számos gazdasági üzletágban több az előny, mivel a nagybirtokos inkább alkalmazhatja a munkamegosztást; továbbá jobban használhatja ki állandó tőkét, megtakarítást tehet az általános üzleti költségeknél, olcsóbban vásárolhat, jobban használhatja ki a kedvezőbb üzleti conjuncturákat. A kereskedők szívesebben fordulnak a nagytermelőhöz, kinél nagyobb készleteket találnak. A nagybirtok annyiban is nyújt előnyöket, a mennyiben nagyobb tért enged a mezőgazdasági melléküzleteknek, de a marhatenyésztésnek és erdőművelésnek is. A nagybirtok könnyebben viselhet elemi csapásokat stb. Míg a nagybirtok előnyei leginkább a termelés tekintetében mutatkoznak, addig a hátrányai leginkább a jövedelem-eloszlásnál, a társadalom tagosodása és social-politikai tekintetben tűnnek föl. A nagybirtok mellett a nép jelentékeny része csak mint napszámos él meg, többnyire elégtelen módon fődözvén a csekély napszámából szükségleteit. A hol tehát túlnyomó a nagybirtok, ott általános jólétről nem lehet szó. A nagybirtokosok által élvezett nagy jövedelem fényűzésre használtatik föl, és az erre szolgáló cikketek többnyire az előrehaladtabb külföld szolgáltatja. A jövedelem jelentékeny része külföldre vándorol vagy árukért vagy — hozzá tehetjük — azon módon, hogy a nagybirtokosok külföldön tartózkodnak. Belföldön az ipar nem fejlődhetik, vagy ismét csak oly ipar, mely a külföld számára dolgozik és mely igen ingatag alapon nyugszik. Egyik gyakori következménye a nagybirtoknak az is, hogy egy része a teleknek a gazdasági czélok elöl elvonatik és vadászatra, halászára, csónakázásra stb. szolgál. A nagybirtok mellett mutatkozó gyöngye szaporodása a népességnek megfosztja a gazdaságot a szükséges munkaerőtől, a mi gyakran valóságos calamitássá válik. A munkások azon körülménnyel szemben, hogy a birtokszerzés reájok nézve majdnem lehetetlen, elégtelenek, csüggedők, könnyen engednek mindenféle befolyásoknak, különösen pedig nagy köztök a kivándorlás. E hátrányokkal szemben nagyon fontos volna a kisebb parasztbirtok szaporítása. Azon-

ban egyfelől maga a törvényhozás ezt nehezítette, másfelől a szegénytehetől való felelemben a földbirtokosok is nehézségeket okoznak. Itt tehát csak úgy lehetne boldogulni, ha megfelelő agrar- és községi szervezet létesíttetik és a telepítések kellő óvatossággal és a viszonyoknak megfelelően eszközöztetnek.

A kisbirtok-rendszer különösen azokban talált pártolókra, kik állami szempontból a népesség szaporodását tartották fontosnak, vagy azokban, a kik socialisticus szempontból a birtok egyenlőbb fölosztására törekedtek. Egyesek azon szempontból pártolták, hogy az ipar olcsóbb munkaerő fölött rendelkezék, a minek egyik föltétele szintén a népességnek gyorsabb szaporodása. A kisebb birtok gyakran erősen van parcellirozva és igen nagy mozgékonytságot mutat, a mennyiben minden egyes nemzedékben a parcellák különbözőképen állíttatnak össze. Az egyes birtokok pedig több parcellából állanak, melyek szétszórva fekszenek, minek annyiban van előnye, a mennyiben a művelési ágakat könnyebben lehet változtatni; a birtokosok amúgy is saját érdekekben sokfelét termelnek, hogy magokat mintegy biztosítsák a teljes hiány ellen. A több parcellára való fölosztása a birtokost az ellen is biztosítja, hogy egyszerre egész birtokán jégeső által szenvedjen. A kisbirtokos abban is talál előnyt, hogy kölcsön esetében egy-egy parcellát köt le, és így esetleg nem az egész birtoka kerül árverés alá. A kisbirtok Németországban tulnyomóan lép föl Würtemberg, Bajorország, Baden, Hessen, Nassau egyes részeiben, a rajnai tartományban és Thüringiában. A kisbirtok-rendszer előnyeit következőkben foglalhatni össze: a kisbirtok nagyobb népszám és gondosabb művelés mellett a nyers hozadékot jelentékenyen emelheti. A munkás sokkal nagyobb erélyvel fog dolgozni, a mint már Roscher megjegyezte, hogy a kiváló technikai munkát inkább a nagybirtok mellett találhatni, ellenben a közönséges, de kitartó gondos munkát kisbirtok mellett. A kisbirtokos jobban ismeri birtokát és azt annak föltételeihez képest fogja művelni. Ez különösen érvényesül azon művelési ágaknál, melyek gondos munkát igényelnek. A kisbirtokos kevésbbe érintetik a piacz esélyei által, mivel termékeinek nagyobb részét maga használja el. A kisbirtokosok nagyobb száma a közönséges iparczikkeknek is nagyobb piacot bizto-

sít, tehát előmozdítja az ipar fejlődését. Előnye a kisbirtokrendszernek az is, hogy az átmenet a birtoktalanok osztályából a birtokosokéba könnyebb.

Azonban a kisbirtok-rendszer sem ment minden árnyoldaltól. Nem is szólva arról, hogy e rendszer, ha a birtok túlságosan fölapróztatik, igen hátrányos, a kisbirtok mellett a gazdálkodás gyakran nagyon középszerű, a munkaerők nem használatnak teljesen ki, gyakran a csekély tőke sem (házak, istálló stb.). A kisbirtok mellett gyakoribb a birtokváltozás, mely mindenféle költségekkel jár. A marhatenyésztés gyakran szenved. De mutatkoznak e mellett még társadalmi bajok is: a gyermekek nem küldetnek iskolába, a mezei kihágások és büntények szaporodnak stb.

Ha tehát sem a kisbirtok-, sem a nagybirtok-rendszer nem tekinthető tökéletes rendszereknek, úgy talán egyesek hajlandók volnának a középbirtok-rendszert olyannak tekinteni. Miaskowski kimutatja, hogy a középbirtok-rendszernek, különösen vagyonosabb parasztbirtokosok által képviselve, igen nagy előnyei vannak, azonban tökéletes rendszernek azt sem lehet tekinteni. Még kevésbé áll az oly állapotokról, hol nagy- és kisbirtokosok egymás mellett vannak. A végeredmény, melyhez Miaskowski jut, e szerint az, hogy csak a nagy-, közép- és kisbirtokoknak kellő arányban való egyesítése biztosíthatja a legnagyobb előnyöket.

Vizsgálat alá véve Németország viszonyait, Miaskowski általában constatalja, miszerint Németország egészben véve egészséges viszonyoknak örvend. Azonban tény az, hogy az utolsó évtizedben kedvezőtlen irányzatok kezdenek érvényesülni. A középbirtok mindinkább csökken és rovására szaporodik a nagy- és kisbirtok. A gyors átmenet a pénzgazdaságba, a pénztőkének gyorsan növekedő hatalma e folyamatnak főbb okait képezik.

Nagyon figyelemre méltók azon megjegyzések, melyeket Miaskowski az újabb időben a földbirtok megoszlása iránt érvényesülő tényezőkre nézve tesz. E tényezők közül igen nagy fontossággal bír a mozgó tőke. A mozgó tőkének ropant szaporodása és a birtokszerzés teljes szabadsága mellett nem csoda, hogy a mozgó tőke a földbirtokszerzésnél is erőlyesen érvényesül. Hozzájárul az, hogy az újabbkori mezőgazdaság nagy tőkét vesz igénybe, minthogy a föld művelése

belterjesebben történik. De a mozgó tőkében bizonyos irány is van, melynél fogva az a földbirtokban keres alkalmazást. Ennek oka egyrészt azon sajátzerű vonzerő, melyet a földbirtok mindenkire gyakorol, a tőkeelhelyezés biztossága, különösen pedig azon magasabb társadalmi állás, mely avval jár, minek következtében Miaskowski szerint sok, a tőzsde- és banküzletben szerzett tőke a gyakran kétes kereseti cím legitimitóját a földbirtokban keresi.

Igen sok helyes megjegyzést találunk a mezőgazdasági hitelről és annak kellő szervezéséről is. Hogy a jelenlegi viszonyok között mennyire jut a paraszt évről évre súlyosabb helyzetbe, arra elég példa hozatik föl. 1878-ban Bajorország egyik járásbíróóságánál 171 váltóügy tárgyaltott, melynel paraszt volt érdekelve. Az összeg 126,000 márkát tett; ebből pedig 100,000 márka 100⁹/₁₀-nál magasabb kamatláb mellett volt kiadva. Kisebb összegeknél a rendes kamatláb egy márka (= 100 fillér) után 10 fillér havonként. A legborzasztóbb uzsorát üznek számos vidéken, hol a többiek között a hitel gyakran azon módon történik, hogy az adós a hitelező marháját ápolásra és tartásra kapja. Gyakran cseréltetik is és a paraszt legszebb marhájától megfosztatik. E visszás állapotok is aláássák a paraszt- és középbirtokot és ez állapotokon Miaskowski szerint a magán speculáció nem segíthet; a kisbirtokosok hitelügyének czélszerű szervezését ő attól nem várja.

Hogy a birtokrendszer egészséges szervezetében megtartassék és különösen a középbirtok oltalmaztassék, e czélra Miaskowski különösen a magánjog terén keresi az eszközöket. Szerző vizsgálja a német és egyéb államok örökösödési rendszerét. Az előttünk fekvő munka ez érdekes és nagy fontosságú vizsgálatoknak csak egyik részét tartalmazza: folytatásuk és az abból folyó következtetések a második rész tárgyát fogják képezni, melyre annak idején visszatérünk.

Míg a tudomány egyfelől azon eszközöket keresi, melyek a létező kedvezőtlen állapotok javításához vezethetnek, addig számos helyen positiv törekvések is érvényesülnek az agrarviszonyok szabályozására. A *Budapesti Szemle* egyik előbbi számában különösen Olaszországról emlékeztünk meg és azon eredményekről, melyeket az ott évek óta működő mezőgazdasági enquete fölmutatott. Legyen szabad most egy másik állam-

ról néhány adatot följegyezni, melyben újabban szintén több irányban az agrarkérdéssel foglalkoztak. Ez állam Oroszország. Itt is számos panasz hallatszott a mezőgazdaság köréből. Így különösen bebizonyult, hogy az 1861-diki korszakot alkotó törvény, mely Oroszországban a jobbágyságot eltörölte, a parasztok által a földesuraknak teljesítendő régi szolgáltatásokat nagyon magasra becsülte, annyira, hogy a váltsági összegek a paraszttelkek tényleges hozadékát túlhaladta. Az orosz kormány e körülményre különösen az által tétetett figyelmissé, hogy a váltsági összegek hátraléka évről évre roppant arányban emelkedett, daczára a behajtásnál alkalmazott szigoroknak. A hátralékok még oly vidékeken is szaporodtak, hol a parasztosztálynak különös bünt vagy mulasztást nem lehet szemrehányani, és nagyobb csapások, mint rossz termés stb. nem fordultak elő. Az orosz kormány ugyan már a jobbágyság eltörlésére következő évtizedben számos esetben a hátralékokat leszállította vagy egészen eltörölte, de a parasztok még a leszállított összegeket sem bírták fizetni. Meggyőződván arról, hogy a baj a váltságösszeg magasságában rejlik, az orosz kormány végre egy erélyes lépésre határozta el magát. 1882 január 1-én megjelent a törvény, mely a parasztok által fizetendő váltsági összegeket leszállította, mintegy az eddigi összeg egy hatodával. Egy másik jelenség, mely Oroszországban az utolsó korszak alatt aggasztó mérvet öltött, a földbirtok nagy mozgékonyasága, illetve gyors átmenete kézzől kézre. E viszonyok kiderítésére Oroszországban egy enquête rendeztetett, mely igen érdekes adatokat hozott napfényre, a melyek már is fontosabb törvényhozási intézkedések alapjául tekintetnek. Az enquête két nagy területre terjeszkedett ki egy, inkább ipari és a központi mezőgazdasági területre. Az enquête két tényt kétségbevonhatatlanul kiderített: az egyik az, hogy a kisbirtok túlnyomóan, sőt aránytalanul van képviselve, a másik az, hogy a nemesi középbirtok jelentékenyen megfogyott, egyes kormányzóságokban 19%-kal. A birtokszerzés leginkább a kereskedői osztály részéről történik. A földbirtok mindinkább a mozgó tőke kezeibe megy át és ennek számos esetben azon káros következménye volt, hogy a földbirtok gyakran üzérkedés tárgyává tétetett, a föld ereje kimerítetett, az erdők pusztítottak és terhes haszonbérleti viszonyok terjedtek. A mi a kisbirtok további elaprózását

illeti, úgy a kormány ezt az által akarja akadályozni, hogy a túl-kisbirtokok tulajdonosait — mintegy 1.045,000-et — koronajószágokra akarja áttelepíteni, birtokaikat pedig a visszamaradók birtokainak nagyobbítására akarja forlíteni.

Látjuk ezekből, hogy a mezőgazdasági birtokviszonyok kóros alakulása a jelen időben nem szorítkozik épen csak egy országra. Többfelé ugyanazt látjuk: terjedését a kisbirtoknak és gyakran aránytalanul parcellirozott kisbirtoknak és ugyancsak terjedését a nagybirtoknak, ellenben pusztulását vagy legalább csökkenését a középbirtoknak. A közel jövőnek földadata lesz a megzavart egyensúlyt és arányt megint helyreállítani, annál inkább, minthogy a földbirtok-rendszernek nemcsak gazdasági, de igen nagy társadalmi, sőt politikai jelentősége van.

FÖLDES BÉLA.

EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL.

Kedves barátom!

Egy latin költeményt küldök neked a *Budapesti Szemle* számára, melynek szerzője a néhai nagyhírű gróf Dessewffy József.

E latin vers nekem oly szépnek, oly bevégzett kis műnek tetszett, hogy azt magyarra szándékoztam fordítani. De nem bírtam vele. Sikerült azonban barátaim körében egy műfordítót fedeznem föl Ónossy Mátyás, országos képviselő személyében, ki e föladattal — nekem legalább úgy látszik — diadalmasan küzdött meg. Küldöm hát az ő fordítását is.

Nem tartom kevésre becsülendőnek e momentumot magában sem, de még nagyobb figyelemre méltó ez ma, a — ne mondjam a classikai irodalom művelése — de általában a latinítás nagy mérvű elhanyagolásának napjaiban.

Még egy kis commentárt kell, hogy toldjak közleményemhez, s ez a latin mű keletkezésének történelmére vonatkozik.

Az 1825-diki pozsonyi országgyűlésen gróf Dessewffy József, Szabolesmegyének volt követe.

A «modern», mint ma mondanák, «európai színvonalon» álló liberalismus, mind hatalmasabban kezdette csattogtatni szárnyait.

Pozsonyban is arról volt épen szó, hogy ezúttal legalább a «jobbágytelken lakó» úrbéres nemesek is, mitől eddig mentek voltak, adóval rovassanak meg.

Gróf Dessewffy József, szabolesi követ, ellenezte az e tárgyban fölmerült indítványt — nemcsak — de az ellen tar-

tott beszédében mintegy látnoki fölhevültségben azt jósolta: «hogya ha az ősi alkotmány e sarkköve — a nemesség adómentessége — helyéből, ez alkalommal ugyan csak egy kis kövecsképében, kimozdítottatik, az egész épület — az alkotmány — utána fog roskadni e műveletnek».

Midőn e tárgyban legnagyobb hévvel szónokol, Pozsony valamely utcáján tűz üt ki. A kerületi ülés, hol a tanácskozás foly, szétrobban. A tüzet szerencsésen eloltották.

E benyomások hatása alatt írta gróf Dessewffy József a közlöm költeményt, s legközelebbi összejövetel alkalmával barátai, kartársai között szétosztá annak több példányát.

Így történt-e ez, szóról szóra? nem tudom. A kegyeletes traditio velem ezt így tanultatta meg.

Annyi bizonyos, hogy bár Dessewffynak Kazinczy Ferenczcel folytatott levelezését — igaz, már jó ideje — olvastam, nem emlékszem, hogy abban nyomára akadtam volna ez esemény említésének, vagy magának a műnek.

Történt legyen ez azonban így vagy amúgy — a vers, az eredeti szintűgy mint annak fordítása, méltó hogy terjedtebb olvasókört nyerjen; de — szerintem — méltó az azt át-lengő szellem is, mely a «cassandrai» ihletű költőnek e művészi manifestatióját jellemzi, hogy azt egyesek, úgy, mint különféle társadalmi körök, contemplatiójuk tárgyává tegyék.

S ezért éltem szíves biztatásoddal, hogy azt a *Buda-pesti Szemlének* megküldjem.

A költemény ez:

I.

(Az eredeti.)

Dum cassandraeo percussus numine, vates
 Praedicat cladem, patria clara tuam:
 Protinus, infausto, furit omine flamma per urbem —
 Haec tamen, humano, victa labore fuit.
 O utinam sacris admoti legibus ignes
 Extingui, cives! hac ratione queant.
 Ast quae nunc humiles urit scintilla tabernas,
 Corripiet celsas, imperiosa, domos;
 Infaustumque prius non est positura furorem,
 Quam grave saeculorum depopuletur opus!

II.

(Ónossy Mátyás fordítása.)

Jós ihlettel a mint cassandrai hangon a látnok
 Oh haza! romlásod' intve jövendőli meg:
 Végzetes összhangban tűz támad a városon épen,
 Melyet azonban elolt gyorsan az emberi kéz.
 Törvényiukre magunk de ha szórunk gondtalan üszköt,
 S ez pusztítani kezd, ellene lesz-e erőnk?
 Mert eleinte habár kunyhókat perzsel a szikra,
 Önviharán nőtten, majd palotákra törend;
 S lángja csak akkor fog, — későn — kialudni, midőn már
 Századok ős művét romba temette dühe!

Buda-Pest, november 16-dikán, 1882

Szívből igaz híved

SZONTAGH PÁL.

ÉRTESITŐ.

Laveleye Emil. Kormányformák az újkori társadalmakban. Fordította s előszóval s jegyzetekkel ellátta Tóth Lőrincz, m. akadémiai rendes tag. Buda-Pest 1881. A m. tud. Akad. könyvkiadó hivatala.

Laveleye e kis munkája már 1872-ben megjelent; bizonyos tekintetben alkalmi felszólalás, irányt jelző szózat is akart lenni a francia politikai pártok tusáiban. A könyvecskét azonban most is érdemes olvasni. Becsessé teszi szerzőjének nyugodt, pártszempon-
 tokon felülemelkedő felfogása s az a könnyed, majdnem művészi modor, melyen az elméleti politika kérdéseit tárgyalja. Az egyes kicsiny fejezetkék egymással szoros kapcsolatban vannak, de egyenkint is oly bevégezettek, oly csinosak, annyira a legszükségesebb gondolatok képesán fűződnek, mint valami matematikai bizonyítás. Szívesen időzünk a könyvecske formájánál. Ha hasonló kérdésekről van szó, nem egyszer vagy a vezércikk, vagy a meg nem emésztett tudomány hangján írnak felőlük. Amott a nagy szavak, vagy a pillanat szüksége, pártszempont uralkodnak, emitt a citatum. Mint Macbeth visiójában a királyok sora, úgy vonulnak el előttünk az utóbbi esetben a «nagy írók», kik ezt és ezt és újra ezt mondották s az eredmény az, hogy magának az írónak néhány közhelyen kívül nincs mit mondania. Észreveszszük, hogy mindig a «szomszédban»

van s nem otthon, hogy tulajdonkép soha sem a tárgyat látja, hanem csak azt, mit felőle nyomtattak. Mintha a tudós pápaszemet azért csíptetné orrára, hogy eltakarja, hogy magának épen nincs szeme. Az ilyen előtt a tudomány gyártott, vagy kölcsönzött fogalmak skolastikájává fajúl, a helyett, hogy az élet elméleti tükré volna. Laveleye-n meglátszik, hogy nem pusztán könyvekből ösmeri tárgyat; a kathedra politikusaival szemben majdnem elégáns világhi s előadási modora is oly keresetlen s minden tudós nehezéktől ment, mintha csak az egyszerű józan ész beszélne. Mindenesetre tanulónak szívesebben adnám kezébe íratkáját, mint néha a kötetes államtudományt.

A könyv tartalma röviden a következő: A sociális és vallási kérdés fogja még soká izgatni Európa népeit. Mily befolyása lesz ennek a politikai intézményekre? A vallási különségek, társadalmi egyenlőtlenségek s az innen fakadó viszályok a kényuralom megalapításának nagyon kedveznek. Mintha ez a zavartól menekülni vágyó, kifáradt nemzeteket tartósabb nyugalommal, anyagi érdekeik nagyobb biztosságával kecsegtetné. Vajon szükségkép kényuralomra vezet-e a democratia, vagy pedig még is vannak talán eszközei, melyekkel a népek szabadságát s az önkormányzatot biztosíthatja? Ez a kérdés. Kiváló, mélyen látó szellemek állítják, hogy a democratia terjedésével a kényuralom föltételei is gyarapodnak. Toqueville remekül megrajzolta a democratiai önkényuralom bélyegző jegyeit; azt az absolut, részletezett, szabályos és szelíd hatalmat, mely gyámkodólag uralkodik az egyenlők tömegein; a tömegek akaratát puhítja, hajlíttja, irányozza; csak feszélyez, szorít, erőtlentit, ernyeszt, butít s látszatra sohasem zsarnokoskodik. Ez a hatalom fészket rakhat respublicában, monarchiában egyaránt. Mert nem is a köztársaságot, hanem a szabadságot neléz megalapítani. Laveleye könyve a mi democratáinknak is hasznos olvasmány: megtanulhatják belőle, hogy a szabadság fogalma épen nem forradalmi, hanem — helyesen fölfogva — a legconservativebb fogalom. A legkülönbözőbb érdekek lehető megóvásában áll és nem az elvont jogegyenlőségben, mint azt a francia forradalom hirdette. Így értelmezve a szabadságot, a kormányformák kérdése csak második sorban áll. A kormányok föladata a különböző érdekek összhangját lehetősen föntartani s ez a monarchiában néha könnyebb, mint a köztársaságban. Annyi bizonyos, az eddigi francia minta szerint álmódott köztársaságnál nincs egyoldalúbb, türelmetlenebb s nyugtalanabb kormány.

De az érdekek harmoniája? Nem hiú képzelet-e ez? S különösen ma! Egyrészt az állandó hadseregek, másrészt a forradalmi jelszók; azután a munkás-kérdés, egyáltalán az ipar, kereskedés és hitel szervezete mindmegannyi ok, mely összhangzás helyett nagy válságokat teremt. Századunk tudományos szelleme különben határozottan megjelöli az irányt, melyben a válság-orvoslását keresnünk kell. A communismus ellen az európai államok szent szövetsége, kereszties hadjárata a Dulcamara orvossága. Az elnyomás csak új hadüzenet a munkásoknak s lassankint átlátjuk, hogy legjobb, ha a társadalom bajai teljes szabadsággal nyilatkozhatnak, mert csak így ösmerhetjük fel azt, mi gyógyulásukra szükséges. Csakugyan a pusztá mesterséges elnyomás célhoz nem vezet. Anglia valószínűleg a legerősebb társadalmi rázkódásoknak lesz kitéve s e téren mégis a legbátrabb. A helyett, hogy például a munkás-egyesületeket elnyomná, új jogokat ad nekik: s ez az angol módszer kétségkívül több eredményre vezet, mint az ellenkező francia.

A legrosszabb tanácsesal szolgálnak a félénkek: a nyugalom kedvéért szívesen minden jogról lemondának az egyház s állam javára. Egészen elfelejtik, hogy az egyház nem egyszer szívesen szövetkezik a válságos elemekkel, de különben is, a pap közt, ki a munkásoknak másvilági boldogságot ígér s a demagóg közt, ki azt itt biztosítja részére, nem kétes a választás. Ép oly kevés biztosságot nyújt az állami hatalom önkénye: nem alkot állandó kormányt, bármint hirdeti magát öröklőnek, tényleg majd mindig inog. Maradnak a szabad kormányok: az alkotmányos monarchia s a köztársaság.

Laveleye most sorra veszi a kettőt s oly pontosan hasonlítja egymással, mintha nem is a történet termékei, hanem gépiesen összehajtható s szétrontható alkotmányok volnának. Különben főleg a francziáknak — ha már nem is új, de érdekes gondolatokat mond el. A francia republikánusok egy jó része még most sem gyógyult ki a XVIII. század eszményeiből; még mindig a köztársaság classicus formája hántja képzelmét. Az általános emberi jogok alapján a szabadságnak üres politikai schemáját álmodja meg, mely valósulva, állami önkényre s az egyesek jogai elnyomására vezet. Ennek a köztársaságnak alapja merev formula, s csak akkor állhatna fönn, ha az emberek sem volnának egyebek, merev formulánál. Akkor állana azután azon okoskodás is, hogy a leegyszerűbb kormányforma a leegyszerűbb; olyan, melyet valamely sokat mondó s keveset magába ölelő általános tételből levezethetünk.

Laveleye igen csinosan fejtegeti, hogy a köztársaság nem lehet egyszerű kormányforma. A történet is bizonyítja, hogy csak oly köztársaságok bírtak hosszabb élettel, melyek a legtúlságosabb bonyodalmakat mutathatták föl. Sőt azon elvet lehetne fölállítani, hogy minél egyszerűbb valamely kormányforma, annál inkább közelít az absolutismushoz s ellenkezően, minél több biztosítékot nyújt a szabadságnak, annál bonyolultabb. «Semmi sem oly egyszerű, mint a keleti kényuralom, semmi sem oly bonyolult, mint az Egyesült-Államok intézményei.» Németalföld is legalább oly bonyolult szervezettel bírt, mint az Egyesült-Államok. Ellenben az ész «mintájára» alakult francia köztársaság nem volt egyéb, mint képmutató s elviselhetetlen kényuralom.

Laveleye ezután rajzolja a föltételeket, melyek a köztársasági intézmények állandósítására vezetnek; az autonomia szükségességéről be-zél, «megyei és községi szabadságok nélkül a köztársaság csak czím a könyv nélkül», az általános oktatásról, kisebbségek képviseléről, két kamara szükségéről stb.

E tekintetben igazán sok derék gondolatot, sok gyakorlati útbaigazítást is tartalmaz Laveleye könyve. Kénytelenek vagyunk elismerni, hogy józan logikával igazán a világ sok dolgát jobban elintézhetnök. Kár, hogy a politika csak anúgy fölületesen hasonlít a sakkjátékhoz: Laveleye munkája akkor a legjobb politikai sakk-könyvecskékhez tartoznék. Ha szerzőnek a napi kérdések fölöli nézeteit nem tekintjük, általános tételei körülbelül annyit nyomnak, mint a sakkszabályok. Például kifejti: «hogy a szabadság megalapíttassék, mindazt meg kell tenni, a mi múlhatatlanul szükséges ahhoz, hogy tartós lehessen». Ez napnál világosabb: ha sakkozni akarunk, tudnunk kell, hogy járnak a figurák. Ilyen szabály a következő is: «köztársaságban a polgároknak önmagokat kell kormányozniok, nem pedig kormányoztatniok». Ez megint sakk-elmeleti bölcsesség. — Különösen tetszik nekem a következő: «az irodalmi szellem ékesítse, de ne kormányozza a köztársaságot». «Olvas-átok a költőket s a jó írókat — kiált föl Laveleye — állítsatok nekik szobrot, nem lehet irányukban elég tiszteletet mutatnotok; de ne bízzátok reájok a közügyek igazgatását, mert rendszerint a saját magokéit sem tudják jól vezetni». A leczke különösen a francziáknak szól, de a fordító szerint, komám asszony mellett érthet belőle lányomasszony is. Csak ne volna e leczke oly üres! Azok a francziák, kik Lamartine-t választották elnökke, aligha hallgattak volna rá, a Grevy-korszak emberei pedig nem szorultak rá. Ma Hugo Vic-

tor manifestumait ugyancsak vállatvonva olvassák még a radikálisok is; a «cikornyának» kevés a kelete. Sőt ma még lanyomasszonyéknál is, meglehet, nem a legnépszerűbb íróat választanák a köztársaság elnökévé. Ugyan kinek szól tehát a szép leczke? — Politikai sakkkönyvbe való például még a köztársaság és alkotmányos monarchia kölcsönös előnyeinek latolgatása is. Igen, ha e kormányformák Plato eszméi volnának, melyek az időkön kívül örök valóságban fénylenek! De minden egyes népnél annyira különböző viszonyok termékei s annyira különböző viszonyokon fejlődnek tovább, hogy kihüvelyezett általánosságukban való összehasonlításuk csak a tudományos *jeu d'esprit* értékével bír. Egyáltalán a kormányformákról elmondott s bár mily jól elmondott általános tételek — épen csak általánosságok. Igazak is, nem is. Például Laveleye azt írja, hogy a köztársaság elnökének rendesen nagyobb a hatalma, mint egy alkotmányos királynak. De a valóságban már a fejedelmek hatalmi súlya az alkotmányon belül annyira elüt egymástól, hogy majdnem minden hasonlítást kizár. Ki mérheti például a magyar király helyzetét, ki egy nagy monarchia fejedelme is, a belga királyéhoz? Valóban csak az, ki az alkotmányos elméletek külsőségein tapad. — Ha Laveleye könyvében nem volnának kitűnő gyakorlati utasítások, például az első kamara szervezésére, a kisebbségek képviseletére, — csakugyan azt mondhatnók, hogy inkább a politikai dolgok szépen kirajzolt hüvelyét adja, mint magját.

Laveleye nem kívánhatott volna magának lelkesebb fordítót. Szinte a mértéken túl hajt dícséréteivel. Leveti magáról az ünnepléses akadémiai tógát s előszavában csupa magyar szívesség, túláradó előzékenység szerző iránt. Elragadja ennek sokoldalúsága, történeti belátása; a történet neki is erősen pædagogiai ízzel, olyan Ciceroféle «*testis temporum, lux veritatis, vita memoriæ, magistra vitæ*», nem megdöbentő, alig értelmezhető dráma, hanem «felnöttek iskolája». Laveleye-t az emberiség fáklyavivői közé sorozza, mélynek, bölcsnek, nagy gondolkozónak mondja s józan inkább, mint eredeti gondolatait, néha közhelyeit is mélyeknek, eszme- és szellemdúsoknak nevezi.

Megjegyzésekkel is kíséri a könyvet, melyekben a szerző általánosabb tételeit hazai viszonyainkon méregeti. Laveleye salonjából így eljutunk a fordító bizalmas pipator.umába s kényelmes beszélgetés közt nem egy jó gondolattal leszünk gazdagabbak. Megszívvelni való, a mit a felső házról, képviselőink nagy számáról, három éves országgyűléseinkről mond. — A fordító előzékenysége itt is

igen nagy. Laveleye, a katolikus papság szabadság-ellenes szelleméről beszél. Jeles jogtudósunk azonnal védelmére kel s reményli, hogy Laveleye Magyarországot nem számítja azon szerencsétlen országok közé, melyek papságát ily kegyetlen váddal sújtja. Csakugyan e tekintetben Magyarország szerencsés a szerencsétlen Franciaországgal, vagy Belgiummal szemben. Hanem egyszer mégis érdemes volna e szerencsét mélyebben elemezni. Az a mondás, «hogy a kath. papságban a meleg hazaszeretet, az alkotmányos szabadság tisztelete, a haladási törekvések méltánylása soha sem hiányzott»: nagyon szép mondás, hanem a «szerencsét» nem magyarázza meg teljesen. Sőt egy kissé közhely, melyet illendő alkalmakkal mindenkor karban ismétlünk. Az érem másik oldalát is meg kell néznünk: tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a kath. papság helyzete sehol sem oly kitűnő, mint nálunk. Az állam is, társadalmunk is csupa előzékenység, csupa keztűs tapintat iránta. A vallási kérdésben a türelmetlenséget nem ösmeri, nincs benne vakbuzgóság: újra igaz. De miért legyen türelmetlen, hol a legnagyobb külső tisztelet mellett a közönyösség engedő nyugalmával találkozik; miért vakbuzgó, ha nem áll vele szemben ellenkező fanatismus? Ma már a pozitív vallások is jobban szeretik a szélcsendet a viharnál. És nem lehetetlen, hogy különben hazafias papságunk jól érti, hogy vallási ügyekben a világiak közt sok ugyan a tisztelője, de mégis kevés a hadserege. Azért viselkedése nem csak hazafias, hanem általában tapintatos is. A clerus magatartásában nem csak erény van, hanem a helyzetet fölismerő, számító okosság. Előnyeit — nagyon helyesen — nem fogja veszélyeztetni az által, hogy nyomós ok nélkül a szerencsés egyvetértést zavarja. De nekünk úgy tetszik, mintha hazafias erénye és számító okossága kezdené elhagyni s harcra készül az állam ellen, melynek kíméletességét gyöngeségnek hiszi. Haynald, Schlauch stb. bele fújtak már a hadi kürtbe. Az emberek gyakran akkor a legpanaszosabbak, mikor a legjobb dolguk van.

Egy másik jegyzet azt fejtegeti, hogy nálunk most még a republika nem lehetséges, más szóval «egy somogy megyei falusi kastélyból nem decretálható». «Lebeghet ugyan az emberi szabadság e legszebb virága, mint bájos eszménykép, mint fellengző kegyes óhajlás, korunkat megelőző egyes idealisták képzeletében; de stb.» Szinte jól esik e kis következtelenség a fordító részéről; maga óvott bennünket politikai dolgokban a virágos szólástól s íme — virágokkal kedveskedik. S nem mondhatni, hogy Laveleye

talaján termettek. Laveleye a köztársaságnak csak bizonyos relativ előnyeit ismeri el a monarchia fölött; a fordítónál már eszménynyé válik. Pedig azon idealista, kinek elméje ma jobb dolgot nem talál, mint egy jövő republica képeit fejtegetni, nem előzi meg korát, hanem egyszerűen nem ösmeri. Sőt ha életünk századokra nyúlnék, az emberiség javára még mindig külön dolgokat kívánhatnánk, mint a köztársaság alakjában feltűnő új «millenniumot». Ez csak szó, szó, szó, — mondaná Hamlet. —g.

A legnagyobb bolond. Írta Rákosi Jenő. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása. 1882. A két kötet ára 2 forint 50 krajczár.

Ha a szerző maga nem mondaná előszavában, hogy teljesen elvált attól, a mit egy férfi fiatalságának lehet nevezni, regénye után azt hihetnők, hogy épen derekán van annak a kornak, mely a jó szándékot kész érdemnek s a tétova elme forrongását a lángész munkájának képzei. Mert föltétlenül bámulja hőseit, kik bár nem csekély dolgokat mozgatnak, korán sincsenek tisztában céljaikkal és eszközeikkel. Meg van regényében az ifjúság balgasága, de gyönyöre és költészete híján. Pedig ezek nélkül amaz se hús, se hal, se mámor, se józanság, hanem a dőrének és laposnak vegyülete. Ily benyomás vett erőt rajtunk, midőn a regényt végig olvastuk s talán ugyanez kerekedik fölül az olvasó lelkében is, ha a részletek e vizsgálatát gyöelmére méltatja.

A dárdási közönség műízlését az ötvenes évek egy telén át Keserű Jónás színi társasága volna hívatva kiművelni. Hívatásának csupán Pipiske kisasszony él, ki a társaság első szendéje s a regényben is e szerepkört tölti be. Csakhogy a regényben nem jól játszik, a mi ugyan nem az ő, hanem a szerző hibája, kinek fölfogása szerint a szendék eszöket mire sem használhatják. Pipiske csupa ösztön, érzés, természet. Ártatlanabb minden ártatlanságnál, azért viselkedik úgy, hogy az ember kitanúlt kaczérnak hinné, ha nem ismerné együgyűségét. De mindez később fog kiviláglani, az első fejezetben Keserűék *Lear királyt* adják és Pipiske Cordéliát játszsza. Szerepéhez illőnek talált volna valamely színes ruhát, «ha csak gyöngye barackkfa-virág színűt is». De Keserű rá nem állott, ő nem lehet hűtlen az egész ország, sőt egész Európa színi hagyományához. Pipiske tehát fehérben játszik, pedig kiérezte, hogy Cordélia nem egészen ártatlan. Érezte már a próbákon, hogy Goneril és Regan hízelkedéseire hirtelen harag támad lelkében. Resteli, hogy le nem szólhatja testvéreit rögtön, mert ez nincs a szerepében. «Így

némán várván aztán, hogy ő reá kerüljön a beszéd sora, lassan valamely dacz keletkezett benne, mely hangját is merevebbé teszi, olyanná a hogy indulatának s nem olyanná, a hogy apja iránt való szeretetének megüel. » Ez a dacz csorbítja Cordélia ártatlanságát, e miatt volna jobb, ha a színésznők nem játszanának fehér ruhában. Minderre Pipiske öntudatlanul jutott, a merő ösztön vezette rá, mintha a színésznő ki szerepeit átgondolni szokta, nem lehetne ártatlan kedélyű az életben. Hagyján ez, ha még a fölfogás természetes volna. Hogy mi szükség van reá, hogy miért kell a tragédia egyik alakjának balsorsát reáerőszakolt hibák által igazolni, mikor megnyughatunk abban, hogy erkölcsi fölindulása, mely őszinteségét nem tudja megtagadni s a körötte zúgó szenvedélyek elsodorták, s hogy miért esik csorba valakinek erkölcsi nemességén, ha a legnemesebb fölindulástól fásúlt hangon ejtett szavai félreértve, dacznak tűnnek föl, mindezt fejtegetni igen messze vezetne. De Pipiske fölfogása ellenkezik Shakespere czélatáival s azért csupán egy mesterkéltn természet jellemzésére alkalmas. Cordélia egyszerű lénye röstel pompázni jó érzéseivel: ez balvégzete. «Boldogtalan én!» — így kiált föl — «ki számhoz nem bírom emelni szívemet.» E tudat fáj neki, mikor testvérei hízelgéseit hallja. Kételkedik önön szeretetében, majd nyugtatja magát. Nem annyira daczczal telik meg lelke Goneril és Regan beszéde közben, mint inkább szorongással várja a perczet, mikor reá kerül a sor. A «Semmit, Mylord» és újra a «Semmit» szavakat az igazi Cordélia nem úgy ejti ki, hogy testvéreit sújtsa velök, hanem félénken, szavakat keresve, fölindulva. Később összeszedi bátorságát, de a jelenet végén is csak szelíd nehezteléssel szól testvéreiről. Híven követtük a szöveget, mely Pipiske fölfogása ellen nyíltan föllázad. Hogy jönne ki például, ha Goneril beszéde közben dacz kelvén Cordélia lelkében, haragosan szavalná e sort, melyet ama beszéd után mondania kell: «Cordélia mit tegyen? Hallgat s szeret». Regan beszéde alatt nő a dacz s most kissé lármásan szavalná Cordélia a következőket: «Szegény Cordélia! És még sem az, mert szívem gazdagabb, mint nyelvem; abban biztos vagyok.»

Így játszva, Cordélia csak Dárdáson tetszhetik, de tetszett is különösen egy fehérképű úrnak, ki rendesen eljárt a színházba, ha Pipiske föllépett. Szavalás közben Cordélia megpillantja a fehér arcot s hangja elakad. Zavarát Apollónia kisasszony, a Goneril személyesítője, az öltözőben néhány szúrós megjegyzésre használja. Azt hiszi, úgy mond, hogy Keserű Jónás annak az úrnak sok sárga

csikajába kerül. Pipiske most kezdi érteni, miért tünteti őt ki figyelmével az igazgató, pedig művészi mérsékletét sokszor hányja szemére a hatás nevében. Majd holnap, gondolá, kérdőre vonja. Azonban midőn az előadás végén, laktársával, egy elsüketült vén színésznővel haza indul, az üres folyosón megszólítja egy kereskedő segéd, persze Cœlesztin, a regény legszerencsétlenebb alakja. Úgy látszik a szerző olyannak képzelte, hogy csiszolatlan esze és ragaszkodó kedélye egyszerre csaljon mosolyt az ajkra és könnyet a szemekbe. De a vegyület nem sikerült, az elemek irányt tévesztettek s létre jött egy comptoirban alkalmazott Don Quixote, kit csak a szerző vesz komolyan. Most is az üldözött ártatlanság védelmére kell. Mert ő becsüli Pipiske művészetét és jellemét, történetből fiútanúja volt, hogy egy vendéglői szobában két úr a kisasszony becsületére fogadott, hogy a fogadók egyike a már említett fehéreképű úr, ki ha Pipiske játszik, az el nem kelt jegyeket össze szokta vásárolni.

Már késő este van, lovagunk egy vendéglő néptelen folyosóján beszélget Pipiskével, kit egy süket vénasszony kísér. Lehet-e jobb időt és alkalmat találni egy nő hírének megmentésére? Úgy tesz Cœlesztin, mint Arany kántorja a *Bolond Istök*ban, ki a temetéskor elkáromkodja magát, hogy egy botrányt jóvá tegyen. És vegyük hozzá, hogy Cœlesztin most mutatja be magát a művésznőnek először minden közbenjáró nélkül s rögtön azt tanácsolja neki, hogy vigyázzon körülhálózott becsületére. Pedig ő nem hiszi a színésznőt kivételes lénynek. Különben igaza van, hisz Pipiske mindezen meg nem ütközik. Első zavarában gorombán felel, azután érzékenyen megköszöni a nagy jóságot s kikéri jövőre is Persze úr barátságát. Úgy beszél vele, mintha arra figyelmeztette volna, hogy otthon a tolvajok ládáját fessegetik. Pedig nincs is oka érzékenykedni, hisz eltökélte már, hogy a fehéreképű miatt kérdőre vonja az igazgatót, ugyan mit lendített ügyén a hivatlan vendég híre? De meg lévén kötve a szövetség, a két fél nyugalomra tér. Pipiskét otthon egy levélke várja nagybátyja gazdasszonyától, ki rögtön haza hívja a nagybátya halálos ágyához. Pipiske ezt olvasva kapja, levelet ír, elküldi süket társától új barátja szállására, megkapja a választ s reggeli négy órakor minden búcsú nélkül elúszik Persze úr kocsiján a szomszéd helység vasúti állomásához. Hogyan? Más alkalmat nem kaphatott? Nem kérhetett-e szabadságot az igazgatótól, kinek hazulról megírhatta volna, hogy többé vissza nem térhet? Úgy kellett mindent elrendelnie, hogy útazása szöktetésnek lássék? Avagy önérzetében lel pajzsot a világ véleménye ellen?

De akkor miért ijedt meg úgy a fehéreképű kísérleteinek a híretől is? S most pusztán kényelme miatt utazik el mintegy szökve egy tegnapi ismerőssel, jó hírének e következetes őrével. De bármit beszél a világ, az ártatlan pár elbúcsúzik az állomáson s Pipiske nagybátyjához siet, kit Gerber Flóriánnak hívnak.

E szelíd név egy szörnyeteget takar. Ki hinné, hogy Flórián úr imádott testvérét Kristófot halálosan meggyűlölte, mikor ez egy leányt elszeregetett tőle, hogy bosszút esküdött a házaspár ellen, hogy Kristófot bitófára juttatta s mintán ángyát a bűbánatot megölte, ennek két árváját elrabolta és rosszra akarta nevelni, ha mind a kettő el nem szökött volna? Még nincs vége. A halálos ágyon is tüdeje maradék erejéből szidja Istent, a világot, az embereket és azon töri magát, mint bosszantsa rokonait. Végrendeletében, a legnagyobb bolondnak hagyja vagyonát. Azután egy levelet ír, melyben apostrophálva elhúnyt testvérét, azt mondja, hogy meg van elégedve magával, mert bosszúját megállotta. E levelet lepecsétli s úgy adja át a papnak, mintha gyónása volna benne meghagyva neki, hogy fölbontatlanul őrizze meg. Nem kutatjuk, vajon köteles-e a pap egy istentelen pecsét alatti gyónásának megőrzésére vállalkozni, de mit akar ezzel a haldokló Flórián? Ha a levél örökre fölbontatlan marad, ugyan mi kárt tehet? S ha nem hisz Istenben és az emberekben, miért hisz épen egy papban? Ki biztosítja, hogy ez nem bontja föl a levelet s mivel belőle megtudná, hogy testvérei gyermekeit tartotta magánál, nem szerzené-e meg nekik az örökséget, melytől főleg őket akarta megfosztani? És mit akar a végrendelettel? Hisz az érvénytelen és legközelebbi rokonai a törvény útján kikaphatják részöket? Nem volna-e rájuk nézve bosszantóbb, ha vagyona jó részét közczélokra hagyná? De regényünkben nevezetes az, hogy az ártatlanok azt hiszik, hogy gyalázatba esnek, ha józanságot mutatnak, a gonoszok pedig nem mernek természetök szerint cselekedni. Így oldja meg a szerző a nehézségeket. A gonoszság kecskéje jól lakván, az ártatlanság káposztája is megmaradván, a jó olvasó könnyeket hullat, de végre hálálkodva fölsóhajt. Azonban ez még odább lesz, most Pipiske, ki elég csodálatosan senkitől sem tudja meg, hogy ő a Kristóf egyik árvája, világgá menve, épen föl akar ülni a pesti gyorskocsira, mikor egy medvétánczoltató talján megszólítja magyarul. Ez a talján az emigránsok megbizottja, ki titkos küldetésben jár el. Csakhogy küldetése titkát az olvasónak sem árulja el soha. De hogyan érdeklődünk iránta, mikor céljait nem ismerjük? Bizonyára a legnemesebb érdekeket

szolgája, de hátha részese oly megfontolatlanok terveinek, kik önmagokat kockáztatva, azt hiszik, hogy szolgálatot tesznek az ügynek, melyet az eredménytelen izgalom csak még több veszélybe dönt? Pedig szerzőnk bámulja a nagyszavú könnyelműeket. Méla humorral bolondoknak nevezi őket. Ebből, valamint a regény címéből és egyéb helyeiből az látszik, hogy a szerző olyféle alaphangulatot akart adni művének, minő Lear bolondjának lelkét tölti el. Csakhogy a regény hősei valóban nem okosak és a humorban, melyet a mű olvasása kelt, nincsen semmi shakespearei.

Íme Viknyédy, kinek sok oka van a föltünést kerülni, medvét tánczoltatva járja be az országot. Természetes, hogy a zsandárok észre veszik, de egy magyar származású hivatalnok kegyelméből íratit nem vizsgálják meg pontosan s most, a helyett, hogy maczkójától meg ruhájától igyekeznék szabadulni, az országúton magyarul szólít meg egy ismeretlent. Rögtön kinézi Pipiskéből a Cordéla-lelket s mivel a zsandárok nyomában vannak, Pipiske kértére kifejti nadrágja varrásából a külföldről hozott levelet, a kisasszonyra bízza, de elfelejti megmondani, hogy hol adja át; pedig a levélen nincs címkezés és különben volt ideje sok haszontalant beszélni. A gyorskocsi indul s Pipiske egy szekfűcsokrot dob lovagjának. Mily bátor lett a dárdási szende s mily lovagiatlanul sodor veszélybe egy nőt Viknyédy, a régi honvéd. Mert a pesti vámsorompóhoz érve, Pipiske meghallja, hogy a rendőrség már nyomozza, mint a medvehajtó czinkosát. Ezt hallva, a kutató zsandárra hagyja máháját, s maga elmenekül a városba, botorkál czéltalanul, míg egyszerre a német színház egy folyosójára jut. Itt arról értesül, hogy díszelőadásra készülnek, várják a kormányzó főherczeget, *Stuart Máriát* adják, de bár csak néhány percz hija hét órának, a primadonnát nem lelni sehol. Pipiske kapja, beállit a kétségbeesett igazgatóhoz, hogy ő lesz *Stuart Mária*. Az igazgató szavaltat vele és természetes, hogy el van ragadtatva. Most, alig merjük leírni, Pipiske teli ház előtt a főherczeg jelenlétében eljátszsza *Stuart Máriát* azért, hogy — mint a szerző mondja — «pár órai biztosságot élvezzen». De ismét a szerző szerint arra nem számított, hogy játéka tapsot arat s a közfigyelmet reá irányozza. Nem számított, elhiszszük, de más van a dologban, hisz elég föltűnő pusztja megjelenése is ily nyilvános helyen s ép az nap estéjén, mikor a vámsorompónál kisiklott a rendőrség kezeiből. Azonban a sikertől megrettenve, az előadás végén eltűnik, megint jár-kezel czéltalanul, míg az arra bandukoló Persze Colesztinbe ütközik és — honny soit — az erény-

hős karjaiba ugrik. Persze úr időközben a fővárosba hurczolkodott anyjával. Szállásán menedéket és hő szíveket talál Pipiske, kinek most csupán a rábízott levél miatt van aggodalma. Cœlesztin úrhoz fordul, kipróbált tanácsadójához. Ez mindent magára vállal és most bölcseségén fordul meg a haza sorsa. Annyit fölért észszel, hogy először is a medvehajtot kell megkeresnie. Több hasztalan kísérlet után kiokoskodta, hogy mivel Viknyédy bizonyára be van zárva, jó volna, ha ő is elzáratná magát. Ezt magában könnyű elérni, a bíró előtt majd a medvehajtóról beszél s akkor szembesítik vele. «Ott persze a talján mindent tagad, ő meg majd egy négy szemközti találkoztót kér, hogy esetleg vallomásra bírja». Itt aztán eldőlne a levél sora, melyet nadrágjába varrva visz a börtönbe. Ez volt a Cœlesztin terve, valóban el is zárták, ki is vallatták, de nem szembesítették senkivel, hanem ott felejtették czellájában, hol búban emészti magát. Mi csak azt csodáljuk, hogy az elzáratáskor ki nem kutatták s nem vették le róla a levélgondját, de szerencséje van. Hisz egyszerre társat kapott, ki nem más, mint maga Viknyédy.

Érdekes útakon került ide. Midőn Pipiskét elhagyta, az erdőbe vette magát s maczkóját egy gyöngye nyírfához kötötte s maga elmenekült. A zsandárok üldözöbe veszik fontoskodó ügyetlenséggel, melyet elmésen gúnyol ki szerzőnk. A patrólvezető káplár a szökevény után megy s két zsandárt a nyírfa tetejére küld, hogy a taljánt, ha rejtett úton eljön a medvéért, lelőhessék. De a talján csak nem jön, a medve pedig fölébred, a zsandárok rálőnek s nem találják. A maczkó dühös lesz, a németek megijednek, vészjelekkel segítséget kérnek, de a sok lövöldözésre a medve dühe egyre nő, lánczát rágja, s rángatja a kis fát. Most már nem bánnak a zsandárok, ha eljönne a talján, hátha kiszabadítaná őket. Kár, hogy a jelenet kissé kegyetlenül végződik, mert az egyik zsandárt rütül összemarja a medve. Kissé csendesebb, magyarabb humor nagyon emelné a fejezet hatását. Olvasásakor Jókai Kampós uramja után kívánczoltunk, ki józan flegmájával úgy megszegyeníti a hatalmas beamtereket. Az erdőből kiérve, betyárok közé jut Viknyédy s velök együtt harcol a támadó zsandárok ellen. E harcz, melyben a csekély számú betyárok egy bátor hadi csel által megmenekülnek, szemlélhetőn van leírva, minden túlzás és rikító szín nélkül. Bár mindig mondhatnók ezt a szerzőről, ki szeretné elhíttetni velünk, hogy phantasiája a rémesnek és grotesknek vegyületét kedveli. Avagy nézzük a következő jelenetet. Viknyédy az erdőben elszakad társaitól, s az éj sötétjében egy temetőbe téved. A temető ama faluhoz

tartozik, melyben Gerber meghalt. Azóta a pap is elhalt, koporsójába tétette a rábizott levelet, de midőn temetni akarták, a falu lángba borúlt s a hívek ott hagyták a lelkész koporsóját a tátongó sír mellett. Viknyédy a heverő koporsóba ütközik s a hozzá támasztott kereszttel fölfeszíti azt. «Egy tisztos arcú ősz hajú pap fekszik a koporsóban. Arczának szinte mosolygó vonalaira szelíden hullanak a hold sugarai. De emberünkre a látvány semmi hatással sincsen. Benne csak az önfentartás ereje működik. Késével végig hasítja a halott ember papi ruháját, kifordítja a ruhából s a koporsóból a testet, s bele veti a nyitott sírba. Magára ölti a talárt, belefekszik a koporsóba s befödi magát a koporsó födelével.» De elég.

És a szerző azt akarja, hogy szeressük ezt az urat, kinek egész hőstette csak arra való, hogy meglelje a koporsóban a Flórián levelét, pedig természetesebb menedéket is találhatott volna és Pipiske meg testvéreinek kilétét egyszerűbb módon is föl lehetett volna födőzni. Viknyédy reggel juhásznak áll, azonban ruhájához nem illő külseje gyanút kelt s így jut Coelesztin társaságába. Bár ínyére van az új ismeretség, a börtön levegője nem jól esik neki, szabadulást óhajt, egy patkány-odúnak tégláit kiveszti s a vele megbarátkozott patkány kalauzául szegődven, lebecsátkozik a földalatti csatornák tekervényeibe, melyeknek légköréről és tartalmáról szerzőnk nem épen félénk ízléssel beszél. Végre szökevényünk egy pinczeszobába nyíló üregben kopogtatni kezd, a szobában gyűlésező társaság kihúzza és megmenti. Gerber Flórián levelét átadja a menekült egyik mentőjének, Csongor Bélának, a Pipiske testvéreinek.

Csongor mint patvarista keresi kenyerét a fővárosban és mellesken a haza jövőjéről terveket kohol. Főnöke egyszer Gróf Szanday Elemérhez küldi, ki végrendeletét akarja íratni. A gróf, bár fiatal, megunta a világot s ha Csongort nem küldi hozzá a gondviselés, talán megöli magát. Mikép lehetett rá hatással Csongor egyénisége, nem érthető tisztán, mert a gróf jelleme általában érthetetlen. Nem talál örömet sehol, a gyönyöröket megunta, a haza sorsa reménytelen s épen az ő rangjához illő működési kör nincs a közélet terén. Szóval oly aristokratát akart benne rajzolni a szerző, kiből sok a jó érzés, de kinek szívét élete körülményei és a nevelés elszoktatták a fölbuzdulástól, a csendes örömtől és kora vénségre kárhoztatták. De az ily jellemre mi sem hathat visszataszítóbban, mint egy Csongor diákos entuziazmusa.

Könnyű a szerzőnek végrehajtani bármily átalakulást. Nem rajzolván biztosan sem az embereket, sem a viszonyokat, kénye sze-

rint mozgathatja őket. Hiszen az abszolutizmus idején bár egyformán túrtak a hazafiak s egyformán ápolták a nemzeti élet maradványait, mégis határozott pártáryalatokra oszlottak a jövő reményeivel és teendőivel szemben. Melyik árnyalathoz tartozott a gróf? S általán miféle ember? Hisz minden lelki unottsága mellett gyermekes botrányokban leli kedvét? Ő az a fehérképű, ki Dárdáson Pipiske után járt s ő szöktette el a német színház primadonnáját azon előadás előtt, melyet Pipiske tett lehetővé. Máskor meg milyen jámbor ember. Csongor elvezeti az Olzingerbe, egy kis vendéglőbe, hol több ifjú honmentő ebédel. A vendéglős politicus és vendégeinek bámulója. «Itt készül a jövő» — úgymond — «én táplálom a hazát ezeken a kopott asztalokon. Ez az armádia, melynek én vagyok az élmezője, ez veri meg a németet». Csodálkozva kérdi a gróf, hogy miféle armádia? Olzinger ifjú vendégeire hivatkozik, kiket ő lát el egészséges táplálékkal, hogy erejük legyen a munkára. A gróf nem nevet, hanem «elmélázott a hallottakon» s az igaz, hogy száuja a szegény ördögöket, kik még reménylenek, de nemsokára egy hazafias botrányt csinál a kormányzó bálján oly ripók modorban, hogy egy útczai sihedertől se telnék különben.

Kár, hogy Csongor nem vezeti a grófot az ifjú honmentők gyűlésébe, mely éjjelenként szokott tartatni. Ép mielőtt Viknyédy hozzájuk menekült, fontos dolgokról tanakodtak. Vajon a hazában élő nemzetiségeket kell-e előbb magyarosítani? vagy nem jobb volna-e előbb a magyar faj anyagi és szellemi gyarapodásáról gondoskodni? Avagy nem kellene-e mindennek előtt a fővárost magyarrá tenni? Mert a rendszer bomladozni kezd, a jövő a mienk. Így beszélt a titkos társaság egy szónoka. De kérdehetnők, ha csupán a jövő tiétek s nem a jelen egyszersmind, akkor minek beszéltek? Órizkedjete ti csak a zsandároktól, a többi majd megkerül. Addig jobb volna otthon tanulni csendesen s készülni a jövőre.

De minek folytassuk? A regény egyre furcsább lesz. A hősök mintha versenyeznének a regény címének birtokáért. Pipiske, hogy Coelesztint kiszabadítsa, politikai kerítővé lesz, szépségével csalogatván hazafiakat a kormányzóhoz, gróf Szanday ostobaságában tragikai hőssé fúvódik föl és öngyilkos módon szétszakad, Coelesztin addig megy neki minden faluak, míg megkapja a kormányzó leányát, az akasztott Kristóf megkerül, Pipiske fölismeri testvérét és Viknyédyhez megy nőül, végre a börtönbe zárt s a kiegyezéskor kiszabadult Csongornak szívére ő fölsége maga, vagy tán egy megbízottja úgy köti a haza sorsát, mintha Béla úr Deák Ferencz volna.

Nem is foglalkoztunk volna ily hosszasan a tehetséges szerző e szerencsétlen művével, ha ő maga nem volna nagyra vele.

E regény keretébe akarta — úgymond — foglalni ifjúkora ábrándjait, hogy azokat átadva az utánunk jövő fiatalságoknak, esetleg ezek is lelkesedjenek rajta. Ez az ábránd a magyarság eszméje, az ország megmagyarosítása volt. Ez ábrándot átvitte a szerző férfikora munkásságába. Vállalatainak és cselekedeteinek első és utolsó oka mindig ez volt s az ma is. Ez az eszme vitte az írói, az újságírói, a színgazgatói pályára s ismét az újságíróira. A *Budapesti Hírlap* lett most törekvéseinek közlönyé s ha e regény közlésével sikerül a lap harczképességét fokozni a nemes és hazafias küzdelemben, melyben zászlaját lobogtatja, gazdagon jutalmazva érzi magát. E szerény vallomások után följánlja művét a rokonérezelműeknek.

Ne higye a szerző, hogy ábrándjairól, mint elmúltakról beszélhet, sőt akkor ábrándozott leginkább, mikor azt hitte, hogy ábrándjainak emléket állít e regény, melyben az ország magyarosodása igen mellékesen fordul elő s mely utoljára is romlandó lévén, semminek emlékét sem fogja megörökíteni. A mi a vallomások többi részét illeti, mi nem akarjuk kisebbíteni a szerző érdemeit, vagy gyanúsítani nyilvános működése indokait. De az emberi lélek igen gyöngye, igen röghöz kötött. Legnemesebb czélzatainkba földi alkatrészek lopóznak hírünk nélkül, de a gonosz világ tudtára és közörmére.

Azért tanácsos Cordéliaként pirúlva magunkba temetni legnemesebb érzéseinket, mert hiába függesztjük vallomásaink elé a «szerény» jelzőt, a világ bíráló kedvét el nem fojthatjuk. —k.

